

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ.

ІСТОРІЯ
УКРАЇНИ-РУСИ

ТОМ VIII

ВИДАННЄ ДРУГЕ.

1922

Київ-Відень

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ

ВІД КУРУКІВЩИНИ ДО КУМЕЙЩИНИ

(1626 – 1638)

Як од Кумейщини та до Хмельниччини,
Як од Хмельниччини та до Брянниччини,
Як од Брянниччини та до сего ж то дня..

Історії України-Руси

тому VIII частина I

ВИДАННЕ ДРУГЕ.

1922

Київ-Відень

ПЕРЕДМОВА ДО ПЕРШОЇ ЧАСТИНИ В І ВИДАННЮ.

Восьмий том «Історії України-Руси» обіймає чверть століття від куруківської війни 1625 р., що ліквідувала пляни і надії, виплекані зростом козаччини в першій чвертині XVII в., до того моменту, коли рішення безповоротного розриву з Польщею усвідомляло ся в політичних українських кругах після невдалого зборівського трактату, — для круглоти взяти можна 1650 рік, значить рівно 25 років.

Хронологічно й історично сей період розпадаєть ся на дві рівні половини. Перша від куруківської кампанії до великої війни 1638 р., що хоч скінчила ся невдало, мала одначе велике симптоматичне значінне, вінчавши собою розвій козацьких і взагалі народніх українських сил за сих кільканадцять літ, і вже містила в собі виразні прикмети народньої війни, які потім тільки з більшим розмахом і на більшій території — виступили в Хмельниччині. Друга половина обіймає період десятилітнього пригноблення козаччини, під гнетом ординації 1638 р., і загального застою національного українського життя під небувалим зміцненням польського режиму завдяки «золотому спокою», а потім — вибух повстання, що зараз від скромних початків виростає в грізний оркан і від компромісових проб переходить в національну війну, яка не лишає місця ніяким тривким компромісам самостійної України з шляхетською Польщею.

Ріжні обставини мого життя останніх років не дають міні змоги випустити сей том в цілости. тому обмежую ся поки що першою частиною його, написаною ще в р. 1909—1911. Я відкладав її, сподіваючи ся видати обидві части разом: коли-ж одначе і тепер останні розділи другої части зістають ся ще невикінченими, пускаю першу, а постарак ся, щоб друга не дала на себе довго чекати.

Львів, 15 (28) II. 913.

Потреба в комплекті «Історії України-Руси» змушує мене взятись до його реставрації, по зможі випускаючи ті томи, які розійшлись до решти. Так випускаю тепер отсю книгу, майже без змін против першого видання. Може колись, в окремім томі, чи при новім виданню, я буду мати змогу пройти ще раз через весь текст, доповнити літературу, і т. п. Тепер се неможливо, а відкладати до тої можливости передрук вичерпаних томів здавалось мені ще гіршим.

Технічні трудності змушують мене випускати поодинові книги в ріжних місцях і в ріжнім форматі.

В атмосфері льорльности

(1626— 1628).

Компромісові течії в ерархічних кругах. Льояльна політика козачини. Кримські справи і участь в них козацтва. Дорошенко і Грицько Чорний. Походи в Крим.

Куруківська кампанія 1625 р., перечеркнувши рахунки козачини з польським правительством за Хотинську війну, стала на довгий час вихідною точкою в українсько-польських відносинах. Кругам козацьким і тим, що стояли за ними й рахували на них, прийшло ся попроїдати ся з надіями на задоволення своїх наступів за ціну козацьких заслуг в Хотинській війні. Але й кругам правительственным і польським не вдало ся сповнити своє бажання: тріпнути козачину так як в Солоницькій кампанії, знищити її й наступити на горло. Прийшло ся шукати якогось *modus vivendi* і з сею козацькою силою і з тими елементами, які вязали ся з нею і в результаті війна 1625 р. стає вихідним моментом для досить довгого, десятилітнього періоду компромісових проб -- останніх компромісів перед великим вибухом опозиційних сил. Зручнійшим політикам удають ся ці компроміси краще, слабим -- гірше, і опозиційні елементи проривають ся через ці нехитрі компромісові плетення, доводячи до кривавих конфліктів в 1630 р., і потім знову в 1635. Але „статочнійші* елементи загалом держали ся ще сильно, елементи опозиційні до часу не вирости настільки, щоб перевернути їх, і компромісива течія брала загалом гору як з польського так і з українського боку протягом цілого сього десятилітнього періоду. Вершком її розмаху було безкоролівє 1632 р., коли українським постулятам були зроблені значні уступки новим королём, а козачина, що здавна привикла дивити тя на нього як на протектора і приятеля, змагала до того щоб увійти в державне життє річиносиолитої та здобути собі голос в її

управі. Та правлячі шляхетські круги не були досить розсудні, щоб підтримати ці опортуністичні напрями, в своїх власних інтересах.

Отсі компромісові течії були тим сильніші, що вони не були впливом самої тільки фізичної, оружно́ї перемоги польсько-шляхетського режиму над козацькою силою, що стала опорою й підставою для національної політики української в отсих десятиліттях. В самих українським житю, в тих кругах, що взяли в свої руки провід національного життя та в його інтересах старалися вилити і вливали дійсно на козачину й її політику, — знаходилися теж елементи компромісові, яким були некаручі і крайности української демократії і її безнадійний конфлікт з шляхетським режимом річипосполитої.

Такою була новопоставлена православна єрархія, що по всім традиціям своєї церковно-політичної минушини, і з огляду на свою гірку залежність від ласки і неласки правительства та на шкідливі наслідки своєї неласки для всього православного життя, — горячо прагнула помиріння з правительством, легалізації, признання, толеранції. З прикрістю зносила вона також і різні менше приємні для неї сторони того демократичного, республіканського життя, яке вироблялося в православній суспільности наслідком дезерції можних і власть імущих, і в помирінню з правительственними сферами, в легалізації своєї церкви бажала знайти міцну підставу для боротьби з сими небажаними явищами внутрішнього церковного життя. А супроти тісних звязків, які утворилися протягом останнього десятиліття між сими єрархічними, церковними кругами і кругами козацькими, такі течії в церковнім житю та боротьба викликана ними варті того, щоб коло них спинитися на сім місці. Вони мали більше ніж саме церковне значіння.

Я вже мав нагоду попередити зазначити (с. 418), що поставлена в 1620—1621 рр. під козацькою опікою нова православна єрархія, коли пройшли перші моменти ентузіязму від своєї многоважної події, помітила, що їй, так горяче бажаній, вимірній, у Бога вимоленій єрархії не дуже то легко знайти собі місце в православній суспільности, яку сі єрархи мали ушасливити своєю появою. Православна суспільність за ту чверть століття, що проминула від переходу на унію владиків, привикла обходити ся без них. Справи церковного розпорядку, що належали по старим традиціям духовним властям, порядкувалися мирянами, братчиками. Надпвивши на факти дезерції, хитання духовних між православієм та унією, на їх утечі „на ситші пироги“ панської ласки,

братства і суспільність взагалі дбали як найменше лишити в руках духовних, як найменше давати їм спокуси, хотіли радити всім самі, і тим у одиниць здібніших, амбітніших з поміж духовенства не могли не викликати незадоволення такими відносинами, суперечними з практиками церкви.

Церква руська править ся *contra naturam*: не клир править народом, а народ клиром, завважає бувший київський ректор, пізнійший апостат Касіян Сакович, в передмові до книжки *Desiderosus*, виданій під сю пору (1625). „Живучи в люблинськiм братствi, надивив ся я. як які небудь хлопи-квасники, корчмарі видають попови ризи, апарати, хрести, евангелія, самі носять їх в олтар, своїми нечистими руками дотикаючи ся річей, на які вони й дивити ся не гідні, а коли їм робив з сього приводу вказівки, не тільки не бачив від них поправи, але ще накликав на себе їх гнів... Дивна річ, повіряють братчики своїм духовним совістє, а апаратів, хрестів, евангелія повірити не можуть!“ Розумієть ся, братчики потрапили б дуже резонно і основно витолкувати такі порядки, але по своєму правий був і Сакович і його однодумці, коли з становища духовного, з становища канонів церковних дражили ся такими відносинами. І помічення, роблені уніятами над братськими порядками, без сумніву знаходили гіркий відгомін в самих православних духовних кругах. „Ви духовних і монахів держите в своїй власти, самі своєю волею їх вибіраєте й приймаєте до свого братства, самі судите і вигонаєте тих, які вам не в лад“, закидає уніятський полеміст виленським братчикам. „Доти ви своїх духовних хвалите, поки вони вам надскакують, вихиляють ся коло вас, підлещують ся, сповняють ваші бажання, а як хто тільки з них почне розважати та перестане перед вами вислужувати ся, нехай уже сам про себе дбає; на жалі духовних осіб ваші мирські суди не вважають; десь добре памятаєте, як старшини виленського братства, братчики-миряне, осудивши одну духовну особу, святили свої руки в пресвітерській борді“¹⁾.

Те що відчували православні духовні в своїх стрічах з братчиками, ще болючіше мусили відчувати православні владки. Традиції єпископської власти, самодержавної, автократичної, не мирили ся з новим братським народоправством. Розвій братств в останній четвертині XV в. погнав православний єпископат в 1590-х рр. до тіснійшого союзу з світською властю, з католицькою

¹⁾ Sniadanie schizmatykom brackim. 1630.

церквою, щоб у них знайти опертє проти сього народовластя (пригадаймо Балабана з його боротьбою з брацтвом). За дальше чверть-століття се брацьке народовласте ще більше ствердло і ровширило свої компетенції коштам владичої власти, що вигасла на всім майже просторі українських (і білоруських) земель. І по відновленню єрархії нові владики, при всім поважанню до брацького інституту, при всім признанню його заслуг перед церквою, не могли не відчути сильно і прикро, як тісно і важко їм було з тим розвитком брацького народоправства.

І от коли Мелетий Смотрицький, друга особа в відновленій єрархії, чоловік близький своїм становищем і духом митрополитови Йову, вибрав ся скоро по убистві Кунцевича на схід, до православних патріархів, він між иншим дістав порученне від м. Йова представити патріархам, а головню патріархови царгородському, зверхнику української церкви, шкідливі наслідки тої децентралізації, тої системи церковних імунітетів, „ставропітій“, що так широко була розвинена патріархами за останні десятиліття в українсько-білоруській церкві. Вона підривала єрархічну власть митрополита і єпископів, вносила дезорганізацію й анархію в церковне житє¹⁾. Такі представлення, підтримані, очевидно, відповідними контрибуціями, були прийняті патріархами. Патріарх царгородський видав грамоту, де наказував, щоб церкви і монастирі, які тецер, недавно, і давнійше дістали права й титули ставропітій,

¹⁾ Що се було порученне митрополита, на се не маємо ніяких безпосередніх документів, але треба памятати, що митрополитови ся справа долягала найбільше, а самому Смотрицькому дуже мало. Пізнійше, коли Смотрицький скомпромітував себе переходом на унію, православні полемісти закидали йому, що він видумав сам таке порученне. „Він підробив собі грамоти від імени всеї Руси, духовних і світських осіб, і з ними пішов в Єрусалим і до інших патріархів і там, обманувши патріархів, підробивши грамоти до всеї Руси, дістав у них підписи до сих грамот, а зміст їх був такий, щоб від сього часу від нашої Руси не йшли ніякі апеляції до царгородського патріарха, але правила ся ним (Смотрицьким) як екзархом і намісником патріаршим“. Таке читаємо в одній пізнійшій брошюрі (Indicium to iest pokazanie cerkwie prawdziwej, 1638, публ. у Головацького „Библиографическія находки во Львовѣ, 1875). Але се говоренне про підробленє Смотрицьким грамот, розумієть ся, не має значіння; патріарх не заперечив правдивости даної грамоти, і так само автентична мусіла бути грамота „від усеї Руси“, чи може від єпископату руського, привезена Смотрицьким до патріархів. Смотрицький, очевидно, зовсім вірно заявляв, що їздив до патріарха з грамотами митрополита, за його відомістю і волею. Справа екзархатства Смотрицького приплетена сюди не до річи: вона не стояла ні в яким звязку з справою ставропітій, се показує патріарша грамота.

надалі вже ставропігіями не називали ся і не правили ся самі собою, а були під загальною властю своїх архієреїв¹⁾.

Се була дуже важна постанова, і вона викликала страшений гнів всіх інтересованих брацтв і ставропігіяльних монастирів, то значить головнійших і впливовійших православних інституцій. Гнів сей звернув ся в першій лінії на Смотрицького. Печерський архимандрит тодішній, З. Копистинський, що не міг, розумієть ся, благодушно прийняти такого замаху на ставропігіяльні права свого монастиря, не прийняв до себе Смотрицького, коли він приїхав з тим до Києва десь зимою 1625—6 р., і иньших намовляв, аби його не приймали²⁾. Митрополит Йов що тримав ся солідарно з Смотрицьким, та і не міг, очевидно, відікти ся своєї участі в сїм інциденті, прийняв Смотрицького у себе й силкував ся його оборонити; зате роздражненне звертало ся й на нього. Прислані патріархами листи проголошено за фальсифікати. На митрополита і владиків пускано поголоски, що в підозрілім світлі виставляли їх правовірність і діяльність, підозрівали в якихсь тайних плянах, в відступництві. Почали появляти ся якісь „писання ущипливі“, що владиків, а головно митрополита й Смотрицького „удавали за отступники“, „в огиду і обридливість приводили“ між православними³⁾.

Щоб збити сї поголоски, митрополит з Смотрицьким зараз же на запусти, „подъ часъ былого въ Киевѣ собору, передъ многимъ духовенствомъ, паны шляхтою, войтомъ, бурмистрами, райцами, брацтвомъ церковнымъ и всѣмъ посольствомъ православнымъ“, поспішили оказати „невинности и вѣрности своеє певные знаки“, і в першу неділю посту, під час звісної церемонії православія, зробили якісь святочні заяви, що мали знищити всякі підозріння що до їх нахиду до унії, до компромісу. Але все се підозрін не убивало, і вони росли далі. В маю митрополит виступив з окружником, де згадавши про отсі попередні заяви, запевнив всіх православних „великоименитого російського роду“, що він і Смотрицький міцно стоять при православній церкві й східніх патріархах. — „ани з апостатами жадного порозуменя і зради ихъ участництва не мѣлисмо, ани противъ церкве руское и противъ народу своего нѣкогда намовѣ жадныхъ подступно не чинилисмо, ани чинити безъ волѣ божое и безъ волѣ всеє церкви православныхъ не мыслили смо“. Просив отже не давати віри інтриганам, що хочуть.

1) Голубевъ, П. Могила I дод. 46.

2) Paganesis Смотрицького с. 22. 3) П. Могила I дод. 43.

дискредитувати новопоставлену єрархію. Се диявольська робота; її мета — наново позбавивши церкву пастирів, до „проклятого уницького отступства и римское овчарни всѣхъ безъ труда загнати“¹⁾).

Сі намови митрополита впливали слабо, бо справа ставропігій висіла далі. Брацтва й монастирі вишукували акти на ставропігійські права. В одній виписи читаємо, що печерська братія предложила митрополитови на доказ своїх ставропігійських прав грамоти патр. Максима і Рафаїла²⁾. Брацтво львівське і виленьське вислали своїх послів до патріарха, з грошевими дарунками, доходити своїх прав. Від патріарха винесли вони нову грамоту (датовану груднем 1626 р.), де патріарх розясняв свою попередню грамоту так, що брацтва наділені ставропігійськими правами від патр. Єремії, як брацтво львівське і виленьське, мають і далі зіставати ся при ставропігійських правах, а інституції обдаровані титулом стивропігій пізнійше, особливо ж патр. Теофаном, — всі мають підлягати архієрею своєї єпархії, як звичайні монастирі і парафіяльні церкви³⁾.

Се розясненне, принесене послами брацтв, мусіло розвіяти всякі сумніви що до автентичности патріаршого розпорядження про скасування ставропігій, принесеного Смотрицьким. Воно було автентичне. Але відносин утихомирити се розясненне не могло ніяк, бо довгий ряд інституцій, між ними київське брацтво, та й Печерський монастир, були далі загрожені в своїх автономних правах. І невдоволенне на митрополита, на владиків, і підозрінне в тайних, неправославних замислах розвивало ся далі.

Historia magistra vitae прикладом попереднього покоління владиків поучувала сучасників, що змагання до повноти єрархічної влади являєть ся лихим симптомом що до українського єписко-

¹⁾ Ibidem.

²⁾ П. Могила дол. 46. Проф. Голубев одначе непотрібно добачає в сій записи капитуляцію митрополита перед Печерським монастирем (с. 135); слова: „прошення о. архимандрита и всего собора разсудивши яко слушныя“, се звичайна канцелярійна фраза (польського канцелярського стилю), яка значить, що митрополит не противив ся бажанню, щоб сі грамоти були вписані в його митрополитанські акти, але се ще не санкція печерських домагань.

³⁾ Ibid. Голубев і тут задалеко йде в інтерпретації грамоти, кажучи, мов би патріарх царгородський заявляв у ній, що патр. Теофан не мав ніякого права робити такі надання (с. 136); в грамоті є легенький стилістичний натяк в таких дусі, а не категоричний вислів.

пату і тягне його на совазьку стежку компромісів з правительством та до уніонних уступок. І справді поруч із отсею боротьбою за повноту єпископської власти против церковного партикуляризму і автономізму ми бачимо в тім же самім часі серед головніших репрезентантів української єрархії виразні тенденції до полагодження своїх відносин до правительства, до помирнення з унією, до релігійного компромісу.

Багато причин впливало на се. Передусім тяжке становище новопоставленої єрархії, що далі мусіла „тиснути ся в маленькім кутку на Україні“, не маючи можности явити ся в своїх єпархіях, не тільки що сповняти свої владичі функції. Одні зісгавали ся владиками без вірних, *in partibus*; інші, скучивши такою фальшивою позицією, йшли шукати иньших, кращих обставин, як звісний нам Єзикіиль Курцевич, що подав ся в Московщину і став там архієпископом суздальським. Безнадійність соймової боротьби в інтересах православної церкви, безплідність козацьких домагань і переговорів в інтересах нової єрархії мусіли викликати сильний упадок духа. Непримирене становище правительственных кругів, неустанне ослаблення всіх иньших елементів, на яких опирало ся православне церковне жите, з виїмком самих тільки козаків, безнастанна гроза репресій, безвиглядність боротьби — все се викликало малодушні гадки про компроміс, його неминучість і пожаданість.

Боротьба православія і унії на живім тілі української і білоруської суспільности також лякала своїми перспективами. Обидві сторони напружували й зуживали всі свої сили в отсій братовбийчій боротьбі, занедбуючи для неї иньші, житеві потреби культурного і національного розвою, а їх коштом розростало ся латинство. елемент польський. Де два бють ся, користає третій. З насіння церковної невогоди, засіяного між Русю, збирали овочі польонієм, католицтво, і святкували свої тріумфи над Русю, що падала все глибше й глибше. Український елемент відтісняв ся все далі на далекі пляни політичного і суспільного жита. Давно не стало вже православних між сенаторами, а й між земськими достойниками все рідше можна було надібати чоловіка, який ще не розірвав звязків з українською народністю. Досить було між кандидатами знайти ся одному католикови, щоб ріжні ревнителі католицької віри саме йому постарали ся добути номінацію від короля¹⁾. Православна суспільність все більше переходила в сіру

¹⁾ Див. напр. лист. одного з біскупів до короля, з 1627 р., за кандидатом на судівство кївське Аксаком: воевода Замойский і біскуп рекомендують

масу без скільки небудь впливових і сильних одиниць. Але ще менше було їх між уніатами. Уніатську церкву правительство підтримувало, але серед польського громадянства її легковажено ще більше ніж православну. Вона не була ніякою силою, за нею не стояв ніхто ся нікда, слабосила теплярняна ростина не мала тоді ще ніякої житевої сили. Шляхтич-уніат був великою рідкістю; уніатське духовенство рекрутувало ся з попівських, міщанських і селянських дітей, і в сю точку так алорадно били православні полемісти, підносячи, що не вважаючи на всю протекцію уряду навіть на владичі позиції не можна знайти уніатів шляхтичів (с. 447). Все, що відривало ся від українського життя з шляхетсько-панських кругів, ішло просто в латинство. Кінець кінцем між маїнатськими кругами в 1620—1630 роках не було вже сливе ніякої руси, ні православної ні уніатської. З Київщиною, Бра-славщиною, навіть Волинею, повторяло ся те саме, що в попередніх століттях стало ся з Західньою Україною, і не треба було бути дуже пильним глядачем сього процесу, щоб розуміти, куди і до чого він веде.

Прихильникам компромісу здавало ся, що обєднаннем церкви православної й уніатської — сих двох руських церков, можна запобігти сьому ирогрєсивному паралічеви руського тіла. У головних речників сеї угоди 1620-х рр., Саковича і Смотрицького, ся нота звучить досить сильно і надає спеціальний інтерес сям невдалим пробам релігійної угоди. „Ми діти одного отця, сини одної матери — на що розриваємо згоду, на що одні одних живих посилаємо до пекла, нащо одні одних виклинаємо“, кличе Сакович в передмові до свого „Девідєрова“ (1625). Посєднанне унітів і неунітів для Смотрицького — се „поеднанне Руси з Русю“¹⁾. Ви-словляючи своє здивованне, що православні заходили ся так живо умивати руки свої від усякої участі в сих угодових заходах, Смотрицький пише Лаврентію Древинському, звісному православному парламентаристови сих часів (в осєні 1628 р.): „Досить було б як твоїй милости самому, так і намісникови моему отцю Йосифови, а перед усім преосвященному нашому господинови й. милости²⁾, господину отцю архимандритови печерському³⁾ і декому иньшому самих себе по щирости запитати, як то у нас у всіх сливе щоденна з серця до Господа Бога пісєнька була: „дай нам,

яого як доброго католика і просять дати йому номінацію, бо w tychтам kraiach nie mamy wiele katolików (П. Могіла I дод. 48).

¹⁾ Wynaleśc zjednoczenia Rusi z Rusią, to jest nieunitow z unitami — Протєстация Смотрицького (П. Могіла, дод. 324). ²⁾ Митр. Йову. ³⁾ П. Могілі.

Господи Боже, Русь з Русю прийти до порозуміння¹⁾, аби вже більше не йшли ми до упадку й винищення народу нашого, особливо між станом шляхетським. Часто бувала про се між вами, православними послами, приватна розмова під час соймів — які б до того знайти способи. Було се як кризь сон трастовано три роки тому в Вильні. Публично був обговорений вашими милостями на минулих соймів, в р. 1627, спосіб зносин обох сторін через певні особи, і твоя милость обов'язав в сій справі повідати ся зі мною для устної розмови“ і т. д.²⁾

Розумієть ся, ми з свого становища можемо сильно сумнівати ся в корисности такого компромісу православля з унією в тодішніх умовах, коли унія не була ще ніяким проявом народного життя, тільки компромісом з польським католицьким режимом, компромісом нехарактерности і малодушности. Православє в тім моменті було єдиною формою відпорности українського елементу в сфері культурно-національній, і всякий компроміс його з унією означав би не зміцнення, а ослаблення сеї відпорної сили. І всі міркування про спасенні наслідки нового компромісу були перед усім проявами тої ж малодушности і утомлення супроти правительственних репресій серед православних єрархічних і всяких иньших вищих кругів.

В зацитованім листі до Древинського Смотрицький своїми однодумцями називає перед усім митрополита і нового печерського архимандрита П. Могилу (вибраного на сю позицію в 1627 р.), і далі глухо — деяких иньших. Безсумнівно, було тих однодумців більше. Тільки й вони, і сам митрополит з архимандритом, затримали ся на небезпечній дорозі, коли з такою силою прорвала ся загальна опозиція їх плянам серед української суспільности. Смотрицький не встиг завернути ся й пройшов до кінця, з ролі митротворця попавши в ролю апостата, і се була одна з багатьох тодішніх трагедій, яка притягає до себе увагу тому, що сим разом спіткала найвизначнішу літературну й наукову силу тодішньої України. Смотрицький сам оповів нам її історію³⁾; тільки, на жаль,

¹⁾ „О дай намъ, Господи Боже, Русь з Русю до помѣркованя прийти“

²⁾ П. Могила I, дод. 56.

³⁾ Перед усім в книжці *Apologia peregrinacyi do krajow wschodnich M. Smotrzyckiego* (друк. у Львові 1628), потім в Протестації против київського собору (друк. у Голубева П. Могила I, дод. 57), *Exaetesis abo Expostulatio t. j. rozprawa między Apologią y Antidotem* (друк. у Львові), і нарешті *Paraenesis abo Napominanie od w Bogu wiel. M. Smotrzyckiego... do przezacnego bractwa wileńskiego* (друк. в Кракові) 1629 р.

уже пізнійше зводячи її початки до одного знаменника з тим становищем, куди він прийшов кінець кінцем, він не відкриває всіх перипетій, які приходило ся йому перейти — несподівано і незалежно від своїх початкових замірів і плянів. Історія ся в кождім раві кдає ясне світло на компромісові течії, які розвинули ся були в вищих ерархічних кругах в сих роках.

Сакович, що в формах скорочених, більше вульгарних і менше трагічних, проробив ту ж дорогу, яку доля судила пройти Смотрицькому¹⁾, перший пустив поголоску, хоч і в досить неясній формі, про угодві заходи серед православних і ролю в них Смотрицького. Покинувши в 1624 р. Київ, перейшовши до Люблина, а в 1625 р. приїхавши звідти до Кракова і вже рішивши ся розірвати з православними, з огляду на обіцянки, які робив йому можний протектор унії, спадкоємець Острозьких кн. Олександр Заславський, Сакович випустив в тім році цитовану вже книгу *Desiderosus* і в передмові до неї виступаючи з проповідю помирення православя з унією для спільної позитивної праці над духовним подвигненням народу по теперішньому кажучи, він вперше натакнув на якісь заходи коло заспокоєння релігійної боротьби. Згадавши з похвалами про Смотрицького, що тоді пробував на Сході, він бажав щастя його плянам: „з любови до правди повзявши в своїм серцю побожні замисли на успокоєнне нашої релігії, він добровільно взяв на себе подорож туди, звідки має виходити право і дозвіл на заспокоєнне таких справ, і щасливим поворотом своїм він розсіє хибні гадки про себе“. В сих словах містив ся натяк, що місія Смотрицького до патріархів мала на меті також добути дозвіл на „заспокоєнне релігійної боротьби“, то значить — на компроміс з унією.

Сам Смотрицький не дав ближших пояснень своїх плянів на Сході. В Апольотії він каже, що виїздячи на Схід, хотів перекопати ся, наскільки наше православіє вірне традиціям східної церкви. Але може ближше підходять до правди його слова в листі до патріарха царгородського (хоч і писані зовсім не з щірими, а навпаки — різко сказавши: провокаційними замірами). Він пише тут, що його заінтересували писання уніонного характера, які обертали ся на Україні з іменами патріархів (підроблені католиками), і він думав на Сході ближше познайомити ся з такими писаннями²⁾ Смотрицький міг сподівати ся, що його уніонні ідеї, ви-

¹⁾ Про Саковича див. т. VII, ст. 414. В тексті цитую сей том просто по сторінкам і виданням.

²⁾ Лист у Суші, *Saulus et Paulus*, с. 70—82.

дожені ним в кількох писаннях уже перед тим і положені в основу „Катехизиса“, що віз він з собою, в надії дістати для нього апробату патріархів, — знайдуть в патріарших кругах певне спочутє, і се послужить опорою в уніонній агітації на Україні й Білоруси в супереч суворим старовірам-ортодоксам. Але сї надії не справили ся, і Смотрицький, не зваживши ся навіть завести скільки небудь рішучих розмов на сю тему ані предложивши свого катехизиса, поїхав назад в тім переконанню, що на патріархів нема що рахувати, а треба переводити унію незалежно від них.

На жаль, Смотрицький не відкрив нам, наскільки в сих плянах брало участь инше православне духовенство. На сїм пункті він взагалі був досить здержливий, може з мотивів тактичних — бо не тратив надії, що на уніонну дорогу підуть раніше чи пізнійше й инші єрархи (Смотрицький і жмер серед сих компромісових заходів та переговорів). Без сумніву, є певна ідейна звязь, певне степенування від його розвідів на Сході до проб переведення спільного з уніятами собору на Україні, який давнійше відкидав ся православними на тій підставі, що без патріархів собору не можна відбути, а тепер православні єрархи вважали можливим вчинити його і без патріархів. Не кажу вже про плян засновання самостійного патріархату в сполученій православно-уніатській руській церкві. Все вказує на певну глибоку, свідомішу тенденцію ваходів.

Проєкт собору для порозуміння православних з уніятами, як уже знаємо (с. 505), був виставлений з українського боку на соїмі 1623 р, але тоді він стрів ся з рішучою опозицією православних владиків. Вони заявили, що собор сей не може відбути ся внакше як під проводом царгородського патріарха, властиво немає про що й дебатувати, бо для релігійних дісцут нема ніякої підстави. Шотім на новім соїмі, що зібрав ся в сїчні 1626 р., коли справа „грецької віри“ знову була поставлена між дезідератами посольської палати¹⁾, король повторив свою гадку, що заспокоєнне релігійної справи повинно зачати ся від духовного собору, де б обидві

¹⁾ Religia grecka wszystkie prawie seymy po te czasy trudnić zwykła. Przeto prosimy i. k. m., aby na tym seymie raczył inire modos et rationes, ktoremi by ta rzecz tandem aliquando grontownie uspoikoiona bydz mogła, a bracia tamtej religiey naszej przy dawnych swych prawach przywileiach cali zostawali, w ktorzych ubliżenie bydz y to rozumieią, że teraz swiezo władctwo chełmskie plebeio iest conferowane, y piskim także władyką plebey iest — Ркп. Публ. ббл. Пол. F. IV. Nr. 66 с. 61.

сторони пошукали порозуміння між собою¹). Коли православні посли заявили, що собору сього не приймають, і польська палата переказала королеви, що не вважає се полагодженням поставленої справи²), король категорично заявив, що вважає таке соборне порозумінне одинокою дорогою, і своїм ділом вважає тільки потвердити те, до чого такий собор договорить ся³). І три тижні по соймі король видав грамоту, де визначав на осінь того ж (1626) року в м. Кобрині⁴) собор „редѣи греческоє“ для обговорення „потреб і покою церковного“. Грамоту видано на прошенне митроп. Рутського, і про участь в нім православних не згадувало ся виразно (грамота адресувала ся до „стану духовного і свѣтского редѣи греческоє“), але її ціль — переговори і порозумінне уніятів з православними була, розумієть ся, всім ясна і звісна. Уніяти півнійше навіть докоряли православним, що вони самі просили короля, аби визначив сей собор, а потім не приїхали. Уніятн, мовляли, чекали-чекали й не дочекались. А православні толкувались, що в королівській грамоті не згадувало ся про участь православних⁵).

Загальне невдоволення на митрополита і його близьких товаришів в справі ставропігій, що тоді підняло ся, і підозрівання в порозумінню з уніятами, від яких митрополит мусів публично відпекуватись і викликатись, — все се доста поясняє нам се здержанне від усякої участі в соборі, хоч би навіть серед православної єрархії була якась охота до нього⁶). Формальний привід

¹) Uspokojenia religey greckiey zawsze i. k. m. zyczył y teraz nie iest od tego, aby ta kontrouersia uspokojona bydz nie miała. Lec iż przymuszać tak tei iako y owey strony nie moze i. k. m., tedy za zdaniem niektorych pp. senatorow tey sprawu wiadomych rozumie i. k. m., zeby sie wrzod obiedwie te stronie na synodzie temu gwoly zlozonym braterskie znosili y z sobą się domawiali, na co i. k. m. pozwala i zyczy, aby tem srodkiem szukali między sobą sami zgody y uspokojenia. A zatym i. k. m. zechce sie przychilić do tego, na coby się sami z sobą saluis iuribus et privilegiis iednostainie przezwie spoiny synod, który

²) Ichmc panowie bracia naszymy religey greckiey tym przez synod uspokojeniem nie kontentuią się, proszą o to unizenie, aby prawa ich y przywileie, teraznieiszą constitutią confirmowane, nienaruszenie w całości swey trwały (ib. str. 67).

³) Rozumie krol iegomc, zeby była uspokojona przez spoiny synod, który i. k. m. confirmować chce, na co by się strony iednostainie zgodziły, iednak suis iuribus saluis et privilegiis (ib. str. 68). ⁴) Акти Зап. Рос. IV, ч. 226.

⁵) Iednoc święta cerkwie Wschodniey i Zachodniey, уніатська брошура 1632 р. (вильєнський друк), цятата у Голубєва П. Могила, I, с. 91—2.

⁶) В своїм Паренезісі (с. 30) Смотрицький пригадував вильєнському брацтву, що вже тоді, в 1626 р., воно теж прыкладало ся до теу збавиєнеу справу, але потім ухилчлось.

давало те, що правительство до православної єрархії формально не звернуло ся — хоч в листі своїм до московського правительства митр. Йов, розповідаючи про здержаннє православних від участі в сій соборі, представляв справу так, ніби то православні противлять ся якомусь виразному покликови правительства¹⁾. Очевидно, перед Москвою старав ся він можливо підчеркнути свою відпорність супроти компромісових плянів — з огляду на поголоски про податливість.

Тим часом Смотрицький, опинивши ся під бойкотом за свою роль в справі ставропітій, не маючи відваги вже удавати ся до свого давнішого пристановища — виленського брацтва й не знаходячи притулку ніде инде, побачив себе змушеним шукати ласки у католицької сторони. З кінцем року він увійшов в переговори з кн. Янушом Заславським, просячи вставити ся перед сином, кн. Олександром, звісним уже нам протектором унії, щоб дав йому Дерманський монастир, в маєностях Острозьких. Кн. Олександр поставив умовою, що Смотрицький перейде на унію; так радив йому Рутський, зайнятий князем, та й самому князеви ся справа мусіла бути досить ясна. Смотрицький пристав на сю умову, і князь обіцяв дати йому монастир. Але потім роздумавши ся, захотів дістати від кандидата щось більше ніж просту словесну згоду, і написав йому цікавий лист²⁾, де пригадав йому попередні хитання (Тренос, по тім Палінодій, написаний в початку в уніонній дусі, потім в дусі антїкатолицьким) і жадав „для свого спокою“, щоб Смотрицький дав йому на письмі посвідченнє про перехід на унію. Смотрицький не тільки зробив се, але пообіцяв іще й активно дричинити ся *ad maiorem Dei gloriam*, і для сього просив звести його з митр. Рутським.

Бажаннє його було сповнене. Літом 1627 р. Рутський вїхав ся з Смотрицьким. Але сповнивши формальности свого переходу на унію Смотрицький висловив бажаннє, щоб папа дозволив зіставити його перехід на унію якись час в секреті, аби на зверх можна було йому далі зіставити ся православним владикою і в сій ролі *pallio schismatis latens* (криючи ся під плащем схизми) переводити свої пляни на користь унії. А власне, по його словам, задумував він написати до царгородського патріарха ряд запитань в догматичних питаннях і сподївав ся, що в відповідях патріарх

¹⁾ Архивъ Ю. З. Р. I. VI ч. 233.

²⁾ Уривки з нього в біографії Смотрицького, написаній Сушею, що оповідає докладно ся історію (Saulus et Paulus 35—69).

проявить неправославність своїх поглядів — бо в своїх царгородських розмовах Смотрицький, як казав, переконав ся в єретичтві авторитет патріарха в очах православних України і Білоруси. Далі, користуючи ся своєю популярністю і авторитетом серед православних, він, Смотрицький, буде мати спромогу вести між ними пропаганду унії, толкуючи в сім напрямі отців західних і східних. Він задумує в сім дусі видати книжку про свою подорож ча Схід, і православний катехизис, і для відповідного їх впливу треба перевести через православну цензуру, а для сього Смотрицькому треба про око не розривати з православними. Нарешті наміряє він нахилити православних до спільного собору з уніатами; се не вдавало ся досі, а було б корисно; Смотрицький сподівається ся прихилити до сього пляну найвпливовіших осіб, коли вістанеть ся православним про око¹⁾.

Рутський предложив сім пляни і бажання Смотрицького і папа прийняв їх з великим спочутєм та побажав усякого успіху його заходам між православними.

Та інтрига, задумана Смотрицьким на патріарха царгородського, йому не вдала ся. Смотрицький написав лист (в серпні тогож року 1627 р.), повний всякої лірики, компліментів, і серед різних підступних запитань між иньшим заохочував патріарха виступити для помирення православних з уніатами, щоб вивести православних з теперішнього положення і безправности в Польській державі²⁾. Але патріарх серед сих сердечних зітхань і лаянтяцій мабуть зачув фальшиву ноту і не відписав нічого.

На більший успіх заносило ся Смотрицькому в його пропаганді за церковним собором серед української єрархії. Собор мав послужити йому тепер за вихідну точку в агітації за угодою з унією. В вище згаданім листі до Древинського, як ми бачили, Смотрицький пригадував, як то Борецький, Могила та иньші зітхали ва якимсь порозуміннем „Руси з Русю“. В своїй „Протестації“ при всій здержливости в відзивав про своїх бувших і ще не безнадійних союзників, Смотрицький прохопив ся споминами про ту толеранцію до католицької церкви, яку Борецький виявив в розмовах з ним, уважаючи полученне з католиками ділом легким, аби тільки полагодити справу календаря, що для простого народа служить головною перешкодою. По його словам, Борецький ще

¹⁾ Postulata m. Smotriscii, Архив западнор. митроп. у Голубева, с. 152.

²⁾ Лист у Суніи Saulus et Paulus, с. 70—82.

в 1625 р. працював над тою календарною справою і при нагоді згадував, що знайшов легкий спосіб об'єднати обидва календарі. Подібно про Могила Смотрицький каже, що він з повним спочу-тем прийняв його лист до царгородського патріарха, де були висловлені ті ж гадки що в Апольотії, і сам висловляв ся про релігійну угоду „прихильно і спасенно“¹⁾.

З ним Смотрицький з'їздив ся особібно тим літом. Петро Могила тоді вже був безсумнівним кандидатом на печерську архимандрію, то значить на найсильнішу позицію тодішньої православної церкви, і тим і своїми зв'язками в польських маїнатських кругах висував ся на першу фігуру між православними. Смотрицький пробув у нього коло двох тижнів і знайшов його дуже податним для своїх ідей. Могила „дуже толерантно відзивав ся про римську церкву і її ріжниці від православних“, як доносив Смотрицький Рутському²⁾.

Собор, чи властиво з'їзд, плянований Смотрицьким, відбув ся на Богородицю (8 ІХ 1627) в Києві в тіснійшій кружку: з виднійших осіб був окрім Смотрицького тільки Борецький і Могила, саме вибраний вже на архимандрію печерську. Народи вели ся очевидно в тім же угодівім напрямі. Смотрицький згадав про свій катехизис, і Борецький з Могилою просили подати його до церковної цензури, щоби потім видрукувати його для ширшого розповсюдження. Смотрицький обіцяв, але заявив, що перше ніж предложити цензурі свій катехизис, вважає пожаданим випустити трактат, де б були обговорені „ті шість ріжниць, які заходять між цервою східною і західною“, — „аби через те лекше і шасливійше могла пройти та цензура“. І сей плян був прийнятий³⁾. На скільки при тім Смотрицький розкрив свої пляни, він не каже; але по мисли його, очевидно, сей трактат „толерантним“ трактованнем релігійних ріжниць, а ще більше (як показала потім, Апольотія, як вона з того вийшла) — перспективою тих благодатей, які мав дати релігійний компроміс, очевидно, мав проторувати до рогу катехизисови, а катехизис, уложений в такім же самім угодівім дусі, мав послужити переведенню релігійного компромісу.

Щоб приготувати настрій серед широких кругів, Смотрицький пускав поголоски про тенденцію в уніятських кругах до того, щоби відірвавши ся від Риму, злучити ся на ново з православними.

¹⁾ Протестація, с. 334 і 338 (уривки сї наведені нижче, в гл. II).

²⁾ Лист у Кояловича, Литовская церковная унія, II прим. 216.

³⁾ Так оповідає Смотрицький в своїй протестації — II. Могила дод. с. 323—4.

Маємо лист його, писаний в осени того року до виленських братчиків, де він під секретом оповіщає їх про переїзд до Києва посередника, присланого до митрополита і владиків від м. Рутського і інших уніатських єрархів, черниці Ів. Дубовича. Сей Дубович просив м. Йова і Смотрицького зїхати ся з Рутським для порозуміння: уніатські владика рішили відстати від папи і назад піддати ся під зверхність царгородського патріарха і бажали б с православними владиками порозуміти ся, як би се зробити найкраще, „з охороною духовних і світських прав“. Православні владика заявили свою утіху з приводу такого заміру, але замість візду з Рутським просили прислати їм письменні пропозиції, і Дубович обіцяв приїхати з тим незадовго знову. Повідомляючи братчиків про се, Смотрицький заравом подавав до їх відомости, що в правительственных кругах виник проєкт утворити самостійний патріархат для земель українських і білоруських. Смотрицький просив обміркувати сю справу, а від себе висловляв гадку, що противити си тому православні не можуть — нема на те ніяких арґументів („жадноє слушности въ отпор мети не могучи“)¹⁾.

Приходило ся справді всіми способами надробляти суспільну опінію, бо про підозрілі переговори православних владиків з уніатами вже починали ходити поголоски. Ісаія Копинський, один з непримиренних старовірів, розвідавши ся про зносини Смотрицького і Борецького з Рутським, розписав грамоти до православних, сповіщаючи про сі зносини, про пляни унії серед православних владиків, та остерігав перед Борецьким і Смотрицьким²⁾. Борецький був дуже тим розжалений, скаржив ся на сі обмови перед московським правительством, скаржив ся на Копинського перед Вишневецьким, патроном задніпрянських монастирів Копинського. Але розпочата акція не переривала ся, а розвивала ся далі. З соймового дневника 1627 р. довідуємо ся, що тоді, під час сойму в Варшаві вели ся переговори між уніатською і православною стороною, і в 20-х днях падолиста порозумінне між ними здавало ся досягненим; біскуп виленський заявив, що релігійна справа буде полагоджена, „бо коло того ходимо“³⁾. Одним з близьких участни-

¹⁾ Лист сей був вписаний — не вважаючи на свою секретність, в актові книзі лудькі і відті виданий в Архиві Ю. З. Р. I. VI ч. 244.

²⁾ Лист Смотрицького до Рутського у Кояловича, Литовская церковная унія, II прим. 216.

³⁾ Дневник сойму в Ягайлонській бібліотечі ч. 166, витяги у Жуковича оп. с. V с. 128, тамже с. 134 проєкт соймової конституції, предложений, як він думає, православною стороною.

ків сих переговорів і надій порозуміння, був, без сумніву, звісний нам український парламентарист волинський депутат Лавр. Древинський.

Перед заплатами, в лютім 1628 р. Смотрицький бачив ся з Могилою. Могила віддав йому візиту в Дермани і Смотрицький мав дуже добрі вражіння від розмов з ним: писав до Рутського, що на Могилу „добра надія згоди церковної“¹⁾. Перед великоднем в Городку на Волини, в маєности печерській (коло Рівного), зіїдали ся з Смотрицьким православні владыки — крім Борецького і Могили ще Ісакий Борискович і Паїсий Іполитович, і тут по словам Смотрицького про угоду з уніатами говорено вже досить отверто. Смотрицький предложив свій обіцяний меморіал в справі ріжниць між східньою і західньою церквою — такими ріжницями він уважав науку про ісхожденіє св. Духа, чистилище і науку про блаженство праведних, уживанне оплаток при причастю і причасте мирян без чаші, та папський пріма²⁾. Всі сі ріжницї він трактував як маловажні, і відчуженне від католиків і уніатів вважав результатом упередження, а не якихось дійсних ріжниць. По словам Смотрицького, зібрані владыки стали також на сю позицію³⁾ і серіозно обдумували, як би „без порушення віри нашої прав і привилей знайти спосіб поєднання Руси з Русю“, себ то уніатів у неуніатами, і рішили зібрати собор з духовних і світських людей і на нім перед усім зайняти ся сею справою. Митр. Йов мав розписати „листи приватні“ з зазивом на сей собор, а Смотрицькому поручено написати меморіал, який би заохотив до участі в соборі, і сей меморіал опублікувати разом з трактатом про ріжницї між церквою східньою і західньою — про малозначність сих ріжниць⁴⁾.

Справа нової унії, як здавало ся, виходила на зовсім поважну дорогу.

Паралельно з таким компромісовим настроєм в тих духовних кругах, що стояли на чолі сучасного національного і культурного життя, подібний же угодвий, опортуністичний настрій, як я вже

¹⁾ Лист як вище у Кояльовля.

²⁾ Меморіал сей маємо — тільки може в зміненій редакції — в додатку до Апольорії: Consideratae abo uważania szesciu roznic między Cerkwią Wschodną y Zachodną strony wiary zaszłych.

³⁾ Ktoresmy z sobą tam uważali y za niewielkie różnice być sądzili.

⁴⁾ Оповідас се Смотрицький в своїй Протестації, П. Могила, дод. с. 324.

визначив, бере гору і в національній українській армії — в козащині.

Було се не тільки проявом депресії від нещасливої кампанії, від погрому широких політичних планів, що снували ся в попередніх літах, але також і того, що провід у війську на якийсь час захопила досить міцно козацька буржуазія, статочніші, „луччі люде“, як називано їх в московських реляціях. Вони зайняли сильну позицію „на волости“, на території „городовій“, і опираючись на них їх репрезентант гетьман Дорошенко міг вести мирову політику супроти шляхетської Польщі. Була певна симптоматичність в сїм паралелізмі угодовства духовного і угодовства козацького, — хоч компромісова політика владиків взагалі не знаходила спочуття серед сеї козацької буржуазії, і вона навіть кінцем кінцем виступила з протестом против неї. Таки не було се без значіння і впливу на напрям козацької політики, коли духовні круги, що в імя національних (церковних) інтересів давніше понуджували козачину до рішучої опозиції супроти правительства та пробивали дорогу для українського іредентизму, тепер шукали компромісу з католицькою політикою правительства. Разом з тим як серед самої козащини брав гору напрям опортуністичний, угодовий, — перестав підносити її опозиційну енергію той стимул, що робив се протягом попередніх літ, а виходив власне з тих церковно-національних кругів. Се, кажу, не зівставалося без впливу і значіння.

Новодоставлений гетьман Михайло Дорошенко старанно і зручно підтримував перед лицем правительства свою давню репутацію чоловіка „завсїди зичливого для короля і рїчипосполитої“ (с. 468). Куруківський трактат положив на нього тяжкий обовязок — переведенне козацького реєстра. Протягом шести тижнів, на день 18 грудня 1625 р. мало бути перебране козацьке військо, вибрано з нього шість тисяч реєстрових і списаний реєстр сього шеститисячного козацького війська. Протягом 12 тижнів, по кінцє сїчня 1626 р., реєстрові козаки, які мали осідок в маєностях шляхетських і духовних, мали вийти звідти до королівщин, попродавши ґрунти і будинки людам, які б підняли ся нести підданські обовязки. А вся иньша маса козацтва, яку раховано на 40 тисяч чоловік, — так звані виписчики (виписані з козацтва) мали перейти в „звичайне послушенство“ королівській чи приватній, панській юрисдикції (с. 559).

Не вважаючи на те, що перед військом стояла перспектива походу на ливонський театр війни, де вже від осені вела ся кампанія, і то досить нещаслива для Поляків, Конєцпольський завяз

ся сим разом допильнувати переведення реєстра таки на ділі. Він розложив своє військо, в числі 15 тисяч, під проводом Казановського, в київській околиці: в Василькові, Хвастові, Трипілью, Стайках, Ржищеві і в самім Києві. „А велів гетьман Конєцпольский Казановському з усіма тими людьми стояти по городах доти, аж козаки розберуть ся в шість тисяч, а як козаки не будуть по умові розбирати ся в шість тисяч, то гетьман Конєцпольский зараз піде з усім військом на козаків під Київ“, оповідав в Москві звисний нам митрополичий повірник піп Филип¹⁾.

„І гетьман козацький Дорошенко — оповідав далі піп Филип в грудні 1625 р. — „з польськими кошисарами їздить по козацьким городам, розбирає козаків. І тепер гетьман Дорошенко пішов до Ніжина до розбору козацького, а з Ніжина поїде до Прилук і до Лубень, теж козаків розбирати. І по городах козаки Дорошенка слухають ся, бо луччі люде в козаків пристали до нього, Дорошенка“. Але добра з того піп Филип не вішував: „Крови полило ся багато (в Куруківській війні), а треба іще сподівати ся, бо тепер в запорозьких сторонах всяких людей тисяч за сорок, і ті що зістануть ся по за шістьма тисячами, не захотять бути пашенними людьми (підданими): мабуть війну розпочнуть, або підуть на Запороже або на Дін“²⁾. І мабуть далі ведучи тактику зондовання московського правительства, митрополичий аґент додавав: „А ті люде, що їх від козацтва віддаляють, хочуть посилати до царя, бити чолом, щоб цар їм поміг своїми людьми на Поляків, а вони будуть цареві служити, будуть литовські городи здобувати на царське імя, щоб їм не бути позбавленими православної віри“³⁾.

Се було, розумієть ся, пусте говоренне, і в московських кругах не надавали йому ніякої ваги. Але й пророкованне нової козацької війни, льотічно вірне для дальшого часу, теж не справджувало ся зараз. Дорошенко, маючи за плечима польське військо і опираючи ся на підпору статочнійших, „луччих людей“, переводив „розбір“, то значить вибирав козаків до реєстру, а иньших виключав з війська, обережно і без пригод. Операція була неприємна і вимагала багато такту, але його, видно, не бракувало Дорошенкови. При тім в інтересах самої людности було як найскорше привести сю реєстрацію до кінця, аби позбути ся розкватированого польського війська, що мало допильнувати виписки, а своїми „лежками“, розумієть ся, дуже докучало місцевим людям, а особливо

¹⁾ Матеріяли Куліша, с. 182, пор. с. 259 і 270.

²⁾ Ibid. с. 230. ³⁾ Ibid. с. 182—3.

ковакам. А „луччим людям“ було таки до певної міри й бажано повзути ся в військо неспокійного, гультяйського елементу.

Одначе не вважаючи на всі старання, „розбір“ все таки потягнув ся значно довше за визначений для нього термін. Так само і перехід реєстрових з панських маєтностей до королівщин. Ся друга операція дотикала вже не гультяйства, а самих статочних, і переведенне її вже зовсім ніяких користей не давало, — тому козацька старшина тут особливо мусіла старати ся вигадати час. Маніфестуючи свою лояльність, свою енергію в сповнюванню умов останньої угоди, вона аргументувала практичними неможливістями, переконувала польських комісарів і добила ся від них відрочення. В 20-х днях січня Дорошенко з старшими зіхавши ся в Києві з королівськими комісарами предложив уже готовий реєстр шеститисячного козацького війська. Не була се остання редакція, як можна було б міркувати з комісарської заяви¹⁾, бо останню редакцію Дорошенко післав кор. гетьманови тільки на весну, після експедиції на Запорожжя²⁾; але в кождім разі реєстр був підготовлений, і комісари, оцінюючи лояльність старшини, з свого боку не відновили продовження терміну для виходу реєстрових козаків з панських маєтностей. Оповідіаючи, що вписані в реєстр козаки з шляхетських маєтностей мають звідти вийти, комісари заравом просили дідичів не принаглати козаків з огляду на зимову пору. Так само в иньшій болючій для козаків справі — осиротілих козацьких родин, комісари просили від себе шляхту: „просимо аби вдови козацькі були заховані при вільности до дальшої ласки й. к. м.“ Се був певний успіх, яким прихильники статочної політики могли похвалити ся.

Відроченне було ковакам потрібне, бо вони конче хотіли добити ся від короля скасування отсих прикрих постанов куруківської комісії і в сій справі саме вислали своїх послів на сойні, що розпочинав ся в кінцем січня 1626 р. Посвідченне комісарів про списанне реєстра і лояльне поведінне козацького війська в ріжних иньших справах (напр. в прикрім для православних

¹⁾ В оповіщенню комісарів з дня 22 січня 1627 р. (ркп. бібл. Замойських) читаємо: Ziechaliśmy się tu do Kiiewa miasta... gdzie też y starszy woiska i. kr. msci pan Michał Doroszenko ze wszystkimi pułkownikami, assawułami woiska Zaporozkiego przyjechał, przy których bytnosci liczbe szesc tysięcy woiska Zaporozkiego do uslugowania ie. kro. m. y rpey zawarłismy.

²⁾ Жерела VIII, с. 294: woiska do pięci tysięcy za porochami przy pp. zesłanych od wiel. waszey szosty tysiąc przypisalismy, ktorych y registr zcomputowany wiel. waszy posyłamy. Ся шеста тысяча — очевидно запорозька залога, хоч вона, по словам самого сього листу, була набрана з каздего пулку.

приверненню уніатам церкви св. Василія в Київі, захопленої православними в київських розрухах 1625 р.)¹⁾ рекомендувало правительству коректність війська супроти вложений на нього обов'язків, і військо показавши ся нею, тепер хотіло спробувати сям петицією звільнити ся від різних прикрих для нього постанов куруківської комісії²⁾). Просило підвищення платні і спеціальних виплат на армату, амуніції для запорозької залоги, винагородження за зруйновані польським військом доми і хозяйства козацькі. Пробувало ще раз звалити постанову про вихід ресетрових козаків з маєтностей панських і духовних. Просило за козаків, які через старість або каліцтво стали нездатними до служби, за вдів і сиріт козацьких, щоб за ними віставали ся козацькі права. Просило, щоб йому далі було вільно діставати з Москви упоминки, за те що визволяє невільників з рук невірних (а під сям покровом аби могло далі вести зносини з московським правительством і діставати від нього субсидії). Обережно натякало на можливість яких небудь шкідливих для доброї слави вчинків з боку своєвільників, які повіставали ся в війську з волі комісарів, і тим способом здійснювало з себе відповідальність за якісь інциденти в будучности. В головах же і на першому місці тих петицій стояла знову справа релігійна:

„Як Київське воеводство добиваєть ся заспокоєння грецької віри, так і вони просять, аби митрополит і владики, посвячені патріархом, були затвержені королем“.

На сю справу звертало військо також особливу увагу своїх прихильників, до яких удавало ся в спеціальними листами, просячи підтримати його - прошення перед королем і соймом. Маємо такий лист від Дорошенка, з Київа, з дня 10/II, до тодішнього старшини протестантів Криштофа Радивила, польного гетьмана в. кн. Литовського³⁾).

Посольство козацьке зложено з Максима Григоровича, Сави Бурчевського, Филипа Пашкевича і Лукаша Христофовича, було прийняте королем під кінець сойму (6 III н. с.)⁴⁾, але реальних успіхів не мало ніяких. В релігійній справі, як уже знаємо. ко-

¹⁾ Київські козаки і запорозьке військо устами Дорошенка заявили, що вони не веліли сеї церкви забирати, і забрано її без їх участі, і по сім відступленню козацького війська від справи церкву передано назад уніатам. Акти уніатського митрополичого архиву у Жуковича V, с. 38.

²⁾ Punkta poselstwa kozakow zaporozkich — ркп. Публич. бібліот. Рази. F. II Nr. 4 л. 462.

³⁾ Археографическій сборник VII, ч. 57. ⁴⁾ Ркп. Публ. бібл. Nr. 138.

роль обмежився пропозицією, щоб православні з унітатами самі дійшли якогось компромісу на соборі. Посольська палата, що дуже простигла в своїм опозиційнім настрою під впливом звісток про татарський напад на Україну¹⁾, згодила ся відложити релігійну справу до дальшого союму. Щож до справ козацьких, то сойм обмежився тільки апробатою куруківського трактату. Король і сойм прийняли військо козацьке „до ласкі своєї“, під умовою, що козаки будуть тримати ся куруківської ординації; інакше будуть проголошені ворогами держави і військо коронне знову наступить на них²⁾. Платню їм признано таку, як ухвалено під Куруковим, і сей видаток мав бути покритий з жидівського поголовного (отже Жидам припала честь утримувати козацьке військо)³⁾. Ніяких уступок козакам понад те не зроблено. В деяких, менше важних справах король поручив війську порозуміти ся з гетьманом (Конєцпольским). Інші забув мовчанкою.

Татарський напад, що став ся під час самого соймования в лютім 1626 р., своєю повною несподіваністю і т. ск. повною нелогічністю наробив великого замішання в польських справах. Пів року тому Конєцпольський прийшов до порозуміння з Ордою і гоїно задарував її, щоб відтягнути від союзу з козаками, і з Турками ввійшов до тіснішого порозуміння, мотивуючи се спільним інтересом боротьби з козаччиною (с. 540). Раптом в лютім 1626 р. впадає велика татарська орда під проводом самого хана Магомет-герая на Поділе, а його брат Шагін-герай. в ролі польського союзника маніфестуючи свою непричетність, присилає до Конєцпольського султанський фірман (накаа), яким султан накавав ханови вчинити сей напад на Польщу⁴⁾. Звістка ся прийшла досить пізно⁵⁾, Татари пройшли аж до Галичини і Белазини. Конєцпольський і стражник коронний Хмелецкий, кинувши ся з тим військом, яке мали під рукою, і з козаками, могли погромити лише деякі татарські загони при їх погороті та увільнити забраних невільників⁶⁾.

¹⁾ Листи з союму в розвідці Жуковича про сей сойм (як вище).

²⁾ Volum. legum III с. 237. ³⁾ Жерела VIII с. 294—5.

⁴⁾ Делеші англійські з Царгороду — Zbiór pam. V с. 452, венецькі у Гаммера V с. 71, також польський меморіал про кримські справи (1628—9 р.) — i'krajnie sprawy с. 4 — тут з тим додатком, що Шагін упередив Конєцпольського через козаків.

⁵⁾ Належать отже справити відмінний погляд у Рудницького с. 15.

⁶⁾ Досить широко оповідає про се Журковський (Żywot T. Zamojskiego с. 103—4), висуваючи заслуги свого чоловіка Хмелецкого. Про перші стадії нападу витягн з сучасних листів у Жуковича оп. с. V с. 57), вони ілюструють

Напад Татарам отже не дуже вдав ся, але збентежив зовсім польських політиків: не знали як зрозуміти се поведження султана і чого сподівати ся від Туреччини. Французький посол в Царгороді толкував сей татарський напад інтригами цісарських і іспанських аїєнтів, що хотіли викликати козацькі напади на Царгород і звязати ними турецькі сили¹⁾. Турки запевняли, що хан не дістав ніякого наказу від султана, аби нападав на Польщу, і коли Шагін-ієрай писав про якийсь султанський наказ, або Татари взяті в неволю се кажуть, то не треба їм вірити: хан вчинив напад на Польщу своєвільно, а причиною було, що йому не виплачено упоминків за давніші роки²⁾. Польські політики не вірили сьому і здогадували ся, що турецьке правительство хоче змусити польського короля, аби прислав послів до Царгорода з дорогими дарунками, що в турецьких сферах мали б представляти польську дань (харач) султанови, як в давніших роках³⁾. Сей влогод знаходив собі оправданне в турецьких жаданнях⁴⁾; але можна б іще висловити здогад, що напускаючи Магомет-ієрая на Польщу, турецьке правительство хотіло розсварити тих союзників — хана і короля, і таким чином позбавити неслухняних братів-ієраїв тої опори, яку вони знаходили в Польщі. Але хитрі брати виїшли з тої ситуації так, що Магомет-ієрай взяв ся сповнити султанське поручення, а Шагін вів далі лінію польського союзника і переслав, хоч і не дуже в час, копію султанського ферману.

Сенсаційну історію оповідав з тої нагоди московський вістник. Коли під час татарського нападу Конєцпольский зажадав від Дорошенка, щоб він з козаками йшов Полякам на поміч, і Дорошенко рушив в похід, на дорозі в Прилуках перестрів його ханський посол і пригадав Дорошенкови давній союз з Татарами. Тоді Дорошенко вернув ся назад, а Запорожці під проводом гетьмана Оли-

і несподіваність сього нападу. Про битву над Дністром під Галичом сучасний лист у Грабовского *Ojczyznie spominki* I с. 60—1. Про сю ж татарську переправу через Дністер оповідає французька депеша в *Historica Russiae mon.* II с. 431, представляючи погром Татар в дуже сильних формах. Натомість побожні патрієзуїти з утіхою записали в своїх дневниках тільки, що Татари тоді поруйнували сильно маєтности Збарзького, неприхильника єзуїтів (дневник Вєлєвіцького IV с. 242).

¹⁾ Депеша I с.

²⁾ Лист Мехмет-Джурджи каймакама до Конєцпольского, ркп. Публ. бібл. Пол. F. IV №. 241 с. 598; пор. англійську депешу — *Zb. pam.* V с. 452.

³⁾ Лист Ю. Збарзького до Конєцпольского іб. с. 699.

⁴⁾ Лист Халіль-баші, іб. с. 602.

фера пішли навіть з Татарами разом на Поляків¹⁾. Але все то були казки: в дійсності козацьке військо брало участь в боротьбі з Татарами²⁾, ніяких козаків з Татарами не було, і Дорошенко держався вповні льояльно, а його посольство саме тоді добивалось королівської ласки на соймі.

Польське правительство, зайняте шведською війною, дуже не раде було сій небезпеці, яка зарисувалася на полудні. Сойм визначив кредит на удержання 7 тис. війська на Україні, крім того 1200 війська з польських континентів і військо козацьке мало стерегти Україну³⁾. Конєцпольський з головними силами мав іти в Ливонію. До Царгорода рішено вислати посольство і ужити всіх способів, щоб відносини з Туреччиною не пеували ся.

Головна небезпека була від своєвільного козацтва, „випищиків“, що зараз на весну пустилися збирати ся на море. Було їх на Запорозжю з початком року кілька тисяч, і Дорошенко вперед остерігав польське правительство, що треба сподівати ся морського походу⁴⁾. Всякі страхи зараз пішли про сей похід між Турками. В Царгороді говорили, що польське правительство віддячуєть ся за татарський напад, позволивши козакам іти на Царгород і давши їм на те амуніцію і козаки приладили вже сімсот чи навіть тисячу чайок до походу⁵⁾; хочуть бити ся з усею фльотою турецькою, і присягли взяти саму адміральську галеру. Околиці Царгороду прийшли в страшенну тривогу від таких поголосок. Згадували таке пророцтво, що державу турецьку зруйнують люде з півночі Двадцять галер стало на сторожі Босфору. Капітан-баша з фльотою мав іти на море, але, як висловляєть ся англійський кореспондент — вперед був побитий страхом власним і фльоти своєї⁶⁾.

Страхи сі були одначе сим разом даремні. Польське правительство поспішило ся пригадати Дорошенкови обовязок, вложений на нього куруківським трактатом — понятии козацькі човни і за-

¹⁾ Арх. мін. загранич. справ I, діла грецькі 25. II. 1626. Звістку сю навіть був Соловійов з повним довірем до неї (II с. 1480).

²⁾ Про участь козацького війська згадує Журковський (майяч część wojska zaporowskiiego — с. 106). ³⁾ Жерела VIII с. 290.

⁴⁾ Листи Збарзького с. 102—3.

⁵⁾ Сі поголоски приймають за добру монету та думають, що уряд польський „позволив випищикам робити своє і ужив їх на пугало Туркам“ (Рудницький оп. с. с. 18); але не така була політика польська.

⁶⁾ Денеша з 18. V. Zbiór pam. V с. 452—3. Ркп. бібл. Замойских — лист Конєцпольского з червневими новинами з Царгороду: od nas wielka tam trwoga nastąpiła, bo znać przyszła pewna wiadomość o gotowych tysiącu czołnow kozačkih y o naszym woysku wielkim.

побігати козацьким своєвольним походам, постановивши на Запорожжю залогоу¹⁾. Дорошенко не відмовився від цього і з делегатами висланими Конєцпольским, щоб допильнувати сеї справи, вибрався з військом на Запорожжя Якась частина випищиків, правда, встигла таки піти на море, але сє здасться не була замітна експедиція і скоро скінчила ся. Турецький історик згадує про 60 козацьких чайок, з яких турецька фльота зловила 30 і привела „до високого порогу“ стамбульського, а иньші розтікли ся по морю²⁾. З реляції Дорошенка можемо здогадувати ся, що сеї весняний похід скоро і малозамітно скінчив ся, тільки невеличка флотилія під проводом якогось Миська „одірвавши ся від иньших“ забавила ся довше³⁾. Мабуть се про неї доносив в серпні французький посол, що турецька фльота придибала 12 чайок козацьких на устю Ріону („на устю річки в країні Мінгрелії, за Трапезонтом“). Козаки вийшли на берег, заложили ся укріпленим табором; але сили були не рівні: козаків було по словам Турків всього коло трьохсот, Турки здобули їх укріплення і побили самих⁴⁾.

З оповідань отамана Олексі Шафрана довідуємо ся ще про иньшу невеличку, але теж дуже смілу експедицію: ходили козаки запорозькі і донські з Дону, під проводом отього Шафрана; пішли за чотири тижні до великодня на восьми човнах, 400 чоловіка, і пограбили околиці Трапезонта, а потім сеї Шафран ходив іще особіно на двох чайках, з сотнею козаків і теж добичливо⁵⁾.

Турецькі жалі на ведки козацькі походи⁶⁾ таким чином виглядають як сильне прибільшення. З иньших джерел бачимо тільки малозначні напади.

Разом з тим своєвольці шукали здобичи також в степах і розбили московську казну, придибавши коло Перекопу⁷⁾.

Та єї дрібні експедиції не йшли в рахунок, а більшим по-

¹⁾ Пор. лист Конєцпольского в Жерелах VIII с. 298. ²⁾ Collectanea I. с. 184.

³⁾ Жерела VIII с. 294. ⁴⁾ Histor. Russiae mon. II с. 431.

⁵⁾ Матеріяли Куліша с. 290. Про самого Шафрана варто додати, що вбравши ся потім з поручення товаришів відвезти 10 фунтів срібла до кнївської св. Софії на срібні шати і кадило, він нещасливо заблудив в степу, прибулудив ся до м. Валуки і підозрілива Москва арештувавши сього героя боротьби з бусурманами, що перед тим пробув сім дїт в турецькій каторзі в Кафі і з товаришами, розбивши вязницю, утік відти на Дін, — заслала його в Сибір. Про його одісею коротенька згадка ще в донських актах Рус. ист. библ. т. XVIII с. 236.

⁶⁾ Ркп. библ. Замојских, цитований лист Конєцпольского.

⁷⁾ Реляція з посольства до Турок — ркп. Публ. библ. Рази. 4 л. 466 (у Жуковича V с. 74).

ходам Дорошенко встиг запобігти, понищивши човни, які ніг запласти, й поставивши на Запорожжю залогу з реєстрових, що мала стримати дальшу своєволю, і на якийсь час справді стримала. „Прийшовши (на Запорожжє). — доносив Дорошенко Конєцпольскому, „зараз ми при висланих вами панах попалили човни ті, що були на землі і могли бути спалені легко; иньші, як рушив ся на Дніпрі лід, вода повідривала і побила і ми їх ніяк не могли повиягати. На коші, на місці полишили ми старшиною Івана Кулагу (пізнійшого гетьмана) і при нім повну тисячу людей добрих, з кожного полку, привівши їх до присяги на повній раді. Їм лишили ми на письмі інструкцію, як мають справувати ся і наказали їм сповнити отсі поручення: По перше, як вода спаде, аби зараз повиягали ті човни, затоплені в воді, і попалили та поцсували їх. Так само і ті човни, що тепер на морю з Миськом, відірвали ся від иньших і не прийшли ще й досі: як тільки вони прийдуть, зараз човни попалити, а людей, які прийдуть у них, зараз повиягати до міст, як своєвольних, не держачи їх при собі ані трохи. Ми й собі б радо зачекали приходу тих човнів, але трудно було чекати, стоячи на степу, бо вороги, довідавши ся про нас, кілька разів набігали, розглядаючи військо, а на острові (в Січі) тяжко було розложити ся з кінями через велику воду, що повняла його. Та й ми певні, що той старший, нами полишений, сповнить усе, що ми йому в інструкції написали. По друге, поручили ми, аби кожного своєвольного, який перечив ся б, так що заносило ся б на своєволю, — зараз тамже карати горлом або відсилати до нас доконче. По третє, аби пильно дбали за здобування вістей про неприятельські замисли. бо ми, для услуги королівської, і самі б раді піти в неприятельські землі за Дніпро, тільки що язиків наших, які пішли водою на Запорожжє, неприятель, як довідав ся ми, половив між порогами, і трудно було нам (без відомостей) іти, та й час був гарячий для коней¹⁾.

Все се були дуже приємні для польського правителства річі. Конєцпольський поспішив сповістити турецьке правителство і всіх інтересованих про все зроблене для святої згоди з Туреччиною — де що й прибільшив для більшого ефекту. Вислане ним на Запо-

¹⁾ Жерела VIII ч. 184. Лист не має дати, але судячи з змісту, описане в нім діяло ся пізньою весною, не ранійше мая. По словам Конєцпольского, він одержав сі звістки в перших днях липня н. ст. (ib. Nr. 186), так що сам лист Дорошенка був написаний десь в червні.

роже військо, — пише він каймакамови (що воно було козацьке ж таке, про се за ліпше вважав промовчати), — одних своєвольників покарало, иньших половило, всі човни попалено (в листі до французького посла в Царгороді подавав він число тих попалених човнів на 30); на Запорожжю лишила ся залога з трьох тисяч (так!), вона має пильнувати тих, що ще не вернули ся з моря і нікого не пустити, а який би ясир з собою привели з турецьких сторін — всіх мали відбирати і вільно пускати, — й так стало ся. Отже своєвольство „основно приборкане“, нехай же Турки з свого боку зроблять усе, щоб не повторяли ся напади татарські¹⁾.

Окрім таких приємних і цінних для польської дипломатії звісток Дорошенко разом з тою реляцією своєю переслав також вповні викінчений реєстр. „До пяти тисяч війська приписали ми шести тисячу за порогами, при ваших делегатах, і реєстр їх, скомпутований, вашій вельможности посилаємо“. Таким чином умови куруківські були сповнені, своєвольство „основно приборкане“, ні з заграниці, ні з України не було чути ніяких жалів.

Та додаючи до давніх доказів нові докази своєї вірности й зможности для короля і річпосполитої, статочна козаччина Дорошенка хотіла за те добити ся нарешті „ласки“ реальної, уступок з куруківської ординації, скасування найбільше прикрих її постанов. Посилаючи Конєцпольському реляцію про свою діяльність на Запорожжю і „скуптований“ реєстр, Дорошенко з старшиною разом ставив цілий ряд жадань і усилено просив вглянути в ті різні прикристи й недогоди, які терпить військо. Просив про се в своїм листі і разом іще особно поручив своїм послам просити про се Конєцпольського. В посольстві їхали Іван Зборовський, Грицько Лихопол і Кіндрат Неук. Інструкція від війська, контра-сігнована „на власний наказ військовий“ Константином Вовком, писарем військовим, поручала їм отєї справи, свого часу віддані королем на волю гетьманську: просити підвищення платні козакам грошевої і сукном; просити ремонту армати: коней, шор, порохів, заліза, платні і сукна для арматної служби, бо тих кілька возів заліза, що було видані на козацьку армату з Києва, за листом гетьманським, не стало й на половину армати; треба також визначити якесь місце і кватири на армату — досї вона стояла в Києві, але далі було б утяжливо сьому місту її тримати; треба підвишити платню писареві військовому, — „з огляду на праці й заслуги нашого писаря, що трудить ся більше ніж хто небудь у війську,

¹⁾ Жерела VIII с. 298, франц. депеша в Hist. Rus. mon. II с. 431.

і на нїм головний тягар лежить“, послї мають „горяче“ просити гетьмана, щоб платню підвиснено, „як то і перед тим було за-всїди, що писареви давати половину того, що старшому війська“; пригадувано також про плату в грошах і сукнах для музики військової й хорунжих.

В листі своїм Дорошенко пригадував Конєцпольському ще справу зносин козацького війська з Москвою: король з сею справою відіслав їх до Конєцпольського. Дорошенко просив, щоб їм позволено сі зносини для субсидій, бо видить то Бог — нема звідки вяти нічого. Скаржив ся ще на шляхту з України, що вона вигоняє козаків з своїх маєностей, аби забирали ся як найскорше, а забороняє купувати від їх будинки і розробки. Значить, з виходом з панських маєностей козаки все ще тягнули, чи просто щоб виграти час, чи сподіваючи ся, що може таки вдасть ся скасувати сей примус. Дорошенко просив гетьмана, щоб заступив козацтво від тих панських кривд.

Посольство козацьке ставило ся у Конєцпольського в Барі десь з початком липня н. ст.¹⁾ Але нічого втішного воно від нього не почуло. Король відіслав козаків до гетьмана, гетьман відіслав назад до короля, від Анни до Кайафи, як казали тоді. Так приходиться здогадувати ся з того, що кілька місяців пізніше військо козацьке звертало ся з тими своїми справами знову до короля.

Зате службу козакам Конєцпольський вмів диктувати. Поручив їм, аби головних провідників морського походу прислали королеви „на знак свого підданства“, а самі „аби спішно прибули до польського війська против неприятеля“²⁾. Були тривожні вісти про Татар і військо коронне, а з ним і козацьке мусили стерегти Україну від несподіваного нападу. Знов був якийсь татарський наїзд на Подністрове, Конєцпольський вислав військо в сторожу між Чорний і Кучманський шлях, боронячи Поділе і Волинь; українські пани алярмували, щоб не зіставляти без оборони „України“, і при всім тим — головно раховано на козачину, „коли вже Дорошенко завів з ними порядок“³⁾. Потім в серпні події на північнім театрі — успіхи Іустава-Адольфа в Пруссії, куди несподівано перекинувся він, змусили забрати кварцяне військо з України до Пруссії і тягар оборони України тим більше спав на козачину.

Польського війська під проводом Хмелецького зістало ся тут

¹⁾ Див. вище, с. 30 прим. 1.

²⁾ Ркп. 616л. Замоєських, лист Конєцпольського з 5/VIII.

³⁾ Лист Збаразького, с. 104, 106, 107.

всього дві тисячі. Тим часом на осінь, зараз по виході польського війська пустила ся на Україну величезна орда під проводом нуреддін - султана (то значить другого принца, після калги) і цілого ряду інших молодших принців ханського роду. Взяні татарські оповідали, що було в сім поході 40 тис. добрих вояків і стільки ж мотлоху, а й рахуючи щось тут на прибільшення, очевидно, що орда була велика. Вона пішла на Київщину і звідти хотіла йти на Волинь, але зачувши про військо, повернула ся й стала під Білою Церквою „кошем“ (головним табором) та звідси розіслала зағони, щоб встигнути упорати ся, нім військо притягне: зағонам наказано було вертати на третій день. Тим часом Хмелецький встиг надтягнути з своїм кварцяним військом і з деякими панськими полками, мав всього 3 тисячі, а Дорошенко привів шість, і разом ударили на кіш татарський під Білою Церквою 29 IX с. ст. Погода була дощева, так що з рушниць не було користи й приходило ся битись з руки. Татари пробували боронити ся, але не довго тримали ся й пустили ся тікати; козаки й жовніри гонили їх, аж стемніло. Потім, знищивши головний кіш, почали ловити зағони, заступивши їм переправи на Росю, і маса Татар потопилася тут, а потім ще під Рокитною, на болоті заступали великий зағон Бухар-султана й Кантемирових синів, вастали їх „розгошених“* і погромили сильно, — „рідкий і щасливий ординець, котрий утік“, а ясиру одібрали з півтораєста душ. Маса Татар загинуло, раховано їх на десять тисяч. Козаки й інші вояки обловили ся здобичю — „ніюден тутешній боярин без бахмата (турецького коня) не прийшов, а були й такі що й двох і трьох поприводили“, — доносить барський урядник про тутешню шляхту. Але невільників брали мало, — „жовніри в розярненню не зіставляли невільників живих, але немало їх у козаків“.

Козаки взагалі були героями дня. Хмелецький з особливою похвалою відзиваєть ся про „велику зичливість і мужність козацьку, показану на тім пляцу козаками запорозькими з старшим їх Дорошенком“. Про Дорошенка оповідали в душі тих „рицарських часів“, що він ведучи перед війська, ударивши на Татар забив сімох списом, і одного так сильно ударив, що не міг назад списа витягнути. Був і „смішний випадок“ по думці сучасників: перед Запорозжями, коли вони ударили на Татар, вилетів пугач і ухпив ся коліна одного Татарина, так що той злетів з коня, і його забито на місці¹⁾.

¹⁾ Реляції Конєцпольському від Дорошенка і від якогось барського уряд-

Вість про такий блискучий погром бісурмен викликала велику радість скрізь, особливо серед гнітучих вістей з північного театра війни. Королеви, що пробував сам в Пруссії, післано важніших невільників, козаки післали десять татарських хоругв і бунчук. Все се в великою парадом було представлено королеви в Торуню, під час скликаного там сойму в падолисті того року. Але посилаючи королеви хоругви й бунчуки, козаки поручили своїм послам пригадати королеви й свої старі прошення, стільки разів безуспішно предкладані правительству¹⁾. Одначе й сим разом вони не привезли від короля нічого, крім листу, де король заявив, що він вдячно прийняв заслуги, показані козаками, й обіцяє їм за те ласку свою.

Сього вже було за багато навіть на статочну старшину. Депресія, викликана куруківською катастрофою, проходила. Все тяжше ставало стримувати від ексцесів масу виписчиків, все тяжше було манити їх якимись спасенними наслідками їх льояльності, королівськими чи панськими благодатями, що спадуть на них за спокійне, льояльне захованне козацького війська. А тим часом цілорічний піст, здержанне від уживання козацького хліба, заграничного і свого (деж і приставств), справді привело до того, що козацький пролетаріят схуд, зголоднів і все тяжше було його тримати на припоні куруківської ординації.

В перших днях 1627 р. „на повній раді“ в Переяславі рішено було вислати нове посольство до короля і усильно просити його, королевича і ріжних високих панів вглянути в козацькі обставини — що коваки далі не можуть нести своїї служби річипосполитій²⁾. В виразах дуже делікатних і здержливих висловляли козаки своє здивованне, що король збув знов нічим їх представлення, їх криваві подвиги й заслуги. Просили потвердження своїх прав і вільностей³⁾, а властиво їх розширення. Дуже сильно, „унижено і плачливо“ допоминали ся збільшення платні і дотації на армату та ріжну службу військову (пушкарів, хорунжих, музик,

ншка в Сборнику лѣтописей с. 256. Денеші французькі — Hist. R. mon. II с. 432. Акты Москов. госуд. I с. 211. Żurkowski с. 114. Piasecki с. 459. Pamiętniki do panowania Zygmunta III, с. 132. Wielewicki IV с. 259, і т. и.

¹⁾ Замітка про козацьку авдієнцію у короля 21/X — ркп. Публ. бібл. 241 л. 10 (у Жуковича V с. 81).

²⁾ Жерела VIII ч. 187—189 (всіх листів посла принесли сїм).

³⁾ O poprawienie wolności od przodków i. k. mei nam nadanych tudzież i od waszey k. mei potwierdzonych... aby i. k. m., przywileiem dawne nadania potwierdzic raczył.

ремісників і т. и.). „Видить Бог, писали вони, не гордячи ласкою вашої кор. милости сміло сказати можемо, що тою річною платою ми ніяк не можемо покрити потреб наших, вірно служачи вашій кор. милости і не знати, на що й обернути її, чи на одіж, чи на амуніцію, чи на иньші потреби воєнного чоловіка — взявши тих кілька золотих, не тільки що одежі, але й пороху та олова на службу річипосполитій не можна на рік постачити“.

Спеціальної підмоги допоминали ся з огляду на шкоди й утрати в конях, зброї і т. и., понесених в останніх битвах з Татарами. Просили дозволити їм „хліба і місця для одпочинку“ — право роскватировання і побору припаєсу „по тих працях і трудах“, аби бути при купі на випадок нового татарського нападу, про який мовляв ходять чутки, — бо досі козаки, „не хочачи нарушити ласки королівської, мешкають по хатах своїх і ніякої стаціі з убогих людей не потягають (і вже, видко, довше того посту витерпіти не можуть). На місце побитих і тих, що своєю смертю повмірали — тому що через те wielka dziura w woysku się znajduje — просять позволення вписати до реєстру „добре гідних і заслужених, випищиків, що були вилучені від війська“, бо инакше за кілька років військо зовсім зведеть ся, як його не доповняти. Пригадують знову справу вдів по козаках, побитих ва службі королівській, — аби король видав універсал, „пригадуючи привілеї королівські, щоб ніхто не чіпав ся тих вдів; бо їх українні урядники дуже тиснуть і кривдять, забираючи з-під опіки козацької під свою юрисдикцію. Також взагалі українна шляхта, „не дбаючи про королівські універсали“, чинить великі кривди козакам, — „бють, мордують, і не знаємо яким правом доходити справедливости і у кого маємо просити, і ніколи ми її не можемо дістати, і не видаємо, куди їх позивати, і хтоб розсудив з ними, бо до й. королівської милости далеко, і не маємо на те коштів, будучи убогими людьми“. Нарешті бажали, щоб принципіально признане куруківською комісією право торгівлі, шинковання і промислів для козаків було потверджене королем спеціально, „бо тепер навіть і пива зварити на свою потребу, а не на шинкованне не можемо одержати позволення від панів обивателів українних“. Про се послам поручало ся просить „усильно. упадаючи до ніг“.

З сих відкликів до давніших привілеїв і постанов (часом зовсім апокрифічних, або дуже натягнених)¹⁾ виходить, що під

¹⁾ На взірць візьмемо отсе право шинковання. Козаки покліпають ся, що куруківська комісія дозволила „abyśmy wszelkich handlow tak szynkow

формою королівського „потвердження давніших привілеїв“ війське в дійсности хотіло дістати ряд нових прав і вільностей, в мішаним суді з шляхтою, в правах козацьких вдів, в праві варення напитоків і шинкування ними, а правдоподібно і в праві пробутку в шляхетських маєностях, — а принаймні дістати якусь притоку до тих прав. Мало се бути справді „поправою“ вільностей козацьких, хоч і проводило ся в скромній формі простого потвердження давніших королівських привілеїв, щоб не дражнити королівських слухів бажанням нових прав. Виступали тут старі, вічні бажання козацькі, стільки разів підношені під час переговорів з правительством. Але і сим разом, всіми проявами вірности, послухности, лояльности не могли вони уняти королівського серця.

В посольстві їздили Яцко Мозирианин, Федор Цухович і Ян Бучинський (всакий раз нові послі, мабуть для того, щоб всякий раз хтось иньший з старшини міг дістати дарунки — майже одинокую користь тих посольств). Королеви представили ся вони в перших днях марта¹⁾. Королівської відповіді не маємо. Знаємо, що король обіцяв козакам за їх шкоди в битві з Татарами 10 тис. золотих нагороди, і здаєть ся тим і скінчила ся королівська ласка. Тай та обіцянка 10 тис. (котрих козаки чекали дуже довго — ще до сойму при кінці 1627 р. з тим удавали ся) була теж не стільки впливом „ласки“, чи влячности, скільки результатом вістей про козацьке знеохочення до дальших услуг „королеви і річипосполитій“.

Неподатливість коронного правительства супроти козацьких бажань мусіла тим більше дражнити козаччину, що правительство раз у раз її потребувало, і саме тепер, відіславши ні з чим козацьке посольство з торунського сойму по білоцерківських подвигах, шукало козацької помочи для далекої і прикрої шведської війни. Такий проєкт виник іще під час осіннього торунського сойму. Потім десь в початках 1627 р., коли козаки виражали те

у unnych przemyslow, ktore by przeszkoda arędom szlacheckim nie byly, zazywali, i na тії підставі підходять обережно до права варити мід і шинкувати. В дійсности в куруківських переговорах навіть розмови не було про се sacrosanctum шляхетського права на варення напитоків і шинкування (див. Zbiór pam. VI s. 196, 201; 236), а тільки про „чесну торговлю“ (handle poczciwe), а головно — риби і звірини лови, і комісія дозволила козакам przystoynego pożywienia iako handlów, lowienia ryb i zwierza, tym iednak sposobem, aby żadney pozytkom starosciny nie czynili przeszkody.

¹⁾ Випуски у Жуковича V с. 90, пор. Жерела VIII с. 302.

нове посольство до короля, одному з комісарів в козацьких справах, Томашу Шклінському, король дав поручення стягнути на північну війну дві тисячі козаків, понад реєстр, і виправити їх воюю, Дніпром, з перших початком навігації. Жадання се викликало в козацьких кругах сильне роздражненне. Не дуже приємна була сама перспектива служби в Пруссії чи Ливонії, не подобали ся різні подробиці сього вербунку, а головню — що польське правительство так собі до козачини звертало ся як до своєї кешені, а всі прохання козачини збувало нічим.

Маємо лист Дорошенка, писаний Шклінському з Канева, 18. II, в відповідь на його поручення „зібрати дві тисячі добрих або що найліпших молодців, не рухаючи тих що тепер стоять в службі і приповіди річипосполитої, і вислати їх туди, де буде потреба“. Дорошенко влучно іронізує з такого жадання правительства, яке цілий рік добивало ся того, щоб усе, що було понад реєстрове військо, вернуло ся в підданську масу. „Не можемо того зрозуміти, звідки б узяти ті дві тисячі найліпших — чи з тих відлучених (випищиків), що вже своїми панами, у котрих вони в підданстві, так чисто пошарпані і понижені, що ледви з душами лишили ся? Бож тих що лишили ся в службі королівській шкода до сього чіпляти: єсть для нас і тут досить роботи з ворогом св. хреста — і то вже тяжко видолати, бо не маємо з чим. Мали ми надію, що король й. м. ласкою своєю і датком за утрати наші зволить нагородити наші теперішні криваві заслуги, але ніякої ласки ми не дізнали, навіть кусника хліба не дістали, щоб по тих трудах і працях зісти могли, і що вбогий чоловік мав, то проісти мусів, а щоб чим тіло покрити, про те й не згадувати. — зовсім нас голод і холод присіли“. І вичисливши ще кілька недогід і неприємних подробиць в самім способі пропонованої служби — що війська давніше не „затягано“ таким способом, і шкода заводити такі практики, „чого з предків своїх не чинили“ (не подобало ся се розриванне війська на два театра війни, пропонований похід коягами і т. п.), гетьман просив вибачити і прийняти до відома всі ті мотиви, які не дають змоги війську сповнити сього поручення¹⁾.

Крім мотивів, вказаних в сім листі, неприємний був козакам мабуть і сам факт, що король удаєть ся до них не сам і не через гетьмана, а через такого незначного комісара, і в сім вони могли бачити охоту дешевим коштом, не обовязуючи ся нічим перед козачиною, мати її на услуги. А крім того, понад все иньше,

¹⁾ Жерела VIII ч. 190.

могла бути ще одна, дуже характеристична причина — шведські впливи. Саме в тім часі шведське правительство різними дорогами — через Москву, через Семигород, через Царгород, за посередництвом різних против-католицьких елементів: через польсько-литовських протестантів, через царгородський патріархат (тодішній патріарх Кирил Лукаріс був звісний як прихильник протестантів і завзятий противник католицької церкви) і т. п., пробувало якось дістати ся до козацького війська, і взагалі до православної опозиції в Польщі й Литві, щоб включити її в ряди против католицької лінії, або принаймні наробити як найбільше клопоту польському правительству — габсбурському союзникови, вплутати його в нову війну з Туреччиною, з Москвою, розпалити в середині Польщі усобиці, повстання і т. д. Серед таких плянів і рахунків на найближшу хвилю починають луnати дуже серйозні ноти про те, що козацький елемент, який в недавніх війнах дав такі блискучі приклади відваги, витривалости, вірности, дисципліни, і взагалі має таку славу минувшину, під протекторатом сусідів, під проводом якого небудь визначного і талановитого чоловіка міг би вибитись з-під власти Польщі і утворити самостійну, добре організовану республіку¹⁾. Не маємо документальних відомостей, чи якісь зносини дійсно тоді вже з Україною навязано (так місії вислані через Москву розбились о незгоду московського правительства, що не хотіло пропустити шведських послів на Україну), — але можливо, що такі щось з того долетіло до Запорозького війська і вплинуло теж на його неохоту до шведського походу.

Тим часом польське правительство дуже потребувало козаків. Шкліньський діставав пригадки одну за одною. Діставши згадану відповідь від Дорошенка, вибрав ся в марті на Україну сам особисто. Для заохоти просив короля прислати завчасу козацьку плату до Білої Церкви, додати платні старшині, і т. и.²⁾. Може й та королівська обіцянка 10 тис. золотих за козацькі утрати в битвах з Татарами стояла в певнім звязку з сими заходами коло козаків. — але вона не помогла нічого. Відомостей про дальші пере-

¹⁾ З розмов семигородського князя Габора Бетлена з шведським агентом Страсбургом в 1628—9 рр., реляція в *Törtenelemi Tar* 1882, ст. 272 і т. д., пор. Крпьякевич с. 75 і т. д.

²⁾ Проби переслати місію через Москву в 1626 р. аж двічі. — у Соловцова II с. 1169, про місію до Семигороду у Молчановського. Архивъ Ю. З. Р. III. VI с. 24, і новійше в статі Крпьякевича, *Записки* т. 117, с. 74, тутже про заходи царгородські, в котрих визначну роль припускаєть ся голяндському резидентови Корнелісу Гагови. приятелевп Лукаріса. ³⁾ Жерела VIII, ч. 191.

говори не маємо, але реестрова козаччина таки не пішла. Чи на-вербовано щось виписчків, не знати (в шведській війні козацькі континенти виступають взагалі дуже неясно)¹). Але реестрове війсьсько таки рішуче відмовило ся від шведської війни, що нічого приємного їм не обіщувала. Роспитуваний Москвою вістник Гр. Гладкий зі слів митрополита Йова розповідав про се так: Гетьман зібрав раду в Каневі, і на радї козаки відмовили ся, відказали королівському посланцеві, що „на шведського короля вони не пі-дуть, бо король польський і пани сенатори відобрали їм способи прожитку, на море йти забороняють, вони від того збідніли і на службу на шведського короля їм рушити ся ні з чим“. І післали до короля і сенаторів просити, щоб на будуче козацького війська було 10 тисяч, і король аби прислав їм грошей і сукна на 10 тисяч²).

Вісти з Царгороду про турецьку експедицію на Україну, для будови замків на Дніпрі, що почали приходити з весною³), дали нові аргументи за тим, що козакам не можна облишати України, і польське правительство мусіло кінець кінцем прийняти до відомости се мотивованне і дати спокій з шведським походом⁴).

Ся справа будови замків на Дніпрі, що наробила великого галасу й зайняла увагу України на цілий рік, вийшла з ініціати-ви Кримців. Толкували їй в Царгороді тим, що хан хотів ви-крутити ся тим від перспективи походу на війну до Персії і для того видумав сю забавку у себе дома⁵). Може ще правдоподібніше, що сими замками він сподівався замотати наново польсько-турецькі відносини, з користю для себе. З проектом сим хан Ма-гомет виступив перед стамбульським диваном ще з кімцем 1626 р. Проектував поставити два замки на нижнім Дніпрі, на двох бо-ках, на місце давнішого замка, побудованого за султана Солімана, що вже ветиг розсипати ся в руїни. Замки сї мали боронити ко-закам виходу на море. Оден замок брав ся збудувати сам хан, другий полишав Туркам. Плян сей був з охотою прийнятий в ди-

¹) Відомости про козаків на шведським театрі війни у Молчановського с. 19, але не видно, які се козаки — чи козацькі хоругви, чи правдиві козаки.

²) Московський архив заграничних справ, дѣла малороссійскія 1627 р. 12 марта. ³) Див. напр. лист з 10/III, Ukrainne sprawy с. 12.

⁴) Ю. Збаразький резюмує поголоски про се в своїм листі з 13/VI (Ли-сти, ч. 70): Kozacy rebellizowali i postali z taką legacją, aby ich w. k. m. na żadną usługę swoją nie wzywał, gdyż muszą wszystkimi siłami obrocić się bro-nią Turkom budowania tego zamku. З того виходило б, що переговори про по-хід козаків на шведську війну потяглись аж до літа і загрузли в справі тих турецьких замків. ⁵) Див. у Цівкайзена IV с. 502.

вані на поч. 1627 р. Ханови і калзі післано на знак султанської ласки шаблі й кафтани, капітан-баші поручено іти з весною з воєнною фльоотою й транспортними кораблями на Дніпро для будови замків і оборони її від можливих перешкод з боку козаків; до нього ж мала прилучити ся дунайська ескадра. Намісник Кафи мав прислати робітників для земляних робіт; воєвода молдавський і мунтянський мали прибути також в поміч з своїми людьми. По скінченню замків там мала бути лишена залога з 4 тис. людей, щоб стерігти виходу на море від козаків¹⁾.

Такі шумні заходи завчасу стали звісні на Україні й викликали тут велику тривогу. Польські правительственні круги занепокоїли ся, як десять літ тому, сим турецьким заміром стати міцною ногою під боком України, в номінальних границях Корони. Козаччина абсолютно не хотіла дозволити Туркам загородити їм дорогу на море. Але до конфлікту з Турками польське правительство також не хотіло доводити. Коли армія капітан баші, зійшовши ся під Тегинею з людьми молдавськими і мунтянськими, рушила відси на українську границу, Хмелецький з польським військом і з українськими козаками насамперед демонстративно виступив їй на зустріч і тим, як каже, змусив змінити курс: замість іти на українські границі, де баша, мовляв, мав замір ставити замок при границях Браславщини, на устю Чичаклею до Богу. баша пішов до Очакова, і звідти завів переговори за посередництвом господаря молдавського Мирона Могили-Бернавського. Сими переговорами Хмелецький встиг відвести башу від заміру ставити другий замок, страшачи його тим, що козаки і вся Україна „рушила ся“ на вість про сі замки, не можна буде утримати спокою з Туреччиною. „козаки, прочувши, не хочуть слухати своїх старших і думають про похід Дніпром“, і т. д. Скінчило ся на тім, що тільки хан кримський відновив старий замок в Аслан-Кермені, а баша від свого замку відступив ся, уложив нову угоду між Туреччиною і Польщею і пішов во свояси, а Хмелецький, прочатувавши ціле літо і початки осени на степовім пограничу (над Сурією) з своїм військом і козаками, вернув ся також²⁾. Своєвільне козацтво за той час, посміваючи ся з турецьких заходів і замків, вибрало ся походом на море — рахують їх на 60 і 80 чайок, але ближе про

¹⁾ Діпеші французькі — Hist. Rus. mon. II с. 432—3, венеціанські у Гаммера V с. 70; Найма — Collectanea I. с. 182—3.

²⁾ Жерела VIII, ч. 193—198, Українне справу с. 6, 16; діпеші французькі I. с. с. 433.

сей похід не знаємо нічого¹). Ресстровики ж, вернувши ся на волю, зайняли ся знову виправою посольства до короля, на сейм, зібраний в Варшаві з початком жовтня ст. ст.

В посольстві поїхали сим разом Яцко Клїша, Іван Туровець, Константя Вовк (ми бачили його перед кількома місяцями військовим писарем), Константин Занкевич Станіслав Яблонський і Фурс Малейкевч. Грамота датована „табором коло Тарганового ставу над Росавою“. 22/IX²). Посли везли королеви *ad captandam benevolentiam* кількох вязнів татарських, захоплених під час наїзду під Мушуровим, грамоту, де бідолашне військо перепрошує короля за „часті докуки“ і виправдуєть ся, що „гвалт і недостаток великий“ змушує їх наприкрати ся королеви прошеннями, аби видав їм привилей на оборону їх спокою від українної шляхти. По словам козаків, ся шляхта не вважаючи на зьявльне поведенне козаччини і на суворі універсали, кілька разів видані з королівської канцелярії (сих універсалів не маємо, і не знаємо, на скільки знову докладний сей козацький відклик тут до них), далі і ще гірше докучає козакам мордованнем і відбираннем ґрунтів (все очевидно на ґрунті того ж примусового виводу козаків з приватних маєтностей. — козаки, видно, далі відтягали ся від нього під ріжними вимівками). На ілюстрацію тої шляхетської бути вказували факт, що пани Калїновські не перепустили війська козацького через свої маєтності. Та мабуть все се говорило ся більше для декорації, умисли ж були инші, і королівський привилей випрошував ся для цілей, вище вже вказаних — для розширення козацьких вільностей.

З козацької інструкції звісні нам такі пункти: прошення що до підвищення платні, дотації на армату і виплати 10 тис. золотих, обіцяний королею; скарга на уманських міщан, що вони не дозволили козакам стати на кватирах, вказаних їм Хмелецким, напали на козаків і кількох побили (се ближше рокриває ту справу козаків з Калїновскими, власниками Уманщини); прошення обезпечень від насильств шляхти, які терплять козаки „що мають свої стаційні домки“ (очевидно в маєтностях шляхетських). Нарешті козаки звертали увагу на турецькі, чи татарські замки на Дніпрі: один замок Шагін-ґерай збудував сього року³) на лівім боці Дніпра. а на другий рік хоче будувати ще два замки на правім боці;

¹) Про нього Жерела VIII. ч. 199, 200, 202 (з двох походів, згаданих в листі султана, перший належить до попередніх літ, і тільки другий до 1627 р.)

²) Жерела VIII ч. 201.

³) Отже і тут маємо потвердження, що збудовано тільки оден замок.

се річ дуже шкідлива для річпосполитої, і козаки просять волі королівської, як їм бути?

Сі петиції були предложені послами королеви на парадній аудієнції, де посольство передало грамоту і вязнів, 7 (17). X, а другого дня посла козацькі предложили сі ж петиції посольській палаті, просячи, щоб палата підтримала їх перед королем¹⁾. Палата, розглянувши, рішила підтримати перед королем справу обіцяної нагороди, скаргу на Каліновских і петицію про видачу універсалів до шляхти; иньші справи, по гадці палати, мали бути трактовані в законодатнім порядку, цілим соймом. Зі справ взятих палатою під свою опіку, козачину безперечно займала найбільше справа козацького пробутку в приватних маєтностях, і коли козацьким послам удалось добити ся від короля якихось універсалів до шляхти, що давали можливість їм далі бороти ся против виключення козаків з шляхетських маєтностей, то се мало для них чималу вартість. Козаччина, очевидно, не хотіла ніяк признати сього виключення на практиці і не маючи надії добити ся його формального скасування, вела з ним боротьбу підлезову, ріжними обходними маневрами. В законодатнім порядку сойм нічого інтересного для козащини не постановив. З огляду на непевні відносини до Татар і Турків постановлено, що кварцяне військо має бути ужите виключно для оборони України (а на шведську війну ухвалено надзвичайні кредити), військо козацьке теж „має давати відпір поганству“, разом з ним; про задоволення ж домагань сього війська промовчано. Справу „грецької релігії“ формально ще раз „пущено в рецес до другого сойму“²⁾.

Характеристично, що в козацьких петиціях уже з півтора року ми не стрічаємо сеї релігійної справи, що давнійше в них займала визначне, головне становище. Можна думати, що самі ерархи, все більше схиляючи ся до опортуністичної, компромісової тактики, не вважали вказаним силувати релігійну справу козацькими петиціями, які показали вже свою безплідність в попередніх разях, а своїм маніфестуваннем союзу православної ерархії з козачиною, може, на погляд опортуністично настроєних ерархів, більше шкодили, ніж помагали полагожденню відносин з правительством і правлячими кругами. Як ми знаємо, релігійну справу саме полагоджуємо за кулісами сойму, секретними переговорами. і мішати сюди козачину православним ерархам не було інтересу.

¹⁾ Жерела VIII, ч. 204. ²⁾ Volumina legum III с. 260 і 263.

Представлення козацькі в справі турецько-татарських замків на Дніпрі не знайшли офіційальної відповіді в актах союму. Справа була досить дражлива для польської політики; не можна було, з огляду на Туреччину, сказати голосно те, що говорило ся і писало ся потиху, приватно: що турецькі замки на Дніпрі річ, дійсно, дуже не пожадана, і булоб добре, як би козаки їм зробили кінець з власної ініціативи¹⁾, не мішаючи в те польського правительства, що з огляду на свої шведські справи пильнувало добрих відносин з Туреччиною. Але сей настрій правительственных кругів, розуміть ся, не був секретом для козацької старшини, і на весну 1628 р. гетьман Дорошенко з реєстровиками і нереєстровиками рушив на Запороже, сповістивши Хмелецького, як репрезентанта польського правительства на Україні, що він іде туди для того, щоб приборкати своєволю та стримати її від походів на море²⁾, а головню щоб знищити замки, то значить Іслам-Кермен, побудований на шкоду річипосполитої на самій переправі через Дніпро, і не допустити до будови нових замків, що доконче мали стати в сім році — на се ж цісар турецький і вислав був на Чорне море кількадесят великих галер і кількасот менших з одним башею турецьким³⁾. Так переказують козаки в пізнійшій листі до Хмелецького зміст сього попереднього маніфесту Дорошенка³⁾.

Обставини були для того дуже відповідні. бо світ татарський і турецький тутешній був зайнятий татарською усобицею — боротьбою Шагін терая з мурзою Кантеміром, що по деякім вигладженню вибухла з новою силою і перейшла на весну в завзяту оружну війну. Без великих клопотів і перешкод Дорошенко з козаками обложили замок і „щасливим способом“ — „щастем вашої королівської милости й відвагою своєю“ як італійтно доносили потім королеви, здобули сей замок, хоч він був так добре споряджений арматою і людьми, по їх словам, що міг би противстати й найбільшій силі. Знищили замок до решти, забрали з нього кількадесят гармат і з тріумфом вернули ся на Запороже⁴⁾.

Про „погамованне“ своєволі й запобіганне походом на море дбали меньше. Навпаки, сей нівофіційальний похід на Аслан-город тільки розворушив своєвільну енергію, і зараз по нім вагаги випищиків вибрали ся на море — вже з мая місяця

¹⁾ Пор. листи Збараського с. 133.

²⁾ Такий похід дійсно мав місце в осени 1627 р. — Ізерела VIII с. 323.

³⁾ Українне справу с. 24.

⁴⁾ Ibid. с. 27. понад сю коротеньку реляцію ніяких подробиць більше не маємо.

пишуть з Царгороду, що єї козаки напали па турецькі краї, по-робили великої шкоди і далі грабують і пустошать¹⁾. Не знати, до сього чи до попереднього походу (осіннього) належить турецька звістка про козацький напад на Аїдос (коло Бургасу), — що вони там побрали в неволю людей, пограбили їх майно і т. д.²⁾

Ресстровців же, раз захопивши, хвиля півсвоєвільного добичництва кинула в розгар кримських усобиць, що розгорали ся тоді все більше. В новій війні своїй з Кантеміром, що розгоріла ся під весну 1628 р, Шагін-герай знов таки кінець-кінцем був побитий за Дунаєм і мусів тікати як не пишний до Криму³⁾. Се дало привід до повстання кримським мурзам, невдоволеним з тиранств Шагіна і його брата хана, а турецьке правительство, що не могло забути братам їм оружного відпору в 1624 р. і злорадно слідило за всяким невдалим кроком, за всяким нещастем, яке спало на них⁴⁾, теж задумало скористати з сеї нагоди, щоб зробити кінець своєвільним васалом. Витягнуло з забути давнішого хана Джанібек-герая і поручило капітан-баші з своєю ескадрою їхати з ним до Криму, посадити його знову на престолі ханським.

В сій останній біді Шагін звернув ся до своїх давніх спасителів-козаків. Тікаючи за Дунаєм до Криму від Кантеміра, що з своєю ордою гнав ся за ним „в тропи“, вислав Шагін на Запороже своїх свояків, пригадаючи козакам стару присягу союзу і обіцяючи велику заплату. Обставини були того рода, що не лишали місця до довгих міркувань. Дорошенко рішив ся йти на заклик Шагіна з тим військом, яке було при нім. „Хоч і не мали ми позволення вашої королівської милости і регіментарів ваших, але видячи добру нагоду до поріжнення їх (Татар) і притоку до усобиці, а з такої усобиці кождий неприятель безсумнівно слабне“, — толкували потім козаки королеви, — „сподівали ся, що то не стягне на нас неласки королівської, і хоч в нерівними силами, — бо не було нас і повних чотири тисячі, відважили ся ми на них йти, сподівачи ся якогось поратунку під теперішній наш недостаток“⁵⁾.

На жаль, про подробиці сеї цікавої експедиції козаки не

¹⁾ Ukraine sprawy с. 23: 6 червня одержав такі звістки з Царгороду господар волоський. ²⁾ Ibid. с. 57.

³⁾ Про сю кримську усобицю сучасна реляція, цитована вже, дуже деталічна, в збірці Ukraine sprawy с. 6—7. турецькі джерела у Смірнова с. 495, Гаммер с. 86—7, Collectanea I с. 184—5.

⁴⁾ Дав. депеші французькі I. с. с. 433—4.

⁵⁾ Ukraine sprawy с. 27, пор. также с. 7, 25, 50 (сучасні листи і реляції).

росписали ся, і маємо про неї тільки дуже загальні і лаконічні звістки. Кинувши ся чим скорше до Криму, вони ще настигли вчас: застали Шагіна і хана, хоч і в останній біді. Утікши до Бахчі-сараю, брати збирали останки своїх партизанів, але як би ще трохи козаки забавили ся, були б Кантемірові Татари зробили їм кінець. Зайнятий здобуванням Бахчі-сараю, Кантемір не надавав особливого значіння вістям про козацький похід, думаючи, що ніде невеличка якась ватага в кілька сот душ, як в 1624 р., а не сам гетьман з військом; тому й не постарав ся загородити їм дорогу в Перекопі. Козацьке військо пройшло свобідно Перекоп, і тоді аж Кантемір, побачивши свою помилку, кинув ся з головними силами на козацьке військо, лишивши невеличкий відділ під Бахчі-сараєм. Сили його були значно більші від козацьких, але козаки сміло вдарили на них і шість день оружною рукою, пробиваючи собі дорогу серед неустанних битв ішли табором від Перекопу до Бахчі-сараю. Удало ся їм пробити ся, розбивши Кантемірове військо так, що він, понісши великі втрати, сам зранений утік до Кафи, під охорону турецької флоти. Але й козаки мали великі втрати, — близько тисяча полягло їх, а в тім стратили й Дорошенка, і старого гетьмана Олифера, що теж був в поході¹⁾. Впали вони на чолі свого війська від куль турецьких вояків-сейменів, що прибули на кораблях з-над Дунаю в поміч Кантемірови і через гори прийшли під Бахчі-сарай.

Се був тяжкий удар для козацького війська, і ним поясняли козаки, що похід не удав ся вповні. „Удало б ся наше діло, як би не перешкодила смерть славної памяти небіжчика Дорошенка, гетьмана нашого; та трудно охоронити ся від найвищого декрету, особливо коли приходило ся майже шість день іти ручним боем, ведучи битву з військами Кантеміра через увесь Крим“ Але великі втрати не відобрали козакам відваги. На місце Дорошенка вибрали вони нового гетьмана (сучасна польська реляція зве його Moizernica — імя очевидно понсоване). Військо козацьке пройшло до Бахчі-сараю. Шагін з братом вийшли з бльокади; при нім було всіх Татар кількясот чоловіка: аж тепер, як його козаки визволили, почали до нього зїздити ся мурзи.

Він тепер з козаками і Татарами хотів іти під Кафу. Козаки з огляду на великі втрати і непевну ситуацію, втервавши випробо-

¹⁾ Рудницький вважає Олифера проводиром виписчиків (с. 30); він робить се під впливом московської вісти 1626 р. (вище с. 27), але вона зовсім баламутна і властиво не маємо якихось певних слідів участі виписчиків в Дорошенковім поході.

ваного вождя може й не хотіли плутати ся далі між бісурменами й за ліпше вважали вертати ся на Україну, лишивши самому Шагінови дальшу боротьбу з його ворогами. Але Шагін синнув грошима — надіхав до Криму московський посол з казною, Шагін пустив ті гроші між козаків, дістали козаки „по пять золотих на коня московських денег, як каже сучасна реляція¹⁾, і пішли з Шагіном до Кафи. Кантемір, „не хотячи, аби його як бабу в місті застали“, вийшов на зустріч з своїм військом за дві милі від міста. Стала ся нова битва, і тут Кантеміра „потовкли“ так сильно, що „ледве о-двуконь утік, та й то оден кінь йому зараз в кафинській брамі упав і здох“. Оден з Кантемірових синів попав в руки Шагіна живий — він казав стягти його під мурами Кафи, на очах старого Кантеміра, що дивив ся з мурів. Своїх партизанів Шагін розіслав на те, щоб нищити Кантемірових недобитків. Козацьке військо зістало ся під Кафою. Облягало її півтора місяці, і дуже круто приходило ся місту. Шагін вів переговори з Кафинцямп, щоб видали йому Кантеміра, і той, прочуваючи свою небезпеку, навіть не відважав ся ночувати в місті, а на ніч сідав на галеру і виїздив на море. Говорили, що тільки хан Магомет запобіг тому, що Кафу не взято, бо „жадував Турків“ — бояв ся, що як здобудуть Кафу, поріжуть тих Турків, що там були, і се безповоротно вже поспеє його позицію на султанським дворі.

В тім показала ся на морі турецька ескадра, що везла до Криму нового хана. Ескадра була велика, зложена з 25 ріжних кораблів, а ще й сухопутю йшли з військом баші Гусейн і Кенан в поміч Кантемірови. Се викликало замішанне в Шагіновім війську, багато мурз татарських почало перебігати до Кантемірового війська, і сам хан Магомет, кинувши свої шатра, втік вночі з Шагінового табору до Бахчі-сараю. Козаки з Шагіном тримали ся; але коли в найближшій битві багато татарської „черни“, „побачивши нового хана“, утікло теж з війська, не було що робити. Військо козацьке рішило вернути ся, а й Шагін, не маючи що більше робити в Криму, з своїм двором — що знову спав до кілька сот чоловіка, пустив ся з козаками. Девлет-герай з Кантеміром пішов за ними, але козаки йшли оборонною рукою, відбиваючи їх напади, і з невеликими стратами щасливо вийшли з Криму. Тільки з розісланих за поживою згинуло козаків чоловіка зо двіста. В першій половині липня було військо знову на Запорожу, при-

¹⁾ Крім того підозріває Рудницький, що новпй гетьман був підкуплений Шагіном — так толкує він вістку про пізніше скаранне гетьмана.

візши, як трофеї, польські гармати, забрані Кантеміром у Жолківського під Цецорою, а тепер, під час походу в Крим, відібрані козаками від Кантеміра: дванадцять їх здобули вони, і з них дев'ять привезли до Січі, а три затопили в дорозі, не можучи везти з собою¹⁾.

На Запорожжю козаки застали королівського післанця; вони потім казали, що через се головню й похід кримський перервали, бо довідалися про приїзд королівського посла. З чим він приїхав, не знаємо, але можна догадуватися — що з пригадкою в справі „погамовання своєволі“ (пригадую той весняний похід на море)²⁾. Своєволя українна дійсно починала з часом, як звичайно, розмахувати все більше. По морським походах Филоненко з Кореуня, пізнійший полковник, зібрав з різних місць „ватажку“ з 18 сот чоловіка — між ними був і Свірський, підстароста уманський. Напав з ними на Волощину, попав до Тегині на ярмарок, трохи не захопив несподіваним нападом тутешнього замку, але козаки кинули ся „на дуп“ і тим часом замок відборонив ся. але місто було страшенно зруйноване „в кінець спалили, Турків багато порубали і огнем поцували“. Велику здобич привели з собою до дому — ясиру, волів, грошей і всячини³⁾.

Іншу екскурсію під туж пору, літом того року, вчинив якийсь Малай з Черкас: пішов „в річки“ (на Самару), зібравши півтори тисячі чоловіка; промишляв козацьким хлібом на Муравським шляху (з Московської України до Криму). Застукав караван татарський, що віз від Шагіна-ґерая гроші до жінки його в Персію. Пограбував тих Татар і забрав велику здобич: по 7 червоних золотих і по п'ять коней прийшло на чоловіка, як оповідали на Україні⁴⁾.

По сих передвступних екскурсіях підняли ся плани великого

¹⁾ Короткі реляції козацькі в листах до Хмелецького і до короля, писаних по повероті на Запорожжя, 15 VII і 28 VII — *Ukrainne sprawy* с. 24 і 26. Вони, як повні автентичні, мають першенство перед двома іншими сучасними, польськими реляціями, тамже с. 7—8 і 50—1, але місцями дуже короткі і доповняють ся ними. Менш докладні відомости турецькі: *Collectanea* I с. 185, лист в *Ukr. sprawy* с. 43 і 73, *Жерела* VIII ч. 206 і 207, Ркп. Публ. бібл. Аналіза оповідання Наїми, що збирає всі козацькі походи в Крим в одно, у Рудницького с. 33—4. Також Гаммер, Шінкайзен, Голембіовський. Смірнов I с. — дуже мало.

²⁾ Є натяк на се і в листі козацьким до Хмелецького *Ukr. sprawy* с. 25.

³⁾ *Ukrainne sprawy* с. 36, 52, 57.

⁴⁾ *Ukrainne sprawy* с. 52. Реляція про сі походи писана перед св. Ілею.

морського походу і на Запорожжя, але тут поділили ся гадки і погляди. Не бракувало прихильників походу на море, але було багато таких, які за краще вважали тримати ся кримської афери, що — можна було сподівати ся — і далі могла бути ведена без рішучого конфлікту з правительством. Зблизив ся день св. Ілі. час виплати „жолду“ козакам, і очевидно — жаль їм було утратити тих кількадесять тисяч золотих. Шагін-ґерай з свого боку, розташувавши ся з своїм двором в сусідстві віча, теж всякими способами, дарунками й обіцянками, нахилив козаччину до дальшої боротьби з Кантеміром і Джанібек-ґераєм. Він прийшов сюди з кількадесятьма кіньми лише, але що раз прибували до нього нові партизани з Криму, закоштувавши нагінок нового хана і Кантеміра. Ті, опанувавши Крим, розпочали криваву розправу з усіма, хто тримав ся був Магомета і Шагіна, і старі партизани кликали Шагіна в Крим, обіцяючи поміч і успіх.

Гетьман - наступник Дорошенка, вибраний на його місце під Бахчі-сараєм, стягнув на себе неласку війська. Скинено його з гетьманства, суджено і скрано смертю — утопили його, як каже сучасна реляція — „бо був затаїв щось у себе військових грошей“. Стали проти себе дві партії. Прихильники політики льояльної ставили кандидатуру Грицька Чорного з Черкас, звісного ватажка морського походу 1624 р. Він тепер виступав против морського походу і значить — против конфлікту з правительством: „годив ся бути гетьманом, коли не підуть на море“. Друга партія ставила кандидатом якогось Мусія, що „брав ся бути гетьманом на море“, як в 1619 р. Бородавка. Серед реєстровиків взяла перевагу партія льояльних. Вибрано гетьманом Грицька і рішено вийти в порозумінні з правительством що до кримської афери¹⁾.

З місяця липня маємо перший лист козаків у сій справі, — адресований до Хмелецького, що „здавна звик здорову раду і милостиву ласку показувати війську козацькому“; він має характер першої розвідки в сфері правительственої політики що до кримської афери. Військо поясняло, що довший побут його на Запорожжя мав і має на меті основне приборканне своєволі. Не можучи поспіти самі до Києва на день св. Ілі по річну плату для війська, козаки висилають по неї післанців і просять Хмелецького з свого боку заняти ся сею справою, щоб їм ту платню сповна виплатили. Оповідать свою кримську одісею, яку мовляв вони пе-

¹⁾ Цитована реляція, писана в першій половині липня — Українське спр. с. 51.

рервали умисно, щоб довгий пробуток їх в Криму не був „проти волі короля і річпосполитої“¹. Доносять нарешті про прихід Шагін-герая на Запороже, „не в иньшим замислом, як тільки щоб укрити ся під крила корони польської“. Військо не вважає можливим на власну руку підтримувати його далі, бо „нам комісією (куруківською) того заборонено, і не сміємо нічого важного зачинати з ним“. Але воно вважає дуже вказаним в інтересах держави підтримати кримського претендента, і тому питає поради як їм поступити¹).

Відповіді Хмелецького не маємо, але вона без сумніву випала прихильно. бо він був прихильником сеї кримської афери, і два тижні пізніше військо козацьке висилає вже посольство до короля, разом з послом від Шагін-герая²). Посли козацькі: Каленик Прокіпович, Яцко Савич і Стефан Микитич повезли королеві лист, писаний в тім же дусі, що й до Хмелецького, але з більш енергійним представленням ваги кримських плянів для держави:

„Як коли, то власне тепер догідний час на те, щоб внести весь Крим, як буде на те воля вашої кор. милости, і річпосполита без великого заходу може забезпечити собі вічний спокій. За одну осінь ваша кор. милость може здобути Крим — придучивши тільки до Запорожського війська те військо що під регіментом п. хорунжого браславського (Хмелецького)“.

І при сій вірній оказії, з приводу, що їм „для викорінення своєволі й запобігання дальшим замислам поган, та в справі Шагін герая прийшло ся довше пробути на Запорожу“, просять у короля додатку до платні, коней і иньших потрібних річей³).

Правительство польське опинило ся в досить невірним становищу. З одного боку лояльність супроти Туреччини наказувала стримати ся від участі в кримських усобицях, від підтримування претендентів против законно поставлених турецьких васалів. І в відносинах до козаків принципіальність наказувала скарати їх за самовільні кроки й на будуче стримати від рублення політики на свою руку — адже незгідність її з останньою ординацією дуже добре відчувала сама козащина. Але з другого боку — зашахувати кримських ровбійників і саму Туреччину таким енергійним і талановитим претендентом, аязати кримські сили хронічною усобицею, а в разі успіху Шагіна — примостити собі стежку до впливів

¹) Ukraine sprawy с. 24.

²) Рудницький припускав, що се козаки робили за порадою Хмелецького (с. 36). Се справді можливо. ³) Ukr. sprawy с. 27.

в Криму — се все теж було занадто привабно. Шагін в своїх листах королеви обіцяв легке здобутє Криму, вірне васальство його, без влати упоминків, і навіть здобутки за Дунаєм в Туреччині¹⁾. І з усіх боків несли ся до короля й до його міністрів поради — ніяким чином не упускати з рук такої чудової нагоди, не полишати Шагіна без помочи, поручити козакам щоб йому помогли всіми силами, навіть побудити їх до того. Так без сумніву радив Хмелецький; так горячо дораджував прихильний і вірний Польщі господар молдавський, безсумнівно добрий знавець турецько-татарських відносин²⁾. так нарешті заохочував короля й його невтомний референт українських справ, наш давній знайомий кн. Юрий Збарзький³⁾.

„Хоч прості то хлопці, але і небіжчик Юлій Цезарь ліпше не міг би порадити“, заявляє експансivний землячок наш з приводу козацьких мотивів за участю в кримській усобиці: „Шагіна висадити на ханство, Татарів сварити, Орду нищити — час і нагода саме на таку мудру раду“. І захвачений сею ідеєю сам силкуєть ся розмахнути ся в такім цезарівським дусі на свій фасон:

„Треба вести справу тільки самими козаками, їх на те стане: збереть ся їх сила, бо й тепер немало з України йде на Запороже; підуть табором, рушнично, з доброю арматою, не зможуть їм Татари нічого зробити. І нехай там беть ся як найбільше — все то нам на користь. Коли посадять Шагіна на ханство, то він мусить пам'ятати добродійство, бо й нема де йому притулити ся: до нас в кожній пригоді мусить звертатись. Туркам він тяжкий ворог і вони йому, а він їм ніколи вірити не буде. Коли не вдасть ся їм зараз його посадити, то без великого кроворозлиття і без великої шкоди Татарам не може обійти ся, а ми тим довше будемо мати спокій. А як би й козаків щось погинуло — все то для нас добре, бо і від них нераз набирали ся ми страху“. Тільки — боронь Боже — не мішати в се Польщу і не давати на се ніякого документу. Ніяким чином не посилати в Крим Хмелецького, „бо то була б уже відкрита війна з Турками і виразний доказ розірвання трактатів“. „Нехай Хмелецький стоїть на своїм місці й дивить ся, що з того буде, а козаки нехай самі сю трагедію відправляють“. Навіть козакам нічого не писати, тільки сповістити, що посилаєть ся до них цісланець, і все переказати

¹⁾ Ukr. sprawy с. 43. ²⁾ Українне sprawy с. 28, 31.

³⁾ Ibid. с. 38 і такого ж буквально змієту лист його до канцлера, Listy с. 137: інші листи його тамже с. 136 і Ukr. sprawy с. 36, 37, 41, 52.

через нього устно — „бо хлоп напивши ся легко все розповість перед часом то там то сям“. Шагін-герая теж в грамоті тільки висловити спочуте, а подати надію устно. Туркам, на їх представлення і домагання, щоб Шагіна видано і не підтримувано, — відповісти, що Польща вірно тримаєть ся своїх трактатів з Туреччиною і козакам не поручала мати ніякої спілки з Шагіном, ані не дозволяла — „то ті виписчики, що втікли на Запороже по тім, як військо королівське карало своєвільників. тому два роки, — вони ходили до Шагін-герая, брали від нього платню, з ним приставали, вони й тепер його мають у своїх руках; то так як ваші джелалії (розбійники)“ і т. д.; король поручить написати до них, щоб ні в чім не нарушали трактату з Туреччиною. Зрештою можна бути певними, що Турки хоч і будуть дорожувати ся правди, то тепер не зможуть виступити против Польщі активно, бо заняті війною з Персією, і війна та йде дуже тяжко, отже їм не до Польщі.

Згідно з такими єзуїтськими радами і поступив собі король. Турецького чавша відіслав з листом, де заявляв, що Польща в кримські справи зовсім не мішаєть ся, про Шагіна не знає навіть, де він тепер пробує, а хоч приходили від нього послы просити помочи, то помочи тої їм відмовлено¹⁾. Шагін-герая потішив в його нещасті, але пропозицію васальства Криму відхилив як річ малointересну для короля: „бо він володар такий можний, що одного дня роздає стільки, скільки за цілий рік весь Крим не має доходу“. Але zarazом канцлер сказав устно Шагін-гераявому посланцеві на авдієнції, що старший козацький одержав від короля наказ, аби йшов з Шагіном і його братом та всіляко їм помагав. Шагін просив 12 тис. козаків, — на се йому пояснено, що збільшати козацького війська не можна без спеціального дозволу короля, „але коли вони приберуть собі охочих на сей тільки похід, то се їм не буде поставлено в вину, і про се він, канцлер, не буде давати знати королеви“²⁾. Так рекомендував шеф цивільованої польської політики польську державність кримському варварови.

В відповіді козакам на їх посольство, в листі, переданім сим послам, король зганив козаків, що вони без позволення королівського вступили до чужої служби, але признав, що мотиви, подані козаками, їх до певної міри виправдують; плата, задержана через

¹⁾ Ркп. Публ. бібл. Пол. F. IV. №. 232, під р. 1628.

²⁾ Ukraine sprawy с. 44 і 48.

той їх самовільний похід, буде їм виплачена (значить без додатку!). В справі вибору старшого на місце Дорошедка король пригадав козакам постанови комісії й висловляв надію, що козаки виповнять її постанови (то значить — предложать старшого до затвердження гетьманови польському). На будуще в справі Шагін-ґераа король поручив їм поступити так, як скаже їм Хмелецький, або королівський післанець, що посилав ся до війська в тим равом¹⁾.

Перед ширшими кругами польської суспільности правительство теж не вважало вказаним відкривати своїх карт і в осіннім експозе на сеймики натякаючи злегка на те, що Польща не потрібує в Шагінівій справі робити вигоду турецькій політиці, баравом умивало руки воесім з козацької участі в кримській афері і просило шляхту поміркувати також і про козацьке своєвольство — „небезпечности не тільки від Турків і Татарів, але і від иньших сусідів, тай від самих коваків, що своєвольять, — і те їх товарішоваанне в Шагін-ґераам не може не бути підозрілим і небезпечним²⁾.

Козакам тим часом король через свого післанця поручив всіляко помагати Шагін-ґераасви, і мабуть самий сей післанець, Луциньський на імя, мав лишити ся на Запорожу, щоб допильнувати справи³⁾. Нововибраного гетьмана легалізовано: король потвердив його, чи „подав“, як то офіціально називало ся, спеціальною грамотою⁴⁾.

Але козакам не дуже спішило ся в Крим. Правдоподібно, чекали обіцяної платні. Своєвольна ж козаччина робила нові походи на турецькі і татарські сторони. Пошарпала околиці Очакова, потім вибрала ся на море, але експедиція була невизначна: противні вітри не дозволили пустити ся в дальші сторони і змусили козацьку флоту тримати ся кримських берегів. „Туркам мало що або й ніякої шкоди не вчинили, тільки то важніше, що два кораблі придибали і змусили дати викуп: все з них забрали й продали Грекам в Козлові (Балаклаві)“. Але й свої дві чайки страшили — утопили їх⁵⁾. Шагін-ґераа тим часом займав ся партизанською війною проти своїх ворогів: ходив підіздами і забирав стада. Раз під самим Черекопом забрав стада дві тисячі штук

¹⁾ Ркп. Публ. бібл. Разн. F. IV. Nр. 167 с. 310.

²⁾ Жерела VIII ч. 208. ³⁾ Ukraine sprawy с. 67.

⁴⁾ Про се з притиском каже в своїм півнійшим експозе Конєцпольський, ркп. Публ. бібл., див. вичче.

⁵⁾ Ukraine sprawy с. 65, 68—9, Жерела VIII с. 340.

і невільника чимало, другим разом 400 штук. Король розпорядив давати йому потрібний запас для прожитку і прогодовання козей¹⁾. На козацькі походи правительственні круги дивилися теж крізь пальці, були вони досить придатні для відповідного враження, бо й Татари раз у раз набігали, хоч невеликими ватагами, і неприємно було, що Турки під проводом Кенан-баші зайняли ся знову будовою замків на долішнім Дніпрі в заміну зруйнованого Аслан-кермена²⁾. Через се прискіпувано похід на Крим всякими способами. Козаки одначе не спішили ся, чекали тих, що пішли на море, знаходили різні інші перешкоди, аж нарешті в останніх днях жовтня (октобра, ст. ст.) удадо ся їх рушити.

Запорозькі козаки доперва першого новембра (н. ст.) прийшли в моря³⁾, доносив Хмелецький канцлерови. „Тим розбійникам морським не дуже тепер хотіло ся до Криму але мій посланець порядно походив коло того, і як доносить — рушили вони. 8 новембра перейшло кінне військо і обоз за Дніпро в Магомет-гераєм ханом коло Камінного Затону, а піше військо і армата пішли водою в Шагін-гераєм султаном к Аслан-городу, і там під Аслан-городом, пять миль від Перекопу мають вони вийти ся“⁴⁾. Інша записка, писана в сам день виходу війська, може самим агентом Хмелецького, поясняє нам ті умови, під якими згодили ся козаки йти в Крим; Шагін і Магомет згодили ся дати кождому козавови „на шаблю“ по 10 червоних золотих і кожуху; обіцяли їм зараз дати в володінне „Нагайську державу“; королеви і річпосполитій прирікли бути вірними і без усяких подарунків ходити на кождого ворога, куди тільки їм скажуть⁴⁾. Інша сучасна реляція про сей похід, подаючи текст присяги зложеної братами перед походом, додає ще дещо: брати обіцяли пильнувати річпосполиту від усяких нападів (татарських); своєвольників таких приборкати і карати, невільників усіх (з земель Польщі) з Криму видати і позволити їх відбирати у Татар. Таку присягу хан Магомет зложив серед козацької ради, а за ним Шагін присяг за себе і за брата, що ніяким чином, як би фортуна не обернула ся, вони від козацького війська в Криму не відступлять, і як би їм ханства здобути не удадо ся, то разом з козаками вернуть на Запороже⁵⁾.

Під сими умовами козаки йшли в похід. Кінних козаків було

¹⁾ Ukr. sprawy с. 9, 49, 50. ²⁾ Ibid. с. 53, 55—6, 63—4.

³⁾ Ukraine sprawy с. 68.

⁴⁾ Жерела VIII ч. 210; дата 8/XII неможлива, мабуть треба 8/XI. Де в чім Хмелецький повторяє буквально звістки сеї записки.

⁵⁾ Реляція друкована при статі Голембівського про Шагін-герає.

шість тисяч, Татар вісім тисяч; між ними 30 визначних мурз. Військо виглядало дуже імпозантно і всі сподівалися повної побіди над ворогами. Але зараз же на початку походу стався інцидент. Оповіді його словами згаданої реляції, дуже живо і безпосередньо написаної:

„Рушивши з Микитиноґо рогу до Камінноґо затону, два дні переправляли ся за Дніпро ¹⁾ Але дуже багато козаків зістало ся при тім на березі, завидуючи старшому тої слави, що він був поданий їм з королівської руки ²⁾. Старший, побачивши се, вчинив раду, і питав ся, чому вони не охочі на таку послугу, що так мало війська пішло? Вони крикнули всі, що в козацтві кождий іде з власної охоти, а не з примусу; а тепер против зими кождий з нас і з нашого товариства неприодягнений здрігати ся мусить, і в таку землю йти, де ані угріти ся нічим, ані поживи дістати ні для себе ні для коней — ,военникам‘ страшно. Але ті що зістали ся (при старшім) хочачи йти (в похід) такими словами заявляли свою готовість: ,ідемо охоче, а неохочих примувати не будемо — нам аби тільки слави війська свого не утратити та на свої звичайні місця вернути ся‘. Старший подякував їм за таку охоту і ще більше їх підбодряв і охоти додавав до завязаного походу, і визначивши полковників пішов з військом до Каіру, а піхота пішла човнами з тим, щоб там злучити ся з ,комонником‘ (кінним військом). Третього дня потім, 12 новембра, стали коло Кишенки, татарського мечетя, що стоїть коло Носковського острова над Дніпром здавна, як ще орда тут мешкала. Списували війсьکو — казали їй піхоті що в човнах була до береґу пристати. Написало ся військо: комонника дві тисячі, піхоти дві, орду з Шаґіном півчетвертої тисячі, і потягнули до Каіру — туди півдня ходу. Там мала зібрати ся й піхота, зіставивши свої човни, а звідти вже одним тягом, спішно йдучи день і ніч, треба було підійти під Перекоп.

„Прийшовши до Каіра мали раду, чи йти того самого дня, не спочиваючи. Шаґін-ґерай радив і просив не зіставати ся, маючи на увазі, щоб неприятель не остеріг ся, — а хоч би й довідав ся про нас — то не збереть ся так скоро з силами і не буде мати як дати нам відпору. Для сього треба в такім разі поспі-

¹⁾ Отже 8 надоліста п. ст. рушили з тим під Камінний затон, щоб там перейти, а перейшли 10-го.

²⁾ Dla zadrzości starszemu tej sławy, iż nie z ramienia i. k. m. podany był. Фраза очевидно попсована. Рудницький викидав не; може скорше ге помилка замість im.

ху — аби прийшовши до Перекопу не помітно в ночі, відразу його взяти. „Там орда рада не рада відступивши душмана (ворога) його, до мене купити ся буде; а як дамо неприятелеви часу, то він збереть ся з силами на нас не сильних і знайде собі способи до оборони і опору“. На се козаки крикнули, що поле безводне, хід далекий, треба відпочати, і тим малим часом нічого не стратить ся.

„Переночувавши там, 14 новембра рушили степами і коло півночі підійшли до Перекопу. Треба було язика дістати, забігши без вісти під місто. Старший спинив військо і не дуваючи нікому і не жадаючи собі сеї прислуги від війська, сам з кільканадцятьма чоловіка та з кількома Татарами Шагін-ґераєвими пустив ся туди, а війську сказав табором наступати. Не дійшовши милі до міста, натрапили на стада, кільканадцять тисяч штук: Перекопської орди — Ногаїв Кантемірових і його самого. Приглянувши ся до нього і до Татарів, що кочували при стаді, вернули ся до війська і скликали потиху нараду — чи дати стаду спокій і просто на Перекоп ударити. Шагін-ґераєва рада була, щоб стадо поминути, впасти за Перекоп і тягнути до самого Бахчі-сараю: бо забравши сю добичу, військо не схоче ризкувати далі, але зараз захочуть вертати ся назад — і справді так стало ся. Козаки на таку раду не пристали, а рішили брати стадо. Казали: „що спекло ся, треба різати“¹⁾, „нащо неприятеля жалувати, способів до його знищення занехувати? взявши стадо, приспособимо коней для піхоти і підемо до Перекопу, а що Бог призначив, то не мине!“ Поставивши комонника в три поджи, а Шагін-ґераїв четвертий, чекали ще розсвіту, аби краще вдарити, бачучи, на що бити. Та в тім часі стало знати, що орда при стаді постерігла й затрівожила ся. На світання полки рушили ся, табор ішов за ними шляхом на легко, і зблизивши ся до стада разом скочили. Шагін-ґераї на лівім крилі забрав стада, а козаки, вдаривши на правім крилі, забрали теж до пяти тисяч коней военных і стадних і погромили улуси, де орда кочувала, держучи при собі наших невільників; заскочили там теж чимало Татар і всяку худобу, Татарами полишену, загнали до табору. Старший з Шагін-ґераєв пішов в тропи за Татарами і рештою стада, що вони уганяли, і дійшовши завязали бій з ордою. Дав Бог щасливо — з великою шкодою їх, а наших з малою. Шагін-ґераї з своїми Татарами сильно понищив Нагаїв своїми підїздами, живцем беручи і на полі кладучи.

¹⁾ Co się opiece ukroić.

„Та перед тим уже, ввечері, Джанібек-ґерай хан і Девлет-ґерай султан-кадіа прибули до Перекопу і довідавши ся, що стало ся, кавали в гармат бити, аби орда збирала ся. Збирала ся потім орда з ранку до вечера, а козаки, справивши табор, весь час били ся в нини чи то гарцями, чи то лавою і спішно відступали під Перекоп. Підійшовши до міста, зблизили ся до мурів перекопського замку, так що їх звідти тільки що в гармат не діставали, і тут стали. Вчинили раду, і козаки підняли крик, щоб з малими силами в ворожу землю не входити, а звідси уже вертати на Запороже, аби й тої здобичи не втратити, як неприятель збереть ся з силами, і не понести в своїх людях великих страт. Шагін-ґерай, почувши про се, дуже стрівожений прийшов на раду, намовляючи, аби не думали такого, не трівожили ся, а далі свій замисл сповняли, і такими словами промовляв: „Панове-молоїці! не такий я, щоб мав війську неслави бажати й на згубу вести, навпаки на славу й заслугу; а чого небудь відступати, не спробувавши щастя в неприятелем, і серця йому на себе додавати — чи се воєнникови пристойна річ? Подаруйте лише ще одну ніч, а я маю там таких своїх приятелів, що вони дадуть мені знати про замисли і сили неприятеля мого — чи маю пробувати чи ні; — і тоді вже відступати. Як що вас трівожить недостача води й паші — то станемо на селі під сим містом, на хуторах званих Косарани, над лиманом морським: там і води дістанемо і коней хоч трохи зможемо поживити, а за той час — маю на Бога надію — він мині при моїм правім ділі поможе на душмана мого“. І дійсно погім за Шагін-ґераєм прийшла на Дніпро відомість, що ті царі в Кантеміром уже хотіли йти в Криму, як би козаки були не поспішили назад вертати.

„Але козаки на се не приставали і кричали, щоб йти назад на Дніпро. Але що воля старшого згоджувала ся з волею і радою Шагін-ґераєвою, то він казав таки проти волі й неохоти війська наступати. Шагін-ґерай, підбодрюючи неохоче військо і дуфаячи серцю свого хорунжого, як сам собі, ввзяв сам корогву і відважно кинув ся на орду, що під тими ж Косаранами обсапала могилу. Загнав їх ва вали перекопські, аж душили ся, і те сільце Косарани, де фільварки перекопські, самі запалили, аби військо козацьке без поживи для коней і без води вбідувало ся і через те скорше відступило і в середину землі не важило ся йти. Так козаки, не доходячи того сільця, стали під валами без води і без паші. Татари більше не наступали. Шагін-ґерай радив зайти за Перекоп, сподіваючи ся, що орда почала б до нього збирати

ся, а душманам його прийшла б біда. Але козаки на се не пристали, і о третій годині в ночі рушили до Перекопу, щоб іти на Запороже.

„Помітивши се ті царі вислали частину свого війська заціпати табор козацький, а самі тим часом збирали більші сили. Козаки давали відправу, побиваючи тих, що натискали на табор; але й з тої сторони яничари, підсуваючи ся близько під табор і підвозячи близько артию, робили їм шкоду. Така забава тривала миль з чотири від Перекопу, аж до Каланчака. Туди орда має звичай загоняти свої стада з Криму на пашу, задля солодкої води — є її там потроху в озерах. Тут козацьке військо трохи потішило змучених коней і самих себе, спрагнених і жадних води. Коло сходу сонця наспів на се місце Кантемір, добре приготувавши ся, з Джанібек-гераси ханом і Девлет-гераси калдою, з 10 тисячами орди, з яничарами і гарматами, і на рівнім степу з усіх сторін вдарили з великою силою раз, другий і третій, без перестанку, не даючи поправити ся. Але Бог поміг — козаки, спішивши ся всі з коней, припусkali орду близько і давали добрий відпір — влучали так добре, що густо засіяли тамошне місце неприятельським трупом, і мурз значних немало в тім полягло. Розжалений тим і роздражнений ще більше Кантемір звелів своїм яничарам спішити ся з коней, і сам ведучи їх полки, ще з заду „комонником“ підганяв. Але козаки остигнувши з першого разу ще краще і відважнійше били ся з ними, побили силу яничарів і Татарів, і нарешті Кантемір таки мусів зі стидом і жалем відступити. Тільки вже з гармат і „яничарок“ стріляючи здалека, провозжали козаків до самих Качкирів, миль з десять від Перекопу, а звідти вже не наступаючи більше, повернули назад. Козаки притягнувши на Дніпро, під Аслан-город, на Тавань, там день спочивали з тої праці і здобутими кіньми ділили ся. Шагін-герай, свого неприятеля всякими способами нищачи, послав ще з під Аслан-города двадцять своїх Татар під Перекоп, і вони півтретя ста „румаків“ воєнних і 16 Татар з собою привели. А військо козацьке з Шагін-гераси притягнули на Запороже, до тої ж переправи Камінного Затону.

„Коли вже переправляли ся на своє становище, зване Вовча Вітка, прийшов посол до Магомет-герая і Шагін-герая калти від Великих Ногаїв, що кочують за Огоном, а панує над ними сестрінець їх султан. Переказали до царів таке: „Ваш сестрінець, а наш султан і вся орда Ногайська, довідавши ся, що вас прогнано з царства вашого, і ви удали ся до війська Запорозького, — прислали

мене вас оповістити, що наш султан і вся орда хоче з вами тримати ся: спільно з вами против того ворога бути' — бо та ногайська орда з кримською все живе в великій ворожнечі. Хан, міркуючи, що се може бути йому в великій прислузі, і хочачи їх з свого боку заохотити до себе, за згодою козаків пішов до Ногаїв, аби ту ногайську орду привести на весну й за помічю Божою ужити для походу в Крим. А Шагін-герай зістав ся на Запорожжю між козаками, і не хочачи дати спокою неприятелеви, шарпав їх неустанними підіздами, уживаючи до того своїх Татарів і козаків охочих, так що вони не могли на ту сторону ані вихилити ся з стадами і худобою своєю, а иньших, таких ранніх випасів окрім сих вони в Криму не мають і не можуть мати¹⁾.

Так прикро скінчила ся експедиція.

II

Напруження і конфлікт 1630 р.

Роздвоєння між козачиною. Конфлікт переєстрового війська з реєстровим. Релігійна агітація. Справа релігійного компромісу в 1628—9 р. Афера Смотрицького і собори 1529 р. Похід Тараса на волость. Переяславська кампанія і згода з козачиною. Походи на море і непокірність козацька в 1630—1 р. Гетьман Кулага. Вигладження напруження.

Другий похід в Крим 1628 р. не вдався, хоч мав багато шансів на успіх. Їх підірвала незгода серед козащини, жадність добычи, брак дисципліни, брак сильної і зручної руки провідника. Характеристичні деталі, переховані щасливим випадком в реляції сучасника, наведені мною в цілості задля багатих побутових подробиць, — сі неустанні хитання, сі неустанні ради, які нараджували ся над тим, що ні в якій военній акції не може бути предметом загальної ради, і криком товпи провалювали найрозумніші аргументи, показували виразно, як новий гетьман не дорівнював своєму завданню, і наскільки був нижший від свого попередника. Він не тільки не зміг зєднати в одно тіло всю козачину, потягнути її в цілості за собою, дав їй можливість розбивати ся на часті, так що за ним пішла тільки незначна частина козацьких контингентів, — але і над сею „охочою“ частиною не

¹⁾ Реляція при статі Голембівського І. С. Коротке оповідання про сей похід в листах Шагіна до Хмельецкого *Ukrainne sprawy* с. 67 і 69.

вмів запанувати і раз у раз мусів бачити і зносити прояви несубордінації. І тому невдача походу була не тільки тяжким ударом для його першого ініціатора Шагін-герая, але і для Чорного. Для всіх стало ясним, що Чорний до булави не доріс. І одним з перших наслідків походу було те, що по повероті на Запороже Чорного скинено: гетьманом вибрано Івана Михайловича Сулиму, героя нещасливого пізнішого повстання. З кінця грудня маємо припадком його лист, адресований до того ж „приятеля“ козацького Криштофа Радивиля з нагоди депутації, яку сей новий гетьман з військом козацьким вислала до короля на сойм, скликаний на лютий 1629 р.¹⁾.

Наші відомости про життя козащини з кінцем другого кримського походу на цілих півтора року — як раз на такий горячий, повний внутрішньої боротьби час, стають незвичайно бідні, так що уривковими звістками і фактами та пізнішими, ретроспективними, не всюди докладними переглядами приходиться ся орієнтувати ся в загальнім розвою його.

Факт, що козащина по виборі нового гетьмана звернула ся до правительства з посольством, між иньшим для порозуміння в справі Шагін-герая (сю одну лише справу знаємо з листа до Радивиля), показує, що самовільне скинення „поданого королем“ старшого і вибір нового, всупереч куруківській комісії, само по собі, по мисли козащини, ще не мали бути casus belli з правительством і вона хотіла далі вести в згоді з ним кримську справу, що найбільше займала козащину в даний момент. Але ся самовільна переміна була новим симптомом розвою козацького своєвільства, придаленого перед тим натиском правительства і опортуністично настроєних елементів козащини. В пізнішім ретроспективнім огляді польсько-українського конфлікту сей самовільний вибір старшого грає навіть дуже важну ролю, але автор сього огляду, гетьман Конєцпольский ловив самі зверхні факти козацької своєволі, не заглиблюючи ся в їх підклад. Він не здавав собі справи з того, як елементарно-неминучою була нова колізія козащини з правительством по куруківській комісії, як не трівкий був сей порядок, що позбавляв прав десятки тисяч козащини, цілу воєнну силу України, не маючи фактичної сили розброїти її, відібрати їй претенсії до тих прав і привілеїв, а навіть не можучи противставити їй рівносильну свою воєнну силу.

Коли пройшло перше пригноблення від нещасливої куруків-

¹⁾ Археографическій сборник. VII ч. 60.

ської кампанії, коли зведене було в Україні значнійше коронне військо, а з другого боку вияснило ся, що ніякі подвиги льяольности, ніякі заслуги перед державою не зрушать правительство з неможливої букви куруківської ординації, конфлікт став неминучим. Статочна козаччина могла тільки до часу противстояти наповрови опозиційних елементів, безправної козаччини. Дорошенко з своїми здібностями вождя і політика міг би тільки дещо відтягнути конфлікт. Але вже й під його рукою козаччина почала розлазити ся (весняний похід на море 1628 р.). Правительство ж своєю короткозорою відпорністю на всякі козацькі жадання і представлення дискредитувало льяольну політику і льяольну партію, показуючи ясно всім, що льяольною дорогою, вислужованням перед правительством, не можна вибрити з того неможливого становища, в яке ставила козаччину остання ординація.

Навблаганно відмовляючи в підвищенню платні, збільшенню реєстру, в таких навіть справах як забезпеченне родин побитих або скалічених в державній службі козаків і т. д., правительство немилосердно підрізувало становище тих, що могли бути справді щирими охоронцями спокою. Неустанні колатання в правительственні двері давали йому зрозуміти міру потреби яких небудь уступок, — але воно сього не розуміло. За те власними руками уневажнвало иньші принципи уставленого ладу. Не згоджуючи ся на детальне побільшенне реєстру творило знову кадри пів-офіційної козаччини, вербуючи виписчиків на шведську війну; пізнійше позовило також для кримського походу брати охочих а-по за реєстру. Стільки раз картавши козаччину за розриванне договорів з Туреччиною самовільними козацькими походами, воно само тепер потиху заохочувало козаччину до такої роботи на кримським ґрунті. Гостро заборонивши козаччині вести яку небудь самостійну заграничну політику, тепер, коли сподівало ся для себе з сього користи, крізь пальці дивило ся на зносини козаків з кримськими претендентами і їх союзниками (хоч само за союз з Шагін-Герасім картало їх в 1625 р.). І розумість ся, ся двоєдушна, єзуїтська політика, яку вело правительство, не могла не робити свого впливу на відносини до нього козаччини. Не могли лишати ся без значіння й такі факти, що правительство, вимагаючи від козаччини послуху, перед сусідніми державами, перед турецьким правительством вимовляло ся всякої влади над козаччиною і норучало козацькому війську вести про чуже око сепаратну політику, щоб в потребі все спихнути на нього.

Правительство польське несвідомо робило все, щоб розхитати

наново придавлену ним динамічну енергію козаччини. Але козацтво поки що не спішило в конфлікт. Йому навіть подобала ся отся ситуація, де правительство крізь шпари дивило ся на козацьку шарпанину по турецьких і татарських краях і було тихим союзником його в кримській афері, що так збогатила козацьке військо здобичею в останнім поході і обіцяла такі ж приємности на далі.

Невтомний Шагін-герай, потішений союзом з Великоногайською ордою, слідом дочав плянувати новий похід на Крим, зараз ранню весною. Повернувши ся на Запороже, де козаків чекав весь час післанець Хмелецького, Луциньський, щоб донести про результат походу, Шагін-герай зараз передав через нього лист до Хмелецького. Разом з коротким повідомленням про невдалий кінець сього походу, розвинув він там плян нового, а кілька день пізніше в тім же дусі вислав таке ж писанне до короля, з послами своїми і з послом ногайським — для ліпшого вражіння¹⁾. Повідомляв про сей свій союз з Ногаями, що обіцяли йти з ним на весну на Крим, і просив вплинути на військо козацьке, „аби про мене мали ласкаве старанне“. Похід хотів урядити як найраніше, „скоро за льодом“, поки ще не зможе прибути поміч з Царгороду — „бо аж в маю іалери з Константинополя виходять“, а в самім Криму його „душмази“ не мають великої сили — Ногайців Кантемірових, головної опори нового хана, „ледво кілька тисяч збереть ся“.

Місяць пізніше поїхали козацькі послы на сойм: Захарій Остелецький, Григорій Малькевич і Кузьма Капуста, щоб порозуміти ся з правительством в тій Шагін-гераєвій справі. Про сі переговори ближших звісток не маємо, але можемо догадати ся, що відправа сим разом була далеко холодніша.

Правительство пристигло до Шагін-гераєвої афери. Реальних користей з неї не приходило, а відносини з Туреччиною псували ся, спокою з Кримом не було, козаччина ставала своєвільнішою, і се все супроти нещасливого ходу війни на шведським театрі змушувало до можливої здержливости на полудні.

До Царгороду вислано посла — затирати сліди польської неляльованости²⁾.

Самою козацькою справою сойм не займав ся³⁾. Самовільної

¹⁾ Українне справу с. 67 і 69; листи Шагіна, з 20/XI до Хмелецького і з 29/XI до короля.

²⁾ Укр. справу (дата розв'язана хибно, лист належить до літа 1629 р.).

³⁾ Жукович навіть думає, судячи з мовчань тих реляцій з сойму, які він

вміни гетьмана правительство не хотіло прийняти до відомасти. Нового старшого воно не признало: в його очах, очевидно, законним старшим мав бути далі Чорний. Але Запороже, ігноруючи зміну в становищу правительства, повело свої пляни далі на власну руку, не оглядаючи ся на нього, і аґітувало на Україні.

Маси свовільного козацтва збігали ся на Запороже на весну, „Зібрало ся козаків на Запорожу трохи не стільки, як було війська під Хотином, або й більше“, доносив в маю 1629 р. Хмелецкий королеви¹⁾. Коли й не 40 тис., як було в хотинській війні, то в кождім разі багато.

Ранню весною вийшли козаки на море²⁾. Се мала бути діверсія, щоб задержати турецьку флоту від походу на Крим, — так казали, по словам Турків, козаки захоплені Турками: що се їх кілька тисяч „післано в польської землі Шагін-ґераєви в поміч“. Подробиць особливих не маємо; султан в докірливім листі до короля згадує тільки, що люде з-над Чорного моря, „яко по стороні румелійській (европейській) так і по асирійській (малоазійській) приходили до Царгороду з жалями, що козаки з немалим числом човнів прийшли на море і дочинили великі шкоди, містечка, осади, села грабували й руйнували“, і диван наказав флоті йти для охорони берегів під Очаків і Кафу³⁾.

Може бути, що сей похід на море був причиною вислання на Запороже правительственного агента, щоб запобігти дальшим таким походам. Агент сей висланий правдоподібно Хмелецким, прибув на Запороже перед самим кримським походом і заховав нам в своїй реляції кілька деталів (на жаль тільки другорядних). Він привіз дарунки Шагін-ґераєви з братом, старшому козацькому і війську. Сі дарунки були передані козакам в раді, скликаній 8 (18) мая, „скоро тільки військо почало стягати ся“. „На сій раді старший війська Запорозького віддавав булаву, але його наново обрано старшим в сей похід; в тій же раді засуджено на смерть Дебриша і Третяка, і стято в раді чернецькій. Другу раду мали

мав. — що козацького посольства на соймі зовсім не було (V' с. 179—180); але се мало ймовірно супроти вище поданих звісток. Здогадуєть ся ще він, що на соймі знов піднята була справа посилки козаків на шведський театр війни, але наведена ним звістка (с. 178) не стоїть в непосреднім звязку з соймом.

¹⁾ *Ukraine sprawy* с. 86.

²⁾ Вже в маю (18 V' с. с.) мали в Польщі звістки з Царгороду, що козаків 800 (sic) було на морю — Жерела VIII, ч. 210.

³⁾ Лист султана з червня 1629 р. — *Ukraine sprawy* с. 72—3, і такий же лист каймакама с. 76—7.

в неділю, на тій раді був і Шагін-ґерай, — потвердив свою присягу, — Магмет-ґерай хан присягав перед Шагін-ґераєм і мурзами, але Шагін-ґерай приніс його клейноти в раду і сам з мурзами присяг в ній. В тій же раді присягали три мурзи Малих (sic) Ногаїв — на віру свою присягали всі з Шагін-ґераєм, обіцяючи поки живі будуть, згоди дотримати і на кожний королівський наказ не тільки своїми людьми, але й самі особисто ставити ся — а сподівали ся, що теж і вони, якби не могли утримати ся перед своїм неприятелем, знайдуть поміч у й. королів. милости і війська Запорозького. На тій же раді Шагін-ґерай обіцяв платню війську Запорозькому: як пішому так і конному на місяць 10 червоних і коня; допомінали ся ще по кафтану і по штуці „шати“ (сукна), але того їм не обіцяв. А як би щасте і сим разом не мало послужити, мають (брати ґераї) вернути ся з військом на Запороже. Військо з Запорожа рушило 22/V (н. с.) в похід на Аслан-город, на перевіз, а Шагін-ґерай з братом позістали ся, бо їх байрам зайшов — не хотіли рушити, аж побачать новий місяць“.

„21/V була рада по тім боці Аслан-города; на тій раді вибрано полковників. Військо ще й сьогодні приходило на перевіз, так що не знати було, скільки його має бути. І сьогодні раду мали, 22/V, — радили ся, кудю іти. Старший хотів на Кочкари, для води, але в дорозі військо підняло крик, щоб іти як найпростійше на Каланчак.

„Саме перед радою прийшла відомість з куренів до старшого, що те військо, яке прийшло на курені по нас — а єсть зо три тисячі, — хоче на море йти. Але зараз старший післав лист до них, аби походу занехали, а тих бунтівників видали і зараз їх смертю покарали — Бутка і Ємця Гриценка“. (На великий жаль автор реляції не сказав нам, хто був сей льояльний старший, можна б подумати, що то Чорний вплив на якийсь час знову на старшинство, але Коисцпольскій в своїм пізнійшій експозе представляє сей похід ділом виписчиків).

Додаткова приписка до реляції каже, що 29 н. с. військо рушило до Криму, щоб на ніч dospіти до Каланчака. Аґент послав разом з тими вістями закінчений реєстр конного і пішого козачого війська, „для плати по полкам“¹⁾.

Дальше оповідає реляція білоцерківського підстарости писана по свіжим вістям з Запорожа²⁾. 19 (29) мая військо пішло просто

¹⁾ Ркп. бібл. Замойского 1807: Kopia listu z Zaporozza od n. Szemberka, 29/V 1629. ²⁾ Жерела VIII ч. 211.

перед Перекоп: там в трох милях від Перекопу, „у стражних могил“ стріло їх сильне військо кримське. Війська козацького було 23 тисячі, але була між ними незгода, „вибрали двох гетьманів, обох незнайомих: оден Тарас, а другий Чернята (sic)“. Військо поділене було на десять полків і стало перед табором. Дванадцять сот Шагін-герасєвих Татарів, і між ними багато найліпших козаків, виїхали на герць. Кримці витримали натиск, відвабили козацьке військо від табору, а потім з великим розмахом скочили на них з шаблями і погнали козаків до табору. Аж як з табору піхота підняла стрільбу, бючи в суміш і своїх і ворогів, спинилися козаки й поправилися, й Кримці більше не натискали, бо вже й звечеріло. Згинуло в сій битві козаків тисяча чоловіка. Але по сій битві Кримці не додержали позиції і козаки поступили під Перекоп ближше — стали на тім місці, де перед тим стояли Кримці, і тут знову військо справили. Кримці трома полками стали, в центрі калга — але він не дуже наступав. Кантемір збоку підсунувся зблизка з сильною арматою, замішав військо козацьке густою стрільбою і потім ударивши з великою силою, потоптавши козаків, вскочив в розірваний табір їх. Козаки по сій почали уступати ся, і так чотири дні оборонною рукою відступали, ратуючи останок табору аж до самого Дніпра, — аж там Кримці назад повернули. Другого дня ходили ще табором по одну гармату, що кинули відступаючи. Хана з великого гніву свого зарубали. Шагін-герай з кількомастами Татарів утік, не знаю куди. З сотню Шагін-герасєвих Татарів зістало ся було з козаками: пустили їх, виправдуючи ся, що не з умислу хана забили, і обіцяли з Шагін-герасєм ще й другий і третій раз пробувати щастя, як би до них вернув ся. Доперва тепер за Порогами рахують, скільки їм війська не дістає: кажуть, що їх пять тисяч згинуло, і од безводя багато померло“.

Безводе се багато заважило на нещасливий кінець походу: взятий в осени в неволю Поляк-ренетат казав, що як би козаки дістали ся до води, то зараз би орда піддала ся; а до воли було їм ще тільки чверть милі, та й не дотягли¹⁾.

В татарсько-турецьких звістках знов головна вага кладеть ся на зраду, чи опам'янтанне Шагін-герасєвих Татарів, що мовляв рішили справу на користь Джанібєка. По словам Джанібєка Шагін і козаки пройшли за Перекоп і погромили місто Карасу; Джанібєк

¹⁾ Дод. до статі Голембіового с. 27.

зібрав на них що було живо, тільки жінки зісталися дома¹). Але з Шагіном було сорок тисяч (!) козаків під проводом славного і хороброго гетьмана, і не можна було їх побороти, каже турецький історик. „В рішучій битві сила Татарів дістала мученичі вінці, і перемога вже хилила ся на сторону капостників (козаків), тільки вечірня п'янка перервала нещасливу битву. Вночі зібрані на раду мурзи одногосно рішили, що козаки сильніші від них і числом і зручністю в стрільбі; треба поспробувати ударити на них сильно, з відчаю, з усіх сторін і поспробувати рішити війну. Зрештє Татары ударили сильно, але битва важила ся довго. Нарештє в останній хвилі Татары, що били ся по стороні Шагіна, опам'ятали ся, що сприявши ся з невірними на кров мусульманську, вони позбавляють себе спасення і будуть засуджені на вічні пекельні муки; вони покинули поле битви, полишивши невірних їх долі, і тоді вже битва не довго важила ся“ — Джанібек здобув перемогу, Магомет-герая знайдено мертвого на полі; гетьмана козацького теж, — голову йому відрубали Татары, і бейлербег Кафи казав її прибити на мурах для остороги невірних²).

Ся зрада Шагін-гераявих Татарів поясняє нам згаданий факт, що козаки вбили в розаренню Магомет-герая (турецькі джерела сього не знають), а Шагін-герая, не вертаючи ся на Запороже, по сій пригоді, драгнув аж до Персії. З інших подробиць головна відміна та, що в татарських звістках козаки проходять за Перекоп і бють ся в Криму, тим часом як в реляції білоцерківського підстарости бють ся вони не доходячи Перекопа; джерела кримські в сім разі варті більшої уваги. Натомість очевидно перебільшена у них цифра козацького війська. Наскільки вірна їх звістка про смерть козацького гетьмана, трудно сказати супроти мовчання білоцерківської реляції. І Тарас і Чорний, мабуть названий в сій реляції Чернятою, не згинули в кождім разі, хіба якийсь иньший ватажок. На Запороже козаки, по реляції судячи, мусіли вернути ся в останніх днях мая с. с.

Нещасливий кінець третього кримського походу, вчиненого козаччиною не-реєстровою, і то з таким значним розмахом енергії, був причиною нових змін на гетьманстві. Тарас Федорович, що

¹) Вельяминовъ - Зерновъ Матеріали для історіи Кримського ханства №. 13, 21, у Смірнова оп. с. с. 497, також листи султана й каймакама в Ukr. spg. с. 73 і 76 (тут перебільшені поголовки, що козаки навіть здобули Перекоп і інші замки й тримають їх, і що день їх прибуває).

²) Collectanea I с. 187—8.

проводив в поході, мусів відпокутувати нещасливий кінець походу. Гетьманом запорозьським зараз по поході бачимо Левка Івановича (маємо його лист до митрополита з 25/IV. 1629, підписав ся на нім: Леонъ Івановичъ зо всімъ войскомъ Запорозскимъ с. кор. мил.)¹⁾, і він зіставав ся на Запорожю гетьманом, мабуть без перерви, до кінця року (маємо його лист до Чорного в 1/XII, де він підписаний: „Левон Іванович гетьман з військом його кор. м. Запор.)²⁾). Грицько Савич Чорний тим часом, в ролі так би сказати казюнного гетьмана, з реєстровиками, чи властиво більшою частиною їх (бо частина зістала ся на Запорожю) зявляеть ся „на волости“, повнячи сторожіву службу разом з старим Хмелецьким. Коли саме, і в яких обставинах наступило се розділення козацтва львівського від своєвольного, на жаль досі не знаємо. Під час осіннього погрому Татар бачимо Чорного при Хмелецькій, тим часом як своєвольна козачина зіставала ся на Запорожю.

Татарські напади взагалі стали останніми часами дуже часті. Весною приходила 4000-на орда під проводом одного мурзи, що давши білогородському баші хабара, як оповідали, назбирав собі охочих і пішов Чорним шляхом на Уманьщину, але Хмелецький сплосив його і змусив забрати ся. Гонили за ними, але Татари, покидавши все, навіть сідла і зброю, позабавивши слабійшу худобу і невідьників, утікли таки: помітивши се, що вже Татарина як вітра в полі ловити, військо „за ласкою божею і щастем королівським нікого не стративши“ повернуло ся назад³⁾).

Після невдалого походу на Крим сподівали ся чогось більшого, і справді в серпні калга Девлет-герай з великою ордою посунув на Західню Україну. Щоб обминути пограничне військо, що знов уважно слідило за ним, він плував стежку, збиваючи ся то на Чорний то на Кучманський шлях, потім повернув на Волощину, несподівано відти впав в західне Поділля і розпустив відразу від Дністра загони, визначивши збірним пунктом Золочів. Він не підозривав, що Хмелецький з Грицьком Чорним увесь час дуже пильно, крок за кроком слідили його рухи, і тепер готовили ся одним ударом знищити його кіш. Та їм перешкодив в тім воевода руський Любомірський, що в ролі високого сенатора схотів дати накази, велів чекати свого приходу, і поки поспів з своїм тяжшим військом, калга помітивши небезпечність, почав тікати назад, лишивши на волю божу свої загони. Хмелецький з козаками

¹⁾ П. Могіла, I дод. 65. ²⁾ Ркп. бібл. Замойських 1807.

³⁾ Ukraine sprawy с. 84.

дуже жалували, що так з рук мусіли упустити головного пакостника. завдяки амбітному магнатови; їм зістало ся тільки зайняти ся розбиванням поодиноких загонів, що й зробили вони з великим успіхом, відбиваючи здобич і побиваючи Татар. Головний такий загон, з 7 тисяч Татар, під проводом Кантемірового сина, застукано і знищено під Бурштином, з великим ефектом: мало хто з тих Татар утік, багато попало в неволю, між ними Іслам-султан, п'янійший хан, гіркий союзник Хмельницького. Відбито більше 10 тисяч своїх в'язнів, між ними багато шляхецького жіноцтва¹⁾.

Се був останній триумф Хмелецького, нагороженого за те — але вже кілька тижнів лише перед смертю, нечувано високою для такого сїрого неаристократичного пограничника чєстю — гідністю київського воеводи. В своїй реляції він чимало уділяє діяльності козаків з Григорієм Савичом, як він його називає. З особливою увагою записує подвиг якогось анонімного козацького героя, що дав війську ту голосну перемогу під Бурштином: Козак, шукаючи поживи, заблукав в сусідство татарського табору і там його зловили: почали його питати про військо, чи нема його де близько, але він не признав ся ні на допитах, ні потім коли його взяли на мукі — все казав, що нічого не чув про ніяке військо. Заспокоєні тим Татари лишили ся собі безпечно, і се дало можливість слїдом розбити той загон і увільнити таку масу невільників²⁾.

Відносини між козацькою реєстровою і не реєстровою в сїм часі ще не загострили ся так як пізнійше. Може бути, що вже з сього часу розпочала ся наперова полеміка між гетьманом запорожським і казєнним — „непристойні листи, сурові універсали“, де Запорожці заявляли Чорному, що не признають його за старшого, бо правдивий гетьман має бути не „поданий їм королем, а вибраний військом при арматі й иньших клейнстах“³⁾. Але судячи по уривку з сеї кореспонденції, яку маємо з падолиста і початків грудня сього року, уже перед загостренням відносин⁴⁾, а яка ще

¹⁾ Реляції Любомірского і Хмелецького в Укр. справу с. 87—99, анонімна в Starożytności pol. Грабовського I с. 240, Плотрковського в ркп. Публ. бібл. Автографи 221 №. 104 (тут теж на Любомірского).

²⁾ С. 97. В паралелю тому в своїй реляції про весняний наїзд оповідає Хмелецький про якогось роз'яву з польського війська, що заснувши смачно в траві, зіставлений був там військом, потім шукаючи за ним, трапив на татарський шлях і заблукавши між Татар по дурному почав їх питати, де рота його: Татари з його слів довідавши ся, що військо недалеко, сполошили ся й утікли війську з-під носа (с. 85).

³⁾ Експозе Конєнопольського на соймї 1631 р. — вїдомок нїзше, с. 71.

⁴⁾ Див. нїзше, с. 67.

навіть в тім часі не прибирає скільки небудь гострих форм, — в осені 1629 р. вона тим менше могла доходити до якихось крайностей, і Чорний міг справді „скромно і терпівливо зносити те все“. як згадує потім Конєцпольский. А Хмелецкий в ролі польського „регіментаря“ на Україні — начальника коронного війська і посередника в зносинах правительства з козаччиною, без сумніву також своїм впливом лагодив се напруження: ми бачили давніше докази його добрих і виrozumілих відносин до козаччини, і певно й тепер польське військо під його рукою не так наприкрало ся людности.

Все се змінило ся на гірше з кінцем 1629 р., з закінченням шведської війни — трактатом 26/XI н. с., що усталив перемирє на 6 літ (до р. 1635).

На Україну посунули з сеї війни козаки-виписчики, розумієть ся незаплачені, повні претенсій до держави й правительства за свою службу, а ними засуджені на поворот до безправного становища панського підданого. Вони значно збільшили скількисть запального матеріалу й загострили відносини на Україні.

За ними на Україну ж посунуло незаплачене військо коронне, якому гетьман Конєцпольский визначив лежї в східній Україні переважно. Він толкував, що зробив се, „аби мати більше спромоги для служби королівської, і тому також що се край цілійший, багатший, де незаплачений жовнір міг жити вигіднійше, не дуже наприкрючи ся обивателям держави“¹⁾. Але злі язика пояснили, що зроблено се для того, аби не допустити до жовнірського повстання — розкидано їх умисно на далеких просторах²⁾. Розквартированне жовніра, та ще такого лючого, незаплаченого, козаччина по старій традиції³⁾ вважала певного рода провокацією, і потім сей факт рахував ся одною з офіціальних причин повстання. Конєцпольский, оправдуючи ся на соймї, толкував ся, що розкладаючи своє військо в Київськїм воєводствї, „де військо Запорозьке має свої оселї, я горячо остерігав, суворими універсалами, аби в їх домах і маєтках не чинено їм ніякого безправя і до ніякої ворожнечї не давано їм найменшого приводу“⁴⁾. І запевняв, що сї накази були сповнені, і „в домах козаків реєстрових ніде ні оден жовнір не став, і не чув я, аби котрому з них хоч яка небудь кривда стала ся“. Але сам при тім додає, що „інакше го-

¹⁾ Експозе соймове як нїзше, нотка 4.

²⁾ Pamiętniki do panow. Zygmunta III т. I с. 154. ³⁾ Див. т. VII с. 319—26.

⁴⁾ Експозе на соймї 1631 р. — Ркп. Публ. бібл. Пол. F. IV Nr. 241.

ворено про се¹, а вже зовсім за скобками лишає, що діяло ся в домах не реєстрових. Тут відкривав ся повний простір нічим не обмеженому своєвільству, здирству і напастям лютого жовнірства, вьшому тому, що місцевий український літописець характеризує в коротких, але важких словах: „зброднѣ и кривды незносны чинили, людей безъ даня причини забиваючи“¹⁾, й ілюструє своїми оповіданнями про одиночні й масові убийства від жовнірів, про які буду говорити нивше.

Уже сі дві обставини незмірно напружили ситуацію на Україні, а тим часом в ролі головного актора замість вирозумілого і обережного Хмелецького, що на козака привик дивити ся скорше як на товариша зброї, виступив разом з сим бутний маїнат гетьман Конєцпольський, для котрого козак був пред усім бунтівник і ворохобник. Гордий куруківською ординацією як ділом рук своїх, він був готовий доходити кожного відступлення від неї і за кожний непослух робити рахунок „шаблями на карках козацьких“, кожний прояв своєвільства „кровю хлопською гасити“, так що навіть король — на що вже неприхильний козаччині, сам вважав потрібним гамовати сей марсовий дух гетьманський!²⁾

Грицько Чорний, маючи коло себе такого протектора, — а може й сповняючи волю свого зверхника, починає зміняти свою „скромну і здержливу“ тактику супроти нерєєстрової козаччини. В падолисті вислав він наказ на Запороже, аби тутешнє військо вийшло на волость і прилучило ся до реєстрового війська, для послуг воєнних. При тім докоряв Запорожцям, що вони його попередніх післанців зневажили і побили. Разом з ним плєсав на Запороже також хтось з польських достойників, мабуть Хмелецький, наказуючи Запорожцям, щоб вони не противили ся волі королівській і своему законному старшому були послушні. На се маємо відповідь гетьмана Левка Івановича „з Січи у Чортомлика“, з дня 1/ХІІ тому не названому достойникови (мб. Хмелецькому) і Гр. Чорному³⁾. Сю другу наведу в перекладі, доповняючи з контексту видертї місця оригіналу:

„Пану Григорію Савичу Чорному, на волости старшому, і вьшому товариству що там пробуває доброго здоровя і щасливого повождення від Господа Бога заживати бажаємо.

Писанне ваших милостей до нас, через післанців наших На-

¹⁾ Львівська літоп. I. с.

²⁾ Ркп. Публ. бібл. Разн. F. IV. №. 104 л. 116. 121 об.

³⁾ Рукоп. бібл. Замойських 1807.

ливайка і (видерте імя), дійшло до нас. Пишете в нім, що прийшли сьте до дому, перемигши неприятеля хреста святого, що на нарід християнський розявив був пасть свою. За те, що неприятель дістав таку халепу, а вас Господь Бог в добрім здоровлю до дому повернув, нехай буде славна його свята сила. Ми як брати, всього доброго зичливі, і товариші в милостей, молимо ся, аби Господь Бог дав, щоб і завсіди добра слава про військо наше славила ся, а неприятель ніякої потіхи не мав. А також і вам дякуємо, що на помноженнє слави своєї на ту послугу королівську пішли охоче. Але в тім маємо жаль на вас, що послухали ви непотрібно і безпідставно, коли нас перед вами Іурский і Довгань обмовили, ніби ми їх всім військом мали бити і вязненнем мучити, — а того не було. Ваші милости знаєте самі, що в війську всіляких людей багато, і підпилих між ними; коли тим (післанцям) щось стало ся від кого, того не хвалено. Вільно вам з того собі думати, що ми якісь бунти починаємо против в. милостей; але ми тільки свідчимо ся Богом, що за нами нічого недоброго нема і не буде. Не думаємо і на в. милостей нічого, але з листів бачимо, що ви важите ся накааувати нам ставити ся до вас, хоч би й против нашої волі. Коли б ще до нас така воля ваша прийшла скорше, могли б ми ще її сповнити; але тепер на зиму урядивши ся, було нам дуже тяжко йти на волюсть. Тай не бачимо ніякої потреби, щоб ми виходили; як би був наказ його кор. милости на службу якусь, тоб і серед зими готові йти. Ваші милости знаєте самі, що ви самі запровадили армату на її звичайне місце, і гетьмана одного в війську зіставили; а тепер пишете до нас не як до голови, а як до кошових пишете що вам подобаєть ся. Не випадає нам до вас приходити, але ви йдїть по свою армату і по иньші скарби і тут вільно кождому говорити, що йому сподобаєть ся. З ласки божї родили ся ми тамже де й ваші милости; мила нам отчина і не дай Боже, аби ми мали противити ся королеви й. м., панови нашому, або з в. милостями спирати ся: хочемо поводити ся як з нероздільною братнєю, щоб з того добра слава і пожиток був для нас усіх. А що там далі з в. милостями діяти ся буде, дайте нам знати через тих післанців наших Романа Пашенка і Мацька Якубенка, котрим ми й усно прихильність нашу посвідчити поручили.

Ще раз ласці вашій віддаємо себе. Дано за Порогами, в ріки Чартомлика 1 грудня 1629. Ваших милостей всього добра зичливе товариство — Левон Іванович гетьман з військом й. к. м. Запорозьким“.

Як бачимо, Запорозьке військо показує досить миролюбности супроти Чорного. Воно лишає йому бути „старшим на волости“, не має до нього претенсій, але не хоче, аби він над ними командував. і заявляє, що „голова“ у них на Запорожу, при арматі, і гетьман законний той, що там був вибраний, а Чорний пішов від них. Мають Запорожці йому за зле теж, що він удає їх перед польськими властями за бунтівників: вони полишають Чорному вислужувати ся перед правительством, але не хочуть бути афішовані перед ним за бунтівників — не хочуть конфлікту з правительством.

В тім же дусі писали вони і до тої особи, що найскорше треба вважати за Хмисецкого (вони величають його *iako oycza a własnie tego, od ktorego (w) wielu rzeczach dobrodzieistwo znawalismy*). Звиняли ся, що тепер їм трудно іти, „на зиму уґрунтувавши ся“, і просили на них взагалі не наставати, з Запорожа не виводити, не ломити старих звичаїв — „аби ми і до кінця при вільностях наших зіставали ся і при тім як давніше було — що починало ся, то в Запорожа, і звідси на кожний наказ королівський виходило ся — нехай за ласкою вашою і тепер так буде“ — „аби (звичкі) місця не сиротіли і звичай наш давній і вільности не гинули, кровию здобуті предками нашими“. Чорного за старшого готові признати, коли в тій справі прийде привилей від короля „на звичкі місця“, — але досі вони його не бачили.

Не вважаючи на такий миролюбний тон, Чорний вважав таку відповідь за рішучий розрив. Відсилаючи її (Хмисецкому?), він умивав руки, вважаючи, що з тої відповіді „на ніщо добре не заносять ся“ і він безсильний в своїх щирих бажаннях обднати козаччину для кращої служби держави¹⁾.

Він просив ради, як йому бути далі. І дістав раду таку, що при виплаті „жолду“ має бути переведена ревізія реєстру, і непослушні мають бути вичеркнені. Гроші для козаків, по словам Конєцпольського, були прислані ще літом 1629 р., але Чорний не побирав їх, може покладаючи на те, що реєстровцям, які позастрягали на Запорожу, кінець кінцем закортьять ті гроші і вони придуть під його реґімент. Тепер, по приїзді Конєцпольського, рішено перевести ревізію реєстру при тій виплаті. З кінцем року була уряджена комісія для сеї ревізії, зложена з козацької старшини (реєстрового війська) і делегатів польських. Маємо лист комісарів

¹⁾ Ibid., лист Гр. Чорного з 3/XII 1629.

Ан. Ранаховського і Миколи Киселя, що за неприїздом інших займалися у двох випискою; дня 11/І 1630 пишуть вони з Черкас про зачату вже виписку, про вписану вже частину війська, з котрої б можна вислати з біді тисячу козаків, що жадало правительство для оборони від Татар¹⁾.

Але історія ся потягла ся досить довго. Ще з дня 28/І с. с. маємо універсал, що видає „Григорей Савич Чорний гетман, полковниці, сотники, атаманы войска єго кор. мвлости Запорожского подъячас конклюдій комисіі збѣхавши ся до Кіева“²⁾ Кінець кінцем комісія ся мала вписати нових на місце померших, „а непотрібних і зайвих над уставлене число — вилучити“. Між ними рішено було виписати з реєстру й тих, що пробували на Запорожжю при своєвільнім війську, як непослушних. Таких нараховано несповна триста. Грицько Чорний оповістив їх про се, звиваючи, аби опам'ятали ся, трибули з Запорожа на волость з арматою й зашлиши своє своєвільство — в такім разі їм буде все пробачено. Та се послужило початком конфлікту. Ось як описує се ретроспективно головний діяч дальшої трагедії Конєцпольский, в своїм експозе на соймі 1631 р., супроти обвинувачень в тім, що він своїм нетактом викликав бурю на Україні. Знаючи фактичний стан річей, читачі завважать деякі недокладности, але нам інтересне і офіціальне представлення їх, і деякі фактичні дані, цінні при загальній бідности документального матеріалу для сього моменту.

„По комісії Куруківській, шість літ тому щасливо закінченій, хоч і з великою працею та більшим розлитєм крови, — її постанови рік або два яко-тако держали ся в порядку. Потім, як звичайно у тих що не знають ні віри ні чести, коли мають до того добру нагоду, — почали [козаки] замітно відломлювати ся з тих постанов. Немалу до того нагоду дав їм відїзд мій на війну Пруську, за наказом королівським. Ще більшу — афера Шагін-герая, до котрого пристали не тільки виписані з реєстру, але і ціла майже українська чернь, покасувавши постанови [комісії], бо на місце шести тисяч зробило ся козацького війська кількадесять тисяч. З того почали докучати обивателям українним, панам своїм. З того почали ся наново походи на море. З того нещаслива і безславна ота експедиція до Криму³⁾, де так лихо поставили ся,

¹⁾ Ркп. бібл. Замойських. лист Ан. Ранаховського і Миколи Киселя до старости уланівського Олександра Пісочинського висланого Конєцпольским з ріжними порученнями на Україну.

²⁾ Каманпна Мат. по ист. коз. землевладѣнія (Чтенія кiev. VIII) док. 4.

³⁾ Третья. 1629 р.

а Махмет-герая, що був їм звірив ся, немилосердно вбили, і Шагіт-гераяви знищили всі надії на трон, так що мусів спасати ся утечею.

„В отих війнах поліг старший їх Дорошенко, поданий їм комісарами іменем королівським. Вибрали собі Тараса, нікчемного хлопа ¹⁾ — за його нікчемністю військо Запорозьке прийшло до такої неслави і марного погрому — кільканадцять тисяч їх трупом Татари подожили, а силу нагайками до Криму погнали²⁾. Тарас лишив ся на Запорожу і відти неустанні чинив походи на море. Тут же, на волості ті [козаки] що зістали ся в послушности, памятаючи свою присягу, вибрали собі до волі королівської за старшого Грицька Чорного. Ваша кор. милость зволив їм потвердити його своїм привилеєм. Чуло його серце, що мало бути: не хотів жадним чином взяти на себе той уряд, але воля королівська, а при тім прошення товариства, що варті стільки що й примус, змусили його прийняти. Зложив присягу згідно з постановою, і військо йому теж урочисто дало присягу. Хотів неборак на тім уряді так справувати, щоб сповнити у всім постанови [ординації] і присягу свою, та заслужити ласку королівську собі і всьому війську: непослушних карав, на море ходити забороняв, на торішню експедицію против Девлет-герая охоче з пан. воеводою київським ³⁾ ставив ся до п. воеводи руського⁴⁾. Але ті добрі прикмети його приготували йому погибель. Бо ті, що на Запорожу, не приймали його за старшого, кажучи, що має бути не королем поданий, але військом вибраний при арматі і иньших клейнотах (як вони то звуть). Гострили зуби на нього, що він своїх [реєстрових] на Запороже не пускав. Багато неприязни теж приспорили його славні і щасливі услуги вашій кор. милости. Непристойні листи, суворі універсали виходили до нього з Запорожа — він, чоловік терпівливий⁵⁾, все то скромно зносив. Навіть як звичайний жолд привезено від короля, не брали його [реєстрові] півроку, чекаючи, аби спам'ятали ся [нереєстрові]. Багато разів посилав до них [Чорний] — аби вийшли [з Запорожа]; заявляв, що не дбає про старшинство. Упертість і злість не слухала його, але тривала при своїх гадках. Потім як прийшло брати ті гроші, прийшло ся при тій нагоді видучити непотрібних і зайвих понад усталене число. Небіжчик воевода київський післав п. Ранаховського ротмістра і п. Кисіля жовніра королівського, лю-

¹⁾ Конєцпольскій знає тільки Тараса, ігноруючи всіх иньших, і гетьманство Чорного рахує аж по уступленню його з Запорожа на волость.

²⁾ Пересолів гетьман. див. вище с. 62. ³⁾ Хмелецьким. ⁴⁾ Любомірського.

⁵⁾ moderatus.

дєй добрих і розсудних, аби в старшим війська Запорозького і в полковниками вилучили тих зайвих, а на місце померших вписали людей вдатних до бою. Воно словнили своє діло. Правда, свовільні в злости своїй богато їм закидають, і з того й між людьми пішло таке переконаннє, що то була причина тої бурі. Я їх не беру в оборону, але хоч пильно розвідував ся, таки не знайшов правди [в тих обвинуваченнях]

„При тїм виписї стало ся за згідним рішеннем всего війська, що тих, які були на Запорожу — а їх не було і трох сот цілих, — виписано в реєстру яко непослушних. Не знаю, чи хто розважний може се зганити! Бож не поборюючи своєволї, трудно затримати порядок. Але їм була лишена можливість пробачення, як би вони спамятали ся, і Гриць Чорний післав до них, аби вони в армату вийшли з Запорожа, та на море не ходили, — обіцяв їм пробачити все. Вони — хоч то грубий нарід, ужили собі тої хитрости, що обіцяли бути послужними, приставити армату і всі клейноти, і зараз рушили. Рад був неборак — чоловік простий, що та невгода заспокоїть ся. Триумфував, не знаючи, що на нього армата йде. Аж в „первосні“ чата напала і заставши його, як він собі, нічого не підозрівуючи, спав безпечно, вхопила й підвезла до Тараса, що в кількох милях був відти. Які там кепкування чинили з нього (що справедливо могли-б образити маєстат короля і рїчипосполитої), які муки задавали — про те не хочу ширше говорити; досить того, що по рїзних муках сказали Татарини, обрубавши йому руки, голову утяти. Перестрашида така немилосердність всіх добрих і послужних: без голови, без вожда опинили ся вони як неприємні: одні в ліси, другі в дикі степи тїкали, треті під крила війська королївського удавали ся, без котрого певно були б згнули, і звідти да мене, як уже сказав ¹⁾, з часта прислалі. Замір у того свовільства був такий: зробивши ту роботу зараз на Запороже вернутись. Але як і мені самі ж оповїдали, — і на письмі я те послав вашій кор. милости — наспїли до них

¹⁾ В попередній часті свого експозе Конєцпольский оповїдає про ці перші вістники неспокою з України: Przed sądnymi świętami wielkonocnymi przybieżeli do mnie barzo prętko kozacy zaporoscy, wierni w. k. m. poddani, dając znać, że swowolnї z Zaporozza zbierzawszy Hryca Czarnego za starszego od w. k. m. wojsku Zaporoskiemu podanego porwali. Przybieżeli nazajutrz drudzy, że okrutnie zamordowali, — prosząc aby o nych iako wiernych y poslusznych w. k. m. żołnierzach radził, od swowolnych zdrowia ratował. Dali znać w tenże ras y żołnierze w. k. m. o tym okrucieństwie, o następowaniu tego swowolenstwa na stanowiska swoje, o informatiа co w takim razie czynic prosząc.

листи від декотрих осіб, і духовних і світських грецької релігії, де оповіщали їх, що їх віру нищать, церкви забирають, і просили, аби за віру стали. Сі намови роздражнили чернь і всю Україну розрухали, так що ніхто з тамошньої шляхти¹⁾ не був безпечний в своїм домі. Зараз своєвільство повидавало універсали, що справа про віру йде, аби хто був кодинебудь козаком і ним хоче бути, аби збирали ся: обіцяли їм всякі вільности давні, а ліпше сказати — своєволю. За короткий час зібрало ся кількадесять тисяч війська. Зараз почали властно наказувати жовнірам вашої кор. милости, щоб з своїх становищ уступали ся за Білу Церкву й видали їм тих, що пам'ятаючи свою присягу, тиснули ся до війська вашої кор. милости²⁾.

З сього оповідання, при всій його сторонничости, виступають ясно головні моменти, що зложили ся на конфлікт 1630 р. До партійної боротьби козацьких груп на ґрунті останньої правительственої ординації, в яку ввійшло ся правительство, ввавши в свою оборону законопослушну партію, прилучилось загальне роздраження з причини розложення на козацькій території жовнірських рот, і нарешті, — примішала ся ще релігійна боротьба, що виникла на ґрунті підозрілих закулісових компромісових маневрів. В другій половині 1628 р. вони почали виходити на яв, і в високій мірі затрівожили українську суспільність, коли протягом 1629 р. почали прибирати вповні конкретні форми, до яких стали прикладати свої руки й ті, що досі вважали ся найвірнішими сторожами й оборонцями своєї релігійної справи — репрезентанти відновленої православної єрархії.

Київський собор, порішений владиками на веснянім з'їзді владиків в Городку³⁾, рішено було обставити можливо поважно і святочно. Вибрано для нього день Успенія (1628), коли до Печерського монастиря, на його престольне свято, зїїдила ся велика сила народу, „не только духовныхъ, але и свѣтскихъ персонъ“, і з кінцем мая митрополит Йов розіслав свої грамоти з закликом на сей собор⁴⁾. Потім, щоб дати їй правительственну апробату для сього, на літнім сеймі переведено постанову, що в справі субсидії на дер-

1) Obywatelow.

2) Relatia wojny kozackiej w roku 1630 przes. i. m. p. Sianislawa Konicz-polskiego wojewode sandomirskiego. hetmana polnego koronnego na seymie warszawskim 1631 — Ркп. Публ. бібл. Польск. F. IV N. 241 с. 682 і далі.

3) Див. вище с. 19. 4) Вилен. археограф. сборн. II. 39.

жавні видатки (Шведської війни) духовенство руське не-уніатське має до будучого сойму порозуміти ся між собою прикладом духовних католицьких і уніатських, щоб понести пропорціональну участь в видатках держави¹⁾. Са небувала постанова, зовсім незвичайна (бо правительством взагалі тримало ся політики ігноровання церкви не-уніатської), не повторена в дальших поборових універсалах²⁾, дає зрозуміти, що вона була вложена правительством в сі постанови з певним спеціальним заміром. Виходить, що правительством знало, для чого православним потрібно такої постанови, і для чого має зібрати ся православний собор під покровом сеї наради над своєю пайкою в поратованню фінансів річипосполитої. Очевидно, було воно відповідно освідомлене про угодову акцію серед православної ерархії, і щоб не розбуджувати тривожної уваги для такого ним санкціонованого собору, а заравом — таки дати йому свою санкцію на випадок якихось користних результатів, воно дало ерархам сеї вихід і ті поспішили ухопити ся за нього, в пізнійшій історії собору зробивши поборову соймову постанову ніби то вихідним пунктом сього собору.

Смотрицький, як знаємо, мав виладити для сього собору трактат про різниці східної і західної церкви і записку, яка б поясняла потребу соборної наради, — щоб їх видрукувати і розпустити перед собором. Смотрицький і виладив великий трактат про упадок православної церкви, взявши за притоку свою подоріж на схід, а в додатку до нього долучив менший трактат про релігійні різниці — те що пізнійше вийшло в світ по польськи під титулом *Apologia peregrinatiei do krajow wschodnych M. Smotrzyckiego* (чимала книжка, 204 ст. в мале кварто). На початках Петрівки, по його словам, книга ся була готова в українським текстї й переписана; він післяв її примірники Борецькому й Могилі до Кієва, просячи спішно надрукувати на двох машинах, й випустити в світ, „щоб перед будучим собором міг кождий побачити, на що ми всім народом хоруємо і як тої хвороби маємо лічити ся“³⁾. При тім заявив, що коли-б в тім описі „хвороби“ і поданих способах її лічення адало ся щось але, то він то бере на своє сумління і на свою душу, і умиває руки на будуче, коли-б церква і сим равом не хотіла піти за його порадами. На сі листи дістав відповіді Борецького і Могилі, що прочитавши рукопись. вони по

¹⁾ *Volumina legum* т. III с. 262.

²⁾ Порівняти поборові універсали pp. 1626, 1627, 1629.

³⁾ Протестація Смотрицького с. 325.

дадуть Смотрицькому свої гадки про неї. Про друкованне отже промовчало ся: очевидно, митрополит і Могила поглянувши в книгу, поміркували, що з тим нема чого спішити ся.

Дійсно Смотрицький взяв занадто високий і небезпечний тон в своїм трактаті. Його апологія являє ся безжалісним актом обжаловання православної українсько-білоруської церкви, що мовляв зовсім відійшла від правої віри, пересякла ересями, позбавила спасення своїх вірних і т. д. По словам Смотрицького, він їздив на Схід умисно, щоб довідати ся, „чи нинішня віра наша та сама, як була у предків наших, чи ту саму віру пемо, яку пили предки наші, що фундавали і будували церкву руську. — бо вони пили віру чисту, прозору, спасенну“. Могло се читачів здивувати, що православний богослов і єрарх аж тепер, на склоні життя, написавши стільки премудрости, надумав над сим застановити ся. На се Смотрицький валить їм признание, що не вважаючи на гідність єпископа, а навіть архієпископа руської церкви, він поправді не знав, у що вірував, — ішов не за вірою Христовою, зі Сходу принесеною, а за помилками і ересями, і з голови до ніг був укритий проказою. Зарекомендувавши так приємно себе і не поаянивши, на скільки його проказена віра поправила ся від подорожи на Схід, і взагалі що він там такого побачив і чому научив ся, новонавернений Савл починає розбивати ереси православної української церкви — виказує їх у Стефана Зизанія, Філалета, Ортольога (автора Треноса, со значить самого себе), Клирика Острозького. Виказує сі ереси не з становища православної науки, а католицької: закидає Зизанієви напр., що він не приймає чистилища, Філалетови — що він побороє примат папи, Клирикови — що він ганить флорентийський собор і т. д.

Се з становища, на яким хотів стояти Смотрицький, — православного богослова, який хоче поучити православних же, розумість ся, була помилка непростима, і такою-ж непоправною тактичною помилкою був той вивід, який Смотрицький робив з того всього. Не потреба поради, перевірки православної науки, реформ, які-б могли бути предметом соборних нарад, ні, спосіб поправи — проста унія з католицькою церквою. Причина страшного упадку православної церкви у Смотрицького — се те, що вона, противлячи ся унії, прийнятій її єрархами, заділа в безвихідну полеміку з католицизмом, в безрадности своїй почала шукати для сеї полеміки помочи у протестантів, напустила протестантських єресей до православної віри, так що зовсім відбила ся від правдивої східньої віри. Отже й вихід не в повороті до старого православля

(до котрого Смотрицький захоче мовляв повне довіре) — а в унії з римською церквою, не зараженою ніякою ересю. На грецьку церкву нема що оглядати ся, бо вона в повнім упадку (теза, яка в підозрілу позицію ставила здобутки подорожи Смотрицького). Найліпше може порадити руська церква й нарід руський, що належать до католицької держави — їм се перевести дуже легко, треба тільки до сього скликати собор за королівським дозволом і на нім вигладити ріжницї, які ділять церкву східню і західню, то значить по мысли всього попереднього — прийняти науку католицької церкви.

Було се фатальним поворотом на стару, безвихідну позицію берестейської унії, і немов відчуваючи, що його теологічна аргументація ледви чи промовить до сумління православних, — Смотрицький прилучає до сього аргументи *ad hominem*, виясняючи ті користи, які прийдуть з унії православним людям ріжного стану. Головну вагу кладе на інтереси шляхти, представляє нинішнє положення православної шляхти і вабить її світлими перспективами звязаними з унією:

„Служили й служите до розлитя вашої шляхетної християнської крови на те, щоб з кожним иньшим обивателем держави коронної і в. кн. Литовського, будучи рівні родом і ділами, не тільки бути репрезентантами короля на урядах земських і городських, але й засідати при самім королі, чосити гідности сенаторські, титул вірної ради королівської. А тим часом — перше очі наші надивили ся в отчині нашії на славних сенаторів, каштелянів і воевод з народу і віри нашої, а тепер таких в народі і вірі нашії не бачимо ні одного, і не тільки на сих вищих урядах при боці королівській, але й на иньших, меньше значних стрчаємо своїх одновірців дуже рідко, хиба з давніших часів. Щож то за причина такого пониження та усування наших? Чи ви не такжє вірно і пильно служите дорогій отчині, як вірно і пильно служили ваші предки? чи король відвертає від вас свої ласкаві очі й умисно не хоче паматати вірних заслуг ваших предків і вас самих? Ні, король готов нагороджувати й нагороджує кожного по його заслугам і кончіції, а ваша вірність і праця не менші від вірности і праці ваших предків. Але так чинить той, що має в руці свій серця владущих і як воду розливає, куди схоче“. Це иженне руської шляхти се наслідок того що вона тримаєть ся схизми не угодної Богови. Отже оден вихід — унія. Нею шляхта здобує і собі всякі користи, і нарід руський потішить, і діло спасення вчинить. „Бог буде тоді з нами й подасть нам гоїно всі

духовні й світові благодати, нами так давно втрачені: церкву піднесе з упадку, народови руському верне давні вільности; тобі, шляхетний стане, відкріє двері до урядів земських і сенаторських; міщан допустить до урядів міських; побудує нам школи, церкви прикрасить, монастирі приведе до кращого порядку. Пресвитерів увільнить від тягарів неволі. Нарешті всьому народови руському, бідному і замученому з сеї причини, по містах і селах утре його щоденні сльози. Ще на сім світі дасть нам тішити ся плодами небесними, а після сього минушого щастя удостоїть вічної утіхи в царстві небеснім¹⁾. І т. д. Одним словом Смотрицький забув ще тільки пообіцяти від Господа Бога козакам прибільшенні жодду, та селянам — ну хоч би права свобідного млива та варення пива на домашні потреби.

Аж дивно що таких обстріляний полеміст, місцевий чоловік, що на своїх очах бачив усю історію уніонних заходів від їх перших початків — міг устругнути щось так нетактовне, незручне, що тільки компромітувало й його й підняту ним справу. Се було не прихильованне православних до унії, а провокація їх унією, і власне такий вплив мала книга Смотрицького.

Не задумуючи ся над ухильчивими відповідями Борецького й Могили, Смотрицький вислав книгу свою на руки Саковича. аби видрукував її на польській мові, і перед собором наспіли до Київа друковані аркуші сеї „Апології“.

Вони зробили вражінне бомби на православних, що зібрали ся тут.

Коли Смотрицький 13/VIII с. ст. приїхав до Київа, щоб взяти участь в нарадах собору, визначеного на день Успенія, вийшло ся, що в Печерськім монастирі засідає й радить ся вже духовний собор, і предметом його нарад — Апологія, в українськім тексті, присланім Смотрицьким до митрополита й Могили. Борецький і Могила, заскочені таким публичним висгупом їх товариша й одношпленника, рішили віддати його книгу духовному судови. Вони передали прислані їм примірники Апології на розгляд двом визначним богословам Лаврентієви Зпанієви протопопови корецькому і Андрєєви Мужилівському протопопови случькому. Сі цензори чотири тижні студіювали сь книгу разом з Борецьким і Могилою, знайшли в ній 105 неправославних тез, і тепер зібраному на собор духовенству предложили свій осуд книги, признаючи її неправославною²⁾. Смотрицький заочно попав в позицію обвинуваченого.

¹⁾ Apologia c. 122—129. ²⁾ Protestacya c. 339—340.

Коли він, прибувши до Київа, подав ся до Нечерського монастиря, на підставі ранішого запрошення архимандритового, і післав туди свого челядника, його до Нечерського монастиря не пустили, а сказали, що визначено мешканне Смотрицькому в митрополічному Михайлівському монастирі. Коли він туди поїхав, за півгодини явили ся делегати від собору, на чолі їх протопоп Мужилівський, дуже поважаний чоловік і богослов, виставлений пізнійше кандидатом на митрополію (також може під впливом вражіння від тої рішучости, з якою він виступав на сім соборі против уніатських течій). По словам православної реляції з сього собору (опублікованої зараз п. т. „*Απολλεια* Апології“) ¹⁾ „депутовані“ розмовили ся з Смотрицьким „в любви зъ собою одправуючи“ і прийшли з ним до порозуміння. Смотрицький же, описуючи взагалі сей собор як акт грубого насильства над його переконаннями, сю розмову представляє в формах далеко меньше любовних ²⁾.

Не віддавши, каже він, архиерейської чести, сі делегати по вступних вясненнях поставили йому питання: „Собор питаєть ся. стоїш ти при Апольотії тобою виданій, чи ні?“ Коли Смотрицький на се сказав, що хоче власне йти на собор і сам устно пояснити справу, він дістав відповідь: „Вперед тут, перед нами маєш ти відповісти на питання, і тоді або будеш до собору допущений або ні“.

„Відповів, що при писанню тім стою яко православним, бо не бачу в нім нічого злого і вірі святиї католицькій противного“.

— Собор осудив його від голови до ніг, від першої картки до останньої, все як противне науці церкви божої і вірі православної, нечисте і непобожне.

— Нехай тобі Господь не памятає, що незнатн що кажеш. Нехай собор мені не боронить перед ним стати, а я з тих закидів, з того обвинувачення за божою помічю витолкую ся.

— То хочеш диспутовати?

— Не диспутовати, але те писанне моє, православне, але не добре порозуміле, чи оббріхане, хочу висвободити від того хибного підозріння.

— Собор твоїх виводів не потрібує, бо вже то добре вивідав і питає у тебе відповідп на питання, що ми тобі предложили.

Но тій неприємній розмові пішло гладше. Делегати вяснили Смотрицькому шкоду, яка може бути для православної церкви,

¹⁾ Друкована в додатках книги „П. Могила“ т. I. дод. 55.

²⁾ Його Protestacya ibid. с. 328.

Смотрицький висловив гадку, що сим злим наслідкам можна буде запобігти, але, по його словам, держав ся рішучо і в розмові з делегатами і в листі написанім по тім до митрополита добивав ся участи в соборі, а книжки своєї не відрікав ся. Сподівав ся, каже, що забувши легко десяток з тих безчисленних ересей, знайдених в його книжці, він приязнійше настроїв би собор до себе. Але стати перед собором йому таки не вдало ся.

Скоро по розмові з делегатами, під вечір, і другого дня почали приходити до слухів Смотрицького тривожні вісті — погрози, лайки, прозивання уніатами; говорили людям Смотрицького, що в день Успенія Смотрицький з своїми товаришами „будуть ви-кляті як уніати“, „а не один з вас і Славути напеть ся“. А далі прийшов брат митрополита і мав остерігати дубенського протопопа, що був з Смотрицьким, аби його остеріг: стрів він не малу ва-тагу козаків, що присягли не зіставити Смотрицького живим, як би на соборі було доведене йому уніатство. Смотрицький затривожив ся, тим більше що й тікати не мав куди; „Шшов би до замку, — плана підвояводи нема; поїхав би назад бояв ся засідки, бо вже говорять про неї; до міста до кляштору (католицького) — ще більше їх розярю, бо ще перед приїздом казали, що я там, та й не знати, чи допустять, бо вже людей своєвільних, паних повно скрізь як на ярмарку“. Смотрицький рішив капітулювати і напи-сав новий лист до митрополита, далеко більше покірний; заявляв свою віданність православній церкві і певність, що його „таж Східня свята церков гробними целенами повине, котра його водою і Духом породила“, і просив допустити до соборних нарад, щоб обміркувати способи, якби запобігти шкідним впливам його книги¹⁾.

„Потім як відіслав я той лист мій через свого діакона, опо-відає Смотрицький, прийшов до мене оден київський козак, при-звищем Соленик. Привитавши ся зі мною, вчинив він до мене довгу лекцію‘ по козацьки, як йому подобало ся, а закінчив тими словами: „Ми сю святиню здобули кровю своєю і готові її запеч-атати кровю нашою і кровю тих що нам її зневажили чим не-будь або від неї відступили“. Подумав я собі, що коли з духов-ними вчора була трудна розмова, то з сим буде ще далеко гірша, і в довгі виводи з ним не вдавав ся. Був він у мене з другим козаком з годину. Як відійшов він, по малій хвилі дали миї знати, що о. Борецький з трома владиками приїхав і тепер в церкві. Я пішов, привитали ся ми не по братерськи, а наче мало

¹⁾ *Аполлєи* с. 307. *Protestayа* с. 329—331.

знайомі. Сказали вийти всім з церкви, але ті два козаки, що були у мене, вистали ся. Я просив, аби й їх не було при нашій мові. О. Борецький приступив до них і довго просив, і вони по довгій суперечці ледве уступили. Але вийшовши з церкви Соленик сказав: „Ну, біс вашій матери, махлюйте, махлюйте! достанеть ся тут і Павлу і Савлу“. А потім про якогось Хрущеля перед людьми казав, так що з тих слів можна було дорозуміти ся якоїсь лапки на мене“.

Коли вийшли посторонні з церкви, митрополит насамперед помолвив ся, потім посідали і повели розмову про Аполюгію. Борецький докоряв Смотрицькому за „нечистий і гордий дух“, виявлений в книжці, вказував на різні неправославні річі, на „прокляті папезьські ереси“. які хоче вона впровадити в руську церкву.

„Почувши те, оповідає Смотрицький, я зовсім одеревів від несподіваних, легкомислено кинених слів того чоловіка, що протягом чотирох літ. коли я жвв з ним (кажу се свідчачи ся Богом!), мало що закидав католицькій церкві (а про неї ми часто між собою говорили). В її вірі не знаходив ніякої ереси і прихильно говорив про згоду з нею Руси. Черевденне між нами святої унії вважав дуже легким, аби тільки поладнати сам лише календар, бо то він перешкоджає потягнути до унії простих людей народу нашого. Через те в році 1625 працював він на тім помиреним календарів і казав, що знайшов до того легкий спосіб, і при нагоді поред дуже багатьма людьми своєї партії викладав його“.

Але побачивши, з яким роздраженням Борецький говорить тепер, Смотрицький, каже, не став йому того всього пригадувати, а скромно виправдував ся з тих закидів, які йому пороблено. В тім дано знати, що до церкви принесли жерпя. Перейшли тоді з церкви до келії і там далі говорено. Смотрицький попросив, щоб йому вказали ближше неправовірности в його книжці. Тоді Мужилівський, що прийшов теж з владиками, взяв аркуші Аполюгії і почав вчитувати титули тез її: „Про суд поодиноких душ“, „Про блаженний стан душ померших праведників“, „Що ад то пекло“, і т. д., а за кожним казав: „Го-го!“ Прочитав так скільки карток і зложивши книжку, сказав: „Чи се малі противности з нашою церквою і малі хули на віру нашу?“ Смотрицький покликав ся на цитати з св. отців при своїх тезах, а зрештою обставав при своїм жаданню, щоб се все чи то приватно, чи то публично на соборі було з ним продіспутовано докладно. На се Мужилівський вийнявши зза пазухи картку паперу, сказав: „Отсе тобі собор говорить і приватно і публично, більше говорити не хоче і не

мислити; коли хочеш бути на соборі й уважати ся за свого, то маєш словнити три умови, прийняті на соборі: перше — присягти, що на будуче руської церкви ні словом ні помишленнем не будеш турбовати, ані не відступити від неї; по друге — Апольотію своєї публично маєш вирикти ся і даний тобі текст на її осудження; і признання свого гріху прочитати маєш з амвону; по третє — до Дерманя з Київа вже не маєш їхати, а тут зіставатись“. Смотрицький сказав, що се більша нокута як його гріх, але тут всі закричали: „Ти образив тяжко цілу церкву, отже мусиш переч усім повинити ся в твоїм страшнім гріху“. Той почав спорити ся з ними. Але тут почали приходити, оден по однім, сторонні люде, як підозрівав Смотрицький — по змові з владиками. Прийшов шл. Стефан Літинський, потім Іван Стеткевич, далі „писар козацький“. Кождий з них держав свою мову до Смотрицького, і той, „намятаючи, що в тій церкві, за карою божою, з давнього часу духовні йдуть за волею і гадкою світських людеї, і не духовні в духовних справах рядять, а світські, а духовні тільки для форми, — не перечив ся вже, тільки просив, щоб таких тяжких умов йому не ставили і перед народом руським його не компромітували. Обіцяв написати до Саковича до Львова, щоб з друкарні не видавали ні одного примірника, а тим часом Апольотію можна уде тезу за тезою перейти і викинути що буде признане недобрим. Але його не слухали і тому що було вже пізно, поветавали й пішли.

Смотрицький довідав ся потім, що власне того дня (14. VIII) відбуло ся рішуче осудження його книги на соборі. По його словам, зроблено се було дуже скороспішно, так що самі владики (крім Борецького) не обзнайомили ся добре з книгою. По рефераті рецензентів. Мужилівського і Зизанія, запитані були з початку єпископи, потім священники, і осудили книгу. Тоді ж мусіли бути вироблені й умови, під якими Смотрицький міг зняти вину з себе особисто, — що предложив йому Мужилівський. Бажання Смотрицького бути доставленим перед собором, щоб боронити своїх поглядів, не було прийняте. Кілька голосів, що обізвали ся за допущенням його, були переголосовані. Правдоподібно бояли ся, що дебати над уніатським питанням можуть ще більше внести непевності, подразнення і підозрінь серед православної суспільності, вже й без того огірчену сим епізодом. Сам Борецький, по словам Смотрицького, був против дебат з Смотрицьким і буцим то сказав: „Нехай дідько з ним мовить“, — *sit fides penes autorem.*

Побачивши таке завзяте православних в останній розмові, Смотрицький ще більше упав духом, і коли вечером прислано йому текст відречення для завтрашньої церемонії, він де що змінивши його прийняв, і переписавши відіслав — тільки що не підписав. Він ще, каже, сподівав ся відвести їх від тої „дитячої забави“ — церемоніального викликання його книги, і в тій надії поїхав на всенощну до Печерського монастиря. Але коли ввійшов до олтаря, до нього прийшли з жаданням, щоб він свою формулу відречення підписав, і щоб присяг, що з Київ до Дерманя не поїде. Смотрицький став відпрошувати ся, але тут дуже різко напав на нього Могила. „Той що недавно перед тим“, каже Смотрицький, „мав такі добрі і спасенні погляди в тій справі, яку я виложив в моїй Апольотії, і так висловляв ся; хвалив лист, писаний мною торік до й. м. отця патріарха константинопольського, де коротко виложено все те і навіть більше, ніж написано в Апольотії, бо він у мене читав його перед тим в Дермані, і на тім зїзді в Городку, коли ми розмовляли про ті шість ріжниць від Римлян, він згадував про сей лист перед присутними духовними і похвально відзивав ся про нього, — сей чоловік з такими добрим поглядами на справу“, почав „ядовито“ докорати Смотрицькому. Счинив ся галас, близші до олтаря люде хотіли вже сунути туди, „допомагати тій трагедії“. Боячи ся, щоб не прийшло до бійки й кроворозлитя, Смотрицький згодив ся, формулу підписав і присяг, що до Дерманя не поїде.

Другого дня, в день Успенія, під час літургії, що відбувала ся при участі Смотрицького, наступила ся прикра і для Смотрицького в високій мірі ганебна церемонія — анатемованне його книги. По прочитанню євангелія владики з иньшим вищим духовенством виступили на амвон, між ними і Смотрицький. Архимандрит печерський роздав духовенству картки „Апольотії“ й запалені свічки. Намісник виленський Бобрикович з катедри прочитав формулу відречення. В ній Смотрицький признавав, що в „Апольотії“ в де-чім сам проступив ся против догматів православної церкви, а де-що причинив до того „з злого умислу“ Сакович, видаючи її по польськи; він просить у Бога пробачення за сі прогрішення, а всій церкві руській обіцяєть ся на будуще пильно стерегти ся чогось подібного, і на знак того свого каятя „перед очима милостей ваших, каже він, я той свій скрипт званий Апольотією зневажаю, шарпаю і під ноги помітую“. Прочитавши се, Бобрикович подер листки Апольотії, запалив і кинув під ноги. Те саме мусів зробити сам Смотрицький, теж робило присутне духовенство. Потім як

на жертвенного козла проголосили анатему на Саковича, і обернувши свічки вниз подумем гасили його на знак вічного осуждення¹⁾.

Другого дня по сій церемонії в Михайлівському монастирі відбувся властивий собор. Але під вражінням сеї трагічної афери Смотрицького, вже розумієть ся, ані через мысль нікому не прийшло робити якісь компромісові заходи. Прийшло ся зайняти ся справою підмоги на державні потреби річипосполитої, наче вона справді була властивим предметом, а не притокою тільки для угодних конференцій. Крім того для заспокоєння затрівженого православного громадянства видано соборну грамоту, де зібране духовенство оповіщало, що воно міцно стоїть при православній вірі, „про жадне відступство не мислить, ані до апостазії уніатської не хидить ся“, і всіх вірних взиває, аби в побожнім і добрім житю при вірі православної непохитно стояли. Грамоту сю підписали шість владик, між ними і Смотрицький, по своїм виреченню відновлений в своїх правах. кількадесят значніших репрезентантів монашого і світського духовенства, і сумарично згадано ще „барзо великою личбу“ иньшого присутного духовенства. Тиждень пізнійше видано ще грамоту — супроти поголосок, що то не владика, а лише кілька священників виклинали „Апольогію“. Сі поголоски ставили в підозрінне становище владиків що до уніатських заходів, і тому Борецький з владиками в грамоті з дня 24. VIII оповіли церемонію викликання, а слідом видали і друковану реляцію про собор і засужденне Апольогії, під титулом „*Απολλεια* Απολογίη“ (знищенне Апольогії).

Під грамотою з 24. VIII вже не бачимо підписи Смотрицького. Упокоривши ся перед собором, він слідом випросив ся до Дерманя; його не хотіли пускати з Кієва, очевидно, побоюючись нового якогось фортеля, і сі побоювання справдили ся. Він випустив зараз друковану „Протестацію“ (з датою 8. XII), де оповідав, як ми бачили — що вирік ся своєї книжки під примусом, що засуждено його книжку неправно, без переслухання його — що взагалі сю справу вели два священники (розум. Зизаній і Мужилівський), а єпископи, з виїмком Борецького, грали зовсім пасивну ролю, і не могли навіть познайомити ся скільки небудь докладно з змістом „Апольогії“.

Смотрицький апелював до нового собору, взивав короля, аби зложив такий собор і наказав, аби ті що кинули анатему на його

¹⁾ *Απολλεια* с. 315, *Protestacya* с. 339.

книгу, ставили ся на той собор¹⁾. В тім же дусі писав листи до визначних прасославних. А з кінцем року випустив нове писання: *Paraenesis albo Naromnienie... do bractwa wilenskiego*, де вже виступає уніатом без маски, поясняє причини, які, мовляв, привели його до унії, і радить те саме вчинити братчикам. Між иньшим виступає з пропагандою модної тоді справи — утворення осібною українсько-білоруського патріархату (з друку ся книжка вийшла в 1629 р.).

Обидві сі книжки викликали досить жваву літературну полеміку²⁾, — в ній брав участь і далі сам Смотрицький. Писання його обсипали ся компліментами католиків, знаками ласки папської курії — але се був уже голос з гробу. Перехід на унію позбавив Смотрицького всякого значіння для православних, всякого впливу на ту угодову акцію, яка вела ся тим часом далі, і для котрої сподівали ся від нього так багато. Та й не довго пережив він київську трагедію, яку я вважав за потрібне оповісти докладнійше не тільки з огляду на визначних сучасних діячів, що виступали в ній, а і з огляду на багатство характеристичних для того життя і часу подробиць, які взагалі рідко коли маємо в наших джерелах.

Київська трагедія могла бути дуже доброю осторогою для угодової акції; настрої суспільности виявив ся в ній дуже не дво-значно. Але прихильники угоди не бачили сього і вели свою лінію далі. Київський собор для сеї справи був змарнований — тож вони заходили ся коло короля, аби визначив новий. Сталось се підчас найближшого сойму, скликаного на лютий 1629 р.

Як оповідає король в однім своїм листі, після того як на попередніх соймах православні все не приймали „добрих способів заспокоєння“, що подавали ся їм уніатами і правительством, „до-

¹⁾ *Аполлетія* і *Протестация* передруковані в додатках до П. Могили Голубева, т. I.

²⁾ На „Протестацію“. Смотрицького православні відповіли „Репротестацією“, що викликала з католицької сторони писання п. т. *Odpowiedź na Reprotestacyę, uczynioną imieniem wszystkiego narodu Ruskiego na w. o. M. Smotrzyskiego* (як здогадують ся — Ф. Коженьовського, бернардина) — оба писання в друку не звісні, витяги з другого: П. Могила I дод. с. 348—50. Потім Мужилівський видав книжку п. т. *Antidotum przezacnemu narodowi Ruskiemu albo warunek przeciw Apologii* і т. д. (Слуцьк, 1629), і ще пізнійше Остафій Кисіль під псевдонімом Гелясія Діпліца п. т. *Antapologia 1632*. Мужилівському відповідав Смотрицький сам п. *Exaetesis albo Expostulatia t. j. rozprawa między Apologią y Antidotem o ostanek błędów, herezyi i kłamstw Zyżaniowych, Philaletowych, Orthologowych y Klerykowych*, 1629.

перва на сім соймі або властиво по соймі (православні) з власної ініціативи почали звертатись до уніатів, намовляючи, аби згодились на синод; наперед вони самі між собою умовилися і свою угоду підписали з обох сторін, потім предложили нам і просили у нас дозволу (на той спільний синод)¹⁾. В універсалах митр. Борецького вгадується, що король визначив сі собори „за причиною пановъ радѣ, а подобно и за пильною инъстанцією благочестивыхъ пановъ пословъ народу нашего Руского“. А недавно опублікована протестація головніших учасників сих переговорів, соймових послів Михайла Кропивницького (браславського депутата) і Лаврентія Древинського (волинського депутата) подають і деякі ближші подробиці сеї історії. Під час сойму, занятого справами шведської війни і потрібних для неї асігновань, послі заінтересовані полагодженням релігійної справи вели переговори по-за соймовими засіданнями, і ними був вироблений проєкт соймової конституції, що визначала „спільний синод обоім сторонам — тим що в унії з церквою римською і тим що унії не прийняли“ на день 28 октября 1629 р. у Львові. Сей „генеральний синод“ мали попередити двотижневі „партикулярні синоди“ призначені на день 9 липня; уніатський мав відбутися в Володимирі, православний в Києві. Потім обидві сторони мали зіхатися на соборі львівським, так само на два тижні, а його постанови мали бути предложені на найближшій сойм. Сей проєкт конституції був прийнятий і підписаний з православної сторони ігуменом виленським Йосифом Бобриковичем, що виступає тут як одинокий учасник сих переговорів з-поміж православного духовенства, і соймовими послами: Федором Проскурою Сушанським, київським депутатом, Кропивницьким і Древинським²⁾. Учасниками сього пороозуміння Кро-

¹⁾ П. Могила I дод. с. 354. — тут найбільша збірка документального матеріалу про сі собори 1629 р.; до них останніми часами докинув кілька цінних документів П. Жукович в збірці „Матеріали для історії соборів 1629 г.“ і в статях про собор київський і львівський, і доповнив їх слідом Ів. Крип'якевич своїми „Новими матеріалами“, з кореспонденції Рутського з вунцієм.

²⁾ Такі підписи стоять на копії конституції, перехованій в архіві уніатської митрополії (вона видана в збірці Жуковича), і в своїй протестації Кропивницький і Древинський признають, що вони прийняли і підписали проєкт конституції. Виленські уніати в своїй книжці *jedność święta* (с. 51) говорять, що „спільного собора просили самі не-уніати, самі проєктували соймову конституцію“, і посилають ся на оригінал її, котрий мають у себе (с. 51). Опублікована копія митрополичого архива дійсно має напис: *conscripta per modum constitutionis od samych że nieunitow*. Ся звістка одначе мусить бути прийнята критично, бо трудно думати, щоб проєкт був прийнятий в редакції предложеній православними, а не вийшов як результат компромісу.

півницький і Древинський називають також якихось ближше нам незвісних послів Руського воєводства¹⁾ і в. кн. Литовського — також з православної сторони.

Одначе ся конституція за иньшими справами не прийшла під наради повного сойму і справа православних була просто відложена до нового сойму. Тоді жидичинський архимандрит Баковецький, що виступає тут як представник уніатської сторони, став намовляти Кропивницького і Древинського, щоб просити короля, аби він на підставі того порозуміння від себе, без сойму, видав універсали на скликання тих синодів. Кропивницький і Древинський, як кажуть, вагали ся, уважаючи, що їх посольські права вигасли з закінченням сойму. Але кінець кінцем, „для милого і пожаданого спокою“ дали свою згоду на те, щоб Баковецький, коли вважає се можливим, виходив від короля універсали — тільки згідні з змістом ухваленого проєкту. Що при тім вагалі досить докладно були обговорені і деталі тих соборних нарад православних з уніатами, натаякає лист Баковецького; спиняючи ся на деяких подробицях будучого собору, він вказує, що питання, чи обидві сторони на тім спільнім соборі будуть засідати разом, „не було в Варшаві порішене“ — були тільки дискусії про се²⁾.

Короля про універсали просити не треба було довго — дуже радо дав він згоду на спільний собор уніатів з православними „для обєднання і приведення до спільности з католицькою церквою людей грецької віри, котрі досі не в унії“. Вийшло тільки вагання в самій католицько-уніатській партії, де той собор зробити. Деякі як м. Рутський, не хотіли Львова, так рішучо неприхильного унії, і стояли за Луцьк, як катедральне місто уніатське. Против сього закидали, що в Луцьку православні дуже сильні, „не схочуть іти до уніатської церкви на замку, скажуть: „до замкової церкви не прийдемо, будемо сходити ся в церкві міській брацькій“, і хотів би я знати, хто і як їх примусить туди йти? Шляхта почне кричати, що церква ся валить ся, миле нам жите. Будуть казати: сам владика туди на богослуженне не ходить, боячи ся, аби церква не завалила, а маючи таке владичтво не поправляє, і тисячу иньших річей будуть знаходити. Дорікатимуть: ото цобожність у нас (уніатів) — на плацу церковнім замість церкви, що тут була, корчму поставили (а вже уха болять слухати, яка та корчма, що в ній

¹⁾ Вишенський соймик дійсно поручив своїм послам добивати ся заспокоєння православних, з огляду на їх жалі на соймику — Akta grod. i ziem. XX с. 269. ²⁾ П. Могіла I дод. с. 357—8.

дієть ся, а у нас, до св. унії прихильних серця, від жалю упадають); дорікатимуть, що тіла стількох значних людей з гробами, вибравши з місця Богови присвяченого, в гною поховали, а на тім місці для доходу пивницю збудували“, — лякав Рутського Заславський, і пропонував на собор Львів. Бо там „не все що хочуть схизматики, можуть робити“, є багато богословів (латинських), католицьке духовенство має велику силу. Рутський відмовляв ся тим, що нема у Львові уніатської церкви. На се Заславський казав, що собор можна відправити в домі приватнім — давав на се свою власну кам'яницю Корняківську, „найліпшу ві Львові“, де міг би й митрополит з своїм двором умістити ся, й князєви, що призначав ся на правительственный комісар, було б вигідно; або можна взяти каплицю в замку, коли се не буде противити ся умові — „кє. ректор львівський оповідав тамже у князя, що в ній образи мальовані руські, бо то була колись руська церква“. Князь зрештою „твердить сильно і тепер, що єсть там одна наша церква (уніатська), тільки ніхто иньший мині нічого не міг про неї сказати“, писав Рутському його кореспондент¹⁾.

Кінець кінцем Рутський уступив під натиском Заславського, що збирав ся грати в сій акції визначну роль, яко наслідник славного імени Острозьких і їх „фортуни“. Місцем собору рішено було взяти Львів, і в кінцем марта 1629 р. король видав універсал, визначаючи на день 18 (28)/X спільний собор православним і уніатам у Львові, а перед тим, на день Петра і Павла (с. с.) партикулярні собори — православним в Києві, уніатам в Володимирі. Універсали датовано заднім числом, ніби то з сойму, 28/II. Осібними листами, розісланими до впливових людей, король поручав їм своїми впливами помогти сьому об'єднанню і постягати шляхтичів-уніатів (*garissimae aves!*). В тім же напрямі агітувало уніатське духовенство серед православної і католицької шляхти, „аби прихилили більше опорних до прихильнішого настрою до тих заходів“²⁾.

Не впаємо й досі, на скільки була вмішана в варшавські конференції, що привели до визначення того спільного собору, вища православна єрархія. Бачимо тільки, що вона — а спеціально митрополит Борецький, поставила ся не відпорно, а скорше прихильно до сього собору. Маємо писані і друквані універсали митрополита,

¹⁾ П. Могіла I дод. с. 356—360.

²⁾ П. Могіла I дод. с. 353—5, 357; деякі додатки з невиданих актів уніатської митрополії у Жуковича VI с. 4 і д. і доповненнях Крипякевича.

де він і з свого боку прихильно згадує про королівські універсали про собори сепаратні і спільний львівський, „зъ ласки его кор. милости и за причиною пановъ радъ, а подобно и за пильною инстанцією благочестивыхъ пановъ пословъ народу нашего руского о успокоеню благочестія восточной церкве російской выданные“, та заохочує православних в як найбільшій числі прибувати на київський собор, „для милости Христовы и для ласки найяснѣйшого господаря короля“, щоб досягнути „пожадану милость покою“. Трудно думати тут про дипломатичний викрут — що єрархія хотіла з свого боку показати повну прихильність до угодової акції, яка мовляв перешкоди стрічає тільки з боку суспільности, а не єрархії. Митрополит в своїй прихильности чи лояльности йшов тут рішучо задалеко, і було се в кождім разі рішучою уступкою, рішучою зміною тактики в порівнянню з традиційним відпорним становищем против таких спільних соборів, заманіфестованим в 1623 р., коли православні єрархи рішучо заявляли, що з уніатами дебатовали не мають про що, і без участі царгородського патріарха соборувати з ними не можуть (с. 506).

Від тодішньої рішучої опозиції теперішня прихильність чи податливість митрополита і його оточення відбивала дуже сильно, і мусіла сильно непокоїти православну людність, тим більше, що серед православної суспільности й сим разом почали зараз же відзивати ся протести. Так маємо протест православних шляхтичів, що були в війську, на шведській війні, писаний під Мальборгом (29/IV). Вони протестують против яких небудь королівських чи соймових ухвал на некористь православної віри, і благають православних, що зберуть ся на київський синод, аби ні в чім не уступали, а самі заявляють за себе і за всіх, „що тільки нас єсть в війську пруським“, свою готовість „кров свою пролити за віру і правду“¹⁾. Таких чи подібних голосів мусіло мабути бути і більше.

Але в повній силі вся неприхильність до якої небудь угодової акції виявила ся вже в Київі, перед собором. Коли Адам Кисіль, визначений від короля його представником на київський собор²⁾, відвідав митрополита в його резиденції за десять днів перед собором, православна шляхта, зібрана на київських роках земських, виявила велике невдоволення на Борецького за такі зносини його з королівським комісаром, і скликала спеціальну нараду в брацькій

¹⁾ П. Могіла I с. 367—8.

²⁾ Королівська інструкція йому у Пуласького Szkice I с. 197.

церкві, покликавши до себе митрополита. Тут підняли ся великі нарікання¹⁾ на Борецького і на безпосередніх учасників справи — Кропивницького, Древинського і Баковецького, на яких вказав Проскура, як на головних її акторів. Потім зачали читати королівські універсали і знайшли дві великі відміни від проєкту конституції прийнятого на соймі. Між тим як в проєкті метою собору називало ся „успокоєнне“ релігійної справи, король в універсалах говорив про об'єднання з римською церквою, справа таким чином рішала ся наперед, — „вже унія дійшла“, казала шляхта. Друга була важніша: тим часом як в соймовім проєкті було сказано, що ухвали синоду будуть предложені на затвердження соймови, в королівських універсалах говорило ся, що сі ухвали підуть на рішення короля. З криком докоряли Борецькому, що він хоче їх коштом вислугувати ся перед королем, ставили в вину, що він від себе розіслав запросини на синод і ввійшов у зносини з королівським комісаром. Ждали від нього, щоб дав свій підпис під протестом, котрим збирали ся опротестувати королівський універсал, як незаконний, приватний і для них шкідливий. Борецький виправдував ся, що він чоловік приватний, не його діло знати ся на законах, що він тільки з ласки короля зістаєть ся при своїм монастирі — отже не може й виступати против нього. Сі резони зробили деяке вражіння, але кінець кінцем шляхта зістала ся при своїм: постановила синод опротестувати, відтягнувши ся від нього, і митрополиту заборонила „синодувати“.

Протест свій шляхта внесла за кілька день перед київським собором. В ній вказувала, що „заспокоєнне релігії“ мало наступити дорогою соймових ухвал, і було стільки раз соймовими постановами обіцяне. Тому протестувала против визначених в сій справі синодів, заявляючи, що на се згоди своєї не давала і нікому не поручала просити у короля тих синодів; все що мало б бути на тих синодах постановлено на некористь її совісти, її прав духовних і світських, вона вважала не важним і обіцяла просити при найближшій нагоді короля, щоб релігійна справа була порішена соймом, а не тими синодами²⁾.

¹⁾ Fulmina, „громи“, як висловляєть ся в своїй реляції Кисіль; реляція заховала ся без імені, але що вона зложена Киселем, се ясно. Надрукована в збірці Жуковича.

²⁾ П. Могіла I дод. 63. Характеристичне, і може не без впливу на відпорність шляхти могло бути й те, що против сеї соборної акції агітували також і протестанти. Криштоф Радивил вислав до Києва умисно свого агента, щоб нагадати протопопови случькому, аби там нічого не приймав некористного

На сам собор наспіли гості найменш приємні для якої не будь угодової акції — делегати запорозького, нерестрового війська, Андрій Лагода і Сопрон Сосимович. Вони привезли лист до митрополита від гетьмана Левка Івановича і всього війська: докоривши делікатно, що не дістали від митрополита повідомлення про сей собор¹⁾, військо просило повідомити їх через делегатів „про все“ — „аби ми, маючи відомість, як би було щось супротивне, завчасу могли подбати, щоб противник не мав ніякої потіхи“. Незалежно від того ці депутати мали „взяти певну відомість, що там дієть ся“, інакше сказавши — контролювати діяльність собору. „Бо ж і ми живемо в православній вірі, в котрій народили ся“ завважало при тім козацьке військо і пригадувало многозначно, що „то єсть повинність наша и кожного христіанина за вѣру умрети“²⁾.

Не вважаючи на всі такі досить вимовні знаки на землі і небі, митрополит не хотів завертати з львівської дороги, бажаючи засвідчити перед королем свою добру волю до кінця; тільки явні зносини з Киселем після сього вже занехав. Могила, що прибув перед самим собором, на переказані йому Киселем бажання короля, аби з своєї сторони „був прихильний агоді і синодованню“. теж „в щирих і гарних словах“ заявив свою готовість — „як і засвідчив потім свою щирість“, завважає Кисіль.

Собор розпочав ся парадною службою божою, відправленою в день Петра і Павла в соборній церкві (Успенія на Нодолі) митрополитом і владиками в присутности величезної маси духовенства, що зібрало ся на собор — „що найменше 500“, як рахує Кисіль. За те світської православної аристократії не було зовсім: серед служби прибули Кропивницький, Древинський, Проскура і ще якийсь „пан Черник“, більш нікого. В проповіді заохочувано присутних до собору. По богослуженню приймав обідом всіх значніших осіб Могила. По обіді задзвонили в дзвони на собор³⁾

для православних церков, яких Радивил під своїм патронатом рахував коло сотні, і щоб нікто з случького духовенства ні в яким разі не їхав на собор до Львова — ib. ч. 63.

¹⁾ Отже помиляв ся Рудницький, виводячи, що митрополит, побоюючись собору, звернув ся сам до козаків, і то ігноруючи реестрове військо і його гетьмана Чорного, власне до виписчиків (с. 60—1). В дійсности, коли Борецький до козаків звертав ся, то хіба до реестрових, і се не дуже певно. А до запорозьких виписчиків видно, що не звертав ся, бо вони дістали королівський універсал і митрополичий лист „отъ товариства нашего зъ городов“.

²⁾ П. Могила I д. 65.

³⁾ До останнього часу найбільш докладні відомости про собор давала

Прийнятим порядком присутні поділили ся на два „кола“, світське і духовне; в духовнім председателем вибрано делєгата львівського владыки, проповідника катедрального, Федора на імя. В колі світським вибрано маршалком звісного Лаврентія Древинського, волинського делєгата. По сім упорядкованню собору, запросили королівського комісара. Але коли він входив до церкви з невеликим двором, почали тиснути ся до церкви козаки, з усіх трох дверей. Пробувано двері замкнути, щоб позбути ся тих неспожаданих учасників, — козаки не давали. Тоді стали їх по доброму просити, щоб не тиснули ся — вони відказували, що їм треба бути, бо вони післані з війська: „О віру йде, за котру ми умremo!“¹⁾. Кисіль засівши на призначенім йому місці з свого боку почав просити козаків, аби уступили ся з церкви, бо инакше він не приступить до своєї місії, — промовляв до них „добрими словами — що вони люде гречні, вітчизні потрібні, але тут не площа. аби тиснути ся і т. д.“ На те „оратори, пан Лагода і пан Супрун“ заявили, що вони посла і просили дозволу бути присутними при всім, — „бо ми слуги королівські і у короля маємо свобідний послух“²⁾, то чому б не у вашої милости, милостивий после“... Стало на тім, що Кисіль дозволив тим двом послам зістати ся в церкві, з тим щоб усім иньшим козакам веліли уступити ся. Козаки згодили ся, крикнули: „гаразд!“ і пан Супрун „вигнав“ їх усіх. а Кисіль велів своїй челяди стеретти двері до церкви, і по сім приступив до сповнення своєї місії королівського комісара: передав королівську вірительну грамоту і виголосив характеристичну в його устах промову. Постарав ся в можливо сильних і яскравих образах змалювати біду і горе, в які попала церква і нарід руський через своє релігійне розрізнення (православних з уніатами):

„Стогнете ви і стогнемо всі ми від сього розрізнення нас, хрещених в одній купели Духа святого шістьсот літ тому в дні-

півніша рукопись Льва Квшки — виімок у Петрушевича Сводная летопись с. 291; крім того була коротка заява Кисіля в ркп. київської археографічної комісії, виімки — П. Могила I с. 368. Останніми часами прибула ширша реляція тогож Киселя в збірці Жуковича, з уніатського митрополитичого архива; другу копію, з актів нуціатури в варіантах подав Крип'якевич. Сею реляцією, очевидно, користував ся й Кішка; але що імя Кисіля на ній не названо, Кішка хибно називає королівським комісаром кн. Заславського, що був комісаром на львівським соборі.

1) бо о віру ydet, pry kotorey umrom.

2) u krola iego mosci wolne ucho miewamy.

прояв воді, в сій митрополії князівства Руського. Болієте ви і ми всі боліємо — он як цвітуть члени річипосполитої, зложені з різних народів — а ми будучи одної нації, одного народу, одної релігії, одного набоженства, одних обрядів — не одно єсьмо! Розривасмо ся і черев те упадаємо. Пожаль ся, Боже! замість братерської згоди обопільна неприязнь, єрархія против єрархії, духовний против духовного.. Доми божі поставлені знаменитим коштом святих, славних і богобойних отців і князів руських на кусні розпадають ся, пропадає слава божа, і руїна справляє жалісні видо-вища побожним“...

По сій промові маршалки обох „кол“, порадивши ся з старшим духовенством, подякували за ласку королівську і попросили почекати з дальшим до другого дня, бо мусять чекати приїзду шляхти. Другого дня зібрали ся у Борецького, і туди прибули також козацькі послы — доручили згаданий вище лист гетьмана Левка „досить гарний“ — характеризує його Кисіль. Потім зачало ся друге засідання в соборній церкві. Кисіль, не покликаний, упомянав ся і був запрошений. Застав, як подавали голоси на те, чи держати собор, чи ні: давав голос за се Могила, делегат виленського брацтва, нагомість львівські делегати висловляли ся против собору. Їх аргументи до певної міри можемо зміркувати з відповіді, з якою виступив Кисіль; се були все тіж міркування про небезпечне перенесення на собори релігійної справи з сойму і віддавання її в руки непевного львівського собору і потім на ласку короля. Засідання так і пройшло в тім. Третій день зайняли промови Кропивницького і Древинського, що виправдували ся з докторів, зроблених їм шляхтою, що вони довели до таких універсалів: виясняли, що давали свою згоду на універсали, котрі були б згідні з проєктом конституції, і склали все на Баковецького, що він то наробив; в такім дусі потім занесли і свою заяву до актів, оповідаючи всю історію з тими універсалами. Всеж таки були за тім, щоб собор відправити, лише опротестували зміни зроблені в універсалах. Радили тільки ще почекати приходу шляхти до другого дня (правдоподібно по-за собором ішли про се переговори з шляхтою). Тут підняли ся дебати, чи чекати ще з собором приходу шляхти чи ні. Кінчали ся вже наради, коли оден козак, з тих що внову встигли натиснути ся під кінець до церкви, пристуваючи ся дебатам, відізвав ся голосно: „Буде унія господарчико-ви та й Борецькому така як війтови перше!“¹⁾ Сі слова зробили

¹⁾ Budet unia hospodarczykowi (вар.: archmandarczykowi) da y Borec-

сенсацію. Могила розплакав ся, а Борецький трохи не злетів з стільця, бо за ним стоячи козак се крикнув. Кисіль почав виминати то козакам і жадав кари на сього непокликаного оратора. Козаки відповідали: „Не гучи, Лише! послі тебе просять, а гулятьяї пані лають і грозять!“ „Таке добраніч дiставши, розійшли ся ми“, записує Кисіль. Збентежений Борецький поїхав ночувати до Могили, мабуть і собі побоюючи ся козацьких ревнителів благочестия, як колись Смотрицький.

Бачучи, що козаків все більше прибуває до міста, вчинили раду в Пустиньськiм монастирi, і туди на четвертий день запросили Кисіля. Застав він там тільки значнійше духовенство; шляхти знов не було, тільки тих четверо — Кропивницький, Древинський, Проскура і Черник. Коли відкрито засідання, Борецький „з плачем“ став представляти Киселеви своє тяжке становище: шляхта заложила протестацію і не прийхала, а козаки грозять і над шиєю стоять, отже просив поради, що мають робити. Кисіль почав радити, щоб вибрали послів на спільний собор, і в закритім засіданню, не звiряючи того „народови“ виробили їм інструкцію. Одначе ніхто не хотів їхати в посольстві на львівський синод. Кропивницький і Древинський вимовляли ся, що вони і так в підозрінню, та й небезпечна річ взагалі що небудь робити за приватним універсалом короля — що иньше, як би була видана конституція. Кисіль ще силкував ся намовити, аби не змарнували такого великого візду, на котрий убогі священники їхали з далеких країв. Та тут ради прийшло ся перервати, бо прийшли послі з міста, від духовенства і від козаків, що вони вже давно чекають (на соборне засідання) і дивують ся, що їх нема. Поїхали на собор, і на жаль, се засідання, де єрархія, під натиском загального настрою і ще більше мабуть козаччини рішила зрікти ся собору — для нас лишило ся закрити.

Коли покликано Киселя, справа була вже скінчена. Древинський і Зизаній Тустановський іменем обох кол заявили йому, що собор вимагає присутности шляхти, бо священники знають тільки справи духовні, а тут діло складне, зачіпає „оба права“ (духовне і публичне), духовенство стоїть вільностями шляхетськими, а шляхта не прибула, та ще й загородила дорогу своєю протестацією, тому приходить ся собор занехати. По сій заяві встав Могила і посвідчив ся, що він був за тим, щоб синодувати. Теж саме заявили

депутати виденського брацтва і навіть попросили у Кисіля письменної атестації. Потім ціле духовне коло устами Борецького заявило свій жаль, що даремно упущена така щаслива нагода і хвиля, здавна бажана, і марно пропали заходи і кошти убогого духовенства й інших людей, видані ними на дорогу. По словам Кисіля він бачив, як деякі бідні священики аж плакали, що не мають грошей на дорогу, а всі заходи пропали даремно; але за те „упорні“ тішилися, що собор „розірвав ся“, і підносили, що без патріаршої відомости собор не міг відбутися.

Офіційно все зложено на шляху, що вона відтягнула ся; такого змісту заяву заніс Кисіль до актів¹⁾ і в своїй реляції по-свідчає, що духовенство „хотіло синодувати“. Саме воно уложило лист до короля, незвичайно льояльно постилізований, — мав він бути переданий спеціальним посольством, а тим часом, правдоподібно, був поданий до відома Кисіля, як королівського представника, так само як і текст протестації²⁾, котрою присутні виправдувались, що не могли відправити синоду при всім бажанню — через протест і неприсутність шляхти. і „крики народу против синоду“. Цікаво, що текст протестації, занесений до київських актів³⁾, для загального відому, постилізовано менш льояльно, а більш опозиційно: тут піднесено різні слабші сторони синодального проекту, додано застереження що до патріарха — що без відомости його в справах віри нічого не може бути постановлено, і підчеркнено, що весь проєкт синоду виник без відомости духовенства, в ініціативи деяких осіб

„Розірванням“ київського собору убита була і справа спільного, львівського собору: не тільки світські православні, а й духовенство заявило, що в нім участі брати не може. Крім заяв перед комісаром на соборі, вислано було до короля посольство — з духовних Теофан Боярський, священик брацької львівської церкви, і Петроній Ришевський, зі світських військний brasлавський Андрій Шандеровський. Вони мали пояснити королеві, що православні думали на сих соборах полагодити з уніатами справи маєткові — що до маєтностей церковних, а не справи віри — унію, послушність папі, — бо сі справи можуть бути полагоджені лише за згодою патріархів, інакше вийшли-б тільки ще більші замішання, як то стало ся з заведенням унії без згоди патріархів.

¹⁾ Уривки з неї у Голубева I с. 368.

²⁾ З актів нунціатури видав Крипякевич, ч. 5.

³⁾ В збірці Жуковича с. 21.

Тому, а також з причини іменовання комісара-католика, з причини протестів львівського владики і брацтв, православні не можуть явити ся на львівський собор¹⁾.

Тим не менше вражіння прихильників унії від київського собору були скорше приємні ніж песимистичні. Згідливість і прихильність до порозуміння, котру свідчила єрархія і духовенство після давніших виявів непримиренности полишали надії, що справа таки виходить на добру дорогу. Кисіль, розспитуючи Борецького і Могилу, набрав такого переконання, що православні могли би признати допустимими римські погляди на св. Духа, на евхаристію, на чистилище (тільки без „матеріального огню“), тільки самі б зістали ся при своїх традиційних формулах; готові признати теоретичне старшинство папи, тільки ніяк не згодять ся перейти під його владсть, минуючи патріарха. — „поки є хоч кропля руської крови“. Рутський, який також був дуже оптимистично настроєний реляцією Киселя, вважав найкращим способом на розв'язанне сеї єдиної, як їм здавалось — серйозної трудности, фундування руського патріархату, бо мовляв руські простики знають тільки, що мають підлягати патріархови, але не будуть дуже вважати, якої віри він буде триматись. Могила здавався йому дуже відповідним кандидатом на сю позицію: Борецькому Рутський не вірив, але Могилу вважав щирим прихильником унії, і сподівався, що він міг би потай прийняти унію, а на зверх зістаючись православним, приготував би перехід на унію всього православного загалу.

Рутський старанно готовивсь до спільного собору у Львові, загода роздавав своїм богословам спеціальні тези для будучого виступу, — але не прийняв песимистично сього, що православні відмовились від участі: сподівався, що се ще в кращім світлі представить уніатську сторону, коли вона в повнім блиску виступить на сїм соборі, а православні не зявлять ся на нім. Але тут цілком несподівано абентежив його нунцій, не довго перед терміном львівського собору сповістивши його, що колегія de propaganda fide признала недопустимим спільний собор уніятів з православними, і нунцій особним листом ще наказав навіть не їхати нікому до Львова, щоб і натяку на той собор не було. Було се повною несподіванкою, по всіх попередніх намаганнях саме католицької сторони на урядженне такого собору так, що згода православних уважалась великим успіхом уніонної ідеї. Порадившись з уніатськими владиками, що прибули

¹⁾ Рукопись Кишки, I с. с. 289—90.

до Рутського для цього синоду. вони рішили таки їхати до Львова, і зложити вину розірвання собору, всупереч інструкціям нунція, на православну сторону. Огже на визначений день, 18 (28) жовтня уніатський єпископат, відбувши перед тим свій партикулярний собор в Володимирі¹⁾, ставив ся в комітеті і до Львова. За браком приїзжих православних. Заславський, як королівський комісар двічі посилав до місцевих братчиків. щоб прибули до замкової каплиці на пораду, але братчики ухилили ся, посилаючи ся на те, що не мають на се ніяких інструкцій від старших. Тоді Заславський сконстатував неприсутність православних і закрав собор. Три дні тісніше прибуло кілька православних. між ними Древинський і кн. Олександр Пузина і два виленські монахи. щоб сповнити королівський універсал і ставити ся на собор. Довідавшись від Рутського, що собор уже розпущено, вони протестували, що се сталося підступно, не чекавши православних до трьох днів, і просили обмінятись гадками вже не в формі собору, а простої дискусії. Договирити ся одначе з ними до нічого, розуміть ся, уніати не могли, після тої позиції, яку зайняли православні в Києві. Вони заявляли, що про предмети віри не можуть говорити, бо се діло їх духовного зверхника царгородського патріарха: коли уніати хочуть якогось порозуміння, нехай випросять у короля дозвіл на приїзд патріарха до Польщі. Зрештою свою роль на уніатським соборі вони вважали ролю референтів: довідати ся, що там уніати нараджують і потім передати то під розвагу своїм. Скінчило ся на різних проявах зверхньої толеранції чи куртуазії. Уніатські владика з процесією прийшли до брацької церкви, були прийняті брацьким духовенством, потім запрошені були брацьким священиком Т. Боярським на перекуску. Коли Смотрицький при тій виставив бажання на адресу православних, „щоби ви, отці. були нами, а ми вами, і всі разом ішли одною дорогою“, і Древинський почав зазначати супроти того становище православних, брацький парох посгарав ся затушувати сю контроверсію, похваливши бажання Смотрицького. Православні. очевидно, зробили все можливе. щоб вийти якось делікатно зі соборної акції, в яку так необережно влізли, — не образити короля, що на їх бажання ті собори визначив. Рутський з свого боку був вдозолений. що міг показано продемонструвати і перед католиками і перед православними уніатську сярхію, обряд, весь декорум в старій столиці Русі,

¹⁾ Про нього коротенька записка в актах митрополичого архива — в збірці Жуковича с. 20.

що привикла так зневажливо ставитись до уніатської церкви, і з приємністю підчеркував прихильність до релігійного порозуміння, яке показували на сходах і стрічах православні.

В яким напрямі уступок від них бажали й сподівалися католицько-уніатські круги, про се дає понятє проект формули об'єднання, що переховав ся припадком в актах львівського брацтва з датою 1629 р., без усяких ближших пояснень — принесений може з львівського собору брацькими делегатами¹⁾:

Наука про походження св. Духа признаєть ся за нейтральну (*adiaphora*): люди грецького обряду держать ся своєї формули, латинники своєї, і одні одних не мають докоряти за ересь на тім пункті. Православні мають прийняти догмат про чистилище, але вільно їм при тім вірити або не вірити в очищення огнем; мають теж вірити в блаженство праведних душ перед страшним судом. Латинники не мають відмовляти правосильности тайнствам Східньої Церкви й її єрархії. Русь має признавати першинство папи і його зверхність над церквою. Зверхність царгородського патріарха над руською церквою зістаєть ся в силі, але під умовою, щоб кождий новий патріарх виказав ся перед польським правительством, що він правильно вибраний і правовірний — на доказ того має прислати своє *credo*.

В сумі, як бачимо, се недалеко відходило від того, що Кисіль чув в Києві від єрархів, як можливу формулу порозуміння. Найбільш конкретна була ріжниця в поглядах на відносини до папи і патріарха.

Умови патріаршої зверхности, поставлені з уніатської сторони, ставили зверхність сю під великим знаком запитання і, очевидно, служили тільки вступом до властивої пропозиції — заміни царгородської зверхности осібним патріархатом Польсько-литовської держави для православних і уніатів разом. Сю ідею розвивав Смотрицький в своїм „Шаренезісі“. Поза тим, коли-б не можна було перевести об'єднання православних з уніатами *in concreto*, як церкви й церкви, то уніати бажали властиво певної релігійної толеранції: аби на унію не було переслідування там, де православні мали перевагу (на території козацьких впливів) і вільно було кождому переходити на унію без перешкоди від православної єрархії²⁾. Се, очевидно, готова була їм признати православна єрархія; тільки се їй не удалось, через опозицію громадянства.

¹⁾ П. Могіла I дод. 67.

²⁾ Пор. лист Коженювского до Боренького ib. ч. 66.

Компромісові заходи розбилися ще раз о позицію не єрархії, а суспільности, веденої інстинктом більше національної ніж релігійної самоохорони, інстинктом темним, але вірним. Православна єрархія спинилася сям разом перед осторогами і погрозами світської суспільности — шляхти, брацтва, козащини. Спинилася на краю пропасти, що готова була поглинути її, і не зробила рішучого кроку. Але її податливість, прихильність до ідеї компромісу, дбанне о ласку правлячих кругів була помічена православною суспільністю й записана на її рахунок. Єрархія зісталася під поглядом дозріннем. В 1631 р. монахи з Новгороду Сіверського оповідали в Москві, що тепер „у Києві за християнську віру стоїть один сам дубенський владика Ісайя (Копинський), і козаків запорозьких наминає, аби за віру християнську стояли міцно“. „А в Печерським монастирі архимандрит київський“ — додавали вони про Могилу — „той піддасться Ляхам, на ляхську віру, і стоїть проти козаків в Ляхами“¹⁾. Православний полеміст Остафій Кисіль, випускаючи в тім часі свою книжку против Апольотії, присвятив її Могилі з досить кислою похвалою, що він „хоч і похваляв попередку справу описану в Апольотії (релігійну згоду), але відступив від неї“. Комплімент, кажу, доста квасний, і інцидент в Могилиноу колегією, фундованою ним того року, але скасованою слідом (через прилученне до брацької школи) наслідком поголосок, які пішли „від неучених попів і козаків“ про сю нову колегію — що в ній учать уніати і заводять латинську та польську науку на шкоду православию²⁾ — сей інцидент найкраще показує, як підозріливо було настроєне місцеве православне громадянство против своєї єрархії по тім, як вона була умочила свої руки в компромісовій акції 1628—9 рр.

Але, розуміється, ще більшу підозріливість і недовіру викликали з боку української суспільности і козащини ті сфери, звідки вийшла сама та спокуса для православних — клерикальні й правительственні круги польсько-католицькі і уніатські. Агресивні плани і змагання супроти православної церкви, що проявлялися з їх сторони в тих соборних плянах, переговорах з єрархією і т. и., наказували всім інтересованим з особливою пильністю і підозріливістю придивлятися до їх дальших ходів, після невдалого закінчення соборної акції, та підстерігати в них сліди нових інтриг. Не диво, що коли зараз по нещасливім фіналі львівського собору посунуло на Україну польське військо на лежі, забираючи

¹⁾ Акти Москов. госуд. I с. 315—16. ²⁾ Про се в т. VII с. 421—2.

ся в далекі кути, неприємні і неохочі до таких гостей, то на ґрунті загального невдоволення з приходу їх, з конфліктів з розгуканим жовнірством, з його своєвільств і насильств розбурхана, трівожно і підозріливо настроєна увага православних почала мерезити сітку різних здогадів і підозрінь спеціально в тій, свіжо розворушеній сфері релігійних відносин.

В реляції Конєцпольского і в актах переговорів його зі своєвільною козаччиною, знаходимо тільки загальні, ляконічні характеристики сього релігійного заворушення. До своєвільного козацтва, каже він, „наспіли листи від декотрих осіб, духовних і світських, і оповіщали, що їх віру нищать, церкви забирають, — просили козаків, аби за віру стали“ (вище, с. 73). Зі свого боку козаччина pretextem Іamania віару агітує серед української людности, підіймає маси народу¹⁾. Так закидав козакам Конєцпольский, і вони признавали ся, що вони дійсно розсилали універсали по Україні й громадили людей на оборону віри — бо їх „деякі духовні і світські люди сповіщали, що не тільки по сусідніх містах чули, але й на собі в Києві то дізнали минулого року, коли їм в церквах забороняли служби божої, і церква брацька скривавлена була панамі жовнірами, що стояли в Києві, — з того й згромадили ся люде“²⁾.

Записки сучасника, київського монаха про війну 1630 р. (в т. зв. Львівській літописи) переказують деякі з тих поголосок, які ходили тоді в Києві і на Україні. Кажали, що жовнірів умисно розкватеровано сим разом в східній Україні, по обох боках, „по за Дніпром, где ніди ніхто не памятає, аби туди стояти міли“, аби винищити православних — „абы впродь козаковъ, а затымъ въ вшиткой Украѣнѣ Русь выстинали, аж до Москвы“ Про се жовніри самі пробовкували на підпитку, „подъ добрую мысль“, а декотрі Русини з них з прихильности розповіли отцю митрополитови. „За певно повѣдано его милости отцу архимандриту (Могилі), же унѣтве, що презъ килка лѣтъ южъ пѣнязѣ збирали на школы рекомо. tedy тыѣ пѣнязѣ послали до его милости п. гетьмана“ (Конєцпольского)³⁾.

В польських кругах оповідали не більше не меньше, що козаків побунтовав не хто як Могила, „твердячи, що ціле військо

¹⁾ Жерела VIII с. 345. Куліша Матеріали с. 305.

²⁾ Жерела VIII с. 347.

³⁾ Львівська літоп. під р. 1630.

пруське йде на Україну, щоб викорінити козаків і віру благочестиву“¹⁾.

В такій атмосфері коли по Україні рознесла ся чутка про конфлікт козаків нерестрових з рестровими, сі релігійні мотиви почали зараз же чіпляти ся до нього. Про Грицька Чорного оповідали, що він присяг на унію, і сам признав ся до того перед смертю. Або як иньше джерело перекажує сі поголоски — що він сприяг ся з Поляками на викоріненне віри благочестивої й імени козацького²⁾. Той самий характер надавано ріжним кривавим сценам жовнірських свосвільств. „Перед Великоднем челядника митрополитового на кавалки розрубали і трьох підданих“ — і з того виростили вже чутки, що будуть різати „благочестивих“ поголовно, побивати всіх — „быле бы тилко Русинъ былъ“, і війна від разу прибрала характер релігійної, святої війни. Козаки розсилали універсали, закликаючи всіх підіймати ся на оборону благочестивої віри. Про Конецпольського сучасник оповідає, що йому кївські домінікани, як ішов на Дніпро на козаків, шаблю „посвятали і на околом костела носили, і під час цілої мші на олтари лежав, з тими словами, що то на поганство, на Русь, щоб її викорінити“³⁾. Правда чи неправда — досить, що так оповідали в сучаснім Кїві. Війна була „на благочесте“ і „на Русь“, і сі погляди на війну 1630 р., як на війну релігійну, були так поширені в православних кругах, що навіть в Царгороді, коли польський посол пробував переконати турецьке правительстоо, що польське військо було послане на козаків, щоб покарати їх за мішанне в кримські справи, йому без церемонії задали брехню, кажучи, що війна веда ся „за віру“⁴⁾.

Правительсто і його репрезентантів все се заскочило зовсім несподівано. Там не сподівали ся взагалі ніяких иньших клопотів з України крім татарських наїздів та козацьких походів на море. Новому агентови в українських справах (на місце старого Хмелецького, що вмер саме на початку 1630 р.) Ол. Пісочинському Конецпольський поручив стеретти ся від Татар, і він собі в поміч зажадав тисячу козаків. В справах турецьких король видав універсал до всеї козаччини з кінцем лютого ст. ст.: писав, що до нього дійшла чутка про заміри козаків іти на Чорне море, отже він суворо накаує стримати ся від усяких зачіпок з Тур-

¹⁾ Piasecki с. 499 і Pamiętniki do panowania Zygmunta III т. I с. 154.

²⁾ Львов. літоп., Pamiętniki, Piasecki I с. ³⁾ Львівська літ. I с.

⁴⁾ Реляції в реляції посла Пісочинського у Жуковича VI с. 70.

ками, щоб не порушити трактатів, і взагалі заховувати ся спокійно ¹⁾

Вся увага була скуплена коло незаплачених „жолтів“ козакам — звичайного епілюю кожної значнійшої кампанії Польщі. Полковники сиділи по домах і рахували ся з кредиторами „по так довгій, працьовитій і коштовній війні“, а Конецпольський, обіславши ся з турецькими башами і забезпечивши ся, що звідти не грозить нічого, вибрав ся на випочинок і лічення, сподіваючи ся вповні спокійного року. Замість того перед самими великодніми святами латинськими, в середині марта с. ст. він дістав вість про конфлікт нерестрової козаччини з рестровою.

Те, що знаємо про саму форму, про подробиці, в яких вплив ся сей конфлікт, знаємо тільки від Конецпольского, з його соймової промови (вище с. 71), і було-б даремним трудом, за браком иньших джерел, силкувати ся додати подробиць до поданого ним образу. Виписка, розпочата Гр. Чорним з польськими комісарами, роздражнила Запорожців і пхнула їх до агресивних виступів проти законопослушної козаччини. Місце більш здержливого Левка Івановича заступив більш різкий Тарас Федорович. На останній заклик Чорного — ставити ся з арматою з Запорожа на волость, він відповів, що готов сповнити його волю й іде з арматою на Україну. Але слідом вислані ним чати, в половині місяця марта, вхопили Чорного, приставали до Тараса, і тут, в війську, при арматі, його судили, осудили на кару смерти, засудили і зараз же той засуд сповнили. На жаль не маємо мотивів засуду — чи вони були взяті з чисто козацьких відносин тільки: закидали Чорному зрадливий союз з польським правительством против козацьких інтересів, чи придружили ся до того і ті релігійні мотиви, переказані в пізнійших звістках: що Чорний сирисяг ся з Поляками і уніатами на православну віру. Конецпольський представляє, що релігійні мотиви прийшли пізнійше і відвели Запорожців від їх первісного заміру — зробивши справу з Чорним і його товаришами, вернути ся на Запороже. Се можливо. Але корсунський погром, відділений у Конецпольского від кривавої кари над Чорним, в кождім разі треба безпосередно звязати з нею.

Коли вість про напад на Чорного і його кривавий кінець рознесла ся між рестровою козаччиною, переважна частина утікла під охорону коронного війська, що стояло в Корсуні. Тут було кілька хоругов з полку воеводича браславського Шотоцкого і ка-

¹⁾ Жерела VIII ч. 213.

штеляна галицького Казановського, і до них зібрало ся коло трьох тисяч реєстрових. Запорожці жадали, щоб жовніри видали їм реєстровців (старшину головню), а самі вийшли зі своїх леж з козацької території, за Білу Церкву. Жовнірство шоретко відповіло на се, заявляючи, що ніяким чином не відступлять від вірних королеви козаків, і з леж визначених властями не уступлять — нехай краще козаки пильнують своїх обовязків перед королем і річеюпосполитою. Тоді Запорожці, діставши таку відповідь, „той же години“ рушили на Корсунь і в самий день Благовіщення руського приступили під місто. Жовніри, хоч без своїх полковників чули себе досить сирітливо, приготували ся боронити ся й розпочали бійку. Але тут більшість реєстрових козаків, побачивши перевагу Запорожців, почала переходити до них, полпшаючи старшину. Міщане ж корсунські почали собі з домів своїх, з вікон, з рушниць пражити з тилу жовнірів, що так уїли ся їм під час сих леж. Побачивши се жовніри з чималими стратами почали виходити з міста, з душами самими, покинувши все. Козаки не стали гонити ся за ними, а зайняли ся пайованнем здобичи, яка дістала ся їм по жовнірах та ріжній шляхті, що тікала з міста разом з жовнірами ¹⁾.

Се було проголошенне війни. Конєцпольскій аж незчув ся від вісти про сей погром. „Признаю ся до того, найяснійший милостивий королю“, — говорив він в своїй пізнійшій промові — „що мене нечувано порушила та своєволя, порушила зневага маєстату вашої кор. милости, вчинена замордованнем старшого, поданого вашою кор. милости, порушила та очевидна небезпека річпосполитої, порушив напад на військо вашої кор. милости, що було під моїм регіментом, і порушило мене так, що хотів би не жити на світі з тими лотрами, як би то було можна“. Вираз своему настровеви дав він в універсалах до української шляхти, виданих під свіжим вражіннем сих вістей, 28 III ст. с. Закликав її прибувати до коронного війська — „той огонь кровю хлопською гасити“ ²⁾.

Зі свого боку козаччина розіслала по Україні свої універсали, закликаючи всіх до війська — хто був колись козаком чи хотів би ним бути — всіх до війська прибувати, віру благочестиву від замислів лядських ратувати, вільностей козацьких заживати. Серед

¹⁾ Промова Конєцпольського, пор. Архивъ Ю. З. Р. III. I ч. 85 (тут і дата нападу, 4/IV н. ст.).

²⁾ *abyście z ochoty swej do wojska i kr. mości ten zapal krwi chłopską ego gasić przybywali* — Архивъ Ю. З. Р. III. I ч. 80.

того напруження і загального роздражнення, в яким українська людність і без того жила, з вказаних вище мотивів, універсали сі знаходили широкий послух. Піднімало ся селянство, полохаючи шляхту, „починали купити ся зе-всюд“¹⁾, і в короткім часі військо козацьке зросло на кількадесять тисяч²⁾.

Як не рвав ся Конецпольський робити справу з козаччиною, треба було для того постягати військо. Тому наперед поручив поспішати до війська „пану стражникови коронному“ Самуелю Лашу, „бо недалеко звідти мешкав“, маючи державу в Макарові, на Подію київськїм. За ним післав каштеляна камінецького Стан. Потоцкого і старосту калузького Жолкевского. По словам Конецпольского вони мали від нього поручення „не опускати нагоди полагодити справу без крови, як би такий спосіб нагодив ся“. Але сердитий гетьман говорив так потім перед людьми, які „без того за але йому мали, що він не старав ся оминати конфліктів і кроворозлит“³⁾, і не легко увірити, щоб він, сам горячи бажанням „загапити кровю той огонь“³⁾, давав такі миролюбні інструкції своїм помічникам під першими вражіннями. Тай однаково ніякої миролюбности ті не розвели. По словам Конецпольского, козаки „як почали по неприятельськи поступати з військом королівськїм, так і далі не переставали, а наш стражник коронний, мало маючи війська (бо ще військо не зійшло ся, перед приїздом иньших панів) — взаім їм віддавав“. Вивязала ся дрібна, партизанська, підідова війна, в якій дійсно і рицарі польської культуриности і козацькі „лотри“, як їх титудував пан гетьман, віддавали собі навазєм, в стилю і смаку пана стражника коронного.

Цікава була ся фігура, пана стражника, правої руки гетьмана і його повірника — вицвіт шляхетсько-жовнірської польської самоволі на сих винятих з-під права і закона „кресах“ польської ричипосполитої. Ціанійші перекази і анекдоти розцвітили його ріжними пів-легандарними подробицями, але нам буде інтереснійше послухати характеристику сього героя 1630 р. з уст сусіда-шляхтича, написану з нагоди погрому, учиненого над Лашом сусідньою шляхтою, коли не стало його протектора гетьмана Конецпольского (1646):

17 жовтня [став ся похід] за збитки неаносні, кривди і шкоди на йогомость п. стражника коронного Самуеля Лаша, що ані на

¹⁾ Львівська літ. I. с. ²⁾ Промова Конецпольского як вище.

³⁾ Ten ogień krwią było gasić potrzeba — повторяє він в своїй соймовій промові.

Бога не уважав, ані права публичного не бояв ся, ані людей поважних не стидав ся — на маєтности шляхетські наїздив і на доми, насильства чинив, забивав, уха й носи обтинав, силоміць панни і вдови забираючи. віддавав за своїх розбійників (оравсе), що при нім для розбоїв і шарпанини пробували: негідники баніти, Волохи, Татари, розбійники, злодії, — чесного чоловіка ані питаї, а кількатор людей все при боці його знаходило ся. Вони й дорогу до Квіва були забили, і через розбої та й шарпанини ніхто по дорогах уже не їздив. Мав на собі [Лаш] засудів на баніцію 236, на інфамію за ріжні ексцеси 37, але у всіх виступках і злостях своїх мав великого оборонця своїх розбоїв і наїздив — й. м. п. каштеляна краківського гетьмана Конєцпольского. що його заступав екземптами військовими ¹⁾, і так робив тому негідникови, безбожному чоловікови велику пільгу, а той собі за ніщо мав княжат, панят і воєвод. Меншних шляхтичів за що будь забивав, наїздив. Івалти на жінках, паннах, дівках, грабованне всякої всячини — то йому пропадало як ніщо. Коли хто починав судити ся з ним, то вже жінки й дітей мусів вирікти ся і тільки поки живий утікати. З княжатами Вишневецькими, Корецьким, київським воєводою Тишкевичем великі мав війни — насилав на їх маєтности, грабував, забирав, нищив — кільканадцять літ. Аж ледви тільки не стало гетьмана і екземити його стратили силу, — так за декретом трибунальським й. м. п. воєвода (київський) з загалом воєводства, в шляхтою — могло її бути до 12 тис. наїхав ва Макарів і заставши там саму п. Лашову з дітьми, що до ніг йому впали, просячи милосердя, — жите їй дарував і нічого не взяв, але з Макарова вигнав; а сам Лаш, знаючи про се, кілька днів на-перед від жінки втік ²⁾.

Отакий панок дістав від Конєцпольского порученне зайняти ся козачиною до його приходу. Можемо собі уявити, що він там зачав виробляти. Сучасник-Киянин, стільки равів цитований нами. як відгомін того, що в сучаснім Київі балакало ся, оповідає в своїй літописи, що Лаш, ідучи з своїм товариством під Київ, витав до ноги містечко Лисянку на сам великдень руський, заставши в церкві: „вшитко вистиналь, якъ мужовъ такъ и женъ, такъ и дѣтей въ церкви будучихъ, и попа зъ ними“. „І по дорозі людей нікому не винних. аби тільки Русин був — забивали“ ³⁾. Інший

¹⁾ Так звали ся роспорядження, що спняли езекуцію судових рішень на час важної потреби.

²⁾ Єрліча Latopisiec І с. 49 - 50. Про Лаша статя пок. Ролє — див. примітки (2).

³⁾ Пок. Куліш. виступаючи скрізь в обороні Поляків проти козацчини.

подібний випадок мав стати ся в Димері, де жовніри теж, як оповідає той же сучасник, вирізали містечко ціле. Ціле чи не ціле, але сі звістки і поголоски малюють нам тодішню ситуацію і атмосферу на Україні. З свого боку козаки і українські повстанці відвіячували ся тимже — громили розкватерованих вояків польських, де могли за-лопати. „На хоругви королівські, розложені на зимові кватири, нападали — особливо на хоругви Лаща, Лянцкороньского і Сладковського, багато людей з них позабавали, а решту змусили уступити ся на иньші місця і весь обоз їх пограбили“, — як се записує сучасник Поляк¹⁾.

Серед сеї партизанської війни, що стала згодом першою частиною кампанії, наповнивши собою весь місяць квітень ст. ст., військо козацьке вислало посольство до Конецпольского. Про нього маємо досі тільки коротеньку згадку в його сойбовій промові²⁾ Правдаподібно, військо своїм звичаєм виправдувало ся з останніх подій, просило вибачити допущені ексцеси, але заразом ставило досить високі вимоги як умови заспокоєння нинішнього руху. По словам Конецпольского, були се вимоги аналогічні з жаданнями, які ставили козаки в пізнійших переговорах сеї кампанії. Вони ждали видачі їм реєстровиків, які далі зіставали ся при короннім війську, і хотіли сказування куруківської ординації, тому що вона принята козаччиною не добровільно, а під оружною пресією.

Такі жадання козаччини Конецпольский, розумієть ся, з гнівом відкинув, так само як пова уха пускав намови короля (а ма-буть і иньші голоси) — шукати „слušних способів успокоєння без розлитя крови“³⁾. Згадуючи в своїй пізнійшій промові, що „декотрі

в своїх останніх працях проголосив се оповідання за козацьку видумку (Отпаденіе. Укр. козаки с. 669). Але що подібні епізоди мусіли мати місце, в тім глуха згадка Конецпольского про Лаща, — що він козакам за їх ворожі виступи „взаім отдавав“, — не лишає сумніву.

1) Пясецкий с. 499, теж саме переказують Pamiętniki do panow. Zygmunta III.

2) Przynęłali aż do Baru, przysyłali potem gęsto miłoserdzią prosząc, ale przy tej prozbie te conditiae były: 1) zamordowanie Hryська Czarnego, nie przyznawając go za swego starszego, słuszne opowiadali: 2) sprawiedliwości z tych co przy wojsku w. k. m. zdraciami ich zowiąc, pilnie się upominali: 3) commisia kurukowska, oby in toto zniesiona była, iako na nich gwałtem wycisniona, potrzebowali. Сі умови, дійсно, в головнім підходять досить близько до умов козацьких поставлених потім в останніх стадіях переговорів — Жерела VIII ч. 216.

3) Лист короля з 1/V: Nie wątpiemy przytym iz upr. w. iezeliby jakie słuszne sposoby bez rozlania krwi do uspokoienia ich podaly, nie będziesz chciał ich poniechac, nad hersztami tylko samemi surowość wykonawszy, gdyż drudzy

люде, несвідомі справи, а інші неприхильні, винуватять його, що коваки присидали до нього, а він з ними не погодився без розлиття крові, він кличе: „Чи я міг то їм хвалити і касувати те, що король і рїчсполита затвердили — нехай но признає то найбільший неприятель мій, аби тільки судив без афекту? Чуючи, що вони не тільки не попускають нічого з ворожого свого поступовання, але відважують ся що далі то на важчі річи, і ще більше заповідають (стид навіть споминати се!), я кинув ся, хоч і не упорядкувавши ся так, як би то годило ся урядникови вашої кор. милости, і не з такою силою, — та великими переходами поспішив до Дніпра“.

Трудність була в тім, що переважна частина воєнних континентів через незаплатненє грошей вийшла з усякого впливу гетьмана; саме під сю хвилю він мав їхати до Львова на розплату з ними; замість того мусїв вислати до них листи, щоб почекали з повною виплатою та взяли участь в кампанії на коваків. При тім частину війська треба було полишити в Західній Україні, для оборони границь від татарських нападів, бо про них приходили трівожні відомости. І треба було спїшити ся, як з огляду на те, щоб перепинити дальший розвій повстання, так і тому, що війську, яке зіставало ся в службі, за кільки тижнів кінчив ся квартал, і через незаплатненє грошей, воно не показувало ніякої охоти служити далі. Тому виправивши до короля реляцію з прошеннем вислати листи до українських магнатів, щоб підтримали гетьмана своїми полками та змобілізували вибранецьку міліцію, Конєцпольський вже 6/IV с. с. рушив в свого боку на театр війни, сподїваючи ся, як звичайно, під час самого походу постягати інші континенти ¹⁾.

В кампанії 1630 р. козацька сторона була в значно дїпшій позиції ніж в иньшх війнах — напр. у кампанії 1625 р. Головне козацьке військо встигло „вигребти ся“ з Запорожа „на волость“ заадалегідь, з арматою і всяким припасом. Воно потім зіставало ся протягом не меньше як півтора місяця паном ситуації на Україні. Отже було спроможне підняти до повстання українську людність, і без того в високій мірі роздратовану попереднім роз-

możą się na iaką rzeczpospolitej posługę przygodzić — Ркп. Публ. бібл. Рязн. IV. Nr. 104 с. 116.

¹⁾ Крім його соймової промови (як вище) ще Архив Ю. З. Р. Ш. 6 ч. 80, 81, 83; рукоп. Публ. Бібл. Рязн. F. IV Nr. 104 с. 113 об., 116, 121 об. (листи короля до Конєцпольського).

кватированнем польського війська. Його своєвільствами і різними конфліктами з ним. Поки польські сили мобілізувалися і стягалися на Україну, козацьке військо мало можливість скріпити ся великими ново-мобілізованими кадрами, вибрати позиції, забезпечити їм комунікацію, запровіантувати ся всім потрібним. Головною позицією своєю вибрало воно Переяслав і тут зібрало свої головні сили, коли польське військо почало стягати ся під Київ, а Дніпрові береги обсадили козаки своїми залогами, щоб утруднити перехід.

Конєцпольський, наспівши до Київа і розглянувши ся в ту-тешній ситуації, як сам він каже, дуже бив ся з гадками, як йому бути: „Перейти Дніпро в такім малім числі, як ми тоді були, без піхоти, без арматъ, небезпечно було, бо й сторони тамошні підхожі були більше для пішого ніж для кінного війська, і з такою малою горстю не знати було, чи неприятеля воювати, чи пильнувати людей, що з-заду надходили. З другої сторони міркувало ся, що як не перейти за Дніпро зараз, то потім перейти було-б іще тяжше, а навіть ледви чи й можливо, як би вони (козаки) скріпили ся ще більше і позаступали всі переправи“. До того польському війську зіставало ся служби (до кварталу) всього тільки два тижні, і воно заявляло, „що понад то й години не буде служити“.

А тут з-за Дніпра приходили трівожні вїсти. Конєцпольський запевняє, що козаччина мала замір „трактувати з Москвою й піддати їй всі тамошні краї“, „і були певні відомости про війська московські“. В московських джерелах не маємо звісток, які-б потверджували чимсь конкретним се оповіданне про зносини з Москвою козаків; але при тодішніх досить напружених відносинах з Москвою (що три роки пізнійше привели таки до війни), Конєцпольський міг справді побоювати ся якихось комплікацій і з сеї сторони. А вже поготові, розташувавши ся за Дніпром, могли собі козаки шукати помочи з Дону, і все Задніпрове взяти в свої руки так, як взяли пізнійше під час Хмельниччини.

Київський наш очевидець каже одначе, що сі „делібератії“ гетьмана не тривали довго. Прибувши „зъ великимъ гнѣвомъ на козаки и на вшитку Русь“, він зараз почав переправляти ся за Дніпро, під самим Київом, але попик ся дуже на сій переправі. Невеликий козацький підїзд. „зъ сто коней шпиговъ“, зловив „капитана німецького“, якого приставив потім до козацької армати, і він велико здав ся козакам „при стрільбі“. Мало не зловлено й самого гетьмана, так що він з-за Дніпра мусїв тікати до Київа.

По сїм Конєцпольський повів переправу справді в більшою деліберацією, і хоч „не бев тяжкости і не малого кровопродитя“, — як каже в промові, — дістав ся за Дніпро. Тут поробив шанці, що мали стеретги переправи і забезпечати польському війську за Дніпром полученне в Київом і правим берегом, і потім приступив під Переяслав, де стояле головне козацьке військо, зайнявши саме місто. В перших днях мая ст. ст. він був уже під Переяславом¹⁾, і здасть ся, попробував ударити на козацький табор, але поніс великі страти нічого не доказавши. Принаймні маємо звістку, що 7 (17) травня він поніс сильні утрати в битві з козаками, так що в варшавських крузах його реляцію прийняли, як погром польського війська²⁾.

З „малости“ своїх сил супроти сил козацьких Конєцпольський злав собі добре справу ще перед тим, і з Кніва виписував до короля різні дезідерати що до присилання нових контінгентів³⁾. Але правдоподібно аж тепер, по битві під Переяславом уявив він собі добре перевагу козацької сили над його засобами, і зараз по битві висилає нові універсали по всій Україні, закликаючи жовнірство як найскорше прибувати, щоб покінчити війну з козаками⁴⁾. По словам Путивльця Гладкого козаки мали в Переяславі 37 тисяч, Конєцпольський вісім тисяч „польських і німецьких людей і Черкас ліпших людей, що від Черкас пристали до Поляків“. Сих „ліпших людей“, себто реєстрових козаків, що зіставали ся в короннім війську по курсунськїм погромі, сучасник-Киянин рахує у Конєцпольского під Переяславом дві тисячі. Але се був контінгент досить непевний, який при нагоді міг перекинути ся до Запорожців, як перекинули ся де які в Корсуні. Властивого польського війська, значить, було всього коло шести тисяч, і з ним треба було тримати полученне з Правобережжєм і додержувати поля козакам.

Війна під Переяславом потрївала коло трох тижнів⁵⁾. Близ-

¹⁾ З дня 8 (18) мая маємо вже універсали Конєцпольского з під Переяслава. Але 17 (27) мая король відписує ще на його реляцію з Кніва. Очевидно він прийшов під Переяслав десь дуже недовго перед 8 (18) V.

²⁾ Листи Сопізі з Варшави — автогр. Публ. бібл. № 221, 166.

³⁾ 17 (27) мая король відписує на його жадання в справі нових контінгентів — Ркп. Публ. бібл. Разн. F. IV № 104 с. 121 об.

⁴⁾ Архивъ Ю. З. Р. III. I ч. 84.

⁵⁾ Се каже Гладкий: „сидѣли дѣ оны вѣ Переясловли съ Черкасы вѣ осадѣ отъ польскихъ людей три недѣли“ (Матеріали Куліша с. 316), і се погверджують документальні дані: під Переяслав Конєцпольський прийшов перед 8 (18) V, трактат з козаками підписано 29 V (S. VI). В своїй промові Конєцпольський загально каже про кілька тижнів війни під Переяславом.

ших відомостей з неї маємо дуже мало. Гладкий, свідок компетентний, що сидів в облозі сам (і як чоловік умисно висланий на звіді московською адміністрацією свої реляції складав свідомо їх ваги), каже, на жаль дуже лаконічно — що за ті три тижні „у польських людей з черкаськими людьми було багато битв, і в тих битвах Черкаси (козаки) Поляків побивали“, а потім наступила рішуча битва, і після неї переговори і згода. Конєцпольський збуває в усіх своїх реляціях історію кампанії загальними фразами, що польському війську в битвах з козаками щасте служило, але козаки таки противлять ся далі. Він повторяє їх стереотипово від перших стадій війни — де криваві подвиги Лаща і йому подібних героїв мали означати, за браком чогось ліпшого, успіхи польської зброї над українським своєвільством, — аж до зстанку, скромно заявляючи в своїй пізнійшій промові, що він „не хоче робити собі слави з крові підданих королівських, хоч би й своєвільних“¹⁾. Вірогідна звістка Гладкого, що своїм авторитетом potwierджує в загальнім і меньш авторитетні оповідання нашого київського літописця, — поясняє таку рідку маломовність Конєцпольського, як і різку переміну в настрю сердитого гетьмана, що так рвав ся „гасити кровю“ козацьке повстання, але потім набрав незвичайної миролюбности і виrozumілости до сих повстанців²⁾. Варшавський кореспондент Сопігів, переказавши реляцію Конєц-

¹⁾ В листі 8 (18). В варшавський кореспондент Сопіги так переказує вісти з театру війни (в реляції Конєцпольського очевидно): Kozackie na Ukrainie bandy ieszce nie do konca usmierzone, lubo ich na kilka miejscach wojsko quarciane gromiło i trzy miasta im gwałtem wybiwszy ich odcięto (Ркп. Публ. бібл. автографі № 221, т. I с. 162). В універсалах з 8 (18). В Конєцпольський оповідав, що своєвільство козацьке по kilka razow odnioszy niemałą kleske, upamiętywać sie nie chce (Архивъ Ю. З. Р. III. I. с. 310). В листі до Конєцпольського король так переказує його реляцію з 17 (27). V: kozacka swywola, chociaż się szczęśliwie przeciwko nim uprzeimosci waszey powodzi, przy uporze swoim stoi (Ркп. Публ. бібл. Разв. F. IV № 104 с. 107).

²⁾ В своїй промові Конєцпольський каже: Tam nastąpiwszy iusz pod Peraśławiem na to swowolenstwo będące, wszystkich media szukałem do skonczenia tey sprawy bez rozlania krwi, iusz nic więcy nie potrzebując od nich, tylko wydania tego, który był przyczyną zamieszania tak wielkiego. Ale upor z prostotą zmieszany nie chciał wystempku tego obaczyć, asz się im zyły zacięło. Nie chce wspominać pres kilka niedziel prac naszych ustawicznych y krwawych боіów, ponieważ ~~nie~~ zyczę sobie, ze krwi poddanych w. k. w., lubo to swowolnych, gło-giam quarerere. Pobłogosłowił iednak P. Bog, ze obaczywszy występек swoy, miloserdzia prosili. Ktorych na dalszą w. k. w. y rpteу usługę, taką iakam w. k. m. posłał uczyniłem z nimi transakcją, w najmniejszym punkcie nie odstempując Kurukowskiey, ale we wszystkim one zachowując.

польського про нещасливу битву 7 (17) травня, пізнійше переказує варшавські поголоски про нещасливу битву 14 (24), яка мала ще гірше скінчити ся для Поляків, але додає, що листи Конєцпольського держать ся в секреті. І в дійсности мабуть ні одного конкретного успіху свого над козацьким військом не міг він оповісти.

Але серед сих битв під Переяславом, судячи з згадки Конєцпольського, козаки не раз поновляли свої пропозиції в дусі вище наведених: видати провідників реєстрових, дати амнестію повстанцям, скасувати куруківську ординацію і санкціонувати *status quo* козаччини. Конєцпольський відкидав сі пропозиції закінчення війни угодою; але йому ставало все тяжше. Жовнірство наглоло кінчити війну, бо служба йому вийшла. На нові контингенти мало було надії. В листі короля читаємо, що жовніри жадали повної заплати, инакше не хотіли йти на війну, — частковою заплатою не вдоволяля ся¹⁾. Та й нолученнє в правим берегом все слабло, або й зовсім переривало ся, і меньшим відділам війська не можливо було перебити ся до Конєцпольського.

В міру того, як виясняла ся перевага козаччини під Переяславом, все грізнійше підіймала ся хвиля повстання. По переході польського війська за Дніпро, підіймали ся, збирали ся все нові ватаги повстанців та вели партизанську війну з Поляками, побиваючи дрібні відділи, що йшли до польського війська або пускали ся за провантом. Наш київський літописець, побільшуючи, розумієть ся, каже, що козаків під кінець війни, „як оповідали“, зібрало ся до сто тисяч, і вони „взяли моц“, відвдячуючи за попередні звірства жовнірські, як вирізаннє Лисянки й Димера:

„Обоз обозом, а тут Поляків нечисленно ходить по всій Україні. Одєн (відділ), що йшов до польського війська, заступили й побили, все забрали. Що були гайдуки — не забивали, бо була то Русь, тільки повбирали ся в їх сукні і побили кілька сот жовнірів, що йшли за гайдуками: жовніри думали, що то гайдуки стоять, і були безпечні.

„Далі в Копачеві (коло Василькова) побили всіх жовнірів і вози їх позабирали, з скарбами. В Димері в пятницю по св. Духу (21 мая с. с.) жовнірів громили. Під Київом жовнірів побили так, що у них, кажуть, коней военних взяли до 600, і вози з усім добром.

¹⁾ Ркп. Публ. бібл. Радн. Ф. IV №. 104 с. 121 об. (лист з 27/V, але думаю, що Конєцпольський про се мусів знатп скорше).

„В неділю всіх святих (23) в окопі враз за Дніпром, де гетьман був зразу окопав ся, побили одну роту, велико богату і мужну, з самих панят — звала ся золота рота, на хорогві було золоте коло. На світанню всіх побито — ноги не випустили; там в окопі поклали й ховати не казали. Скарби там страшенно великі побрали; самих панят тих було півтора, крім челяди, і купців кнївських до дводесяти було — живність провадили до обозу. Кажуть, що та рота була а Ченстохова; полковником був ніякий Ліщинський. Тойж неділі, перевівши ся з за Дніпра, в місточку монастирським побили другу роту — як з повітря лежали по улицях і домах оголені жовнірські трупи. (Підданих монастирських десять забито, аж сам отець архимандрит був у великим страху; нинші з тойж роти забили до 50; одного Русина Попеля знайшли у черця й розстріляли, другого в церкві св. Теодосія)¹⁾. Між ними було якесь велике паня Ілємбоцький, вісімнадцяти літ тільки, кажуть; втілю було, але вони його знайшли, казали йому з собою шуби розібрати ся — він просив ся, триста тисяч окупу давав, але вони нічого не дбаючи й його розстріляли.

„Другого дня в Києві 50 байдаків, а човнів без числа спалили, щоб Поляки не мали чим перевезти ся на тамту сторону до гетьмана; був тоді великий страх на всіх, аж потім відойшли. Тогож дня люде королївські надтягали — кажуть, що за жидівські гроші були найняті. Пришедши вечером, на монастир хотіли вдарити, і вдарили були; але козаки були недалеко, а до того почули івалт великих дзвонів, вернули ся, монастир опанували й Німців відгромили²⁾.

„Від Борисполи в пяти милях, з півтори тисячі жовнірів тільки 25 зістало ся — всіх побито на тім місці. З королєвчевої роти, що в Луцьку стояла й на Русь похваляла ся дуже, — як вернемо ся, всіх вас в руді мати будемо, казали — то з них пятьдесят товаришів згнуло, не рахуючи пахолків. І з тих Німців і гайдуків, що за Дніпром були, не зістало ся нічого, або дуже мало; і ті що монастир грабили, за Дніпром зістали ся“.

Нарешті по двох тижнях наступила катастрофа, яка підрізала

¹⁾ Се, здасть ся, говорить ся про убитих тими жовнірами, яких потім погромили козаки.

²⁾ Тут іде оповідання, як Німці злупили кнївські монастирі, хотіли їх грабити, а ті бороли ся — „тая война через тиждень немало около монастиря (печерського) була“. Її згадує теж Кальнофойський в своїй „Тератургімі“, як чудо милости Богородиці, що монастир виратувала. Були то драгони Бутлера — про висилку їх писав король в цитованім листі 17 (27) V.

до решти завзяте Конєцпольского. Очевидець Гладкий говорить про неї дуже коротенько, але виразисто: „в останнім бою Черкаси у гетьмана Конєцпольского в обозі забрали артиму, богате Поляків в обозі побили, і перевози на Дніпрі зайняли й пороми на перевозах попалили; і після того бою гетьман Конєцпольский з Черкасами помирился“. Конєцпольский промовчує його зовсім, скромно згадує тільки, що козаки, як він їм „жили відтяв“, признали свої вини і милосердя просили. Інші польські джерела, не знаючи ніяких подробиць кампанії (вони таки, мабуть, в переважній частині зісталися секретом для польської суспільности), говорять тільки про великі страти польського війська. Козаки покорилися „по многих кровопролитных битвах, в котрых з королівського війська, не кажучи про простих вояків, шляхтичів товаришів згинуло більше як за цілу війну пруську — на триста їх рахували, і мало хто не стратив коней, що найкращих“¹⁾.

Ширше оповідає про сю битву наш київський літописець, і при всіх побільшеннях і легендарних деяких подробицях в головнім подає її, очевидно, досить вірно, бо згоджується з коротким оповіданням Гладкого, що козаки здобули були сам табор польський, забрали з нього артиму, і відтяли польське військо від Задніпря, понищивши перевози. Не часто маючи оповідання Українця-сучасника, наводимо його реляцію в цілості:

„Битва велика була в саму суботу²⁾. Пан Лащ помітив козаків, що їхали на чату; взявши жовнірів, як кажуть, пять сот коней, напад на них, а не мігши їх „дістати“, дав знати пану гетьманови. Пан гетьман узяв з собою жовніра доброго дві тисячі й пішов за Лащом. Тих козаків уже на тім місці не знайшли, але натрапили на інших, що йшли в поміч тим першим. Кажуть, що їх було небогато, тільки з двіста коней, а Поляки кажуть, що пятьсот. Сі козаки, замкнувши ся в одній шопі, боронили ся так, що жадного з них живцем не ваято, тільки одного сотника, і то раненого. А в тім часі два гайдуки передали ся з польського обозу до козаків і сказали: „масте нагоду, бо гетьмана нема в обозі!“ Тоді козаки до обозу. А намісником гетьманським був пан Нотоцький. Там били ся, сікли! До двох тисяч людей впало з обох сторін. Одні коваки били ся, а інші ваяли три гармати що найбільші

¹⁾ Пиєсецкий с. 500, так само Pamiętniki do panowania Zygmunta III т. I с. 154. Туж цифру, очевидно популярну, подає і Львівська літопись: „такъ повѣдають, те триста велце значныхъ пановъ коронныхъ згинуло“, але додає до того фабульозну цифру звичайного війська — „вшиткого войска до десяти тисячей згинуло“. ²⁾ Літописець мабуть розуміє суботу 22 мая с. с.

і дві гаківниці, та до свого обозу притягли. На то наспів пан гетьман. Били ся потім шість годин; як би дош страшенно великий не перешкодив, певно з них усіх не випустили-б і ноги. Аж гетьман виставив знак згоди, і тоді перестали. З тої битви 30 значних жовнірів привезено до Київа — полковників, ротмістрів, між ними пана Ганібала, що тридцять літ був ротмістром — сам пан гетьман плакав по нїм як по батьку, бо його ради уживано в усім; також другого Ганібала, поручика, свояка його; пана Павовського, п. Карського, п. Красноставського, п. Красновоїського, п. п. Красносельського. Була се та велика битва, де пан Стефан, старший син отця митрополита поліг між козаками¹⁾.

Се та битва, додамо, що стала популярною в новітній традиції під іменем „Тарасової ночі“, як її назвав автор Історії Русів, представивши в виді нічного нападу козаків на польський табор на свято Божого тіла, „котре вони (Поляки) з стрільбою і пированнем відправляють“²⁾. Її оспівав в одній з своїх молодечих поезій Шевченко, на підставі сього оповідання. Що козаки захопили тоді польські гармати, се потверджують і згадки при дальших переговорах Конєцпольського з козаками про „армату, захоплену в шанцях“.

Ся остання катастрофа підрізала енергію Конєцпольського. „Підрізали жили козаки“ йому, не він їм. Крім великих страт причинив ся сильний упадок духа в війську, що рішучо не хотіло й на два тижні ще протягнути кампанії. Козаки перервали получение з правим берегом і побивали де попало поодинці партії польського війська — до сих днів власне належить переважна частина епізодів, наведених вище з оповідання київського літописця. Конєцпольский зложив пиху з сорця і розпочав серйозні переговори з козацьким військом.

„Побачив пан гетьман, що зле, що бють, що хоч би й десять раз більше було його війська, то нога їх не вийде, молив ся, чую, так: „Найсвятїйша Панно, винеси мене звідти здорового!“ Бо і на його самого наїздили на сам табор“ — записує сучасне оповідання київський літописець, і додає в pendant до недавніх заходів коло унії друге сучасне оповідання: „Чув я, показував пан

¹⁾ Куліш відкидаючи оповідання Львівської літописи, як фантастичне мовляв, вказував на сю подробицю, що Стефан Борецький не був зовсім в козацьким війську (Матеріали I с. 302—3).

²⁾ Історія Руссовъ с. 54—2. Традиція, очевидно, якась була, незалежна від Львівської літописи, — не видумка автора „Історії“.

гетьман, утараючи слюзи, велику силу трупі і казав: „От і унія, лежить Русь з Поляками“.

Такі були українські паралелі до оповідань Конецпольського і інших репрезентантів офіційної Польщі про приборкання ковачини, яка, мовляв, по великих втратах, заданих їй польським військом, просила пробачення і корила ся на будуче.

Тепер маємо вже в повній формі ті декларації, якими розміняв ся Конецпольський з козацьким військом після сеї катастрофи¹⁾.

Декларація Конецпольського носить в нашій копії титул: „Спосіб утихомирнення гніву його кор. м. за прогину війська Запорозьського“; вона не має ні якоїсь вступної титулятури, ні підпису — була передана через посланців Конецпольського як формула угоди. Не згадує нічого — хоч як би се було їй на руку — про якусь прошенне згоди, чи просту ініціативу з козацької сторони. Очевидно, Конецпольський перший мусів звернути ся тепер до козаків²⁾.

Вичислив їм в своїй декларації вини їх: убите Чорного, походи на море, напади на польських вояків, аітацію на волости „Так багато невинних людей повідривали сід домів, господарств і робіт, під претекстом нарушення віри, в котрій нікому не було ніякої кривди“. За сеї провини треба б було їх сурово покарати, але що „вже й так багато крови розлило ся і згинула така сила добрих юнаків, що заробляли на добру славу королеві і війську Запорозьському“ — то Конецпольський готов подарувати козакам їх вини під тими умовами:

Вони видадуть Тараса як привідця постання, що мав — як є на то певні доводи — зрадливі замисли против річиполитої, незвісні самому війську козацькому (близше їх, на жаль, і Конецпольський не відкрив, і не знаємо, чи розумів він тут ті ж підозріння про зносини з Москвою, чи щось инше).

Постанови куруківської комісії мають у всім заховувати ся.

Учасники походу на море, що сгав се під час сеї кампанії, по повороті мають бути суворо покарані, провідники видані королеві, а човни повалені.

Старшого, який буде їм від короля наданий, аби прийняли і у всім йому були послушні.

Вірні козаки, що зістали ся при польським війську, і задя

1) Видані в Жерелах VIII ч. 215 і 216.

2) В відповіді козацькій згадуєть ся тільки попередня відповідь, переслана через Ганібала — вбитого в останній битві. Отже попередні зносини були перед катастрофою ще.

їх вірності не губить ся імя козацьке і не забирають ся від козаків їх права і вільности — вони мають бути прийняті в згоду і любов військом козацьким, і шкоди їм мають бути нагороджені.

Виписані за непослух з реестру (що були на Запорозжі) будуть наново прийняті до війська, коли хочуть додержувати умов і послуху на будуче; не реєстрові-ж мають ровійти ся до домів своїх.

Забраних вяннів і захоплену гармату козаки вернуть, і майно жовнірське, забране в Корсуні, назад віддадуть.

Такі були умови Конєцпольского, що з сердитого местника став таким милосердним протектором козащини.

На чолі козацького війська тоді стояв уже не Тарас Федорович, а Антін Конашевич Бут¹⁾. Як і коли стала ся отся переміна, і яку вона мала вагу, не знаємо, бо тільки з козацької відповіді Конєцпольскому дізнаємо ся про неї (може перемінено гетьмана власне з огляду на переговори з Конєцпольським, в певну сатисфакцію і улєкшення ситуації польській стороні). Іменем війська дав новий старший таку відповідь:

„Вже не перший раз рачиш ваша милость писати до нас про смерть небіжчика Грицька Чорного, що буцім то був нам поданий за старшого. Про се ми вже давнійше писали і на письмі подали, що причиною тому, як і виходови нашому з Запорожа були ті прикrostи, що нам докучили, і ми ті прикrostи (dolegliwości) виложили на письмі через й. м. п. Ганібала і й. м. п. Байбузу. А що до моря і нарушення перемиря з турецьким цісарем, то початок до того дав тойже небіжчик Чорний, а декотрі старші, що були тоді з нами, тепер при й. м. п. гетьмані короннім: Качковський і Бордяк, що були осавулами, Капуста — був полковником.

„Що до ровіслання універсалів і громадження людей під претектом нарушення віри, то воно справді так було, що ми розсидали універсали, а дали нам відомість декотрі духовні і світські люде, що не тільки по сусідніх містах чули, але й на собі те дізнавали минулого року, коли їм в церквах забороняли служби божої і церква брацька скривавлена була панами жовнірами, що стояли в Києві — з того згромадились люде.

„Що до видання Тараса, то не сам він оден винен, а ціле військо. Щоб ту вину вигладити, трудно його видавати — мусіло

¹⁾ Антоном Конашевичем зве він себе в декларації, Антоном Бутом зве його протокол.

ся - б покарати його в війську, але не инакше, тільки з тим, аби в милостивої ласки й. м. пана гетьмана коронного, нашого ласкавого пана, була дана нам сатисфакція зі сторони иньших наших — Бордяка, Вовка і Бородка — аби вони теж були покарані, бо той огонь запалили не хто, тільки вони.

„На Куруківську комісію признаємо, що ми присягали, але то ми були змушені вчинити, видячи великий натиск на нас. Військо було не в однім місці, декотрі на морі, иньші на Дону і на річках. Які були видані записи, подібні до торішніх — мусіли ми їх переступити¹⁾. Тепер просимо покійно, щоб нам робити порядок без і. м. панів комісарів: хто буде нам придатний, буде нашим товаришом, а хто не придасть ся, того виключимо.

„Коли хто справді пішов тепер на море з тих, що ми лишили на Запорожю, то вчинив се своєвільно, против суворої нашої заборони, і ми таких обіцяємо суворо покарати як єрадників.

„Старшим нашим має бути, кого ми за згодою всіх собі улюбимо. Покійно просимо того собі в милостивої ласки й. м. пана гетьмана коронного, нашого ласкавого пана, аби й тепер так було, як здавна бувало — що старші некороновані бували. Але по виборі кожний раз ми будемо повинні давати знати й. м. п. гетьману кор.

„Товаришів наших²⁾, коли буде милостива ласка й. м. п. гетьмана кор., нашого м. пана, наступить згода, — обіцяємо ми прийняти за товаришів собі, без усякої догани — як ми хліб-сілі ідали і в добрій згоді бували, так і тепер приречемо бути.

„Нагороджувати шкоди, що стали ся і. м. п. жовнірам — то вже Бог його зна, хто б їх мав нагороджувати, бо і шкоди, далеко більші, які діяли ся і діють ся декотрим нашим, ми теж полишаємо на добру волю. А й. м. п. Тшецецкого і й. м. п. Чарнецкого в товаришами їх обіцяємо пустити, коли дасть Біг дійде згода, — і армату дрібнішу, що ми захопили в шанцях“.

Ся досить іречна, але рішуча³⁾ відповідь кінчила ся прийнятим звичаєм в відносінах до панів куртоазією: „Все се ми віддаємо на милостиву увагу в. м., нашого милостивого пана, просячи унижено і покійно, аби ваша милость показав себе нам нашим милостивим паном і нас, слуг своїх, при давніх вільностях полишити зволів“.

¹⁾ Фраза не зовсім ясна, з пропуском.

²⁾ Тих реєстрових, що були при короннім війську.

³⁾ Dosycь zgrybia foremny, зі злостью іронізує сучасник — у Жуковича с. 89.

Конєцпольський з огляду на сі гречні фрази мав формальне право говорити, що козаки просили ся у нього. Аби лише він вволив їм їх волю!

Не знати добре, як довго потягли ся потім ще переговори. Від першого свого жадання — видачі Тараса — Конєцпольський скоро рішив ся відступити; тим більше що козаки ставили такеж домаганне що до вірної старшини, яка пристала до Поляків. Було рішено, що доля Тараса буде відлана на ласку королівську, але він тим часом, „за горячим прошеннем обох військ“ буде зіставлений війську, а не виданий. Супроти миролюбивого настрою королівських інструкцій, які діставав Конєцпольський під час походу, се вихід був досить безпечний. Маємо лист королівський (тільки що він писаний 2. VI с. с., отже не міг поспіти на час), де король поручав Конєцпольському, для утишення війни, не наставати на виданню проводирів повстання¹⁾. Неохота правлячих сфер до дальшого ведення війни і бажанне закінчення її за всяку ціну мусіли бути Конєцпольському звісні дуже добре.

Скасувати куруківську ординацію формально Конєцпольський відмовив ся рішучо, та й не міг властиво зробити сього. Але зробив важну уступку — згодив ся збільшити реєстр до восьми тисяч. Зроблено було се, що правда, півофіціально, бо в протокол угоди не внесено, і платню в звязку з сим не збільшено, але сучасні реляції з театру війни про сю уступку говорять зовсім виразно, як про одну з основних пунктів угоди²⁾. Одна з них дає такий мотив сього побільшення: треба більшої, двохтисячної залоги на Запорожу.

На обі сторони — як учасникам повстання так і тим, що

¹⁾ Iz jednak z wielu mieysc od przednieyszych panow senatorow mamy pisanania, aby się lenioribus mediis z tymi tam ludzmi rzeczy akkomodowali y tak wiele ich, ktorzy się mogą zgodzić na usługę rptej, nie tracilo — pilnie żądamy upreymosci w. abys uprzezymosc w., lubo by tez y tych rycyroz swawolenstwa swego wydac nie chcieli, — rzeczy tamte z niemi iako mogło będzie bydz akkomodował, gdyż może sie sposob podac, ktorym się bendzie mogło y herstowi swawolenstwa czasu swego zganic (Ркп. Публ. бібл. Рязн. F. IV. Nr. 104 с. 107). В таких обставинах, розумієть ся, не могло бути місця для карі смерті Тараса, яку припускав — на підставі фальшивої звістки про заяву Пісочинського в Царгороді (Pamiętniki do panow. Zygmunta III т. I с. 158), свого часу Костомаров (Б. Хмельницький I с. 94. Див. про се ще Рудницький с. 75 і Жукович VI с. 91).

²⁾ Жерела VIII ч. 217 і 218. також вимітка з сучасного дневника у Жуковича VI с. 94. Жукович готов бачити натяк на побільшенне реєстру в самім протоколі згоди, приймаючи варіант: liczby pokurukowskiej naznaczonej (с. 92).

пристали до польського війська, була проголошена амністія. Випи-сані в реєстру мали бути вернені назад і реєстр наново мав бути доповнений. Для сього діла обома сторонами — повстанцями і вір-ними реєстровцями — мала бути вибрана мішана компромісова ко-місія з делегатів, з кожної сторони по дванадцяти; вона мала пе-ревести доповнення реєстру, вибір гетьмана, і вони-ж, сі делегати давали гарантію згоди і пробачення на будуще¹⁾.

З Запорожців (повстанців), вибрані були до комісії: Левко Бут з Канева, Левко Бубнівський, Каленик з Черкас, Чечуга з Чер-кас, Іван з Канева, Заблоцкий з Канева, Юрко Солтик Харабура з Корсуня, Іван Сорока з Жовтпна, Федор Прало з Черкас, Іван Кулага з Канева²⁾. Вони зложили таку присягу: Ми (вище на-звані) товариші війська й. к. м. Запорожського, що тепер під ре-гіментом Антона Бута, вибрані для „порівняння“ з товариством на-шим, присягаємо іменем всіх Господу Богу в Тройці єдиному, пресвятій Богородиці і всім святим, що ми вертаючи ся до дав-нійшої послушности за наказом ясновельм. й. м. п. гетьмана кор., пана нашого мил., поріжнивши ся перед тм з товариством нашим, а тепер зєднавши ся, пробачаємо всі обраам нашому товариству, що при й. к. м., і як по давньому без усякої догани на славу і службу й. к. м. працювали, так і тепер, пустивши в непамять усе що стало ся під час того розрізнення, не будемо чинити яких небудь докорів або прикростей. А якому-б щось таке було дове-дене — докори словом або вчинком, — всі ми одностийно бу-демо добивати ся, щоб такого без милосердя покарано смертю. На се присягаємо по правді — так нам, Боже, поможи, а коли се не по правді — забий нас, Боже, на тілі й на душі, в сім і буду-чим віку, аминь.

З війська реєстрового, що було з Конєцпольским, делеговані були: Василь Соколка з Черкас, Константин Вовк з Черкас, Олек-сандр Смотрицький з Черкас, Пашковський з Корсуня, Мисько Мануленко з Стеблева, Пирський з Лубен, Гаврило Кулащенко з Переяслава, Захар з Корсуня, Станислав Яблонський з Лубен, Фидон з Переяслава, Іван Туровець з Корсуня, Федор Бобаченко з Стеблева. Вони зложили присягу подібно як делегати запорозькі.

На старшого вибрали вони Тимоша Михайловича, Орендаренка призвищем³⁾. Конєцпольський „з огляду на засвідчену його мужність

¹⁾ Жерела VIII с. 349 і протокол.

²⁾ Стільки дають обі копії разом; деякі ймення поповані, особливо в Ку-лішевій копії.

³⁾ Пок. Куліш, що завзяв ся всіх гетьманів виводити з шляхетських ро-

і в справах рицарських зручність потвердив, чи „подав“ його „всьому війську Запорозькому за старшого, котрому всяку готовість і послухність будуть повинні показувати“. З свого боку новий старшина зложив присягу послушности королеви й державі, обов'язавши ся на море не ходити і нікого не пускати, „тим, що не будуть на службі королівській, на Запороже ходити боронити, ніяких куп ані охотника ані виписаних з реестру без волі короля і річипосполитої не скликати, а навпаки — таких карати“, і т. д.

Все се списано в протокол, дня 29/VI с. с.; оден примірник підписав гетьман польський і передав козакам; другий, іменем нового старшого, підписали Іван Бачинський, Михайло Минковський і писар військовий, і для памяти рішено його вписати до коронної метрики і київського іроду ¹⁾).

„Так пройшла та *комедія козацька*“, кінчив Конєцпольський своє оповідання про кампанію, можливо користно представивши її для польської сеймової аудиторії, і додав: „Признаю ся, що не був я сам дуже вдоволений її результатом, бо не дано сатисфакції за таку образу маєстату королівського, а до того знаю, що хоч запечатано її кровю і стілько присягами потверджено, то у тих людей се не трівке, і мушу остерігти, що як ще в сім році (1631), зараз з весни не запобіжимо сьому, то вони посв'ярять нас з Турками і в велику біду нас заженуть. Можна-б було минулого року (в кампанії) щось соліднійше з ними вчинити, але відповідно до волі королівської прийшло ся приміняти ся до обставин і воюючи прошеним, тим вдоволити ся“.

Пишному гетьманови дійсно не було чим не то що досить, а й трохи бути вдоволеним з кампанії. Козаччина від польського війська відбила ся і вийшла з кампанії з почутем перепаги. Повстанне, непослух, убите казньонного гетьмана пройшли їй вповні безкарно. Виписані за непослух з реестру були вернені; учасники повстання дістали амнестію. Іречні фрази, віддані назад вязн й гармати — більше нічого від них не дістав польський гетьман

дів, і тому не тільки у Сулими, а й у Грицька Чорного бачить „шляхетську фамилію Савич“ (Укр. козаки с. 663), не вважаючи на демократичне призвище (рендаренка вважає його теж „очевидно шляхтичем“ (Матеріали с. 307).

¹⁾ З копії бібл. Красіньских, значно скороченої й місцями сильно поспованої, видав сей протокол Куліш в Матеріалах своїх. Інша копія, повна, в дечім відмінна в рп. Публ. бібл. Пол. F. IV №. 241 с. 654. Я користував ся головню сею повнійшою копією, зазначаючи інтересні відміни коротшої.

А мусів де що важне попустити. В своїх реляціях і в офіціальнім протоколі він кладе натиск на те, що козаки прийняли знову куруківську ординацію; не був то ніякий тріумф, тим більше що коваки аж до самого повстання не підносили голосу против неї, просили тільки увільнення від деяких її постанов. Було-б отже се тільки простим приверненнем status quo; але й його властиво не було. Раа, що рамки реестру ровширено на дві тисячі; по друге — не було вже й мови про фактичне переведенне сього реестру як в 1625 р. Взагалі нічого не робилось і навіть не проєктувалось для того, щоб загнати в підданство назад всю масу нерестрового козацтва — тих кількадесять тисяч, що вняли участь в війні 1630 р. (в протоколі тільки згадка, що вони повинні розійти ся до дому, а їм правительство гарантує „безпеність“ — від репресій). Не було нічого з того, що робило ся в 1625 р., аби загородити дорогу на море, на Запороже — палення човнів, ставлення залого на Запорожу і т. и.

Так і розуміли й толкували на Україні переяславську згоду, що куруківську ординацію скасовано і козачині тепер все вільно. „О перемире (Конєцпольскій) просилъ, що хогіли козаки, то себѣ вымовили“, записує наш київський літописець фінал кампанії: „Козаків на будуче хоч сто тисячів, і сам Конєцпольскій, як я чув, мав їх бачити, як йому Тарас показав те обране військо; гетьмана ані він ані король не мав подавати, а вони самі будуть вибирати; признав йому рицарство“.

Се було таке ж свобідне толкованне переяславської умови в другий бік, як і офіціальне толкованне Конєцпольського, що коваки прийняли в усім куруківську ординацію.

Ситуація була того рода, що Конєцпольському, „приміняючи ся до обставин“, приходило вдовольати ся гречними фразами, паперовими обіцянками козачини і вдячно приймати, коли і того козацьке військо йому не відмовляло.

На плечах гетьмана висіла грова жовнірської конфедерації, небезпека від Татар, небезпека від Турків, від козацьких походів на море, що грозили стягнути новий турецький похід на Україну, майже позбавлену коронного війська. А на західній границі ярила ся далі велика трицятилітня війна, грозячи кожній хвилі затягнути у вир свій і Польщу — особливо з того часу, як центральна роля в сій війні перейшла до смертельного ворога Польської держави і династії — шведського короля Густава-Адольфа, і він все пиль-

нійше розглядав ся в тих внутрішніх елементах її, які-б могли послужити для його акції¹⁾.

В переговорах Конецпольского під Переяславом чуємо про похід козаків на море в маю 1630 р., під час самої переяславської кампанії. В турецьких джерелах оповідаєть ся про спустошення, починені козаками на чорноморським побережю, коло Ізмаїла, Кілії, Мідії, Балчіка, Варни, Сізеболі. Візир Кенан-баша виступив против них з 14 галерами і коло острова Монастиря бачив нібито 300 чайок козацьких; але се число мабуть сильно побільшене в його реляції Козаки пішли від галер в очерета, і тут візир міг їх зловити тільки сім чайок — привів їх з тріумфом до Царгороду, як каже турецький історик²⁾. По скінченій кампанії з Поляками нові маси козащини посунули на Запороже і вибрали ся новим походом на море. Конецпольский, одержавши про се звістку, не тільки поділив ся з королем своїми побоюваннями, що сей похід може зовсім розстроїти відносини до Туреччини³⁾, а й поспішив остерігти Турків про сей сподіваний козацький похід. Сей новий похід дійсно ставив польське правительство в дуже не милу позицію після того, як і воно і Конецпольский поспішили похвалити ся перед Портою новим погромом козаків — мовляв їх сильно знищено, своєвільство розігнано, проводирів їх смертю скарано, Запороже обсаджено залогою і т. д.⁴⁾

Але Турки сим разом стерігли ся самі, і сей новий козацький похід, під проводом Соленика, не мав для них прикрих наслідків. Капітан-баша ще в серпні був висланий з галерами під Очаків, а корпус сухопутного війська під Білгород під проводом сілістрійського намісника Муртаза-баші, в поміч очаківському намісникові. Ескадри, десть при кінці серпня с. ст. удало ся погромити кілька козацьких чайок і наловити трохи невільників, з тріумфом потім привезених в Царгород (турецьке джерело каже, що ввято було 25 чайок, але з листів башів до Конецпольского виходить, що всіх чайок було тільки 15, та й число приведених до

1) Перегляд відомостей у Крипякевича, Записки т. 117.

2) Найма у Гамера V с. 127—8.

3) *racz wiedzieć, że mnostwo kozactwa na Zaporozie poszło, skąd trzydzięsci czołnow na morze gotowało, zaczym czego sie inszego spodziewać tylko nie przyjazni tureckiey, a zatym ich nawalności, gdy słowom u obietnicom naszym w zatrzymaniu kozakow rzec sama korrespondowac nie będzie* — лист Конецпольского до короля 17/IX 1630 н. ст., ркп. Публ. бібл. Разн. F. VI Nr. 104 с. 274.

4) Реляція посольства Пісочинського — ркп. Публ. бібл. Разн. F. IV Nr. 104 с. 13 і далі, кореспонденція Конецпольского з турецькими башами, тамже с. 236 і далі.

Царгорода в'язнів, 150 чол., коли воне навіть не побільшене, показує, що погром зовсім не був значний¹⁾. Баші були вдоволені, а Конєцпольський на звістку їх про погром козацької фльотилі поспішив відповісти заповненням, що як би ті чайки були не впали в руки турецькі, то вгнули б з поворотом, бо він, Конєцпольський, мовляв поставив залогу, яка стерегла їх і мада вигубити всіх²⁾. На щасте його й козацькі в'язні на допитах з свого боку оповідали річи, які в очах Турків потверджували польські реляції про заходи коло приборкування козацтва і стримання їх від походів на море³⁾.

В результаті турецько-польське напруженне було вигладжене, і давнійше пороозумінне було відновлене Конєцпольським і Муртаза-башою на старій основі обопільного пильновання порядку: Польща обов'язувала ся не допускати походів козацьких, Туреччина — походів татарських⁴⁾. Татарський хан, що прийшов був під час сих турецько-польських переговорів під Очаків, вернув ся смиренно назад до Криму, і Конєцпольський вважав, що на кілька місяців Польща від Татар забезпечена. Турецьке військо в Муртазою і ескадра з капітан-башою в середині вересня ст. ст. пішли назад⁵⁾. Туреччина була тим склонніша до згоди, що боротьба в Персії і на Середземнім морю паралізувала її сили, а в Криму побоювали ся, щоб не виринув знову Шагін-герай з своїм небезпечним союзом з козаками і Польщею.

Але незалежно від сього літній похід козащини на море, зараз по кампанії, був симптомом бурливого настрою козащини. Тим часом як перед Портою польське правительство хвалило ся приборканням козащини, в дійсности воно чуло себе перед нею вповні безрадним. „Поданий“ королем гетьман не був прийнятий вначною частю козащини, яка далі гуртовала ся коло Січи. „Давнійший гетьман Антін Конашевнич не хотів бути послухним нововибраною

¹⁾ Лист Муртази-баші до Конєцпольського — л. с. Nr. 104 с. 267, Гамер I. с. Жукович VI с. 100. ²⁾ Ркп. як вище Nr. 104 с. 268 об.

³⁾ Powiedzieli się bydz bez domu y pewnego mieysca do mieskania z teytam wyspy (Січи) kozakami — widząc, że nayiasnieyszy krol i. m. z nayiasn. cesarzem i. m... pokoju y przyiazni zawiera, powatpiwszy, że więcey tu mieszkania miec nle możem, dla tego przez wszystkie armatę przebic y z kozakami dunkskimi się złączysz co rok lupy swe na morzu odprawowac uradzili byli, ale im szczęście nie posłużyło. Так переказує сі козацькі признання Муртаза-баша, ркп. як вище с. 267 об.

⁴⁾ Трактат у Наїми Collectanea I с. 180, обмін листами в рукоп. Nr. 104 як вище с. 269—272; дата подана у Наїми (9/XI н. с.) здасть ся занадто раннюю.

⁵⁾ Листи Конєцпольського до короля 26/IX н. с. — ркп. як вище с. 261.

й іменем королівським поданому, вробив схизму і з кільканадцятьма тисячами звернув ся на Запороже, а той новий зістав ся на волости“, — доносив варшавський кореспондент Сапігів новини з місяця липня¹⁾. Але й реєстрова козаччина, що прийняла нового гетьмана, піднесла голову по щасливо виграній кампанії. Той же кореспондент доносив в тім же листі (2. VIII с. с.): „Новому гетьманови (Орендаренку) й. м. п. гетьман Конєцпольський послав кілька шат і булаву, але він не хотів прийняти їх без дозволу війська. Зібрав раду (kolo) і аж як вона йому дозволила, він ті дарунки прийняв, але все-ж таки при післанцю гетьманським також, не без певної зневаги, не п. гетьманови, а війську за ті дарунки дякував“. Військо, очевидно, було дражливе на тім пункті, що він дістає ті клейноти не від правительства, а від війська. „Потім гармати і иньшу армату, забрану (під Переяславом) вернув п. гетьманови, і за се дуже великий був на нього (Орендаренка) галас, що то він против їх волі вчинив; хотіли його скинути, але він їх заспокоїв, сказав: „хоч я здобич віддав, слави вашої не віддав“, і так доперва те хлопство втихомирило ся. Нема одначе надії на потіху від них, бо дуже беруть гору“²⁾.

На радї, скликаній десь в липні-ж в Черкасах, вислано послів до гетьмана і до короля „в деяких ніби кривдах“³⁾. Звісний нам московський кореспондент Гладкий зі слів Борецького, що їздив на ту раду, оповідав, що на сій радї обговорювано шкоди, починені Конєцпольським під час кампанії — „багато їх городів повоював, жінок, дітей попалив і маєтки позабирав“, „і через те вони з тої ради, вибравши двох чоловіка, післали до короля, а пять чоловік вибрали разом з ними і післали в Польщу довідувати ся, що Поляки по тій війні будуть на них замишляти“⁴⁾. Варшавський кореспондент так переказує жадання, предложені королеви: „між иньшим хочуть, аби більше було число їх, ніж постановлено куруківською і теперешньою комісією, хочуть більшої платні, свободи для віри й иньших вільностей; з тим всім — так міркуємо, відошлють до сойму, але взагалі не дуже їх тут потішили“⁵⁾.

Жадання були старі, але инакшим тоном їх ставлено. „Дуже те хлопство бере гору“, пише той же кореспондент. „От і сі три послі, що приїхали до й. м. короля, дуже гордо говорять, і коли

¹⁾ Публ. бібл., автографи 221 т. I док. № 185. ²⁾ Ibid.

³⁾ Ibid. док. 187 (лист з 26/VIII н. с.). ⁴⁾ Матеріали Куліша I с. 317.

⁵⁾ Лист з 26 VIII н. с. I с. док. 187.

їх й. м. королевич у себе частував, вони хвалили ся своєю хоробрістю, нападали на гетьмана (Конєцпольського) і там і всюди на банкетах кавали, що він даремно і по дурному пирвав ся на них, погубив хороших молодців, а у нас нічого не згинуло, тільки джурів трохи¹⁾, і з того видко, що стримати їх довгий час буде трудно²⁾. Приймали їх банкетами, як бачимо. „З скарбу дано кождому по 10 ліктів адамашку і двісті золотих усім, але грошей не хотіли взяти, відказували, що перед тим завєди на кожного запорозького посла давано по сто золотих, чому ми маємо бути гірші від давнійших³⁾. Хочуть просити й. м. короля. Й. м. королевич дав їм осібно шати і грошей більше, і з того дуже вдоволені⁴⁾).

Дня 23 'VIII с. с. мали козаки раду на Масловім Ставі, недалеко Канева, з приводу жадання Конєцпольського, аби реєстрове військо вийшло на сторожу границь від Татар під Білу Церкву. З сеї ради ходили теж трівожні відомости по Україні. Козаки мовляв марикували, що послів їх довго нема з Варшави, і мали підозріння на Поляків. Під Білу Церкву пішли всі вісім полків, але вели себе підозріливо. Московський вістник оповідає, що гетьман Конєцпольський кликав козаків до свого обозу, але ті не йдуть, стережуть ся від Поляків хитрости — щоб Поляки їх не побии, і самі збирають ся бити ся з ними⁵⁾). Українські монахи на допитах в Москві казали теж, що козачина сподіваєть ся нової війни і припасає порох і олово і всякі запаси, бо Польща певно не помирить ся з безславним кінцем попередньої кампанії: „Конєцпольський славу свою гетьманську і честь королівську стратив — запорозьких козаків не побив, віри християнської на свою римську не обернув, тому просить панів-раду (сенаторів), аби післали з ним „посполите рушення“ на запорозьких козаків, аби їх винищити і віру християнську зруйнувати, аби у всій Польщі й Литві одну віру римську завести“⁶⁾).

До Варшави доношено, що козаки громадять ся, в обові їй коло Білої Церкви є кільканадцять тисяч, і на запитання деяких українських панів, чому тепер громадять ся, після уложення згоди, — вимовляли ся тим, що боять ся нападу від Конєцпольського, а як би він і не мислив їм нічого злого, то однаково мусять бути на поготові з огляду на Татар, що скрізь по Україні крутять ся⁷⁾). Конєцпольський знов скаржив ся на козаків, що вони

¹⁾ І. с. док. №. 187.

²⁾ Матеріали Куліша с. 320. Малор. дѣла арх. ин. дѣль 1630 №. 5.

³⁾ Мат. Куліша с. 298. ⁴⁾ Автографи І. с., док. 187.

не вийшли обозом на волость, як він їм казав, „але розложили ся всюди по волости, нікому не попускаючи, і з великим обтяженням всякого стану людей“, так що Конєцпольский, по його словам, казав їм іти до дому. „За ліпше вважав з самим королівським військом заступати дорогу неприятелеви, ніж слухати про такі їх злі вчинки, про які до мене неустанні відомости доходили“¹⁾.

Козацтво таким чином рішучо вийшло з усякої дисципліни — реєстрове навіть, не тільки що своєвільне. „Дуже хлопство гору взяло“, повторяв варшавський кореспондент тутешні вражіння. Король сухо прийняв послів, нічого навіть не згадавши про їх де-зідерати — за велику ласку казав їм вважати, що пробачені їм давніші сносівльства і послів їх допущено до авдієнції й уціло-вання королівської руки, хоч того не заслужили. Жадав, щоб вірною службою і послухом відслужили вони наперед ті провини, та грозив, що як би козаки знову розпочали які бунти, то знайде на них річпосполита способи приборкати їх, і відбере їм всі вільно-сти їх²⁾. Одначе ся суворість не зробила особливо вражіння, бо вже з кінцем вересня Конєцпольский алярмував короля новими тривожними вістями, що козаків велика маса посунула на Запороже, і можна боятися нового походу на море³⁾; заразом його не покоїла мара нової козацької релігійної війни, „не аби-яка небезпека“, „як можна бачити з інтриг духовенства грецької релігії, котрих ми доходимо“. Король дуже тривожився сими відомостями і піддавав гетьманови гадку розложити часть коронного війська на Подніпровю, лише „сурово наказати, щоб хоругви на своїх становищах поводити ся скромно“⁴⁾.

Ся гадка розложення більшого війська на Україні, не вважаючи на сумні результати, які дав сей експеримент кілька місяців перед тим, взагалі дуже займала правительственні круги. В королівській інструкції на осінні соймиви вказувала ся потреба розложерня значнійшого війська на Україні для затримання в порядку козаччини⁵⁾, і ся справа дебатувала ся потім і на соймі (скликанім на осінь 1630, але відбутім в лютім — марті 1631 р.). Своєвільство козацьке, що так часто нагадувало себе протягом всеї другої половини року, розвіяло всякі ілюзії про результати осягнені

¹⁾ Ркп. Nr. 104 с. 261 об., лист з 26/IX н. с.

²⁾ Ркп. Nr. 104 с. 112, лист короля до старшого козацького, з 26 VIII н. с.

³⁾ Ibid. с. 274—275. ⁴⁾ Ркп. Nr. 104 с. 275 (лист 15 XI н. с.).

⁵⁾ Жерела VIII ч. 222.

останньою кампанією. Даремно пробував їх підтримувати Конєцпольский. Було, очевидно, що кампанія була страчена і переяславська „комісія“ нічого не зробила для приборкання своєвільства.

Деякі воеводства підіймали неприємне питання про те, що властиво дало привід до козацького повстання, і про способи запобігти таким повстанням¹⁾. В дебатах звучало сильне невдоволення з кампанії і її невдалих результатів. Прихильникам гетьмана і правительства приходило ся толкуватись, що з невапаченим військом, яке не хотіло далі служити, ніяких результатів досягнути не можна було²⁾, а без оружної розправи не можливо було козачину лишити, бо се-б було санкцією повної безкарности й привело-б до поголовної різні шляхти на Україні. „Без сумніву влетіло-б панам, які мешкають там, і не багато-б зістало ся там Ляхів цілих, — як то багато поважних людей писало з тих країв“. Мізнійші своєвільства толковано тим, що через недостачу грошей жолд козакам не був виплачений, „мають оказію не тримати ся постаном (переяславських) — хоч взагалі оказій їм не бракує“³⁾.

Козацькі петиції — про збільшення реєстру й підвищення платні, поновлені були особним посольством їх на сойм. Ізшли послами Олександр Боровицький, Пашко Хомич, Стефан Селіпський (?) й Іван Бачинський. Крім згаданих справ просили ще реституції „декогтрих товаришів виписаних, що побівають на Запорожу і по чужих сторонах“. Знаємо се з листу гетьмана Тимоша до кн. Радивида — гетьман просив у нього, як звичайно, протекції для козацьких послів⁴⁾. Просили також, як звичайно, заспокоєння релігійної справи⁵⁾.

Сойм досить сердито відкинув козацькі прошення, ті більше важні принаймні. Польські політики, почавши від оракула українських справ старого князя Збараського (сеніора сенату), рішучо висловили ся за тим, що збільшення числа козаків було-б великим нещастем. „Боже того борони“, козацьке посольство „виправити суворо“, жадати, щоб походів на море і на Запорожжя не було. инакше загрозили, що „шаблюю їх знесуть“. Такої гадки був і сам Конєцпольский, який в додаток до мудрих прикладів, наведених нашим земляком, додав дещо ex propterea diligentia. Вважав одначе потрібним „заспокоїти грецьку релігію, щоб зробити кінець

¹⁾ Інструкція проповідька і сендомирська — Жерела VIII ч. 224 і у Жуковича VI с. 115. ²⁾ Жерела VIII ч. 226. ³⁾ Ibid. ч. 227.

⁴⁾ Лист з датою 3. I 1631 р. з Канева в Археограф. Сборн. т. VII ч. 63.

⁵⁾ Про се знаємо з пізнійших листів на сойм 1632 р.

агітації духовенства між козаччиною, і моськовським інтригам на тім же релігійнім ґрунті, що ставали все небезпечнішими супроти перспектив московської війни — під час соймування вона вже висіла в повітрі¹⁾. Та ж нота зазвучала в промові суворого клерікала канцлера литовського Альбр. Радивила²⁾. Він також уважав потрібним заспокоїти грецьку релігію, бо під окликом релігії до козаків „іде вся чернь“.

Мара релігійної війни що пролетіла літом 1630 р. очевидно не зістала ся без вражіння, принаймні на більш серйозних людях. Козацьку справу трактовано, можна сказати, так серйозно, як ніколи. Соймові наради проходили серед трівожних вістей з України, які могли здавати ся віщунами нової війни, подібної до 1630 р. Варшавський кореспондент Сопігів доносив з 29/I, що козаки збирали ся утопити свого офіціального гетьмана і „дали йому спокій“ тільки, як зблизило ся польське військо; в лист. з 10/II знов поголоски про приготування козаків до повстання³⁾. Не бракувало і ще більш серйозних острогов: говорено про можливість великого селянського повстання (*cruentum bellum rusticum*). Інші, більш наївні пригадували старші міркування, що своєволя ширить ся через жидівські арени. Духовні сенатори радили не поступати різко з козаками і щось додати їм до жолду.

Але загалом всі ці спасенні ради не були сповнені, жолду козакам не додано⁴⁾ — та й ніяких особливих кредитів і рішень на збільшення українського війська не ухвалено⁵⁾. Для заспокоєння релігійної справи, котрої значінне в козацькій справі так добре відчув тепер Конєцпольський, теж нічого не зроблено. „Че-

¹⁾ В цитованим листі з 17. IX н. с. 1630 писав вія королеви про можливу небезпеку від козаків — *od samych nie ladaiakie niebezpieczenstwo uroscic. co sie z praktyk duchowienstwa religii greckiej, ktorych dochodziemy, oczywiscie baszu* (рпк. 104 с. 274). В пізнійшій листі з Варшави 10. IV н. с. 1631, очевидно на основі гетьманських реляцій: *przidzie znou z nimi (козаками) do kłopotu, bo ich Moskwa legatiami pszesz popy sollicitat* (автографи 221, док. 206). Порівняти побоювання зносили з Москвою у Конєцпольського під час переяславської війни. ²⁾ У Жуковича VI с. 133. ³⁾ Ibid. с. 141.

⁴⁾ Див. Жерела VIII с. 368.

⁵⁾ *rad bym... wczesnie wiedziat o miejscu zapłaty y o lhdzbie zatrzymanego woyska, bo na seymie za niezgodą zadna decyzya w tym nie stanela, — пише Конєцпольський пізніше (в квітні). А король йому на се пригадував: *ponniesz uprz. w., iakie były około tego na seymie przeszłym mowy, ze rzeczpospolita chciała tak zmniejszone miec, iakoby kwarciarne pieniądze wystarczały* (рпк. Nr. 104 с. 325 і 327).*

рез загальні справи рiчипосполитої“ відложено сю справу на будучий сойм¹⁾.

Не знайшовши у сойму ніякого реального підпертя своїх плянів на пригнетенне України більшим воєнним континентом, правительство все таки сповнило свій намір — ввело в східню Україну на квартири коронне військо знову. Вважало ся се добрим способом і на притишення своєволі, і з огляду на небезпечні морські походи: про великі приготування козаків до морського походу в Варшаву почали приходити вiсти вже з кінцем марта с. с. ²⁾. Походоми на море одначе тїм не запобігли: в квітні козаки таки на море пішли, починили великі шкоди Туркам і се викликало нову тривогу в польських політичних кругах³⁾. А розквартированне війська на Подніпровю дало привід до нових розрухів, особливо за Дніпром. На жаль не маємо рапортів з України в тій справі, згадуваних в кореспонденції, яку маємо під руками. В ній починає знову повторятися фраза, що стала стереотиповою від Переяславської кампанії: „своєволя гору бере“. Знов діяли ся напади на розквартировані роти, що безкарно минали „для того хлопства“, з великою образою королівського маєстату⁴⁾. Військо нарікало, що причиною такої смілости людности стали ся королівські універсали, якими наказувано війську гостро і суворо всяку здержливість супроти людности. Не хотіло далі служити — збирало ся йти по заплату з України in согроге ціле, так що на літо Україна зіставала ся знову в повній власті козацького своєвільства⁵⁾.

1) Volum. legum т. III с. 320.

2) Kozacy ieszcze troche broią y na morze się poteznie gotują — пишуть Сонігам з Варшави 10. IV н. с., а девять день пізнійше: Kozacy ze zemknieciem się tam części woyska quietiores — автографи Публ. бібл. Nr. 221 док. 206 і 208. Про жовнірські роти розквартировані за Дніпром згадує також Конєцпольский в пізніших листах, жалуючи, що не послушали його ради й не взначали виплату війську в Барі замість Львова, а to dla tego iz woysko wszystko iest na Ukrainie i z Zadnieprza az do Lwowa po zapłatę idąc iako się ludziom uprzykrzy — ркп. Nr. 104 с. 325 і 328.

3) Листи Конєцпольского до короля з 28 IV і 16 V н. с. — Разн. F. IV Nr. 104 с. 325 і 329, листи до Соніги — I. с. док. 204: kozacy szkody wielkie morzem im (Туркам) tey wiosny poczynili. Подробщи не знаємо.

4) З Варшави пишуть: в великий второк козаки напали на кварцяне військо в Ніжній, погромили полки Мочарского і Лаца, розбили Німців з полка Бутлера. В маю: козаки далі воюють з кварцяними, але тепер кварцяні їх трохи приборкали (у Жуковича VI с. 149).

5) В листі з 28/IV н. с. гетьман послаючи королеви реляцію старости калуського (Лукаша Жолквського, комісара до справ козацьких) пише: Widze co swawola co raz gore bierze. zolnierz zas zrozumiawszy z listow y z uniwer-

Правительство, з огляду на напружені відносини з Москвою, трівожило ся, чи нема московської руки в сих українських розрухах; ходили трівожні поголоски про агітацію попів — московських висланців. Рахували ся з можливістю вибуху української іреденти. Дійсно, шведське правительство, рахуючи ся з ворожим настроєм Польщі й її плянами висилки козацьких сил на німецький театр війни, против Шведів¹⁾, робило різні заходи, щоб розбудити українську іреденту — з початку через Москву, намовляючи її виступити в обороні православних Польщі²⁾, а далі безпосередно звертаючи ся до козаків, і дещо з того могло бути відомо в Польщі.

Скоро одначе в козацьких кругах зазначив ся користний для польського правительства поворот. Можна думати, що статочнійші елементи козаччини самі поміркували, що струна занадто перетягана є, і не годить ся так використовувати безсилности польського правительства. До того ж придружили ся ще обставини в церковній сфері. 2 марта с. с. скінчив свою житеву путь митрополит Йов, і супроти ріжних течій і напрямів, які випливали в українській суспільности при сій нагоді, та всяких плянів і перспектив, не наручно було загострювати саме тепер відносини до правительственных сфер і збирати в сих кругах злобу і пімсту на голову укра-

sałow w. k. m., ze ich za swawolnych, występnych y nieposłusznych udano, bardzo są zalosni, zaczym ze hostiles insultus na chorągwie w. k. m. od tego chłopstwa impune isc muszą, cum quali dignitate maiestatu w. k. m., kozdy widzi, a ieszcze lepi czas krutki ukaze, iaka trudnosc ta nieposkromiona przyniesc swawola; byłby czas teras sposobny in ordinem tę swawolą, redigere y zabiezec, iakoby przez tę swawolą więcey rpta zadnego periculum ne miała y samsiadom do rozerwania pakt przyczynny nie dawała, ale ze rpta na seymie y mowic o tym nie chciała (про кредити на українне військо), infortunie ony to się przypisac musi. Lubo tedy od w. k. mei na przesze listu moie nie mam rezolucyi, pisze do imci p. starosty kaluskiego, aby nisz ona nastapi, wszystkich przystoynnych szrodkow zazywał do zatrzymania przez wszelakich kłotni woyska, poniewasz tesz za tak bliskim czasem zapłaty przyydzie mu się reysterowac ztamąd. Koroľь відповідав: Wyrozumielismy z pisania uprz. w. y z listu ur. starosty naszego kaluskiego... iako gore bierze swowolenstwo kozackie, wziąwszy powod z listow naszych, ktoreśmy dali do zolnierzow na stanowiskach tamecznych będących, i poruchaw perekazati жовнірству, що вони не маіа tym nadzieie do łaski naszej tracic, a wzlaszcza że smy iestesmy o nich tego rozumienia, iz sie wcale powinności swoich skromnie iako nalezy zachowuią — ркп. Nr. 104 с. 325 і 327.

¹⁾ В одній з варшавських реляцій з кінця 1630 р. маємо звістку про бажання Валенштайна дістати від польського правительства 10 тис. Запорожців, і літом 1631 р. староста калуський збрав ся йти в поміч цісарю з 3000 козаків, 1000 гусарів (у Жуковича VI 105, 152).

²⁾ Див. Форстена Балтійській вопросъ II с. 355 і д.

їнської суспільності в такий дражливий і небезпечний момент. І от саме серед початків виборчої агітації за митрополічу столицю, в цвітні 1631 р. військо козацьке висилає якусь декларацію своєї лояльності — на жаль не викриту досі в повнім своїм тексті¹). А трохи згодом, паралельно з вибором митрополита заходить зміна і на гетьманстві: на місце Орендаренка, скиненого з гетьманства, очевидно, — вибирають репрезентанта статочних кругів, при тім талановитого і зручного політика і адміністратора Івана Кулагу-Петражицького, одного з переяславських комісарів. Хоч там він виступав по стороні свосвільних, але вибір його не стрів опозиції в польських кругах, і король „подав“ його війську Запорозькому своїм універсалом, що заховав ся в повнім тексті, й через те варто його навести — бо се одинокий документ в сім роді.

„Всіх ввагалі й кожного з окрема, кому то треба знати, оповіщасмо, що ми з огляду на поручену нам вельм. воеводою сандомирським, гетьманом польським коронним, вірність для нас і річипосполитої, досвідченість в рицарських справах і охоту до услуг нам Івана Петражицького, іменуємо й даємо²) його за старшого війську Запорозькому, не сумніваючи ся, що на тім порученім йому старшинстві він буде свідчити належну вірність та послужність нам і річипосполитій, запобігаючи всяким свосвільствам і не допускаючи того, щоб покій сусідами турбував ся і нарушував ся через військо Запорозьке. Подаючи се до відомости козаків Запорозьких, всіх ввагалі і кождому з осібна наказуємо, аби його за старшого мали і належну послужність віддавали йому, згідно з комісією куруківською, вірно сповняючи се з огляду на ласку нашу і свій обовязок. В Варшаві, 22/IX. 1631“³).

Правительство, як бачимо, ігнорувало факт вибору старшого військом так само, як військо старало ся ігнорувати потвердження сього вибору правительством.

Новий гетьман справді показав свою вірність і потішив серце королівське, скоро по своїм виборі на уряд переславши гетьманови коронному звістку про посольство дідичного ворога королівського, короля шведського Іустава, що прибуло до козаків через Москву, в товаристві приданого з Москви агента, звістного вже нам Путивльця Гладкого. Вони мали допитати ся до братів митр. Борець-

¹) Поки що мині стріла ся лише коротенька згадка в листі Конєцпольского до короля 16/V н. с.: O kozakach co mi pisze imc. p. starosta kałuski i i. p. halicki, posyłam w. k. m. — dai Roze, aby sie ta powolnosc ich skutkiem ukazala samim (рпк. 104 л. 329 об.).

²) Zaznaczamy i daiemy. ³) Жерела VIII с. 332.

жого і до владки Борисковича, щоб вони їх провели до козаків не Орендаренкових, офіціальних, а війська ворожого Польщі. Але не знайшли сеї дороги і попали до реєстрового війська Кулаги, а Кулага поспішив повідомити про сю місію польське правительство.

Про зміст листу Кулага не міг відразу нічого сказати — „листів від них ще ми не брали, бо зводиш в. милость знати, що у нас без ради їх читати не можна; післали ми до полковників і иньше товариство, аби зіхали ся“. Але трохи вгодом прислав і самий лист — не дуже багатий змістом і інтересний тільки як одна з проб завязання безпосередніх зносин. Писав його „тайний радник й. в. шведського короля“ і посол до республіки польської Яків Руссель (Розелій), французький гугенот, дипломат-доброволець, що від довшого часу займав ся польськими, українськими, московськими справами, якийсь час сповняв поручення Бетлена у шведського короля, тепер був в службі Іустава-Адольфа спеціально в польських справах, приготовляючи кандидатуру його на польський трон на випадок смерти Жинимонта. Одним з перших його діл в сім напрямі був отсей лист до козацького війська, написаний з Ріги — де резидував Руссель, 25 червня 1631 р., і пересланий з двома французькими офіцерами. В листі сім, многословнім і напухистім¹⁾, але змістом досить біднім, як я вже сказав, він заохочував козацьке військо вйти в безпосередні зносини і приязнь з шведським королем, як великим прихильником грецької віри, а ворогом єзуїтів. По його словам королеви радили звернути ся до козаків патріарха, особливо царгородський Кирил. „що пакує над вами в справах віри“, очевидно — зарекомендував королеви їх „неослабно-горяче бажанне свободи“, невгасиму ревність до віри грецької і ненависть до її ворогів²⁾.

¹⁾ От якимъ словами звертав ся Розелій до козаків: Nobiles et liberi milites, viri strenui, Boristenis et Ponti Euxini dominatores et quod maximum est — religionis christianae graecae et avitae acerrimi defensores! Він запевняв їх, що король його здавна бажав засвідчити свою приязнь reipublicae vestrae et universo insigni ac praevalido nobilium kozakorum Zaporovianorum corpori, і тепер хоче вийти in tractationem confederationis vobiscum arctioris et inviolabilis non minus publice privatimque omnibus honorificae quam utilis pro bono et assecuratione libertatis vestrae... et imprimis ad vindicandam ex tyranide pontificis romani eiusque satellitum principum, communium adversoriorum nostrorum, avitam vestram religionem graecam, quae gemens et persecutionem durissimam perpessa auxilium divinum vestrumque vehementissime implorat.

²⁾ Лист Руселя і кореспонденція Конєпольського з сього приводу — ркп. Публ. бібл. №. 104 л. 315 і далі. Тепер видав їх, з копії бібл. Чорторийських

Як прийняли козаки послів, офіційної реляції Кулаги немає. Донський козак, що був на раді в Каневі, коли читав ся той лист, оповідав, що гадки козаків ділили ся: „мелкіє люди“ висловляли ся неприхильно для польського правительства, або як сей вістник оповідав — „говорили, щоб їм служити цареві, а тут їм, Українцям, і вірі благочестивій від Поляків кривда“. Але статочніші противили ся політиці авантур: „лучшіє люде Черкасы, которые пристали къ Полякамъ“ ті „перемовили їх на своє і листи і „Німців“ післали до гетьмана Конєцпольского“¹⁾. Подробиця без сумніву схоплена з життя, хоч і перепущена через „упрощену“ московську призму. В варшавських кругах ходили оповідання, що козаки шведських послів утопили, потім — що не утопили, тільки погдумили ся: стали поїти горілкою, а як ті не схотіли, то почали на них кричати, що вони зрадники і їх не горілкою, а водою треба напоїти — утопити, і кінець кінцем відіслали їх до Конєцпольского. Той відставив їх до Варшави, а уряд за краще вважав з усею куртуазією, але і в виказаннем некоректності таких ігнорії, на стид шведській дипломатії, вислати їх до Швеції²⁾.

Разом з користою зміною на гетьманстві правительство задумувало ся над способом провести і на київську митрополію якусь людину суголосну, або податну для правительственной політики. В червні (23/VI н. с.) король вислав лист до тодішнього київського воєводи Тишкевича в сій справі. Король згадав, що по його відомостям „Борецький псевдо митрополит київський умер тими днями“ (а вмер він тому три місяці з верхом!), і на митрополію кандидує Мужилівський — „покинувши жінку, силкуєть ся бути митрополитом“. „А що для нас і річипосполитої дуже важно, аби на се місце козаки не всадили якогось чоловіка „несфорного“ і бунтівничого, що потім їх бунтував би й підюжував против католиків і уніатів, — тож рішшли ми знести ся з вашою мил. як тамошнім воєводою. Поручаємо дуже в милости козаків намовляти, аби не поставляли собі митрополита без волі і подавання нашого, бо подаванне його належить до нас, по праву нашому королівському і законам коронним, — та своєю повагою і зручністю так попровадити, щоб ані згаданий Мужилівський не дістав митрополії, до котрої наставив ся, ані иньші які б могли нам чинити замішання і розрухи“. Михайлівський монастир по

др. Крипякевич в цитованій статі — де зібраві відомости про політичну діяльність Руселя (Записки т. 117).

¹⁾ Акты Москов. госуд. I ч. 328.

²⁾ Публ. бібл. автор. 221 ч. 247 у Жуковича VI с. 156; Крипякевич ор. с.

Борецьким король поручив Тишкевичу зайняти, щоб передати королівському комісарови — король хотів дати сюди Германа Тишкевича, невдалого кандидата на печерську архимандрію по Копистенським, воєводиного свояка. Але при тім всім наказував пильно стерігти ся, аби не викликати „якогось розруху між козаками“. „Як що може той монастир взяли в своє володінне козаки та пробувають у нїм якоюсь громадою, то стережи ся в. м., аби не прийшло при відбиранню до якогось кровопролитя, а з тим і до розруху козацького і всеї України“¹⁾.

Як бачимо, порученне було не тільки сильно припізнене, але й дуже трудне до виконання, так само в справі монастиря як і в справі митрополії. В справі монастиря принаймні було за королем ясне, віками усвячене право патронату. Що до митрополії — то домогати ся, щоб на місце Борецького предложили кандидата до затвердження короля — значило признати паралельну з уніатською православною ерархію, значило зійти з становища, на яким правительство польське стояло весь час. Справа дуже складна, яка могла бути переведена тільки в формі обостороннього компромісу, як се плянувало ся в 1628—29 рр. і дійшло кінця потім в 1632.

Тепер в сїм напрямі правительству не вдало ся нічого зробити, і навіть не знати, чи робив які небудь заходи воєвода, щоб сповнити королівські інструкції. Михайлівський монастир мав уже ігумена: братія вибрала на ігуменство намісника печерського Філотія Кизаревича, очевидно кандидата Могили, котрого Борецький своїм тестаментом визначив опікуном не тільки свого майна, а й самого монастиря. Роблячи се, покійний митрополит може мав замір облекшити дорогу до митрополії приятелеви і товаришови своїх останніх церковно-політичних плянів. Сей мав шанси дістати королівське потвердження, і хто зна чи правительство й не мало його на гадці вже тоді, поручаючи Тишкевичу відсувати опозиційних кандидатів. Могила мав дуже добру репутацію в католицько-уніатських кругах²⁾, і сам без сумніву мав нляни на митрополію.

¹⁾ Ц. Могила I дод. 72.

²⁾ Рутський, аргументуючи свій плян руського патріархату в 1629 р., вважав для нього найвідповіднішим кандидатом Могилу, бо він міг послужити ділу унії не тільки на Русі, але і в Молдаві та Валахії, — робить вражіння людини прихильної до католицької віри, при тім освічений, вміє по латинськи, розуміє свято-отецькі писання, доброго житя, тверезий і не розпустний, двічі на тиждень служить службу божу — що у Русинів рідко, і пильнує дієцпільні — так що під його рукою з 80 черців, котрих він застав, зісталось тільки 18: не знесли його режіму, а він їх непорядносп. Записки т. 116 с. 22.

Його зближення до брацтва по смерті Борецького, вижидання в справі фундації колегії (в своїй декларації, даній 15 VI у Львові він полишає собі вільну руку — фундувати колегію при Печерськiм монастирі чи там „де вважатиме потрібним (с. 420), нарешті перепони і прикрати, які робив він в Михайлівськiм монастирі Копинськoму — все се виразно на те вказує.

Але в очах сторожів православя Могила скомпромітував себе участю в уніоннiм компромісі, і при обсаді митрополії його кандидатура не пройшла. Вибрано репрезентанта старо-православних аскетичних традицій, фундатора дубенських монастирів Ісайю Копинськoго. Довершено се десь в червні чи в липні, „совѣтно отъ всего народа російскаго“¹⁾, але подробиць про сей всенародній вибір не маємо. Слідом посвятив його переіший митрополит з Греції, і партія Могили могла тільки пімстити ся на контр-кандидаті тим, що довгий час облишала його без резиденції: Михайлівськiй монастир тримав Могилин підручник Кизаревич і не пускав Ісайю навіть потім, як михайлівська братія, очевидно — під натиском суспільної опінії формально вибрала своїм ігуменом Копинськoго (ігноруючи попередній вибір Кизаревича)²⁾. Кизаревич далі тримав ся в монастирі, аж нарешті при кінці року випровадило його відси військо Запорозьке тапу мілітарі: полковник війська Запорозькoго Демян Гарбуз, з козаками, дня 10 грудня, „валтом“ наїхав на Михайлівськiй монастир. Кизаревича відси „вирутував“ і випровадив в володінне монастирем Копинськoго³⁾.

Вся ся історія наробила досить kwasів в київськiм, і взагалі в українськiм світі, і власне під вражіннем сих подій оповідали в Сівську на допиті монахи з Новгород-Сіверськoго, в вересні 1631 р., що козаки посадили на місце Борецькoго Ісайю, бо тільки він стоїть за православну віру, а печерськiй архимандрит піддаєть ся Ляхам і тримає з ними против козаків⁴⁾. Заразом оповідали поголоски про нові нагінки Поляків на православну віру, що ходили по Україні, очевидно в звязку з тими київськими подіями. „Ляхи з Польщі сходять ся під Київ та стоять у Київі та

¹⁾ Каталог митрополитів публ. бібл. — Бычкова Описаніе рукописныхъ сборниковъ имп. публ. бібл. I с. 65. Близша дата вибору Ісайі не звісна, Голубев думає, що сталось се ще перед виїздом Могили до Львова, десь на початках червня (I с. 452), але се не певно. Про посвященне Ісайі арж. иностр. дѣль, дѣла малорос. 1631. 1/IX, № 3.

²⁾ Акт виборчий, з 29/X 1631, в Актах Западной Россіи IV ч. 231.

³⁾ Акты Зап. Рос. V ч. 12 — пізнійший протест противників Копинськoго.

⁴⁾ Акти Москов. госуд. I ч. 315, пор. вище с. 98.

поблизу його, по обох сторонах Дніпра, а запорозькі козаки пішли під Маслів Став, і де запорозьких козаків Ляхи здивають, побивають на смерть“ — все мовляв за самовільний вибір митрополита. „І кажуть, що у Ляхів з запорозькими козаками буде знову війна незадовго, сеї осени, і тому Ляхи післали в українні, литовські (українські) пограничні городи смоленського біскупа (Льва Кевау, уніатського владика), щоб він переводив людей всякого стану на свою лядську віру“. Прислав він своїх людей до Стародуба і Новгород-Сіверського, і ті печатали і руйнували „руські“ церкви, а людей силоміць переводили на лядську віру, так що багато повтікало, та збирають ся йти за московську границю.

В сих оповіданнях сіверських монахів, наскільки вони торкають ся Сіверщини, мусить бути щось правди — якісь прояви уніатської „проповіді“. На них знаходимо натяк і в козацьким польськостві на сойм на початку 1632 р.

Але напруженне, про яке сї звістки говорять, вигладжувало ся — по части заходами статочних і їх нового гетьмана, по части завдяки самому польському правительству, що відкрило нову арену козацькій енергії й по стількох балаканнях про дотримуванне курківської ординації само зняло її з козащини — з огляду на перспективу війни з Московією.

Відносини польсько московські були напружені від самого трактату в Деуліні (1618), що завів перемире на 14 літ і півроку. Москва не могла переболіти утрати своїх провінцій, а ще більше не могла знести, що польська сторона ні за що не хотіла признавати царем Михайла Романова і відмовляла йому царського титулу в усіх зносинах. Війна з сього приводу висіла весь час у повітрі, а в міру того як зближав ся кінець нереміря (уложеного до весни 1633 р.), вона була все більш неминучою. Літом 1631 р. московське правительство рішило ся розпочати війну на смоленським пограничу і почало приготування. В Польщі се не зістало ся секретом, і в осени того-ж року польське правительство постановило розпочати мобілізацію козащини для походу на Сіверщину. Перед тим вела ся мова про висилку козацького війська (двадцяти тисяч!) під проводом королевича Володислава в Німеччину, против шведського короля¹⁾, але супроти московських перспектив сї пред-

¹⁾ З актів німецької нунціатури — у Форстена Акты и письма I с. 315 З сим треба звязати оповіданне одного московського вістника, що до Запорожців послав також цісар посла і гроші, щоб Запорожці йшли помагати

ложення були відхилені — козаки потрібні були собі. Московські вістники, що їздили „для вістей“ по Україні в жовтні й падолисті 1631 р., оповідали, що при них „прислав литовський король до Канева, до козацького гетьмана Кулаги корогву, булаву й бубни, та велів йому, гетьманови, кликати по литовських городах, щоб усякі охочі люде писали ся в козаки, і котрі козаки були виписані, тим ведено знову бути козаками¹⁾).

Сим козаччині „розрішало ся на вся“ на волости. Але взамін польське правительство поручало Кулазі запобігти походам на море, щоб по можливості забезпечити себе від яких небудь несподіванок з турецького боку. Літом того року був похід на море з Дону, в частю Запорожців: ходило донців півтори тисячі, та пятьсот запорожців, „які тоді були на Дону“; на морі заступили їм дорогу каторги турецькі, і вони пішли на Запороже, з тим щоб там зазимувати²⁾. Сей похід міг спеціально ще підогріти вічну тривогу польського правительства на пункті тих походів на море. В кождім разі Кулага дістав наказ вивести виписчиків із Запорожа і попалити човни, щоб запобігти дальшим походам. Був присланий і дворянин гетьманський Загоровський, аби на очах його сю церемонію сповниди. Кулага вислав з ним на Запороже відділ реєстрових (з пятьсот мужа, як переказували московські вістники). Але ся екскурсія не дійшла кінця через татарський напад, що тоді трапив ся: пішов царевич кримський Махмет-герай з мурзами на землі коронні, і козаки мусіли зайняти ся обороною границь від нього³⁾.

Козаків, як говорило ся на Україні, було тоді на Запорожю тисяч в пять, гетьманом був у них, по словам одних — Дацько Білоцерковець, по словам иньших — Тарас⁴⁾, а Дацько був полковником (а може за зиму зміна стала ся). На Україні казали, що виписчики Кулаги безпечно не послухають, і як Кулага таки пішов зимою на Запороже з Канева сам, сподівали ся нової війни між реєстровими і виписчиками („Черкасами письменними“ і „от-

йому на Шведів, а король польський того цісарського посла не пустив до козаків. відказав: „нам тепер і самим люде потрібні“ (Акты московск. гос. і ч. 330).

¹⁾ Акты Москов. госуд. I ч. 318, пор. 328.

²⁾ Акты Москов. госуд. ч. 328, Донскія дѣла I с. 341. В кореспонденції турецькій 1632 р. маємо згадку про похід 16 човнів козацьких на море — Ркп. Публ. бібл. Разн. 104 с. 586 л.

³⁾ Лист і інструкція козацька на сойм 1632 р. — низше, с. 137—8.

⁴⁾ Одна реляція зве його „Тарасом Чорним“ (Акты Москов. госуд. I, ч. 333), але се чи не ремінісценція Грпцька Чорного, Тарасового противника.

ставленими“ по термінольоїї московських реляцій). Але сі вішуння не справили ся: Кулага з полковниками Клишою і „Колінкою“ (так його звуть сі вістники) без кровопролиття потрапив намовити Запорожців — мабуть з огляду на правительственну мобілізацію — піддати ся королівській волі. Запорожці дозволили навіть попалити свої човни — тільки човнів донців, що були на Запорожу, палити не дали. Самі пішли на Україну, Тарас з Кулагою, і Донців з собою туди на зимівлю з Запорожа забрали, а на Запорожу лишили залогу з полк. „Колінкою“¹⁾.

Напруженне таким чином було вигладжене. На останній Жимонтів сойм. скликаний на місяць март, козацька старшина, висилаючи свої петиції, могла прохати їх сповнення в повній свідомості свого похвального поведення і положених перед річею посполитою заслуг. Про недавні напруження вона говорила як епізод безповоротно пройдений і досить твердо ставила свої жадання, знаючи наскільки правительство рахує на неї.

Зачинали від релігійної справи. Пригадували королівські обіцянки. що вона буде полагоджена; споминали, що на останнім соймі обіцяно полагодити справу на найблизшій і владиків на їх єпархіях потвердити. Вказували на кривди, які діють ся православним на Білоруси, в Перемищині, на Волини, „а нарешті отсе недавно в Сіверській землі, коло Чорнигова і де инде, наближаючи ся до нас, так що духовні наші не можуть безпечно відправляти богослуження в домах божих, а нарешті — і в домах своїх“. Далі йшла справа желудкова:

„Не тайно, так думаємо, вашій кор. милости“, — писали в інструкції, — „що по нашим нереступі торішнім, як ми робили порядок в війську і зводили в компуг (реєстр), ніяким чином не могли ми ввести все військо в шість тисяч, бо дуже багато заслуженого товариства поприходило: одні з неволі, забрані на службі вашої корол. милости, иньші перед тим на Дін, на річки і де инде порозходили ся, а тепер повертали ся, так що повиключавши багато иньших, ледве містило ся в восьми тисячах. А ще й від вашої кор. милости буда обіцянка причинити нам ті дві тисячі“

Козаки просили через те причинити й платні й суєна, а окрім платні ще дати на армату, та визначити їй місце. Заразом давали знати, що саме вибирасть ся знову на Запороже половина війська а самим старшим, на погамованне своєволі і паленне човнів, — про-

¹⁾ Акты Москов. госуд. I ч. 327, 328, 333, 336. Донскія дѣла I. с. 342.

сять короля не турбувати ся сим походом і не підозрівати в нім чогось иньшого.

В посольстві їздили Станислав Яблонський і Криштоф Кши-воблоцкий.

Відповідь короля була солодкаво-квасковата. Обставини змушували його в даний момент особливо цінити прихильність козаччини і взагалі українського елемента: і перспективи московської війни, котру він в інструкції соймикам властиво в цілости проєктував зложити на плечі козаччини¹⁾, і страх перед шведсько-московськими інтригами на Україні і Литві, і бажання не відштовхнути від себе Українців в хвилі, коли він, передчуваючи близький кінець, робив останні заходи для забезпечення корони старшому синові і якихось дотацій иньшим дітям. Отже старав ся наломити себе на всяку можливу ласкавість супроти постулятів козаччини і українських кругів взагалі.

В своїй відповіді козацькому війську в справі релігійній король звертав увагу козаччини, що то „не ваша річ завідувати тим, що дієть ся в в. кн. Литовським, бо тамощні обивателі самі можуть оцінити, чого їм треба і самі без вас звичайно донесуть маєстатови нашому, як-би яка кривда діяла ся“. Було в тім немов мовчазне і досить несподіване признание, що справами української церкви козаки мають право займатися; але мабуть сього король не хотів сказати. Він каже, що він досі взагалі не чув нічого про які небудь кривди в релігійній справі; але напише до митрополита і иньшого духовенства (уніатського) і запитає їх та накаже стримувати ся від усяких кривд.

Що до збільшення війська король зазначив, що останні дві тисячі причислено без позволення королівського, і попередній соймсю справу відложив. Що стало ся, того король „на той час порушувати не хоче“, тільки всі иньші справи відкладає на пізнійше, бо короткість сойму не допустила нарадити ся над сим. На будучім соймі обіцяє внести справу збільшення платні козакам і підтримати її всім своїм впливом, так само справу спеціальної дотації для козацької армії. Похваляє козацьке військо за його заходи

¹⁾ Див. у Жуковича с. 168; король стараючи ся можливо не перелякати шляхти перспективою війни, представляє, що як Запорозьке військо стане в такім числі як під Хотином, то Польщі досить буде докинути до сього тільки тисячі дві гусарів, а решту нехай понесе на собі в кн. Литовське (рпк. Публ. Бібл. Разн. 104 с. 555 і д.).

коло заспокоєння своєволі на Запорожю. Висловляє своє переконання в вірності і лояльності війська¹⁾.

Все се звучало як обіцянка нового, прихильнішого курсу супроти козаччини і українського елемента взагалі.

Але ще більше ніж ся королівська декларація 6/IV 1632 р. і ще ширші перспективи відкривала перед ними сподівана смерть, що вже витала над королем і звучала з усіх останніх його заяв і переговорів з ним.

III

Безкороліве і „заспокоєння православних“.

Смерть короля. Пляни православних. Сойми безкоролівя. „Пункти заспокоєння православних“. Нова ерархія. Полагодження релігійної справи. Боротьба.

Старий король дограв. Останніми роками він все частійше і сильнійше западав на здоровлю. Се, той сам поважний вік Жигимонта (урод. 1566) казали сподівати ся його смерти з дня на день, і останніми роками все частійше і живійше дебатують ся різні мляни на випадок його смерти, а сам король робить останні старання ще за свого життя забезпечити польську корону синові Володислави. Та на се не годили ся. Безкороліве, перспективи передвиборчих переговорів і торгів відкривали широке поле для плянів і мрій, що не могли здійснити ся за життя сього короля і не багато шансів мали - б, коли - б зараз на його місці опинив ся вже готовий, наперед вибраний, ні від чиєї ласки незалежний його син. Мусіли бути вибори, боротьба, торги, концесії. Зріктись їх — ніколи в світі!

Король дограв. І все, що гнітило се довге, безпросвітне, сливе піввікове панованне бездушного, тупого вихованця єзуїтів, присвячене збудованню і забезпеченню єзуїтського пановання над політичним і духовим житєм Польщі, — нетерпеливо чекало про-світку, який обіцувало сьому світови безкороліве. Найбільш упосліджені групи: литовські і польські дісіденти, православна Україна і Білорусь, недобитки православної шляхти, міщанство, духовенство готовили ся й напружували свої останні сили, щоб дати

¹⁾ Документи в Публ. бібл. Рязи. F. IV 104 с. 663, 664, 666.

останню битву, зробити останню пробу постояти за свої права, за своє існування.

В свіжій пам'яті були слова першої годови православних, Лавр. Древинського, сказані уніатам по погромі православних на соймі 1623 р. (с. 508): „Бачимо, що нічого ми не досягнемо против вас, поки сей король живий, але під час безкоролів'я ми всім силами підніmemo ся на вас!“ Древинському і багатьом його товаришам тодішньої кампанії доля судила дожити сього моменту, і вони сповнили своє тодішнє слово: напружили всі сили тодішньої Русі, щоб дати останню рішучу битву на забезпечення її національного існування, на охорону від небезпечного боляка, яким була на її організмі тодішня унія, на загарантовання недобиткам православним горожанських прав.

Наелектризована вагою моменту Русь українська і білоруська поставила ся справді і конвульсивним напруженням своїх так сильно вже надшарпаних сил зробила дійсно імпозантний натиск на сучасну польську суспільність і правительство. Осягнула ним законодавче признание і загарантованне православної церкви і перше ніж перейти остаточно в політичне неіснування, передала потомству сю останню форму національного життя забезпеченою кажу про жите загальне, бо козаччина була й зістала ся всеж таки місцевою тільки формою українського національного життя.

Були се останні зусилля шовковника, що виплітає бульку для нової метаморфози свого життя.

Незвичайно інтересний момент, і приходить ся сильно жалувати над браком більш інтимного, закулісового матеріалу з сього часу — з тих приготувань, заходів і дебат, що попереджували публичні виступи українських (і білоруських) репрезентантів. Розпоряджуємо тільки самими офіціальними грамотами і заявами *pro fero externo*.

Ареною їх передусім, з порядку польського державного життя, муєв стати конвокаційний сойм, що мав організувати управу на час безкоролів'я і заразом приготувити ґрунт для будучого вибору короля та виробити конституційну хартію (*pacta conventa*), що мала бути йому предложена.

Король умер 20/IV с. с., скоро після сойму, що й був скликаний ним головню для упорядкування своїх родинних справ — аби матеріально забезпечити менших дітей і спробувати вперед випросити корону для старшого сина.

Се не вдало ся, — хоч старший королевич Володислав тішив ся широкими симпатіями суспільности. Батько міг передати йому на ложі смерти тільки ілюзоричну шведську корону, що була проклятем його власного життя. — в додаток до иньшої такої-ж ілюзоричної корони — московської, котру вже двадцять літ рахував за собою королевич. Хоч які були привабні сі корони в очах Володислава — значно привабнійші від польської, всі терни котрої досить зблизка мав нагоду розглянути він під час довгого свого престолонаслідства, але не можучи на разі доступити тих, мусів насамперед постарати ся здобути польську корону — хоч би на те, щоб відкрити собі дорогу до иньших ¹⁾. І не вважаючи на те, що всі дивились на нього як безсумнівного наступника його батька, від сього морального признання до признання формального дорога була доста далека і тяжка, і за всі сі труднощі її і перепони чіпляли ся з усеї сили всі елементи не задоволені з status quo.

Конвокаційний сойм був²⁾ визначений на день 14/VI с. с., соймики для вибору послів на сойм — двадцять день перед ним, 24/V с. с. Вони мусіли стати першою ареною виступів організованого українського елемента. Маємо дуже інтересну з сього погляду інструкцію волинського соймичу³⁾. Справа православної віри фігурує в ній на першім пляні. Протів помершого короля підносять ся докори, що він порушив її права, роздавав бенедіції людям чужим, а не правдивим пастирям, що зіставали ся в послушности царгородському патріархови; православну шляхту відсувано від публичних урядів; міщан, що не признавали владик-ренеґатів, не допускано до урядів міських і цехів. Вибраним на сойм депутатам поручало ся предложити соймови сі жалі та не приступати ні до яких соймових нарад, ані тим меньше — до вибору короля, поки не буде згоди соймових станів на їх релігійні постулати.

Не маємо тексту інструкції з київського соймича, але той факт, що козацьке військо, незвичайно енергійно виступивши в релігійній справі, відкликало ся потім до київської інструкції, „у всім згоджуючи ся з нею“²⁾, дає здогадувати ся, що релігійна

¹⁾ В недавно опублікованій інструкції послowi, висланому від Жигимонтових дітей по смерті батька до цісаря Фердинанда, Володислав заявляє, що хотів би бути шведським королем, бо там королівська власть не так обмежена, як у Польщі. Як би за помічю цісаря удало ся йому здобути шведську корону, то польську відступив би братови, але тим часом просить підтримати його кандидатуру на польського короля (Шельонговского Rozkład rzeszy i Polska za panowania Władysława IV, с. 37).

²⁾ Архивъ Ю. З. Р. II. 1 с. 451. ³⁾ П. Могила I дод. 74.

справа була піднесена в ній не менше енергічно. Так само в інструкції Браславського воеводства, де українській елемент між шляхтою був досить сильний, і на чолі його виступав другий першорядний український парламентарист свого часу, браславський підсудок Мих. Кропивницький.

Не таке чільне місце займає, але все таки зазначений релігійний постулат православних в інструкції вишеньського соймику, де шляхта висловляє також „щире бажання, аби при елекції були задоволені „урази“ „братії грецької віри“ на великі кривди в вільностях їх і в відібранню церковних бенефіцій“¹⁾.

Шляхта православна була одинокою групою української суспільности, дравно покликаною до участі в сойміванню і з ним — в ставленню умов, в виробленню конституційної партії, що мала бути прийнята новим королем. Інші верстви і групи, не покликані до соймівання, пробували посередніми дорогами зробити з свого боку все можливе, щоб вплинути на напрям соймівих нарад і резолюцій. Брацтва і духовенство православне ладили депутації на сойм. Виленське брацтво приготувало і видрукувало спеціальний трактат, призначений для учасників конвокаційного сойму: він вичисляв права і привилеї, видані коли небудь руській церкві, і доводив, що ся руська церква, яка одержала їх, не знала в тім часі унії, і привилеї сі мали служити православним, а не уніатам, як сі тоді доводили²⁾. Крім того брацтва брали участь в агітації на місцях, в нарадах соймівів: так львівське брацтво вислало своїх делегатів на соймик вишеньський і т. п.

В тім самім напрямі працювала й козаччина. Але її девідерати сим разом не обмежали ся самою релігійною справою, хоч і поставленою з дуже великим притиском. Не кінчались і на звичайних домаганнях побільшення плати та забезпечення в козацьких свободах. Сей важний момент військо козацьке задумало використати для основної зміни всього становища козаччини як верстви, як стану. З принципіального становища плян дуже важний. Він дуже характеристичний як проба ввести козаччину в державний устрій річипосполитої і в рамках сього устрою найти розв'язання козацького питання. Се було останнє слово політики компромісу козаччини з польським державним організмом. Але не поставлене

¹⁾ Akta Gr. i Ziem. XX c. 321.

²⁾ Synopsis albo krótkie opisanie praw i swiebod y wolnosci... przeznaczemu starowiecznemu narodowi ruskemu pod postuszenstwem s. o. patryarehy konstantinopolskiego trwającemu nadanych y poprzysięzonych. Передрукований в ч. I т. VII Архива Ю. З. Р.

доста ршучо, — більше натяком, ніж як виразний постулат, — не підтримане щиро і загалом козащини, воно промайнуло ледво помітно і майже безслідно, не вважаючи на свою вагу з становища розвою політичних ідей в козащині.

На жаль і тут закулісова сторона для нас закрыта — маємо голий акт, козацьку інструкцію на сойм. Дня 24/V, разом з шляхетськими соймиками, очевидно, відбула ся рада козацька в Придуках, і на ній виготовлено лист до голови тимчасового правительства (на час безкоролівя), яким по конституції польській був перший сенатор держави прімас Польщі, арцибіскуп іезуєнський. Військо висловляло свій жаль з причини смерти короля і заявляло, що свій голос дає на королевича Володислава. Але заразом пригадувало соймови „великі безправности“, які терпить військо і весь нарід руський в вірі своїй з причини унії. Отже жадало скасування „тої нововиниклої“ унії ще перед коронацією; инакше — грозило — „прийшло ся-б шукати їм иньших доріг заспокоєння нашої совісти“. В иньших справах відкликувало ся до того, що поручило переказати послам своїм¹⁾.

Шість днів пізнійше, коли прийшла до війська інструкція послам, ухвалена на київськiм соймiку (я думаю, що привезли її козацькі депутати, вислані на той соймик) відбула ся мабуть нова рада і на ній вибрано послів на сойм, дано їм інструкцію і вислано лист до сойму і до ріжних впливових осіб. Послами їхали Таврентий Пашковський, колишній військовий писар, Гарасим Козка, Дорош Куцкович і Федір Цух. Лист, що везли вони до сойму, повторяв досить близько попередній лист до прімаса. З листів переданих до ріжних осіб, маємо листок до кн. Заславського, де козаки просять його — „як сторожа свєбоди, прав і вільности спільної“, помагати їх послам²⁾.

Головний інтерес лежить в інструкції, яку послали мали предложити соймови. Тут теж починало ся з виразів жалю з причини королівської смерти, досить одначе скупо відміряних („волі божій противити ся трудно, знаючи, що смерть не новина ані припадок: хто родить ся на світ, мусить умерти“). Далі висловляла ся надія, що при виборі короля сойм не позабавить голоса і козаків, „маючи їх за членів рiчипосполитої, що поносять немалі тягарі на собі“. В сій надії козаки і подають свій голос за кор. Володислава. Потім інструкція широко спиняєть ся на постулаті релігій-

¹⁾ П. Могіла I док. 73.

²⁾ П. Могіла I док. 74. Архивъ Ю. З. Р. III. I ч. 89.

нім, жадаючи заховання иривославної віри при давніх правах і бенефіціях, — а уніатів позбавлення урядів і бенефіцій, що належали до православних (про повне скасування унії в інструкції не скавано, так як в листі до сойму). Потім наступав такий пункт:

„Всїй славній коронї відомї вірні і відважні заслуги наші в експедиціях річипосполитої, і мусять нам то признати, що ми сливе довкола всіх її границь заступаємо її, окруживши своїми головами і не жадуючи утрати свого здоровля і достатків за „достоїнство“ королів і. м. польських, за повагу їх маєстату, цілість отчини і добро річипосполитої. Певні ми, що колись таки дочекаємо тої щасливої години — дістанемо „поправу“ наших прав і вільностей рицарських, і поручаємо просити пильно, аби (сойм) зволив ласкаво вложити (між постуляти свої) до будучого короля, аби нас обдаровано вільностями, які належать людям рицарським“

В кінці йшло неминуче „жолудкове питання“: покликаючи ся на те, що коваки тепер вірно тримають ся куруківської ординації і врїкли ся доходів з морських і иньших походів та несуть неустанну службу річипосполитій, козаки просять збільшення плати, грошима й сукном, виживлення для запорожської залоги та всього потрібного для козацької арматї¹⁾.

І так козачнина в перший раз зажадала собі голосу на соймі, правда — на перший раз спеціально тільки в справі вибору нового короля. Вона посилаєть ся на те, що козаки — се члени річипосполитої, які несуть на собі немалі обовязки для неї.

В звязку з сим набирає важного значіння отся фраза: козаки просять, щоб їх обдаровано „вільностями, які належать ся рицарським людям“.

„Люде рицарські“ се по польській термінології — шляхта. Аналогія між воєнно-служебним характером шляхти і такою ж службою козаччини, кидала ся в очи. Шляхта на сїй воєнно-служебности опирала свої соціяльні і політичні привилеї; козаччина за свою воєнну службу державі бажала бути трактованою по можности нарівні з шляхецьким станом. Ми не раз, уже від самого сформовання козацької верстви стрїчали виразні, хоч переважно не дуже смілі натяки в сей бік. З перших років XVII в. маємо такий лист гетьмана Куцковича, де військо козацьке заявляє свому старому антагонїстови, що „й. королївська милость, будучи особли-

¹⁾ П. Могїла I с. 403—7.

вим прихильником і оборонцем людей рицарських, зволив обдарувати і упривилежувати“ козащину, „признавши синами коронними і ублагородивши стародавніми вільностями їх самих, жінок і маєтностей“ козацькі (с. 320). Тепер, при такій добрій нагоді для всяких поважніших, основних домагань, яку давало безкоролівє, козащина ставила, хоч дуже несміло, жадання, аби її формально припущено до прав шляхетських. Отсе бажання „вільностей, які належать ся рицарським людям“¹⁾ поставлене поруч бажання припущення до соймовання, що було теж одною з шляхетських привілецій, відкриває сей дезідерат досить ясно. Дарма, що висловлений він був так скромно, і не вияснений ближше на соймі козацьким посольством, не звернув відповідної уваги сойму.

Се може здаватись дивним, що козащина не відважила ся підчеркнути сього постуляту яснійше, бо взагалі для сильнішого натиску на польську суспільність не обмежила ся тільки самими посольствами й листами та зносинами з ріжними магнатами, але перевела й досить імпозантну оружну маніфестацію. Мотивуючи се непевними вістями від Татар і потребою заступити коронні землі від їх нападу, Кулага ввів військо козацьке в границі Брацлавщини й Волини, і розложивши його по тутешніх королівщинах і панських маєтностях, лишив тут на весь час сойму. Отже міг кожний постулят війська ставити на вістрію меча — наскільки міг сподіватись твердої підтримки самого війська. Але очевидно, сей шляхетський постулят не належав до таких, і проводив ся контрабандою перед самим військом.

Козацькі сили були великі. Всю зиму йшла мобілізація нерестрових козаків для походу на Сівершину. „Сказано давати їм гроші й сукно, та й по литовських городах кличуть охочих людей, щоб писали ся назад в козаки, а давнійшим виключеним козакам ведать бути козаками по давньому, гроші та сукно тим новоприбулим козакам казано давати“, як доносили в Москву московські вістники²⁾. Але неприхильність зимового сойму, а потім смерть короля стримали плянований похід на московську границу й полишили се змобілізоване козацьке військо без зайнятя. Під весну козащина рвала ся на-ново на море; вістники доносили, що полковник „Колінка“, полишений з залогою на Запорожю, на весну повідомляв Кулагу, що своєвільні козаки нарobili нових човнів і хочуть іти на море „під турецькі городи“, і самого полковника

¹⁾ Iakobysmy wolnosciami rycerskim ludziom należącymi obdarzeni byli.

²⁾ Акты Моск. госуд. I ч. 336.

хочуть силоміць „взявши“, з собою на море забрати. Тому Кулага вбираєть ся послати на Запороже новий полк, вибравши з кожного десятка до одному козаку¹⁾ Тим чи иньшим способом йому, очевидно, вдалось сим плянам запобігти, і в інструкції на сойм з натиском підносило ся, як ми бачили, що козаки не ходять на море і свято сповняють куруківську ординацію. Похід на Волинь і Подісе, служачи політичним цілям, як дуже проречиста демонстрація на адресу соймових станів, заразом добре займав козачину. По словам агента кн. Заславського, що їздив до Кулаги з листом від князя, козаків з гетьманом було кількадесять тисяч. Гетьман казав, що єсть їх реєстрових 16 тисяч, але як міркував агент, муіло їх бути значно більше: „в тім полку, що при гетьмані, кажуть, тільки півтретя тисячі, але як я приглядав ся, було їх певно з пять тисяч — бо я з ними кілька миль їхав під корогвами“²⁾.

Кулага заявляв, що буде стояти, аж послі з конвокації вернуть ся. При тім він кореспонденцію з місцевими маїнатами, і для ліпшого вражіння робив пресію своїм військом, показуючи ласку і протекцію маєтностям одних і даючи спробувати всю приемність козацьких леж иньшим. „Не тільки в маєтностях вашої княжої мил., але і у князя Домініка (Заславського, ордината острозького) поводили ся дуже ласкаво і скромно; але маєтности п. воеводи руського (Ст. Любомірського), панів Сенявских і иньших будуть собі памятати“.

Взірцем кореспонденції, яку військо козацьке вело при тім, може бути лист, писаний з сього походу до кн. Заславського, де коваки висловляють надію, що князь підтримає козацькі бажання — вибір кор. Володислава на короля і при тім — забезпеченне народу руського від „переслідування“ і „неможливої біди благовірних, світських і духовних“, инакше — повторяє гетьман свою погрозу — козакам прийшло ся б ужити крайніх способів, не спинаючи ся перед перспективою „пожертвувати житєм і майном своїм“³⁾.

Сильний натиск, вчинений такими парламентарними й позапарламентарними способами, поставив „руське питання“ на одну з центральних позицій на конвокації. Старий блок православних з протестантами був відновлений, щоб „спільними силами з народом руським, вернути собі все несправедливо і насильно відобра-

1) Акты Москов. госуд. 1. с. 2) Архивъ Ю. З. Р. III. I ч. 91.

3) Архив Ю. З. Р. III. I ч. 90.

не¹⁾). На чолі посольської палати, як її маршалок, опинився давній і випробований союзник православних — шеф литовських дісидентів Криштоф Радивил, напсуювши вже тим одним, непевним передчутем, багато крові клерикальній партії. Православні і протестанти рішучо заявили, що не приступлять до елекції, поки не буде забезпечена свобода їх конфесій, і подали спільні жадання на руки прімааса, де домагалися різних гарантій. Тут між иньшим були жадання привернення православним всіх духовних урядів і бенефіцій, монастирів, церков і маєтностей, які до православних належали, і старого права посвящення від царгородського патріарха; перенесення юрисдикції в справах про насильства і всякі між-релігійні процеси до повного трибуналу; установлення особних прокурорів і резидентів на дворі королівським, по однім для дісидентів і для православних. Для забезпечення на будуче від надужити жадано, щоб не тільки король присяг, що сих постанов буде додержувати, але відповідні формули були вложені також в присягу гетьманів і канцлерів. В присягу короля і канцлера хотіли вставити також особну формулу, що всі гідні, без різниці релігії, будуть діставати гідности, уряди і бенефіції²⁾).

Було організовано дві комісії, одна для справи протестантів, друга для православних. Ролю предсідателя в комісії православних взяв на себе сам „король шведський“, як його титуловано під сей час — королевич Володислав. Членами були 5 сенаторів — між ними канцлер, Конєцпольський, що став гетьманом великим, і гетьман литовський Сопіга, і шість послів — між ними сам маршалок Радивил і кілька послів з Галичини. Диспутації, ведені перед сею комісією делегатами православних і уніатів, досить широко — хоч певно не зовсім безсторонно, описує сучасна публікація виденського зівду, призначена для елекційного сойму³⁾; де в чім доповняє її уніатська брошура *Jedność święta cerkwie wschodniej u zachodniej*, видана у Вильні ж 1632 р.

Референтом з боку православних виступив звісний нам Кропивницький; він поставив звичайні постулати православних: щоб православним були вернені уряди, церкви, бенефіції й забезпечено

¹⁾ Лист Могіли до Хр. Радивила, 12/V. 1632 — Археограф. сборникъ VII ч. 64.

²⁾ *Puncta dissidentium de religione* — в дневнику соймовім. П. Могіла I с. 408—413.

³⁾ *Supplementum Synopsis, auo zupełniejszye objaśnienie praw... tudzież manifestatio prawdziwa progressu sprawy na przeszley generalney pod interregnum convocathey warszawskiej* — передруковано в ч. I т. VII Архива Ю. З. Р.

їх від насильств над їх совістю. На його виводи відповідав Рутський: доводив, що унія з'явилася наслідком заходів самих православних — згадав при тім прихильність до сеї ідеї кн. Конст. Острозького. Потім почав толкувати, що не православні від уніатів, а уніати від православних терплять різні насильства і переслідування; згадав убиство Кунцевича, атентат на Потія, утоплення Грековича, схоплених і утоплених чотирох черців св. Софії в Києві, убиство протопопа в Шаргороді, підчас Хотинської війни, і якогось черця в Перемишлі.

Древинський не промовчав згадки про кн. Острозького:

„Ще в милость, отче Рутский, в школі на науках бур, як я свою службу служив на дворі святої пам'яті князя, згаданого вашою мил., і ліпше знаю, що ніколи того на мисль покійному не приходило“.

Потім иньший оратор документами почав доводити неприхильність до унії кн. Острозького. Далі перейшов до тих насильств над уніатами, згаданих Рутским. Убиство Кунцевича і атентат на Потія православні осуджують, але з огляду що провинники були покарані більш ніж суворо, не бачать, про що-б тут іще говорити. Завважають одначе, що причиною розруху в Витєбську були насильства уніата „Дорофейка“, і не дуже личить пастиреви таке озлоблення, яке Кунцевич викликав против себе в народі. Ширше зайняли ся православні тими чотирма ченцями, яких Рутський назвав утопленими, і документами виказали неправдивість його слів¹⁾. Зате інцидент з Грековичем і шаргородським протопопом збудив фразами, що то справи їм ближше не звісні. А на жалі, висловлені Рутским, витягли довгу нивку своїх „ураз“: що уніатські владики забрали православні уряди і бенефіції і держать їх від берестейської унії; що конституції соймові ухвалені на користь православних (від 1607 р. почавши), не сповнені, церкви запечатані, нові будувати навіть на шляхетських ґрунтах заборонено; в будах навіть молитись не дозволяють; невинних людей тяжко вязнять; православних з магістратів усувають, до цехів і торгів не допускають; мертвих публично ховати, з тайнами до хорих ходити не дають; „нарешті королівськими універсалами убогим і кадікам з Руси заборонено жєбрати по польськи“²⁾.

Другого дня православні приступили до документального виводу тез, концептивно виложених в виданій для сойму брошюрі

¹⁾ Про сей інцидент див. в т. VII с. 502.

²⁾ Архивъ Ю. З. Р. I. VII с. 592.

Synopsis; — що уряди і бенефіції руської церкви, забрані уніатами, належали православним, які були під властю царгородських патріархів, а унії не знали. На сі виводи православних відповідав знову Рутський, збиваючи їх аргументи і доводячи, що руська церква була в унії в Рижом. З приводу сього вивязала ся історична дебата між иньшими широко дебатовано про те, котрий рік хрещення Руси приймати (тут замішало ся піянійше баламуцтво, що поплутало хрещенне за Василя Макед. з пізнішим Володимировим хрещенням), оцінювано посланіє Місаїла і т. и.

Уніати заявили, що вони згодили ся-б на таку формулу: Православні матимуть свободу релігійного культу в воеводствах Київським, Браславським, Подільським і в землях Львівській і Галицькій; тільки в Києві катедр Софійська і Видубицький монастир зістануть ся за уніатами, натомість монастир св. Михайла (золотоверхий) буде за православними. Владцтво львівське, архимандрії унівська, печерська і жидичинська лишать ся православним. В Могилеві дати православним чотири церкви, в Орші дві, в Вильні позволити домурувати церкву св. Духа. Брацтва полишити при їх правах¹⁾.

Православні, ровуміють ся, на се не могли згодити ся. Соймовий дневник каже, що вони жадали не меньше як половину всіх владцтв, і на тім розбило ся. Богато дебатовано над перемиським владцтвом; уніати годили ся його уступити, як буде на то згода папи²⁾. Так само дісіденти не хотіли прийняти дуже загальної формули толеранції „для тих що правильно мислять про св. Трійцю“.

Ті і сі хотіли стояти при тім, що поки їх релігійні домагання не будуть задоволені, сойм не може приступити ні до яких ухвал, навіть до „каптура“ (організації тимчасових судів і екекутиви на час безкоролівя). Але се була крайність, вона не знайшла підпертя у иньших послів. Маршалок, що дуже горячо боронив справи православних, сам поставив, як вихід, щоб православні взяли пропозиції уніатів під раду соймиків, і справа їх мала-б потім рішити ся перед елекцією³⁾. В постанови „каптурови“ або т. з. генеральної конфедерації вложено було, що на елекційнім соймі не приступить ся „до дебат про кандидатів (на корону) і до умов з ними, а тим більше — до іменовання короля, поки всі

¹⁾ П. Могила I дод. с. 425, пор. записки Радивиля I с. 31, ркп. 116 л. 14.

²⁾ Ibid. с. 419. Невірно, очевидно, представляє дневник, що тільки з-за перемиського владцтва не годили ся. ³⁾ Ibid. с. 420.

рани річипосполитої, ексцеси, неправильности і жалі не були-б поправлені і до порядку приведені“, а тим часом у всіх релігійних справах проголошував ся спокій¹⁾. Православні мусіли згодити ся на се.

По скінченню каптурової декларації, сойм „відправив“ депутацію козацьку.

Першу авдієнцію, в посольських палаті, мала вона в початках сойму (18/VI с. с.) і тоді передала лист на руки маршалка, і відчитала інструкцію війська²⁾. Палата звернула з того увагу на жаданне участі в елекції короля, на релігійне домагання і справу збільшення плати, в пункту прав козацьких — „аби від старост українних не мали кривди в своїх вільностях“. Постуляту „прав рицарських“ сойм чи не вважав, чи не вважав потрібним завважати³⁾, а послі, очевидно, в свого боку не дали ніяких коментаріїв до того, може — з огляду на неприхильність ввагалі, яку сойм показав постулятам козацьким.

Вислухавши козацькі жадання, посольська палата відповіла, що порозумієть ся з сенаторами, і тоді дана буде відповідь. З них під дебати вало головне жаданне участі в елекції, бо релігійна справа трактувалась незалежно, і тут петиції козацькі нічого нового не вносили, а входили в постуляти що до збільшення платні конвокаційний сойм не вважав своїм ділом. Канцлер литовський Альбр. Радивил в своїх записках вгадує про дебати в сенаті вад жаданням що до участі в елекції⁴⁾. Воно було прийнято тут неприхильно; на висунений коваками аргумент, що й вони члени річипосполитої, говорено, що вони „такі як волосе або нігті на тілі людськїм: як надто виростуть, то волосе обтяжає голову, а нігті гостро колють ся, і треба їх обтинати; так і козаків мале число може служити для оборони річипосполитої; але як би розмножили ся, то прийшло ся б королівству бояти ся, аби від „хлопства руського“ не вийшло повстання проти панів“. З сих мотивів всякі домагання в розширенню козацьких прав трактовано, очевидно, неприхильно, і на постуляти що до елекції рішено дати відмову. Се й зроблено на другій авдієнції, даній посольству козацькому при закінченню сойму, в зібранню обох палат. Прімас заявив, що сойм вдячно приймає почути, висловлені військом і обіцає за їх службу

¹⁾ Volum. legum. III с. 545.

²⁾ Дневник соймовий (ся частина його не друкована), пор. Записки Радивила — ркп. бібл. Осолівських 116 с. 10.

³⁾ Радивил переказує сей пункт глухо: ut ad libertates militum possent admitti. ⁴⁾ Pamietniki I с. 24 ркп. 116 л. 11.

ласку річипосполитої й будучого короля, „котрого нарід шляхетський сам вибере собі“. Сі слова мали бути відповіддю на домаганне участі в елекції: „нарід шляхетський не хотів допускати козаків до участі в своїй привілетії“. По за тим прімас „напоминав“ військо козацьке, аби далі було вірне і послухне і не давало турецькому правительству причини до розриву морськими походами ¹⁾).

Навіть в польських кругах вважали сю відповідь занадто гострою; Пясецкий, оден з сенаторів, зве її „занадто суворою“ ²⁾). Натомість Ольбр. Радивил, крайній клерикал, з вдовolenнем записує, що „козаків добре полаяно, за те що сміли просити вільного голосу на елекції, і суворо їм сенат заборонив, аби того більше не сміли допоминати ся“ ³⁾).

В писаній відповіді, висланій до війська від сойму, за підписами прімаса і маршалка, поминено всякі різкі вирази. Сойм висловляв певність, що „за згідною волею людей шляхетських, до котрих власне належить се на основі давніх прав і звичаїв, а не ко му иньшому“, буде вибраний добрий король, який примножить слави державі, вільність і свободу кожного заховає, а війську Запорозькому потрапить оцінити і нагородити його заслуги ⁴⁾). Відмова отже висловлена досить мягко, але вона не перестала бути через те прикрою, тим більше, що жовнірству польському, яке теж просило права участі в елекції, дано дозвіл прислати своїх делегатів.

Тим скінчив ся сойм. В православних кругах він зробив досить прикре вражінне. Волинська шляхта на соймику в Луцьку опротестувала формулу згоди, предложену уніатами, і рішила, що всі волинські шляхтичі поголовно мають їхати на елекційний сойм і недопускати до вибору короля, поки не будуть сповнені жадання православних ⁵⁾ (в виборі короля шляхта брала участь не через депутатів, а кожний безпосередно за себе). Довідавши ся про се, уніатські владики внесли заяву до актових книг володимирських, що вони беруть назад свою формулу згоди і обстають при всіх своїх правах ⁶⁾).

Православне духовенство звернуло ся до козацького війська,

¹⁾ Дневник сойму — П. Могіла I с. 432. ²⁾ Chronica с. 530.

³⁾ Ркп. 116 л. 15.

⁴⁾ Відповідь з датою 17/VII в ркп. бібл. Чорторійських і в Публ. бібл. Рази. F. IV Nr. 45 с. 90, Nr. 104 с. 624. ⁵⁾ Архивъ Ю. З. Р. II. I с. 202.

⁶⁾ П. Могіла дод. ч. 78, польський текст — Публ. бібл. Рази. 104 с. 728.

просячи взяти в енергічну оборону релігійну справу. Про се в польських кругах ходили сенсаційні поголоски. От що доносив нунцій польський, на підставі оповідань коронного гетьмана: Козаки вибрали ся на раду в числі 30 тисяч, і на сю раду прибуло 300 православних попів; вони впали на землю перед військом і просили, щоб військо оборонило церкву і їх від нещастя, які терплять так довго, — добило ся привернення бенефіцій, захоплених уніатами, та давньої свободи релігії. Козаки були незвичайно зворушені їх благаннями і слізами і рішили збройною рукою йти відібрати захоплені уніатами маєтності. Тільки гетьман козацький, хоч сам православний, перешкодив сим плянам; видумав, що має звістки про татарський похід і розіславши козаків в різні місця против Татар, відвернув тим способом від походу на уніатів.

Глибокі політики при тім додавали, що се інтригує між православними Криштоф Радивил¹⁾.

Се досить далекі відголоси, де, може бути, мішають ся події з-перед елекційного і з-перед конвокаційного сейму (мобілізація козаків против Татар). Запорожець-виписчик („запорожській отставлений козак“) Максим оповідав про се на допитах трохи ближе, хоч теж з домішкою новоутвореної легенди. Запорожські козаки мали раду в Черняхівій Діброві, і до них на раду приїздив митрополит київський Ісайя і владика луцький Ісакій Борискович; вони наказували козакам, аби стояли за віру против Поляків, і казали їм теж, що їх старшина козацька хилить ся до лядської вірп. Через те козаки скинули гетьмана Кулагу і полковників поскидали і вибрали нових полковників і гетьмана. А Конєцпольський прислав козакам гроші — ще за гетьмана Кулаги, і давав козакам по півсема золотого литовського, аби йшли до нього в Польщу і з ним стояли против Володислава. Бо Конєцпольський хоче посадити на королівство меньшого королевича Казимира. А як козаки скинули гетьмана Кулагу, то новий гетьман Андрій Діденко і полковники не пішли з козаками до гетьмана Конєцпольського, і проживають тепер по городах²⁾.

Інший виходень, Запорожець Іван оповідав, що до Кулаги (десь в серпні) прислав свого служебника також шведський король, закликаючи козаків, аби йшли й помагали йому стати польським королем, але козаки на се не згодили ся, міцно стоячи при

¹⁾ Theiner — Vetera monumenta Poloniae III с. 397, депеша з 2/X н. с.

²⁾ Акти Москов. госуд. I ч. 424 (відомости сі Максим дав в Путівлі 24/IX с. с.).

Володиславі, котрого підтримують Литва і Черкаси, тим часом як Поляки з Конєцпольским хочуть висадити Казимира. „Радивил і литовські люде пишуть до гетьмана черкаського (козацького) і до всіх Черкасів, щоб їм помагали, на Поляків за віру стояли та посадили на королівство Володислава“, і на Україні сподівають ся великої усобиці між обома партіями. На випадок як би гору взяла партія Казимира, Поляки мали б нищити православну віру, і козаки хочуть в такім разі просити помочи з Москви, щоб московський цар „прийняв їх під свою руку і не видав Полякам їх і віри християнської; а козаки хочуть стати по Дніпру від Києва і до устя і з Поляками бити ся, щоб їм не дати знищити християнської віри“¹⁾.

Про раду в Черняхівій Діброві иньші Запорозжці Гришко Кромчанин і Мартин Марків оповідали так: рада ся була „объ Оспожинѣ днѣ“ (коло Успенія), був на ній митрополит з „старцями“, казав, що Поляки хочуть знищити християнську віру, і як коваки за віру не будуть стояти, то вони — „духовний чин“ пойдуть до Москви „на царське імя“²⁾.

Гетьмана і старшину амінено на другій раді, що була перед Рождеством Богородиці в полі коло Маслового Ставу. По словам, Запорозжця Івашка, що дає нам сї вказівки, скинули Кудагу за те що він „хотів обляшити ся, як ті Черкаси, що перед тим обляшили ся, а було тих Черкас, що перейшли на лядську віру — 1900 мужа“. (Мова тут мабуть про реєстрових, що пристали до Поляків в 1630 р. і були обвинувачені в уніатських замислах). Нових полковників, по словам иньших вихідців з Запорозького війська, вибрано „з чорних людей, що били ся з Поляками в 1630 р.“, і гроші, що наспіли до козаків по сій зміні, новий гетьман роздав не тільки реєстровим, а всьому війську: „письвеннымъ и отставленнымъ Черкасомъ во все войско, смотря по челоуѣку“³⁾.

Потім за три дні до Покрова була третя рада в Корсуні, з старшини і з делегатів — „изо всеѣхъ украинскихъ городовъ выборныхъ Черкасъ по пяти челоуѣкъ“. Між ними були: з Білої Церкви полковник Дацюк, з Чигирина полковник Тарас, з Корсуня

¹⁾ Акты Москов. госуд. I ч. 436, пор. 428, 433. ²⁾ Ibid. ч. 427.

³⁾ Акты Москов. госуд. I ч. 427. Запорозжець Івашко навпаки каже, що гроші були роздані тільки шістьом тисячам (ч. 436), але докладно вчисляє тільки платню не-рядовим козакам, отже не можна зміркувати на скільки свідома у нього ся звістка, що шістьом тисячам гроші були роздані, а не на шість тисяч призначали ся тільки.

Мисько Цивоваренко, з Переяслава полковник Олифер, з Лубен полковник Лаврин, з Черкас військовий судя Яцина, з Жовнина військовий судя Гиря, з Київса сотник Кизим¹⁾. Військо було до двох тисяч козаків, „а унейщиків, що відступили в лядську віру, на ту раду не пустили ні одного чоловіка, аби не знали їх думи“²⁾. Оповідав про се козак Івашко, що сам був в радї. Се не перешкоджає йому оповідати байки, що тоді в Корсунь приїздив пахолок від кн. Радивиля і митрополита з листами, де оповідало ся, що Поляки стягають ся під Варшаву: з Конєцпольским сім тисяч, з воєвдою київським Тишкевичом три тисячі; хочуть вибрати Казимира і знищити православну віру в усіх білоруських городах³⁾. Ісайя намовляв знову (чи в тих листах, чи устно, приїхавши особисто — се не ясно), аби стояли за віру, а він, митрополит. буде писати цареві, щоб прийняв їх, „Білорусців“, під свою руку і віри їх не дав порушити. „І тому в радї рішили бити чолом цареві“⁴⁾.

Такі сі звістки. Сильно закрашені сучасною легендою, тенденційно налягаючи, з огляду на московську авдиторію, на той нахил Українців до Москви, вони дуже однотайні в мальованню подій і настроїв на Україні, хоч записані не в однім часі і від різних осіб. Безперечно, вони віддають добре тодішній настрій на Україні.

Напруженне релігійних інтересів, спричинене соймовою боротьбою, знову закрисило, як 1630 р., і ще густійше сим разом, внутрішній розлом і боротьбу в козащині.

Льояльна політика Кулаги, доведена до можливого напруження, особливо в конфліктах з Запорожем за морські походи, викликала неминучу реакцію і принесла за собою кризу. Ще перед сими радами своєвольний елемент вирвав ся з-під руки Кулаги і похід на море таки став ся, не вважаючи на всі його заходи, деє в липні мабуть⁴⁾. Його перешкоди, які він пробував, без сумніву, робити тому, в звязку з безплідністю соймової акції, викликали загальну неохоту против нього і його льояльної політики. Його скинено; але скинено не як репрезєнтанта статочних реєстрових опозиційо

¹⁾ Дуже цікавий реєстр, бо тут вперше полковники виступають цілим рядом при своїх полкових центрах або територіях. Інтересний особливо полковник лубенський — з приватної маєтности Вишневецьких.

²⁾ Пригадує, що „білоруськей“ в тодішнім московським уживанню значить не тільки Білорусь, а й Україну. ³⁾ Акты Москов. госуд. I ч. 436.

⁴⁾ Про се оповідали московські вістники: „Запорожскіє Черкасы пазь Запорогъ ходили вывѣшнымъ лѣтомъ на море подь турскаго города“. Акты Москов. госуд. I ч. 432.

виписчиків, а як „обляшеного унейщика“, скомпромітованого на релігійнім ґрунті. З сього погляду Кулазі в дійсности ніякого закиду абсолютно не можна було зробити: він дуже сильно обставив за релігійною справою і за кандидатурою Володислава, що вважала ся запорукою сповнення православних постулатів. Його поводження з сього боку було бездоганне. Але лояльність його могла бути ненаручною непримиренним представникам православної партії, як митрополит Ісайя і його „старці“. Їм, як в 1621 р., перед Хотинською війною, хотіло ся потиснути козачиною правительством різко і сильно. Маніфестації Кулаги їх не вдоволяли; їм хотіло ся мати на чолі козащини людей готових на все, на всякий рівкий конфлікт в правительством, а на Кулагу і його товаришів в сій не можна було покладати ся: вони не здавали ся досить горячими до церковної справи.

Такий характер мабуть має участь кївської єрархії в сій козацькій кризі, що поставила на чолі війська перебігців 1630 р. На чолі Запорожа став кошовий гетьман „Каліник“, як його називає московська запись — мабуть той самий „Колінка“, що поставлений був на Запорожу для порядку Кулагою. Послів козацьких, що були на конвокації, обвинувачено, що вони зле справили ся там, „не згідно з волею гетьмана правили посольство“, як казали козацькі послы на елекційнім соймі — „за се сидать на горло“, присуджені на кару смерті¹⁾. Засуджено і Кулагу. Лаконічна звістка виходнів каже, що „попереднього гетьмана козацького Кулагу Черкаси в Каневі вбили“²⁾.

Наскільки мало було реальних приводів до сього перевороту в релігійних мотивах, показує факт, що становище козаків в релігійній справі властиво не змінило ся. Очевидно, вони таки не могли її повести иначе, ніж вів Кулага. Листи на елекційний сойм, що мав загоїти всі рани річипосполитої, і потім приступити до вибору короля, і визначений був на 17/IX с. с., — військо козацьке висилало вже під новим гетьманом. Листи мають дати 4 і 5/IX, інструкція 6/IX; оден з листів (до королевича Володислава) має в нашій копії підпись нового гетьмана Андрія Гавриловича (Діденка), на інструкції підписав ся давній писар Сава Бурчевський³⁾. Дуже можливо, з огляду на час, що листи ці були

¹⁾ Дневник елекційного сойму в ркп. бібл. Чарторийських, під днем 8/X: bo i ci poslowie co nie według woli hetmana naszego odprawowali poselstwo na convokaciey, siedzą na gardło. ²⁾ Акти Москов. госуд. I ч. 427.

³⁾ Інструкція в Архиві Ю. З. Р. III. I ч. 93, листи — П. Могіла дод. ч. 79 і 80.

зладжені ще за Кулаги і тільки з невеликими, або й ніякими змінами вислані були новим правительством, а послам наказано тільки пильно тримати ся інструкції і не пускати нічого від власного розуму. Бідорака Кулага, а може й його послы, рішучо за ніщо наложили головами.

В листі на сойм військо висловляло жаль за несповнені соймом бажання і легковажання заслуг козацького війська. З жалем приймало до відомости рішення сойму, що відмовляло козакам участі в елекції, але кінець кінцем військо приставало на се. „Не в смак нам і се чути, що в. м. наші милостиві панове, хоч признали нас за своїх членів через їх мил. панів комісарів куруківських, тепер зволите нас віддаляти від вибора короля і. м.“, писало війсьکو в сім листі. „Та хоч і з жалем приходить ся нам се знести, одначе полишаємо се на волю в. м., наших милостивих панів, сподіваючи ся, що в. мил. такого пана схочете вибрати, котрий не схоче чинити кривди запряженим королями правам, свободам і вільностям кожного народу“.

В інструкції, писаній два дні пізнійше, сей пункт стилізовано ще делікатнійше. Військо згадувало, що пани соймові образили ся жаданнем участі в елекції і заявляло: „отже коли то їх мил. не подобало ся, ми, не ображаючи ся тим, полишаємо то на волю їх мил.“ і т. д.

Козаччина таким чином з легким серцем зрікла ся многоважного політичного поступату, що міг бути здобутий, коли-б козаччина схотіла досягнути його рішучим натиском, хоч би й походом під Варшаву. Конфлікту вона не хотіла: може бути, що й сей поступат статочних, тепер ославлених унейщиків, не був популярний в масах і толкував ся навіть неприхильно (напр. в звязку з тими легендами про вербованне Кулагинців в партію Казимира). Може й церковній партії здавав ся він непотрібним ускладненнем ситуації, що могло погубити шанси чисто релігійних здобутків.

Тим менше згадувало військо своє попереднє жадання — про наданне козакам „рицарських прав“. Але власне ся обставина, що в новій інструкції ніщо не нагадує сього поступату потверджує, що в попередній інструкції се не була проста стилістична окраса, а був тут вповні реальний зміст.

Натомість всю вагу положено в новій інструкції на релігійну справу.

„По правді з жалем приходить ся нам знести все вище сказане (що сойм не оцінив заслуг війська і не допустив до елекції). Але „стократнійший“ жаль зрушив нас просто до плачу, коли по-

сли наші чинили реляцію на той пункт інструкції нашої, де ми жебрали і з плачем просили того, що й давніше, за життя покійного, недавно помершого короля, тридцять літ або й більше, кожного сойму, не пропускаючи ніякої нагоди, — про заспокоєнне старожитної релігії, послушенства св. патріарха царгородського, стверженої привілеями і присягами предками його кор. милости, покійних королів польських і недавно помершого короля, — а нововимисленими уніатами знасидуваної“. Се домаганне, казали вони далі, відкладано з сойму до сойму, аж по нинішній день, і на останнім соймі, перед своєю смертю король обіцяв був, що донкче за свого пановання вдоволить нарід руський як у правах так і в релігії. На сій підставі сподівали ся вони, козаки, „такої щасливої години по бідах наших, що вже наш руський нарід дістане потіху“. Шокладаючи ся на право кожного ставити свої жадання на конвокації, військо внесло до станів р.чипосполитої „свої унижені прошення“; але на місце поправлення тих кривд, принесено війську ще більше жалю і плачу, „бо ще покривдженому кажуть з свого постудати ся“. Отже на теперішній елекції поручає воно своїм послам „просити з плачем у всеї р.чипосполитої і тільки того домовляти ся, щоб наш руський нарід був полишений при своїх правах і свободах, а духовенство наше благовірне при церквах, епархіях і маєтностях, і не поносило більше такої біди і утиску від тих настирних уніатів“.

Многословно, — але слабо, і в сумі понад першу інструкцію нічого нового.

В дуже скромних виразах повторено військові домагання, оклепані жадання „поправи вільностей і збільшення річного жолду“ зведені тепер до дуже невеликих, конкретних жадань: „причинення суми на новоприспані дві тисячі“ козаків, вказання місця для пробутку армати і дотації для неї. Нарешті — „предложити їх м. панам сенаторам, що тутешні і м. пани обивателі українні, тримаючи ся куруківської комісії, не хочуть в маєтностях своїх тримати товаришів наших, а коли хто хоче з маєтности їх уступити, — не дозволяють продавати і підданам своїм заказують, аби ніхто не смів купувати“. Військо при тім теж запевняє, що і в військових справах покійний король обіцяв їх вдоволити на будучім соймі, і воно мусить вважати се нещастем своїм, що смерть заскочила його в сих замірах!

Гострійша нота зазвучала тільки в листі козацького війська до королевича Володислава. В нім висловляла ся втіха з приводу ласки показаної їм під час сойму і засвідченої послами козацькими

і духовенством. Пускали ся гучні компліменти покійдому королеви. — тільки в релігії мало військо кривду за його час, і просять тепер королевича вигладити сі кривди і взагалі сповнити прошенне козаків. А то коли-б, не дай Боже — батьківський престол польський мав королевича обминуті, військо заявляє, що готове пожертвувати майном, достатками й життям своїм за королевича, обстоючи його. То значить — обіцяє йому оружну поміч, як би коронні стани хотіли звалити його кандидатуру.

До сього не прийшло. Але така горяча жичливість, заявлена козаками королевичеви, і та рішучість, з якою вони жертвували йому свою оружну поміч, певно, не вістала ся без певного вражіння на коронні стани. З другого боку, таке ставленне релігійно-національної справи київськими церковними, ближе сказавши — митрополичими кругами, що вона ставала вказівником, який мав обернути козачину чи то в сторону Польщі чи то в сторону Москви, в залежности від такого чи инакшого порішення релігійно-національних постулатів, теж не вістало ся без сильного впливу і на королевича і його партію, та на всі правлящі круги.

Королевич Володислав, або „шведський король“, як титулують його за весь час безкоролівя, носив ся з широкими, амбїтними плянами, як усі престолонаслідники, котрим реальні обставини панования ще не обкріюди їх високолетних гадок. Він шукав прихильників не так для свого вибору — він і так уже вважав ся певним, — як для дальших політичних плянів, що носив у своїй уяві. Важка спадщина попередніх політичних авантур — сі фантастичні корони: шведська, московська, окрім польської, щаслива війна з Турками, котрої участником довело ся бути йому самому — все се наповнило грандіозними пляначи голову Володислава, не меньше жадного слави і власти ніж його батько. Для нього ставало пунктом чести здійсненне сих мрій, зреалізованне сих „прав“, і передвступний момент торгів і обіцянок — „елекція“ — був незвичайно важним і вдячним моментом з становища сих будучих плянів. Коли всі можливі елементи корони вважали хвилю елекції сотвореною на те, щоб за свою поміч кандидатови на корону ви-торгувати у нього й його партії як найбільше всяких великих і богатих милостей, то й для королевича відкривало ся широке поле використання для своїх плянів сих розгорячених апетитів і фантазій. Як батько його упертий і завзятий у своїх плянах і замірах, Володислав далеко краще підходив до обставин і су-

спільності, яка його оточувала. Коли батько відпихав її своєю мовчаністю і холодністю, своєю етикетальністю й шанованнем свого маєстату, королевиц притягав до себе своєю невимушеною простою, приступністю, нецеремонністю. При тім незвичайно приємний в обходженні, обдарований чарівною вимовністю, що поконувала і обезвладнювала найбільш неприхильно настроєних, не звиклий рахувати ся ні з засобами, ні — тим менше з обіцянками, легкодушно-щедрий на дарунки і надання, а ще щедрійший — на ласкаві слова і привабні обітницї¹⁾, — він напружував в сей момент всі здібности для скріплення своїх впливів, для збільшення рядів своїх прихильників, для помноження шансів і засобів до переведення своїх плянів, і в тім-же напрямі цілою силою мусіли працювати його ближні і дальші партизани, котрих йому не бракувало.

За лаштунками офіціального соймовання йшла горяча боротьба, заходи, переговори і торги, на жаль — мабуть безповоротно для нас закриті, так що тільки догадувати ся можемо про їх характер і напрям.

Православні партії стали предметом небувалої уваги зі сторони правлящих кругів. Прихильність православних і їх надії на Володислава була річю давно звісною. Дуже мало клерикальний сам по собі — так що навіть ніколи не показував ся в костелі, на велике огірченне клерикальних кругів²⁾, хоч заразом дбалий про репутацію широго католика, був він здавна предметом надій для всіх покривджених ультра-католицькою політикою його батька. Очевидно й сам будував свої пляни і свою тактику — по реакції батьківському правлінню, на політиці релігійної толеранції. Зовсім справедливо толкували в католицьких кругах, що особлива прихильність Володислава до жадань православних і дісидентів диктувала ся його московськими і шведськими плянами. З огляду на свої претенсії на московську корону і на православну московську людність він мусів здобувати собі добру репутацію прихильника православної віри. З огляду на шведських протестантів повинен був показувати всяку можливу прихильність до протестантів Польщі і Литви. Дійсно бачимо, що в своїх пізнійших заходах коло шведської корони він залюбки виїздить на толеранції, на посередництві між католицькою і протестантською партією, і сю-ж лінію веде

¹⁾ Див. інтересну характеристику Володислава в реляції легати Вісконті — *Relacyi nuncyuszów II* с. 189 і далі.

²⁾ Володислав оправдував ся фізичною відразою і пригнобленнем, яке викликав в нім костельна атмосфера — див. ту ж реляцію с. 193.

в Польщі під час безкоролів'я в відносинах до протестантів — і ще більше в відносинах до православних.

Чи було в тім щось глибоше і щиріше крім чисто політичного рахунку, се вістаєть ся неясним, і в сім можна суннівати ся супроти тої змінности, яку взагалі показував Володислав в своїх настроях і плянах при змінах обставин. В даний момент обставини наказували йому дбати про прихильність дісидентів з огляду на політичні, заграничні пляни, та й ще поза тим з православною справою приходило ся рахувати ся з огляду на козаччину. Значінне козаччини як воєнної сили Володислав мав багато нагод оцінити сам, як самовидець і учасник війн, і велико вважав на її поміч в своїх воєнних плянах на будуще, тим більше, що невелика прихильність шляхти до його шведських і московських плянів була йому добре звісна, і він не міг тішити себе ілюзіями, що сойм схоче дуже енергійно підтримувати сі пляни державними кредитами. Московська війна вже порішена, вже розпочата навіть, хоч не офіціально, змушувала його цінити добрі відносини козаччини, прихильний настрій в данім моменті, коли Володислав чекав тільки формального вибору, щоб прийняти вже кинений московською стороною поклик до боротьби, і — в перший огонь післати власне козаччину, поки сойм дасть привождение на офіціальну війну.

Тим часом митрополит Ісайя з своїми старцями, як вихід з тяжкого становища вказував козаччині підданне під руку московського царя і в сю сторону попихав козацтво. При всій тенденційности з підчеркуванню сього мотиву в реляціях складаних перед московськими властями українськими виходцями, вони вповні безпідставні не були, і нахил Ісайї в московську сторону, засвідчений документально, та агітація в сім напрямі в українськім суспільстві і в козацьких кругах не могли бути секретом для політичних кругів. Московське правительство покладало чималі надії ва такі іредентські течії серед козаччини і стримувало своїх воєвод від усяких зачіпок з козаками ¹⁾, а в кругах королевича ще серйознійше мусіли рахувати ся з можливістю такої іреденти, а навіть перецінювали їх. Коли папський летат, довідавши ся про уступки православним, порішені королевичом, сидкував ся відвести його від них, Володислав ані слухати не хотів, і як головний мотив, попри загальне невдоволення православних, котре треба чимсь утихомирити — вказував летатови на становище козаків

¹⁾ Акты Москов. госуд. I ч. 486.

перед перспективою московської війни: супроти війни з Москвою козаків можна затримати по стороні Польщі тільки якимись уступками, інакше вони могли-б бути дуже небезпечні. Невдоволення православних взагалі Володислав вважав шкідливим для держави, з огляду на те, що і вибір короля і иньші справи залежать від них, і признавав конче потрібним їх заспокоїти.

Летат переконав ся, що королевича не можна збити з сеї позиції — він велико рахує на козачину, — дуже її любить, як він казав¹⁾. І щоб збільшити сю „любов“. якраз під час елекційного сойму московські війська перейшли Смоленську границю і не без успіху почали тут свої операції...

Такі інтереси держави і особисті пляни Володислава наказували йому рішучо показати всяку прихильність супроти православних постулатів, і енергійний натиск православних на коронні стани сям разом здобув ім нарешті уступки, які певне ані снили ся нікому в Польщі навіть іще під час конвокації. На жаль, як я сказав уже, — закулісова сторона сих заходів і сеї боротьби закрита для нас зовсім. Навіть про показну, офіціальну сторону їх маємо досить скупі відомости в соймових дневниках та иньших джерелах²⁾.

В посольській палаті православні депутати повели свою лінію серйозно і рішучо уже в перших днях сойму, зараз по виборі маршалка. Коли поставлено питання про програму нарад, православні депутати Древинський і Воронич заявили, що не можна приступати до ніяких иньших справ, поки не буде сповнена обіцянка попереднього сойму що до релігійної справи православних; їх підтримав також дуже сильно Кр. Радивил. Маршалок хотів передати сю справу спеціальній комісії, але православні депутати: Гулевич-Вокунинський, писар луцький (будучий перемиський владика) і Адам Кисіль, що тут в перше виступає в ролі оборонця православної церкви (саме тоді, як кажуть, вернувши ся до батьківської віри), рішучо тому спротивили ся, вважаючи, що справа доста вияснена попередньою комісією, й треба рішати її в повній палаті. Палата противила ся тому, боячи ся, що релігійна справа займе їй цілий сойм. І без того дрібна досить справа: дебати з приводу протесту заложеного біскупом луцьким против тексту конфедерації, прийнятого конвокаційним соймом, заповнила трохи не тиждень дуже го-

¹⁾ Theiner III с. 398—9.

²⁾ Уривки з одного дневника друкovanі у Голубева П. Могила I дод. с. 454 і далі; з другого, докладнішого деякі витяги ibid. II дод. с. 3 і далі. Досить багато оповідає також в своїх записках Ольбр. Радивил ркп. л. 17 і д.

рячою дебатом. Одначе сі уніатські і католицькі протести протин конвокаційних уступок зробили взагалі добрий настрій для православних, зложивши одіозність відновлення сих дебат в значній мірі на уніатсько-католицьку сторону. Вони дещо улекшили православним позицію, яка всеж таки й тепер не була легка.

Загал палати був дуже невдоволений, що їй так безпардонно загачують соймованне православною справою. Але православні тримали ся своїх домагань, проявляючи незвичайну витривалість супроти натиску цілої палати, серед сердитих криків, які нераз підіймали ся против них. Говорили сміло і свобідно. „Груба і недоладна, як і віра, була їх мова“, записує Радивил в приводу одной промови, і описує сцену, де Кисіль різко відізвав ся на слова такого маіната, як Лев Сопіга, а коли котрийсь з послів став Сопігу боронити, Кисіль ухопив ся за шаблю і загрозив нею. Як оратори зі сторони православних особливо визначали ся Древинський і Кисіль; Радивил грав ролю адвоката їх справи. З боку уніатів виступав особливо Тривна, кухмістр в. кн. Литовського; горячо брали в оборону унію також старий Л. Сопіга і воевода троцький Тишкевич.

Посольська палата вибрала була вже комісію, по рівні з католиків і дісидентів, але сенат до них замість двох вислав чотирох депутатів, перехиливши тим більшість на католицьку сторону, і се викликало нову бурю протестів. В дебатах палати над православною справою пройшли биті два тижні (а в початку сойму — більш як три тижні). Королевич нетерпелив ся і хотів розпочати переговори про корону. Православні заявляли, що не допустять до ніяких переговорів, поки не буде покінчена їх справа. Можна собі представити, як кипіли закулісові переговори і всякі намови з боку королевича і його прихильників, що мусіли старати ся всякими способами прихилити ворожо настроєні елементи, аби згодили ся на уступки православним, щоб усунула ся ота православна завалидорога з політичної арени.

Участниками сих заходів мусіли бути також козаки. Їх посольство, не діставши голосу в елекції, зіставало ся за кудісамв сеї боротьби. Послів сим разом було три: Федор Кузьминський, Федір Пралич (Шрало) і Василь Онишкевич. Вони були прийняті з початку сойму на авдієнції сенатом; з огляду на мале число присутних сенаторів прімас відложив читанне листів до другого засідання, 1 (11) X. По прочитанню листів послі заявили, що не будуть нічого говорити від себе („на память“), „бо й так послі, що на соймі конвокаційнім правила посольство не згідно з во-

дею гетьмана нашого, сидять на горло; тому не хочемо поступати инакше ніж нам наказано — бо посол як м'як, що всипали в нього, то висипле". Потім послы відправили посольство по інструкції. Прімас подякував їм за лояльні почуття, але докорив за різкі вирази ужиті на адресу уніатів — наказував не відзивати ся так про людей побожних і чесних. Відповідь на жадання обіцяв дати пізнійше¹⁾. Тогож дня відбула ся подібна-ж церемонія в посольській палаті; послы козацькі доручили їй лист такогж змісту як до сенату. Маршалок в відповіді своїй теж докорив козакам за різкі вирази про уніатів, допущені в інструкції, і висловив своє здивованне з причини такої тяжкої неласки війська до попередніх послів: похвалював їх пильність і щирість, з якою вони справляли своє посольство²⁾. Польський легат записав у своїх реляціях, що козаки на соймовій авдієнції зневажливо відзивають ся про унію і грозять ся республіці, щоб не доводила їх до одчаю³⁾. Козаки одначе і в палаті по за інструкцією нічого не говорили від себе — хіба легат домішує тут поголоски про те, що говорило ся поза палатою.

Там, можна собі представити, козацька депутація не зіставала ся пасивним свідком тої боротьби, тих торгів і суперечок, що кипіли підчас сойму.

Нарешті було довершене порозумінне між королевичем і православними, і коли їх союзник Радивил піддав в палаті гадку (20/X), щоб здати сю справу на „короля шведського“, щоб він сам визначив комісію для справи православних та при її помочи сам зайняв ся полагожденнем їх справи, — обі сторони в посольській палаті згодили ся на се: і партія православно-дисидентська, і уніатсько-католицька. Вислали в тій справі посольство до королевича.

Виникла ще гадка, аби тійже комісії передати справу вірменську, по аналогії її з православною: Вірмени львівські прислали депутацію до палати, скаржачи ся на унію з католицькою церквою, самовільно і без згоди їх переведену єпископом їх Торосовичем, і просили, щоб того самовільного єпископа віддалити, маєтности і скарби церковні від нього відобрати, і т. и. Але українські і білоруські депутати рішучо не згодили ся на таке ускладнюванне справи, і се не пройшло.

¹⁾ Дневник соймовий — витяги з ркп. бібл. Чорторпійських. Записки Радивила л. 22 ²⁾ П. Могіла і дод. с. 459. ³⁾ Theiner III с. 398.

Володислав згодився сам особисто зайняти ся справою православних. Визначив нову комісію, з двох сенаторів (одного біскупа і одного світського-дісидента: православного вже не було в сенаті) і чотирох послів — з тих два були давніші кандидати православних (Радивил і Рей), а й третій, камінецький судя Дидинський був їх рішучим прихильником. Склад комісії, а головно порозумінне з головним арбітром — королевичем, без сумніву вже довершене, ручило православним за прихильний для них вислід комісії.

На жаль, досі не маємо ніяких ближших подробиць про наради сеї комісії, самі тільки тексти компромісових формул, які означають етапи, якими поступала справа. Дня 26/X комісії була предложена така формула, що являла ся мабуть пробною кулею правительственной партії¹⁾. За уніатським митрополитом зістаєть ся київська катедра (з маєтностями), а митрополит православний матиме резиденцію в Михайлівським монастирі і дістане до неї нові бенефіції з доходом на 3 тис. золотих. В білоруській части митрополичої епархії визначаєть ся для нього монастир під Городном. Для меньшого гонору православному митрополиту надаєть ся титул архієпископа тільки. Православні дістануть (крім львівського владичтва, яке тут мовчки розумієть ся) владичтво луцьке і перемиське, а на Білоруси для них буде засноване нове владичтво в Орші. Луцьке владичтво має бути передане їм зараз, а теперішній владика уніат дістане титул владика острозького, а на удержанне архімандрію жидичинську з її бенефіціями. Владичтво перемиське православні дістануть по смерти теперішнього владики. На удержанне нового владика оршанського мають бути призначені доходи з могилівських маєтностей, 2 тис. зол.

Православні на сей проєкт подали другого дня свої замітки. Вони вважали неможливим обійти ся без київської катедри св. Софії: готові були зрікти ся доходів для митрополії, просили тільки церкву, „що вже зовсім розвалила ся“ — „аби її відновити, щоб не стояла пустою, як тепер“. Далі — не хотіли, щоб на місце луцького уніатського владичтва було сотворено друге владичтво — острозьке. Очевидно, був прийнятий принцип рівносильности обох ерархій, православної й уніатської, кожда мала складати ся з митрополита і чотирох єпископів: по стороні православних луцький, львівський, перемиський і оден новосотворений на Білоруси, по

¹⁾ Голубев вважав її проєктом „латино-уніатської партії“ (ор. с. II с. 3), але зовсім неімовірно, щоб ся партія так далеко пішла в уступках.

стороні уніатів володимирський, холмський, пинський і витебський; створення нового, острозького владцтва нарушило-б сю симетрію. Білоруську православну катедру православні хотіли мати в Витебську. З перемиських бенефіцій просили, щоб зараз була половина відступлена православному владці і зараз його туди настановлено ¹⁾.

Сі бажання православних, як бачимо, тільки в другорядних подробицях відходили від отсього начерку, який був мабуть офіціальним проєктом. Се потверджує здогад, що порозумінне стало ся наперед. Предложені православними поправки були взяті під розвагу комісією, яка дня 30/X предложила вже королевичу останню редакцію закону.

Православним признавало ся свобідне відправляванне їх релігійних обрядів, право поправляти старі церкви — і нові ставити, також школи, семінарії, друкарні, шпиталі, так само брацтва, які вже єсть або будуть засновані при їх церквах. Православним без ріжницї, як і католикам, має бути вільний приступ до міських урядів (про иньші уряди не вгадано).

Митрополит київський буде вибирати ся по старим правам духовенством і світськими людьми Корони і в. кн. Литовського, не уніатами, в осіб шляхетських, і буде потверджувати ся королем; так само всі владки і архимандрити печерський і унівський. Митрополит дістає Софійську катедру в її ґрунтами, але митрополиті маєности вістають ся при теперішнім уніатським митрополиті до віку його, а по смерти маєности в Київським воеводстві переходять до православного, або заміняють ся иньшими рівновартними; иньші маєности вістають ся при уніатським митрополиті. В Києві за уніатським митрополитом вістаєть ся Видубицький монастир.

На перемиське владцтво православні можуть вибрати зараз свого владку і він на найближшій соїмі (коронаційнім) дістане від короля привилей. Але маєности до жита владки Крупецького (уніатського), або до перенесення його на иньшу бенефіцію, вістануть ся за ним, а православний владка діставатиме пенсію 2 тис. зол., а на пробуток матиме монастирі: Спаса, Онуфрія і Смольницький.

Луцький владка уніатський теперішній буде до віку іменувати ся тим титулом, але відступить всі маєности, віставши ся тільки при жидичинським монастирі (як проєктували і право-

¹⁾ П. Могіла II дод. с. 4—5.

славні), а його наступники вже ніколи не уживатимуть титулу єпископа луцького.

Білоруський владика буде звати ся мстиславським, оршанським і могилівським, буде пробувати в монастирі могилівським, з пенсією, а всі маєности вістають ся за уніатським владикою полоцьким і витебським.

Виленське православне братство може докінчити свою церкву, і крім того взаміну захопленої уніатами церкви св. Тройці православної дістануть три церкви в Впльні. Вчислав ся також ряд церков і монастирів по різних містах (в Бересті, Кобрині, Камінці Литовським, Більську, Белзі, Сокалі, Стоянові, Подтеличі, й ин.), які мали бути передані православним, і т. п.

Юрисдикція владиків має означати ся добровільною принадлежністю: хто не схоче бути під уніатським владикою, піддасть ся під власть найближшого православного і навпаки. Маєности і церкви, які вістануть ся при уніатах, не можуть обертати ся на католицькі, і т. и.¹⁾

З невеликими змінами сей проєкт був прийнятий і потверджений королевичем — бож і дуже недалеко відходив від його проєкту. Найбільш важною відміною було те, що замість вчисляти всі церкви й монастирі, які мали бути передані православним — а сей реєстр уставити було дуже тяжко. — вставлено постанову, що для розбору спірних монастирів і церков буде визначена на коронаційнім соймі комісія, з двох католиків і двох православних, і вона переведе сей поділ, рішучо і безапеляційно.

Довідавши ся про нові уступки православним і про заміри королевича затвердити сей законопроєкт, папський легат поспішив ся до Володислава з своїми представленнями, силкуючи ся відвести його від затвердження законопроєкту. Але Володислав відповів уже звісними нам аргументами про ті мотиви, які змушують його задовольнити православних. На потіху легатови він сказав, що після коронації вишле посольство до папи і вяснить йому мотиви, які водили ним, а згодом надієть ся перевести загальну унію православних в католицькою церквою²⁾. Рішення його було непохитне, і другого дня, 1/XI н. ст., він затвердив формально, з тими невеликими, більш стилістичними поправками³⁾, сі „пункти заспо-

¹⁾ П. Могила II дод. с. 5. ²⁾ Theiner III с. 399.

³⁾ Декотрі з них одначе мали свою вагу. Напр. на місце „апробовання“ митрополита королем поставлено управільованне (od króla i. m. uprzywilejowania). В постанову про свободу релігії вставлено, що нові церкви православні можуть ставити тільки за виразним дозволом королівським, і се мусіло розу-

коєння обивателів грецької віри“, як їх названо, і зараз же, другого дня з наказу королевича оден з комісарів, Осолінський¹⁾, казав вписати їх до книг варшавського гроду²⁾. Потім, коли сойм приступив до справи вибору короля, сі пункти включено в *раста conventa*, що мали обов'язувати будучого короля.

Коли всі заходи і впливи, вчинені на королевича з різних боків, щоб він сі пункти відкинув, зістали ся без успіху, уніатські владики занесли іменем всього клиру свого протест против них (8/XI): заявили, що вони апелюють у сій справі до папської курії, і поки її згоди на сі постанови не буде, доти й вони на них не згодять ся.

Такі ж самі протести внесли потім (10/XI) біскупси і деякі світські сенатори і послы Корони, а особно — сенатори і послы в. кн. Литовського, коли не удадо ся добити ся, щоб в тексті було додане остереження, яке-б ставило сповнення обіцянок в залежність від згоди папи: православні депутати рішучо спротивили ся такому остереженню³⁾. Се все, що тим часом міг досягнути папський леіат і домашні клерикали супроти ударів, які задавав унії новий закон; розумість ся — не багато. Ахілевою цятою православних здобутків було те, що вони не були переведені через соймову ухвалу, і трудно вгадати, чи стало ся се з простого браку часу, чи може тут полишено фірточку на будуче, з клерикальної сторони. Православні, чи не доцінуючи ваги сеї обставини, чи попросту не можучи тут нічого змінити, лишили се так. Текстом *раста conventa* вважали вони сповненою своєю Ганібалеву присягу дану по погромі 1623 р. — підчас безкоролівя підняти ся всіми силами і дати рішучу битву унії⁴⁾. Старий вожд українських парламентаристів Лавр. Древинський мав щастє сповнити сю обітницю, висловлену тоді його устами. Програму 1620 р. здійснено — хоч в значно зменьшеній, переполовиненій формі: з уніатською церквою прийшло ся переділити ся по половині катедрами, а в бенефіціях понести ще й більші утрати. Але в тодішніх обставинах і се був великий успіх, яким православні могли справді повеличати ся.

міти ся, очевидно, також про нові школи, друкарні і т. ин., хоч, думаю, се і в попередній редакції само собою розуміло ся, як принята вже норма.

1) Так казали православні — *Supplementum* с. 166; Осолінський заперечував се — *ibid.* с. 168.

2) *Supplementum ad hist. Russiae mon.* с. 160. Архивъ Ю. З. Р. II т. I с. 208. Theiner III с. 399 (латин. переклад, виланий нунцієм).

3) Theiner III с. 402. Записки Радивила л. 45—6. Рам. I с. 101.

4) Див. т. VII с. 508.

тим більше що він справді не був тільки дарунком обставин та релігійної толеранції нового короля, але і результатом дуже серйозного, рішучого їх поступовання, їх відваги і посвячення. Бо нема сумніву, що свою енергію і впливи соймові вони могли-б розмінати на різні гонори й інтрати, випрошувані за кулісами у нового короля, — але віддали їх національній справі.

Щирою справді утіхою і тріумфом звучали слова промови, котрими другий український перебісець Михайло Кропивницький дякував королеви чови по скінченню праць комісії за його труд і участь: „З великою утіхою вернемо ся до домів і братів наших, велику принесемо їм радість, а як ще ті церкви святі, досі позамикані, справді відчинені будуть, тоді всі люде народу і релігії нашої з невимовною утіхою заспівають: „Тебе Бога хвалимо“, і всі тоді, старі й молоді, з діточками своїми в тих домах божих відкритих молитви й зітханія від серця свого вилватимуть за добре здоровле і щасливе панованне вашої кор. милости і всього дому королівського“¹⁾.

Як бачимо, zarazом містило ся тут припінненне — щоб ті постанови справді були переведені в діло. Припінненне зовсім не зайве.

Ріжні торги й переговори, що супроводили редакцію тексту *pacta conventa*, в осібно до того визначеній комісії, забрали ще досить часу, так що шість тижнів, визначених на сойм, скінчило ся, а *pacta* ще не були готові. Сойм відложено ще на три дні, спішно виготовлено текст, стверджений з одного боку братами Володислава, а з другого відпоручниками сойму, і по сім дня 13/XI переведено формальний вибір Володислава. Супроти всіх попередніх переговорів, підтриманих ще й військовими силами, виставленими на поготові чи то самим Володиславом чи його союзниками, і всякими впливами, між иньшими цісарськими і самого Валенштайна, що підтримував Володислава як противника пануючої шведської династії), вибір пішов зовсім гладко. Одногосно вибрано Володислава, і другого дня (14/XI) він зложив прилюдну присягу на *pacta conventa* і був проголошений королем²⁾. В тексті *pacta* після звісного пункта про дісидентів було уміщено:

„Що до людей розріжнених релігії грецької (дісидентів православних), ми їх обовязуємо ся без відкладання заспокоїти згідно

¹⁾ П. Могила II дод. с. 27—8. ²⁾ *Piasecii Chronica* с. 541—4.

з пунктами, уложеними нами в депутатами обох палат на нинішній елекції“¹⁾.

Православні тим часом, серед сих спорів і переговорів, спішили далі кувати свою справу по горячому. Рішено було зараз же тут на соймі, не відкладаючи перевести вибір православного митрополита, щоб дістати для нього королівське затвердження і припечатати тим справу відновлення православної єрархії. Правда, справа була дразлива. Митрополит був уже, в особі старого Ісайї; але його не можна було предложити королеви до затвердження. Насамперед, очевидно, з правительственных кругів вже загодя дали знати, що на призначені їм катедри православної мусять предложити нових кандидатів. Охорона королівського права патронату вимагала сього, щоб самовільно, без королівського подання висвящені владика не були потвержені — для принціпу, так сказати, і православні правдоподібно дали на се вперед свою згоду. При тім ще й Ісайя, і деякі з єпископів, як напр. Ісакій Борискович, владика лущький, що їздив в Москву послом від Борецького, могли вважати ся скомпромітованими своїми зносинами з Московю і аітацією за московською зверхністю, що йшла від них по Україні і мабуть не була секретом для правительства, як я вже сказав. Православні супроти сього не могли вважати тактовним дуже обставати за владиками, щоб їх особистою справою не псувати загальної²⁾. Хоч у Ісайї і його товаришів, як репрезентантів православного правівіртства, були й свої оборонці, в козацьких послгах та й иньших українських депутатах, кінець кінцем рішено було пожертвувати ними і вибрати нових кандидатів на митрополію і владичтва.

Таким кандидатом на митрополита визначено печерського архимандрита, що брав дуже діяльну участь в цілій позасоймовій боротьбі за права православної церкви, а при тім, певно, приготвяв і свою кандидатуру, завдяки звязкам з деякими маїнатськими родинами. В його інтересі теж було не відкладати справу митрополії на довші часу, щоб не дати промовити в сій справі своє слово київським і козацьким кругам, прихильним Ісайї, а підозріливо і неприхильно настроєним до Могили за його компромісові, опортуністичні погляди в релігійній справі. Правительственным же кругам він був з сього погляду кандидатом приемним і натурним, бо ідея „загальної унії“, котрої прихильником показав

¹⁾ Volum. legum т. III с. 363.

²⁾ Инакше толкував се Голубев, вважаючи, що православні самі вважали за краще вибрати нових людей на владичтва — I с. 534—6. Потім він сам дещо змінив свої погляди в полеміці з Голубівским — II с. 36 і далі.

себе Могила, таки справді жила в кружку королевича, і він не дурив легата, коли заявляв охоту завпяти ся в будуччині сею справою. Таким чином справа вибору Могила могла бути наперед рішена; як оден в пунктів того релігійного компромісу, який був уложений між королевичом і визначними вождями українсько-білоруської партії. І вибір робив ся тільки „про око“.

Церемонія ся була переведена дня 3/ХІ н. с., себто зараз по підписанню „пунктів“. Протокол поясняє, що згідно в „пунктами“ (хоч сього в пунктах не сказано) православним треба було представити на коронаційний сойм двох кандидатів, в котрих король одного потвердив би своїм привилеєм. А що до того часу трудно було-б зібрати ся такому зїядови управнених виборців, який тепер тут знайшов ся, та й митрополита треба вибрати попереду, аби було кому посвятити владиків, — тому зібрані рішили ся перевести вибір митрополита таки зараз і вибрали першим кандидатом Петра Могилу. При нім мала зістатись і архимандрія печерська, з огляду на малі доходи митрополії й великі видатки — між иньшими на відновленне митрополітальної Софійської катедрі. Другим кандидатом поставлено Михайла Лозку, підстаросту винницького, сина звісної фундаторки київського брацтва. Під протоколом підписало ся сорок девять осіб православних панів-шляхти, присутних в Варшаві, між ними всі визначніші учасники сойму: Древинський, Кропивницький, Кисіль, Семен Гулевич-Воютинський, Филон і Федір Вороничі й ин.¹⁾

Так гоїно нагромаджені аргументи сього протоколу дають арозуміти, що самі учасники вибору почували ніяковість тої ролі, яку вони вняли на себе. В виборчій нараді не могло бути досить духовних. Хоч про них і згадує вступна фраза протоколу („ми

¹⁾ Протокол сей надрукований Максимовичем в перекладі, без дати — Собр. сочин. I с. 390. Дату його подає Голубев з соймового дневника — II с. 3. Крім вчислених в тексті під протоколом іще підписані (за вірність імен одначе не можна поручити): Григорій Черник, депутат київський, Іван Попель, Василь Лихтинський, Іван і Андрій Хлопецькі, Ксеофонт Лихтинський, Григорій Комарницький, Андрій Турчанський, Петро і Микола Шептицькі, Петро Яворський, Яків Березницький, Пузини Олександр і Юрій, ловчий волинський Павло Монастирський, Григорій Четвертинський, Павло Гулевич-Воютинський, Юрій Воронецький, Филон Єловницький, Василь Рогозинський, Микола Ободенський, Іван, Олександр і Самійло Огинські, Богдан і Іван Стеткевичі, Севастьян Мирський, Григорій Володкевич, Григорій Куницький, Микола Виковський, Микола Позоржицький (?), Самійло Машкевич, Микола Ломський, Григорій Война, Кондрат Давидовч, Павло Шембель, Іван Симон-Деревоід, Терлецькі два — підсудок і хорунжий володимирські, Андрій Загоровський, Максиміліян Бжозовський, Комаровський і Токаревський.

урядники і рицарство, і все духовенство, обивателі коронні і в. кн. Литовського¹⁾), але в підписах не бачимо нікого з духовних і сама згадка протоколу здасться не говорить про духовенство присутне. Таким чином вибори робилися тільки іменем духовенства і всіх обивателів. Дехто з духовних в Варшаві під ту пору мабуть був, без сумніву; значить, вони відсунулись від підписання і се кидало непевне світло на сі вибори. Сучасник Ёрлич, переказуючи поголоски, які ходили в Києві серед неприхильників Могилу, називає його вибір ділом його приятелів, і ролю самого Могилу представляє в дуже негарнім світлі²⁾. Але таких людей як Древинський, Кропивницький, не будемо підозрівати, що вони водилися якимись особистими мотивами. Без сумніву, вибираючи Могилу против старшого, всенародно вибраного митрополита, вони мали на увазі національний і церковний інтерес. Але свідомі були певних, слабших сторін свого кроку — і тим пояснюється багато-словна і натягнена аргументація протоколу.

Але кости були кинені. Кандидатів вибрано, предложено королевичеві до затвердження. Розуміється, з двох предложених кандидатів Володислав потвердив Могилу³⁾. І ще навіть перед формальним своїм вибором на короля⁴⁾ він видав паспорт післанцям, котрих вислав до патріарха за благословенною грамотою Могилу — „обивателями Корони і в. кн. Литовського і збором духовних (sic) вибраний на митрополита київського і нами іменованій“, як каже

¹⁾ Так каже і записка дневника, наведена Голубевим: Tego dnia duchowienstwo zasiadszy post invocationem nominis divini obratlo na metropolia kiiowska i. m. o. Piotra Mohile (с. 3). Теж в королівським паспорті — низше.

²⁾ Він оповідає, що Могилу мав повновласть на сойм від Копинського і всього духовенства, щоб заступати їх в усіх справах, і завдяки сій повновласті, за помічю своїх приятелів, добув собі номінацію на митрополію, „приватно“ дістав свяченне від волоського митрополита і владиків у Львові і потім заявив ся до Києва — II с. 56. Але повновласті від Копинського Могилу певно не мав ніякої, се були представники двох ворожих світів. Що до того, наскільки взагалі коректне було поступованне Могилу і наскільки взагалі він проявив власної ініціативи в заходах коло митрополії, про се за браком позитивних підстав можна до схожу бавити ся в здогаді і міркування без усякого реального результату. В новійшій літературі старались можливо оправдати Могилу в інциденті з Копинським м. Макарій, Голубев, Костомаров; натомість Голубінский в своїй рецензії праці Голубева (Отчетъ о 27 присужденія преміи Уварова і Чтенія московські 1900, II) і Куліш в своїм Отпаденіі — ошуджували Могилу, більше або меньше різко.

³⁾ Таку запись видав він дня 10/XI — Архивъ Ю. З. Р. I. VI ч. 266.

⁴⁾ Коли справді паспорт підписано 12, а не 13 падолиста, як стоїть в копії — П. Могилу II под. 1.

тут Володислав. Разом з тим Могила просив у патріарха грамоти, котра-б усунула з митрополії його попередника.

Покінчивши таким чином з митрополією, православні зайняли ся владиками. Було се незгідно з мотивами, висловленими в протоколі вибору митрополита: випадало-б чекати посвящення митрополита. Але-ж бо то була тільки реторика! Дня 15/XI переведено вибір владики на новозасновану білоруську (мстиславську) катедру і вибрано єпископом Йосифа Бобриковича, ігумена і ректора виленського¹⁾. Тодіж мабуть переведено вибір на луцьке владичтво: вибрано князя Олександра Шузину, волинського шляхтича; ближшої дати вибору не знаємо. Не вибрано чомусь тільки кандидата на владичтво перемиське, відложено се на пізнійше. А тих двох король тоді ж мабуть потвердив — чи формальною грамотою, чи устно дав свою згоду на сих кандидатів.

Пізнійші факти показали, що православні мали причину спішитись. Пункти заспокоєння, хоч включені в *pacta conventa* і заприсяжені королем, для повної правосильности мали бути ще затверджені соймом. Коли не зроблено сього на елекційнім соймі, мав би се зробити коронаційний сойм, і сього хотіли добити ся православні. Але, як ми вже бачили, папський легат постарав ся, що багато сенаторів і послів зараз же на елекції заложили протести против сих уступок і відкликали ся до папської курії. Королівську присягу сподівали ся або уневажити або обставити ріжними умовами її сповнення. Сам Володислав оповідав потім, як підканцлер литовський Радивил підчас самої присяги шепнув йому на ухо, „аби не мав тої інтенції“ (бо по єзуїтській етиці присяга важна тоді тільки, як чоловік, вимовляючи присягу, має замір її сповнити).

Папа в відповідь на відклик католиків вислав (дня 1/I 1633) листи до короля, до свого легата і до ріжних церковних достойників, поручаючи їм всіми способами старати ся, щоб обіцянки, дані православним, були вичеркнені, або принаймні — не були сповнені. В клерикальних кругах приготовляв ся погляд, що обіцянка короля мала характер умовний: давала ся тільки під тою умовою, що на се буде згода папи. Сей погляд старанно ширив ся в політичних кругах. Заразом творено легенду — бо фактичну підставу за сими поголосками далеко не всюди можна признати — що королевич від разу, під час нарад комісії звертав ся до легата за дозволом на такі уступки, але легат не дав дозволу, а як вла-

¹⁾ Протокол в Археограф. Сборнику V с. 122.

дица луцький Почапівський (уніатський) жалував ся перед королевичом, що той відбирає від нього привілеґію, дану його батьком, королевич сказав, що він не відбирає, але як папа того зажадає, то треба послухати ся, і т. п.¹⁾

Все се мусіло відбивати ся о уха православних і дуже трі-возно їх настроювало. В різних воеводствах в інструкції на коронаційний сойм вложено порученне послам доминати ся сповнення уступок, обіцяних православним, а всякі протестації, занесені в сій справі, вважати неважними²⁾. Військо запорозьке, вислаючи своїх послів, загрозило, що кине розпочатий похід на Москву і буде розливати кров не поганську, а християнську, коли не буде заспокоєна реліґія грецька, за тими ріжними протестами, внесеними против неї³⁾. Така рішуча постава православних і трудні обставини, в яких опинив ся король супроти розпочатої війни, справді не дали можности клерикальним кругам ударемнити здобутки елекційного сойму. Їм прийшло ся вдоволити ся тільки тим, що до формального соймового потвердження даних православним уступок вони не допустили, але фактично їх сповнити королеви се не перешкодило.

Коронаційний сойм, на котрім новий король обіцяв православним сповнити дані ним обіцянки, був визначений на кінець січня. Він мав розпочати ся похороном покійного короля і коронацією нового, потім перейти до чергових справ. Володиславу передовсім хотіло ся добути від станів гроші на розпочату вже московську війну, станам — реалізувати обіцянки одержані при елекції. Хвороба короля помішала порядок. Похорони відбули ся без Володислава, і кілька днів сойм товк ся, не знаючи, чи може розпочати свої наради.

Нарешті Володислав приїхав, 6/II відбула ся коронація, і зараз же канцлер вніс від короля „пропозицію“, де заявляла ся згода на всі однодушні ухвали безкороліва, просило ся кредитів на

¹⁾ Дневник коронаційного сойму — П. Могила I дод. с. 515, 523. Такі переговори королевича з легатом, про які оповідали на соймі, мушу вважати за видумку, бо звісна реліґія легата не лишає місця на здогад, що королевич звертав ся до нього по диспензу.

²⁾ Напр. ухвали вишньського соймака з 16/XII 1632 — Akty gr. i ziem. XX с. 335, пор. заяви послів волинських, брацлавських і виленських — дневник с. 514, 516, 519.

³⁾ Зміст козацької інструкції в дневниках — Юс. с. с. 518 і другий в бібл. Чорторійських, в обох досить несправно.

московську війну, пригадувало ся про забезпеченне династичних прав королевича на шведську корону з нагоди смерти Іустава-Адольфа, що вмер в осени, про дотації для братів королівських і т. и.¹⁾ Але палата посольська застряла в читанню рasta conventa. Дісіденти були ображені, що в пункті про них дописано фразу про непорушність прав католицької церкви. Ири пункті православної віри православні депутати заявили, що над сим пунктом нема чого тепер дебатувати, треба його тільки виповнити. Але тут клерикально настроєні послі почали говорити против всього, що могло-б нарушити інтереси католицької віри. Налягали, що для сповнення уступок православним треба згоди папи, бо сі обіцянки давали ся умовно — коли на то згодить ся папа, і т. д. Иньші йшли ще далі і заявляли, що пункти заспокоєння, уложені з королевичом поза соймом, не мають для сойму обовязкової сили. В таким дусі внесено з клерикальної сторони новий протест, пригадуючи протестації проти умови з православними, занесені „зараз по номінації королівській“²⁾. Православні стояли на тім, що раз пункти заспокоєння були внесені в рasta conventa і заприсяжені без всяких умов, то тепер вони вже не можуть підлягати ніяким змінам, треба тільки їх сповнити, і православні не допустять до ніяких иньших ухвал і нарад, поки сі пункти не будуть сповнені³⁾.

Козацьке посольство, прийняте на авдієнції палати 15/II, підтримало сі домаганя послів з свого боку. Сим разом в посольстві були: Федір Калина, Янко Кліша і Савка Бурчевський, як їх називає дневник. Правив посольство Бурчевський: переказав домаганя козаків, щоб заспокоєння православної віри було переведене ділом, инакше козаки грозили ся, як ми вже знаємо⁴⁾.

Кілька днів пройшло в дебатах над сим в палаті. З боку православних виступали головно Кисіль і Кропивницький. Православних підтримали декотрі з католиків, що тут нема чого дебатувати, справа скінчена, і нарешті палата рішила вислати послів до короля та не вдаючи ся в справу папської згоди просити, щоб король заспокоїв справу православних згідно з своєю присягою. Така була пропозиція Кисіля, і палата на се пристала⁵⁾. Православні, очевидно, сподівали ся, що король буде мати відвагу потвердити те все, що обіцяв їм на елекції, але Володислава на се не стало.

¹⁾ Дневник сойму с. 513. ²⁾ П. Могіла I дод. с. 526.

³⁾ Дневник с. 514—7. ⁴⁾ Дневник с. 517—8.

⁵⁾ Дневник с. 518—20: се було 25/II, див. уривок дневника в Supplementum ad hist. Rus. mon. с. 163.

Устами канцлера біскупа Задвіка дав він відповідь в дусі клерикальної інтерпретації. „Король признає сю умову і запряжені раста в справі грецької віри, але ся умова і ‚заспокоєння‘ („пункти“) можуть мати вагу лише о стільки, о скільки їх зволить затвердити папа; дозволу від нього досі нема, хоч король послав до папи свого посла з листом; тому повне заспокоєння не можливе“. Се була негідна ретірада, бо в офіціальнім текстї, внесенім в книги варшавського гроду, ніякого огстерєження про потребу папського дозволу не було, так само і в раста conventa, запряжених королем. Ратуючи ситуацію, богато з духовних і світських сенаторів заявили по канцлерській відповіді, що вони против тої умови заложили протест і поки не буде згоди папи, не позволять її сповняти. Се була правда, і клерикали повинні були вістати ся при ній. Але сі сенаторські протести здавали ся їм, очевидно, занадто малою гарантією від уступок православним і вони витягли таку заяву від короля.

Відповідь короля зробила незвичайне прикре вражіння, але не приголомшила православних. Вони сміло і різко виступили против такого негідного маневру. Інтересний уривок дневника досить живо малює бурхливу дебат у палаті і становище українських депутатів¹⁾; подаю з нього дещо, доповняючи з иньших дневників.

„Які там крики, голоси, замішання, як Русь і дісіденти носи повсили, трудно сказати“, каже його автор, описуючи, як депутати палати вернули ся з відповідю (28/II). „Добрих півгодини пройшло, поки настала тиша. Зараз же Русь почала лементувати про свою релігію. Маршалок докорив Русинам, що вони наперли ся висилати депутацію до короля, замість доходити порозуміння в палаті що до самого змісту заспокоєння, а тепер нема місця для таких рішень після заяв короля і сенату — хіба іти на конфлікт з ними (а сього в тім моменті чаяння великих милостей, роздачи „вакансій“ і т. и. посольська палата хотіла меньше ніж коли небудь).

„Пан Кисіль, Русин, на се: ‚А ми з того місця не зійдемо, і до нічого не приступимо, поки релігія грецька не буде заспокоєна‘.

„Пан маршалок: ‚Коли противлять ся панове сенатори, то шкода за тою релігією иньші справи упускати, як против неї заходили явні і ясні протести од стількох католиків і Русинів-уніатів‘.

¹⁾ Supplementum c. 164—6.

„Пан Кисіль: „Маємо pacta conventa і пункти заспокоєння релігії нашої, заприсяжені й. корол. милостю — се ж уже закон нам, против нього не вістаєть ся ніякого місця для нарад, тільки конституцією його ствердити на нинішнім соймі“.

„Пан Кропивницький, підсудок brasлавський, Русин: „Наші пакти уложені не між сенатом і річею-посполитою, а між королем й. м. і нами. Тому що на них зложено вже присягу, вони потрібують тільки екзекуції. Ні сенат ні палата посольська не мають нічого тут перечити. Відповідь й. корол. милости і сенату не може нас заспокоїти, бо нам треба екзекуції заприсяжених пактів, і ми не дамо себе намовити до ніякої річі і дальших нарад, поки релігія наша не буде трактувати ся згідно з умовою і пактами“.

„Пан Гулевич: „Ми хотіли перед вами на елекції виложити наші привилеї, але ви тоді нас просили, щоб ми то лишили на рішення королівське, і ми так зробили. Тепер нема що тих привилеїй викладати, хоч ми-б і раді були. Нехай хто небудь відозветь ся з противної сторони против нас (заперечить справедливість того) — Нема нікого, самі так занебдали, а нам тепер кривда, і ми того доходимо тут — просимо, аби ви зволили до кінця привести обіцянки короля й. м.“

„Пан крайчий (Як. Собеский): „Якби ми мали можливість самі складати закони, то не йшли-б до сенату; але не можемо самі, то найліпше удати ся до сенату і з ним порозуміти ся. О. арцибіскупа запитаймо, в яких справах король не може вас (православних) заспокоїти без папи (арцибіскуп в сенаті сказав, що в деяких справах король може заспокоїти православних сам — тут очевидно розуміли іменованне православних владиків, а відібране бенефіцій, церков і монастирів уніатських вважали неможливим без папської згоди). А що панове кажете, що до ніякої справи не приступите, шкода про се й говорити“...

„Пан підкоморій сендомирський: „Памятаємо дуже добре, що ми вам обіцяли на соймі елекційнім і дали згоду на ті пункти. Тепер не перечимо тому, а навпаки вам у тім хочемо помагати; тому просимо вас іти до senatorів, і ми вам поможемо просити, а може й упросити senatorів, що вони дадуть згоду, аби король й. м. заспокоїв вас згідно з пунктами“.

„Пан Кисіль: „Нехай мені покаже хтось, аби пункти заприсяжені володарем мав хто наново важити — чи вони стали ся чи ні, і чи треба їх розсліджувати (їх правосильність) — і як

того ніколи не бувало, так і тепер не позволимо їх розсліджувати, против законів'.

„П. підсудок браславський: „Не час тепер іти до сенату, не підемо! Звичай в сій палаті такий, що не йдеть ся до сенату і короля й. м., поки не прийде до згідного рішення; до того ж чуємо, що ви закон не називаєте законом, і як же маємо приступати до переговорів з п. сенаторами, коли ви й присягу не присягою, і пакти не пактами звете'.

„Пан Кисіль: „Ждаєте від нас двох річей, а вони одна одній суперечать: перше, щоб ми договорювали ся з сенатом, друге — щоб ми взяли те, що належить до свободного розпорядження (короля), а що дотикає відібрання маєтностей, а по нашому — повернення бенефіцій — аби з тим чекали згоди св. отця. А ми на те не можемо пристати, бо се король й. м. в пунктах ствердив присягою і тепер не можна того розсліджувати'.

„П. маршалок: „Просимо на нас покласти ся і чекати згоди св. отця, бо без нього не можемо сього вчинити: одному привилей скасувати, а другому дати'.

„П. писар луцький (Гулевич): „Ми тому не винні, бо просили владництва володимирського, котре було вакантне, а панове нам дали луцьке“, і т. д.

„Цілий той день, — кінчить дневник, — забрала та грецька релігія, і нічого не постановивши, розійшли ся, а Русь при тім заложила протест: „не приступимо до ніякої справи, поки не будемо заспокоєні в релігії нашій згідно з умовою і пактами“.

Дебати відновили ся другого дня, і Українці стояли знову на тім же: що пункти обіцяли їм, над тим нема дебати, їх треба тільки потвердити (як всякі акти безкоролівя); власти і вмішуння папи вони не признають. Католики повторяли, що обіцянки дані умовно, і православні або мають чекати згоди папи, коли держать ся сих пунктів, або нехай доходять порозуміння з палатою незалежно від пунктів, то значить — старають ся провести новий закон в релігійній справі. Православні не годили ся ні на одно, ні на друге, вважаючи, що безнадійна річ чекати згоди папи, хоч Поляки й запевняли їх, що будуть до того приложені всякі старання, і вони можуть в посольстві мати і свого чоловіка. Православні рішучо перечили, мовби обіцянки були дані їм під умовою папської згоди, і на сїм пункті прийшло до прикрих сцен. Поляки докоряли Українцям *gravesam fidem* (каламбур, бо се значило і грецьку віру і грецьку перфідію), і неповажанне короля. „Прийшло до галасів великих, так що ледви за пів години заспо-

коїли ся". Кропивницький мусів перепрошувати, що він не хотів образити короля, кажучи, що застереження не було, і т. д. На погрози православних, що вони не допустять до ніяких ухвал, католики грозили, що вони обійдуть ся в таким разі без сойму і все таки ухвалять кредити і всякі тяготи приймуть (приватно)¹⁾.

Але се були фрази, і коли православні вистали ся при своїм ваввятю, маршалок з ріжними парламентаріями розпочав з ними приватні переговори. Як вони вели ся, знов таки нам невісно, але зміст і вислід в сумі досить ясний. Поляки, особливо з королівської партії добивали ся, щоби православні не стримували соймових нарад, і годили ся на ріжні фактичні здійснення обіцянок, заведених в „пункти“. Православні, переконавши ся, що соймового потвердження „пунктів“ вони таки не дістануть, рішили зрікти ся сеї формальности, і вдоволити ся негайним фактичним здійсненнем принаймні декотрих обіцянок. Тому дозволили з початку на оден день зайняти ся біжучими справами, а в дальших переговорах, ведених за посередництвом воєводи Лещинського (дїсидента) згодили ся на те, щоб формальне трактування релігійної справи було відложено до дальшого сойму, а їм поки що видана буде Грамота („дипльом“), яка забезпечить їм те, що було обіцяне в релігійній справі.

Паралельно з сими офіціальними дебатами і неофіціальними горгами в посольській палаті ішли переговори православних з королем і його повірниками²⁾. Згадують про них записки Радивила, додаючи, що тими переговорами дуже смутили ся католики.

Король, очевидно, обіцяв православним вробити все можливе — все що міг зробити, не входячи в гострий конфлікт з сенатом, і в тім напрямі старав ся промостити собі дорогу приватними переговорами. Під днем 8/III, коли ще православні торгували ся за соймове полагодження, Радивил записує в своїх записках³⁾, що король поручив йому приватно намовляти уніатського владика луцького Ночаповського, аби відступив деякі бенефіції православному номінатови Сувині, і се дійсно потім дало змогу розв'язати справу луцького владичтва. Був вироблений проєкт грамоти православним, що мала бути видана королем за згодою сойму. З посольської палати вислано двох делегатів (Осолінського і Собеского) для уставлення тексту грамоти. Вони „umoderowały“ її і принесли перед повну палату. З початку палата прийняла її досить прихильно,

¹⁾ Supplementum с. 166—8, пор. П. Могіла I дод. с. 523—4.

²⁾ Pamiętniki I с. 149 (в латинськїм тексті сеї записки нема).

³⁾ Memoriale № 116 л. 86.

але далі, може за якоюсь клерикальною командою, знову почали ся різні правовірні протести проти неї, а заразом і декотрі сенатори стали заявляти, що не годять ся на таку грамоту. Можна догадувати ся, що клерикали і сюди хотіли вставити вгадку про згоду папи, а православні ніяк на се не хотіли пристати¹⁾. Кілька день знову пройшло в дебатах і суперечках на сю тему. Кінець кінцем Кисіль іменем православних поновив *ultima ratio* православних: що вони не допустять до соймових ухвал. Те саме повторив Кропивницький і кн. Четвертинський. Тоді палата притишила опозицію, і грамота була прийнята. Тогож самого дня, 15/III н. с. король її видав.

В сім пам'ятнім дипломі король на самперед оповідав історію справи — умову зложену на соймі елекційнім і потвердження її пактами, признавав таким чином повну і абсолютну правосильність тих актів, не згадуючи нічого про потребу папської згоди. Пактами король обов'язав ся все уміщене в пунктах в цілости сповнити на коронаційнім соймі. Але сього не можна було здійснити, а послі з багатьох земель і повітів Корони і в. кн. Литовського, маючи таке поручення від своєї братії, не хотіли допустити ніяких рішень соймових, коли не одержать усього, призначеного в пунктах. „Тому ми з усею річею посполитою гарантуємо отсим нашим дипломом і обов'язуємо ся, тримаючи ся тих заприсяжених нами пактів, що на будучім найблизшій соймі не приступимо до ніякої справи, а зараз же другого дня по вислуханню „вот“ (голосів) сенаторських насамперед виповнимо все те що містить ся в пунктах, і будемо повинні здійснити ті пункти, нічого не уймаючи“. Тим часом же король признає православним свободним відправлюванню богослужень, володінню брацтвами, школами, семінаріями, друкарнями, шпиталями, котрими вони володіють. Далі король дозволяє виконувати свою власть і юрисдикцію владикам вибраним на коронаційнім соймі (і тоді-ж ним апробованим): „велебному отцеві П. Могилі, архимандритові печерському, вибраному неуніатами на київську митрополію, що вже й сакру має від царгородського патріарха; гакож шл. Олександрови Пузині, вибраному на владичтво луцьке й острожське, і о. Йосифу Бобриковичу, вибраному на владичтво мстиславське, а також тому хто буде обивателями не-уніатами вибраний на владичтво перемильське“. На удержання митрополита окрім катедр св. Софії (тут король непомітно влазив в заборонену сферу відбирання бенефіцій від уніатів) зіставляв ся за ним

¹⁾ Пор. хроніку Пясецкого с. 548.

Печерський монастир і додавав ся Пустинський; владикам переняскому і мстиславському мали йти річні платні „згідно з пунктами“, а номінат луцький Пузіна „має віставати ся згідно з нашим приватним листом“ (дражливої справи відібрання маєностей від уніатського владики король в сій дипломі не хотів зачіпати). Все инше в уміщеного у пунктах, що не здійснило ся тепер, король відкладав до сповнення на будучім соймі і забезпечав „сим дипломом, потвердженням соймовою конституцією, властю всього сойму“. На доказ того мали підписати його крім короля депутати сенату і посольської палати й притиснути печати корони і в. кн. Литовського¹⁾. Підпису сенатського депутата одначе на дипломі нема, тільки маршалка посольської палати, а і з приложенням печатей була ціла комедія, досить трагічно оповіджена одним із печатарів, А. Радивилом²⁾.

Таким чином, не добивши ся формальної соймової конституції на потвердження пунктів, православним удало ся видобути досить все таки цінний суроґат, де правосильність пунктів признавала ся вповні, без усяких відкликив до папської згоди³⁾, а частина їх і здійснила ся. Добрі інтенції Володислава, що не витримали були клерикального натиску, відреставровано і випростовано наново витривалістю українських депутатів, і коли при сій нагоді легенда Володиславової прихильности до „Руся“ мусіла від сих переговорів значно пощербитись, то православні парламентаристи з тим більшим правом могли поздоровити успіхом себе.

Крім загального „дипльому“ в тих же днях видав Володислав ряд спеціальних грамот, реалізуючи різні обіцянки свої, що містили ся в „пунктах“. Ще перед виданням загального дипльому (14/III) король видав грамоту, де дозволяв „відкрити“ православним (немов би тимчасом) цілий ряд церков і монастирів. Так по одній церкві мали дістати православні в Красноставі, Белі, Со-

¹⁾ Supplementum с. 169.

²⁾ Тому що канцлер коронний був біскуп, король поручив прибити печать підканцлерови, а від в. кн. Литовського мав припечатати Радивил. Але що він теж вимовляв ся своєю совістю, то король загрозив, що при найближшій ваканції обидва канцлерства віддасть дісидентам, і духовні сенатори, щоб запобігти такому нещастю, взяли гріх на свою душу і казали Радивилу припечатати (Pamiętniki I с. 151; в ркп. Memoriale коротше і нема сього фіналу — л. 88).

³⁾ Цікаво, що й тут Радивил каже навпаки — що застережено папську згоду (I с. 151=Ng. 116 л. 88).

калі, Дорогичині, Стоянові, Мостах, Грубешові, Ратні, Пинську (тут і брацтво при церкві), Кобрині, Берестю, Володимирі, Кремінці, а в декотрих (як у Вільську напр.) і більше число ¹⁾). Видано чимало грамот спеціальних: для різних брацтв, на церкві і т. п. ²⁾ Одержали привилей нововибрані владика. Дня 12/III видано привилей П. Могилі на митрополію, де за ним признавали ся ті самі права над православними, які мав Рутський над уніатами ³⁾). Два дні пізнійше видано привилей Йосифу Бобриковичу на владичтво мстиславське, де йому дозволяло ся свобідно виконувати свої функції в цілій Полоцько-витебській епархії ⁴⁾). В приватнім листі Пузині, виданім в додатку до дипльому того самого дня, король, згадавши свої обіцянки в „пунктах“, котрих він не міг тепер сповнити, тим часом, „до основнійшого заспокоєння“, надає йому монастир Жидичинський з маєностями, одну з луцьких церков на резиденцію і деякі маєности, які Почаповський на жадання короля добровільно Пузині відступив і на те дав запись ⁵⁾). Сим Володислав обходив те veto, яке на корист папської курії заложили клерикальні сенатори в справі відбирання бенєфіцій від уніатської церкви; православні-ж, очевидно згодили ся за се зіставити Почаповського при луцьким владичтві, відступивши від букви „пунктів“ (так треба розуміти передачу Жидичинської архимандрії Пузині). По сім, три дні пізнійше, король видав Пузині привилей на владичтво луцьке, аналогічний з виданім Бобриковичу, без згадок про бенєфіції ⁶⁾).

Справа четвертого владичтва, перемиського, не пішла так гладко. Місцеві послы перемиські рішили предложити королеви на владичку свого земляка, шляхтича перемиського Івана Романовича Попеля ⁷⁾). Але П. Могила з иньшим духовенством не міг згодити ся на сю комбінацію, з огляду що Попель був вдруге оженений, або як висловляеть ся Могила в пізнійшім листі — „въ двоєженствѣ на тотъ часъ еще по малженску живучи“, отже по православній практиці не міг дістати посвящення на ніяку церковну степенъ. Але послы митрополичого протесту видко не послушали ⁸⁾), Попеля королеви предложили як свого вибранця, і король одного дня з Пузиною видав привилей на перемиське владичтво з монастирями Спасом,

¹⁾ Архивъ западно-рус. митрополитовъ I ч. 616.

²⁾ Вчислені у Голубева II с. 74 і далі.

³⁾ Археограф. сб. II ч. 36.

⁴⁾ Акты Зап. Рос. V ч. 5.

⁵⁾ Архив Ю. З. Р. I. VI.

⁶⁾ Ibid с. 269.

⁷⁾ Про ініціативу соймових послів каже виразно королівський привилей.

⁸⁾ Натяк на сей конфлікт бачу, порівнюючи привилей Попелеви з привилеєм Пузині: в Попелевім зовсім промовчано про митрополита.

Онуфріївським і Смольницьким, з тям щоб Крупецький при своїх правах і бенефіціях вістав ся до свого живота ¹⁾).

Тоді П. Могила, не даючи за вигране, рішив повалити Попеля на ґрунті. Своім кандидатом він намітив одного з визначних парламентаристів, енергічного, здібного, пильного, а при тім і грошовитого земського писаря луцького Семена Гулевича-Воютинського, що рішив ся в таких трудних обставинах здобувати собі владицтво — по традиції одного з предків, що теж був перемиським владикою. З усім двором своїм і присутним на соймі духовенством Могила вибирав ся з сойму до Львова, щоб там відбути своє посвящення, але тепер кинув ся насамперед до Черемисьля і тут розпочав агітацію проти Попеля, за вибором нового владики. Шляхта роздовола ся. Знайшло ся багато таких, що прийняли аргументи Могили й иншого присутного духовенства: дістати владiku номінального, такого що й посвящення не зможе дістати, се дійсно було дуже сумнівним здобутком, тим більше, що й так приходило ся йому виборювати собі становище супроти привілегіюваного і посвяченого владики уніатського. Але все таки знаходили ся у Попеля прихильники, які і далі підтримували його ²⁾. Кінець кінцем Могилі удало ся перевести вибір свого кандидата, під час попису шляхти, що відбував ся під той час. Шляхта не досить численним зібранню, в присутности самогo Могили й його товаришів та значного числа місцевого духовенства, вибрала двох нових кандидатів на владичтво, на першій місці Гулевича, на другім, для простої форми очевидно — Іоїля Брошневського, ігумена добромильського ³⁾. Боротьба обох партій в Черемисині тривала потім ще цілий рік ⁴⁾;

¹⁾ Грамота у Голубева II дод. 3.

²⁾ На них, очевидно, нарікає лист Могили з Лютовиск, 3/IV. 1633 — у Голубева I дод. 85 (Голубев одначе в титулі його зазначив занадто багато — про соймових послів лист не каже).

³⁾ Архивъ Ю. З. Р. I. VI с. 270, протокол вибору з дня 26/III. 1633. З духовенства окрім Могили був присутний Бобрикович, Ісяя Трофимович, Филотей Кизаревич, иньші київські й виленські монахи, і багато місцевого духовенства — всі вони підписали ся по руськи, тим часом як шляхта підписуєть ся переважно по польськи. Проводив шляхетському зібранню Василь Лїтинський. Заступлені окрім Могили: Хлопецьких, Шептицьких. Погорецьких, Турянських, Радилівських, Ритаровських, Устрицьких, Ступницьких, Кальнофойських (Кленафоський), Лисовських, Васильківських, Паславських, Сулятицьких, Яворських, Ясеницьких, Оргинських, Крушельницьких, Городиських, Винницьких. Чайківських (сих було найбільше), Сроковських, Вишницьких, Селецьких, Попелів, Блажовських, Луцьких, Шилковських, Цариковських, Чарковських, Семигінновських, Кульчицьких, Гшовських. Кілька очевидно поповнаних імен пропускаю.

⁴⁾ Див. грамоти у Голубева I дод. с. 555, 559.

нарешті між Гулевичом і Попелем стала згода і Попель відступив від своїх прав за гроші (Крупецький каже, що взяв він з Гулевича три тисячі зол.)¹⁾ На підставі сеї уступки Гулевич дістав від короля привилей для себе на соймі 1635 р., як побачимо далі.

Урядивши справу в Перемишлі, Могила з своїм духовенством удав ся до Львова, де владика львівський Єремія Тисаровський з титулярними єпископами Теофанового свящєння: Ісакієм Борисковичем, Паїсієм Іполітовичем і греком Аврамієм мав посвятити Могилу на митрополита. В Києві сю церемонію Могила, очевидно, не рішав ся робити, бо ж і катедра київська була ще в уніатських руках, і митрополит Ісайя не похочував уступити ся з сього митрополичого престолоа перед упрівілегованим представником ненавистного йому опортуністичного напряму. Хоч патріарх, окрім благословєння для Могили, по словах Могили приєлав якийсь лист, котрим віддаєв Ісайю²⁾, аде при тих впливах, які були у Ісайї в правовірних православних кругах, а особливо серед козаччини, можна було справді побоювати ся, що без серіозних конфліктів і демонстрацій посвящєнне Могили мабуть не обійдеть ся.

Натомість у Львові були у Могили давні звязки і зносини, ще старі, по традиції його батьків, — добродіїв брацтва, потім підтримані власними заходами воеводича. Там не мала тої сили православна непримирєність, на якій виїздєв Ісайя, не дражнили нікого нахили Могили до польсько-латинської культури і польського режіму, і посвящєнне Могили мало всі шанє пройти не тільки гладко, а й триумфально.

Зіхало ся багато шляхти православної і польських панів, маси православного духовєства і всякого народу. Руська друкарня Сльозки привитала Могилу польським панєтіриком Augoga na hozyuoscie lwowskim swieścaca — сконфіскованим одначе зараз католицькою консисторією³⁾. Церемонії свящєння перевєдено в новій брацькій церкві, саме докінченій недавно щедротами Могилиного свояка воеводи молдавського Мирона Могили Бернаєвського. Перше свящєнне було в світлу середу, на св. Юра, другє в суботу, а третє в неділю провідну (28/IV), записує літописець, додаючи, що на Могилу були положєні „апарати“, спішно прислані патріархом разом з благословєнєм через його послів (ще з початком марта, на соймі, були вони вже при Могилі)⁴⁾.

¹⁾ Łoziński Prawem i lewem I с. 297. ²⁾ П. Могила II дод. с. 25.

³⁾ Оповідєє се в своїй історії Львова канонік Юзефович — витяг у Бандтке Historya drukarń w kraj. Polskiem, I с. 403. ⁴⁾ Львівська літопис с. 247.

Що своїм посвященню Могіла пробув досить довго, у Львові, приготворюючи собі ґрунт в Києві і на Україні. Зараз по посвященню, того-ж дня він вислав „універсали“ свої по всіх православних воевідствах, оповіщаючи, що він настав на митрополії як правний митрополит, за всенароднім вибором („за сполною всіхъ корони Полское и в. кн. Литовского духовныхъ и свѣцкихъ обывателей елекцією“), за привилеем королівським і благословеннем патріаршим¹⁾. Про свого попередника Могіла не згадав нічого ігноруючи взагалі всю самочинну єрархію Теофанового ставлення. Але правдоподібно весь сей час через своїх людей він старався знайти звазятого старця, щоб добровільно уступився йому з митрополії. Та Ісайя не піддався, і нарешті Могіла, стративши надію на спокійне поладження справи, рішив іти проломом.

В червні рушив він до Києва, розсилаючи в дороги листи до знайомих панів, закликаючи їх прибути до Києва на свій приїзд. визначений на день 7 липня ст. ст., і на посвященне катедри св. Софії, що мало при тім відбутися. „Хоч я ані трохи не сумніваюся, що в. мил. ведений ревністю до оновлення церкви нашої православної сам з своєї охоти і доброхотного умислу не зовлиш занедбати прибути на впровадження моє на митрополію і на посвяченне тої плачевно зруйнованої оздобы нашої російської, — але тим більше, побуджений тою покірною і справедливою прозьбою, зводилш і сам то виконати ласкаво і іншихъ поблизкихъ і. м. панівъ приятелів і сусідів до того охоче побудити“, пише Могіла в одному з таких листів²⁾. І розуміється, окрім „оздобы“ церемоній, йому хотілося присутності прихильних йому людей надати також прихильніший настрій Києву під час тих церемоній.

Його люде тим часом вайнялися окупацією Софійської катедри, що все ще зіставала в уніатських руках. Дня 2/VII с. с. Мужилівський, Косів і Почаський, зібравши міщан, бояр, козаків і селян монастирських, з різною зброєю наїхали на Софійську церкву, і коли жінка завідателя не дала їм ключів від дверей добровільно, порозбивали замки і захопили катедру, а потім таким самим способом позабирали й інші сусідні церкви, що були в уніатських руках — Миколи Десятинного, Семена і Василя Нагорного³⁾. Без сумніву, таке рішуче поступовання нового митрополита мусіло зробити досить добрий настрій в Києві навіть і серед неприхильно

¹⁾ П. Могіла II ч. 5 — копія без дати, видавець гіпотетично датує її кінцем квітня або початком мая, але очевидно, що се такі той універсал, виданий „зе Львова 2 недѣли“, що згадується в пізнішій листі — *ibid.* ч. 7.

²⁾ П. Могіла I дод. 86. ³⁾ *Ibid.* ч. 87 - 8, 90, 91, II с. 61.

йому настроєних елементів. Може бути, що він ужив також і інших способів, щоб забезпечити собі нейтральність крайніх православних: вони не виступили нічим, не тільки при візді митрополита, але і при тих насильних способах, яких ужив він на непокірних.

Як оповідає очевидець, Ісайя Трофимович, візд став ся „въ великимъ триумфомъ“¹⁾. Могилянці доложили до того всіх старань. Колетія витала свого фундатора панетіриком „Мнемозіна“, де Могиду розхвалявано за osiąгнене останніми соймами заспокоєнне православної віри, наче б то було діло його самого²⁾. Можемо собі представити, скільки подібного шуму ще й устного напустили при всяких стрічах і повитаннях могилянські риторичари. Лаврські друкарі розмахнули ся „Евфонією веселобрямчою“, де висловляли надію, що з приїздом Могиди закипить наново їх друкарська робота, яка була припинила ся „не без шкоди“ їх, й витали його візд гораціанськими віршами:

О Петре, здавна гостю пожаданий,
Витай Россіи на утѣху давній.
Давай ратунку російской оздобъ
В мизерной добъ.
Помнишь, як перед тымъ Россія бывала
Славна, як много патроновъ мѣвала,
Теперь ихъ мало: тебе хочемъ мѣти
В сарматскомъ свѣти.
Тебѣ южъ мурѣ моя полецаю,
Отъ Ярослава которыи маю — .
Любо ты славы ты ихъ будь Атлянтюмъ,
Будь адамантомъ³⁾

Сі голосні кимвали Могилянців мали заглушити менше приємний шум з приводу твердих заходів Могиди коло зреалізовання своїх митрополитичих прав.

Скрипіли не тільки увіяти, а й православні. Ігумен Никольського монастиря, що був відданий королівським привилеем в розпорядженне Могиди, не хотів передати йому свого монастиря, і Могиди забрав монастир оружною рукою, а ігумена і його прихильників-монахів кавав бити посторонками, доштитуючи ся, де поховали монастирські скарби⁴⁾. На митрополита Ісайю, що не хотів піддати

¹⁾ П. Могидя I ч. 89.

²⁾ Mnesosyne sławy, prac i trudow przeswieznego w Bogu i. m. o. Piotra Mohidy — зміст у Пекарського Представителя кievської учености, Отеч. Зап. 1862 кн. III, і у Голубева I с. 548—9 і II с. 69.

³⁾ Передрукована проф. Студинським в Зап. Наук. т. ім. Шевченка, т. VIII.

⁴⁾ Jerlicza Latopisiec с. 57 і П. Могидя I дод. 92.

ся могилі, як оповідає Могилін неприхильник Єрлич, Могила наслав своїх слуг і вояків, і вони вхопивши Копинського, старого і схорваного, „в одній волосінниці, перекинувши через коня як який небудь мішок, відвезли його до монастиря Печерського, трохи не пів-милі“¹⁾. Там Могила витримував його, поки той не дав записи, що зрікаєть ся митрополії.

Се був дуже цінний для Могилі документ, і він поспішив зараз розіслати його копії по всіх сторонах. Але схізма не переставала. За кілька тижнів по своїм візді Могила розіслав новий універсал, де сповіщав, що він „щасливо наїхав“ на свою митрополічу столицю, „обняв“ катедральну церкву і „од всіх православних духовного і світського стану у всій землі панств тутешніх одержав належне послушенство“. Але зачуває про незгоду деяку — що декотрі все ще називають митрополитом Ісайю („а иные иныхъ, кого кто хочеть“, додає він для сильнішого ефекту). Тож подає до відомости, що Копинського не тільки патріарх „изверг“, але й сам він „зрекль ся доброволне такъ уряду якъ и титулу митрополитанского“, і запись дав, що вже ніколи на той титул не буде мати претенсій. Всім духовним на доказ послушности наказав Могила ставити ся до Київна на собор дієцезальний, на день Успенія, „под винами канонными“²⁾. Але здасть ся, собор сей не удав ся, судячи з того, що Могила незадовго росписує новий собор, на перший тиждень посто не згадуючи про попередній³⁾.

Могила очевидно, трохи поспішив ся з жаданнями „послушенства“. І то вже було великим успіхом для нього, що поява в Києві на митрополічій столі сього ще недавно підозреного опортуніста і його суворе поступованне з стовпом правого благочестя не викликала ні в кім явного протесту з боку прихильників непохитного благочестія. Козаччина напр. далі по старій традиції більше спочувала Ісайї, і се було дуже багато, що вона не виступала за ним активно. Припадком перехована реляція служебника Конєцпольського з літа 1633 р. дуже характеристично оповідає про те, як Києль тоді мирив з козаками Могилу⁴⁾.

„Той ‚Ісай‘ що перед тим був митрополитом київським, наговорив велику силу перед військом Запорозьким на Могилу, теперішнього митрополита. Могила теж йому такі закиди робив, що

¹⁾ І. с. ²⁾ П. Могила II ч. 7.

³⁾ Ibid. ч. 15 (універсал сей повторяє до певної міри попередній); не згадує про собор нічого і Трофимович в своїм листі — ib. I ч. 89.

⁴⁾ Автор, miles gloriosus, оповідає так, ніби то й він у тім щось значив, але, очевидно, се була справа виключно Києля.

,ти зрадник, бо з Москвою маєш порозумінне'. Тому Могила, ставши в двох милях від війська, дав насамперед через п. Кисіля 'юстифікацію' про себе і порядно виправдав ся у всім, а той (Ісайя) зістав ся в великій конфузії. А коли Могила дав знати козакам, що їде до обозу, — тоді гетьман з кількома хоругвами кінних стрів його, а піхога вся стояла перед обозом. В півмилі від обозу привитали ми його і з великою гречністю впровадили його до війська, бо з ним було немало і шляхти київської. А коли ми ввели його в середину обозу, він пристав і убрав ся 'коштовно' як архієпискуп, попи цілу годину відправляли співання, а ціле військо потім [приступило] до нього для поцілування хреста і руки. Відправивши се, пішов з великою процесією до армати, посвятив їм армату і благословенне дав на сю війну в гарних словах, так що ся церемонія потягла ся цілий день. Але козакам все таки було жаль того Ісаї, що був так дуже збентежений, — бо вони-ж його самі 'всадили' на ту митрополію. Тому прислали потім до п. Кисіля і до мене і просили, щоб ми їх погодили, 'аби вже тих замішань mezi ними не чинили'. Ми на те стратили цілий день і вчинили між ними таку згоду, що отець Могила відступив йому монастир св. Михаїла з усіма доходами його, відповідно до кор. привілея, а Ісай дав йому запись на те, що ніколи тим титулом він не має титуловати ся, ані в його діла втручати ся, тільки мешкати спокійно в монастирі ігуменом. За се ми від козаків дістали велику подяку, що так їх погодили ¹⁾“.

Правдоподібно, рішуча боротьба з унітатами за права православної церкви, проявлена за останній час Могилою, помирила з ним суспільність, а тверду руку православному митрополитови в такий твердий час мабуть признавано таки й потрібною. В пізнійших пробах боротьби Ісаїї з Могилою оборонцем скиненого митрополита виступає уже справді не суспільність, не козаччина, — а король, що для заспокоєння Ісаїї надав йому небувалий перед тим титул „архієпископа сівєрського задніпровського“ і обстоював за ним перед Могилою і перед Могиліними свояками Вишневецькими, що вигнали Ісаїю з його задніпрянських монастирів.

Дійсно, обставини були того рода, що менше всего настроювали до лагідности й гуманности. „Заспокоєнне православних звучало як чиста іронія. Володиславові акти в дійсности відкрили со-

¹⁾ Реляція ся в теках Нарушевпча 616л. Чорторійських 141 с. 603. Тепер витяг з неї вже надрукований в збірнику Z dziejów Ukrainy с. 195—6.

²⁾ Архивъ Ю. З. Р. I. VI ч. 285. П. Могила I дод. ч. 95—99.

бою тільки новий період завзятої — не боротьби, а просто таки війни між православними і унітатами. Після того як завдяки Жигмонтовій тактиці православні були збиті з позицій і майже всяка можливість боротьби у них була відібрана, се, розуміється, було великим успіхом, що акти нового короля дали православним правні підстави і реальні обставини, в яких вони могли бороти ся з натиском унії з певними виглядами на успіх. Але для „святого спокою“ в сих нових обставинах було менше всього місця, і з становища психології тих тривожних, воєнних часів мусимо оцінювати і психологію головних діячів сеї доби і форми та способи сеї боротьби.

Королівські привилеї, щедрою рукою роздані православним на коронаційнім соймі, реалізували ся тільки при помочі сили, і „реальні відносини сил“, кажучи по теперішньому, рішали про результати тих претенсій, які підносили православні на їх основі, і тих рішень, які становили королівські відпоручники на підставі тих привилеїв. Королівські комісари їздили по краю і передавали православним церкви та монастирі згідно з королівською грамотою 14 марта. Але майже скрізь уніатське духовенство і його католицькі опікуни робили більш або менш сильні старання не поступити ся засидженим добром, і православним приходило ся силою доходити або одержавши — силою боронити ці королівські дарунки. Напр. в Пинську комісар-уніат стрівши ся з протестом уніатів, таки відразу відступив, а місцеві православні потайки відчинили собі церкву та взяли в свої руки: уніатський священник прийшовши, застав там богослуження православне і повну церкву людей. Навпаки в інших місцях уніати, не змігши відборонити церкву перед комісаром, потім здобували її собі назад. Напр. в Красноставі, де королівським комісаром був Гулевич-Вокунський, він без усяких перепон, як каже, взяв був і передав церкву православним, а ті правили там богослуження. Але два тижні пізніше приїхав староста Якуб Собеский і довідавш ся про се, пішов з своїми гайдуками, відбив замки і віддав церкву назад уніатам. В Більську силоміць відобрали собі назад церкву самі уніати, за помічю місцевих католиків: товпи розатітовані уніатським намісником напали на церкву, відбили замки і передали уніатам і т. п.¹⁾

Підняла ся хмара різних протестацій і репротестацій, позвів і процесів. Богато Українців і Білорусів, що під натиском дав-

¹⁾ Археограф. Сборникъ II ч. 102, VI ч. 82. Архив Юго-зап. Р. I. VI ч. 271 й ин.

нійших обставин були змушені тримати ся унії, тепер користуючи з проголошеної свободи обох релігій, хотіли вертати ся на „благочестиву віру“. Але вони стірали ся з репресіями уніатів, що за помічю католицької адміністрації загострюють свою боротьбу з православем, силкуючи ся зміцнити стан володіння. „Новонародженихъ отречать крестити, хорыхъ и хотячихъ ся сповидати, мертвыхъ погребати силне (силоміць) намъ правохърнимъ не допускають, але до себе презъ мусть гвалтовне з пострахами розными приневоляють і притягають за неутоленими слезми нашими“, як писали більські братчики Могилі¹⁾.

Новопоставлені владики, не вважаючи на королівські привилеї, стірали ся з усякими перепонами в признаних їм правах юрисдикції. Пузина напр. не міг допросити ся у дідчип Острозьких маєностей Анни з Острозьких Ходкевичевої, щоби вона дозволила йому обіхати православні церкви Острозьких маєностей. Навпаки вона виразно заборонила своїм підданім і духовенству з своїх маєностей признавати своїм єпископом Пузину і до нього удавати ся в церковних справах, і т. и.²⁾.

Уніати і католики не крили ся з тим, що вони останніх королівських розпоряджень не вважають правосильними³⁾ і сподівають ся, що пороблені Володиславом уступки стратять силу, не подтвержені соймом, за браком папського призовення. „Хвалите ся своєю побідю?“ пише сучасний католицький полеміст на адресу православних. „По мосму, тоді була б ваша справа виграна, як би ви мали згоду папи — а я знаю що папа не буде санкціонувати схізма“⁴⁾. І сю хистку позицію відчували православні — тим більше, що й сам Володислав, прп всім своїм бажанню не дати ся ультрамонтанській пресії, не завсіди міг устерігти ся від різних підходів свого клерикального правительства. Його ріжні, більші і меньші шефи вважали питанням чести для себе йти проти антиклерикальної політики короля, і не упускали нагоди, де можна було, не дуже наражаючи себе на королівську неласку, використати хвилию неуваги або хвилевого роздражнення короля і заїхати православних якоюсь несподіванкою.

Такі напр. були листи видані Володиславом в осени 1634 р. проти клівських просвітних інституцій і зреформованої Могилою школи в Винниці. Тонем незвичайно суворим і неделікатним Володислав дорікав Могилі, що він не слухає його пригадок, аби

¹⁾ П. Могила II дод. 12. ²⁾ Архивъ Ю. З. Р. I. VI ч. 272.

³⁾ Пор. напр. згадки про сю неправосильність в цитованім Арх. сб. ч. 82.

⁴⁾ Архивъ Ю. З. Р. I. VII с. 731.

скромно користав з того, що йому належить. Наказував йому закрити латинські школи і латинську друкарню в Києві, так само школу винницьку і забрати з винницького монастиря ігумена Івашкевича і Кальнофойського, бо від них виходять бунти і всяка иньша сваволя. Наказував також винницькому старості і київському воеводі, аби допильнували замкнення тих шкіл, бо дозволене було дано тільки на школи руські, і т. д.¹⁾ Епізод вражає своєю несподіваністю на загальнім тлі толеранційної політики Володислава, що на коронаційнім соймі навіть збирався видати спеціальний привилей православним школам, але не міг цього зробити тому, що його канцлери не згодилися прибити до нього печатей²⁾. Очевидно, різкий виступ проти цих шкіл був викликаний якимись інтригами або фальшивими донесеннями уніатів чи католиків. На жаль, подробиці вісталися нам неясними, бо викликаний ним полемічний трактат Сильв. Косова: *Exegesis to iest danie sprawy o szkołach kiowskich y winickich w których uczą zakonnci religiey graeckiey* займається головно теоретичними питаннями, не входячи зовсім в історію королівської заборони³⁾. Могила не скапітулював, шкіл не замкнув, справу якось поладнав. Але сей і иньші подібні епізоди поучували православних пильно стежити за королем і пильнувати кождий його крок, не вважаючи на всі його обіцянки і навіть добрі заміри, та добиватись можливо повного і правосильного закріплення зроблених ним уступок.

Лишаючи на боці такі хвилеві збочіння, Володислав робив що міг в тім напрямі. Він вислав в осени 1633 р. свого повірника, надворного підскарбія Юрія Осолінського до папської курії, поручивши йому не жалувати пишних компліментів і сміливих обіцянок, дорогоцінних дарунків і двівінкої монети для того, щоби знайти римські еміненції для Володиславових прошень, між тим і обіцянних уступок православним⁴⁾. Осолінський, найаручнійший з польських дипломатів, добре справився з порученнями, зробив як найкращий настрій в курії своїми перспективами приведення

¹⁾ Władysława IV listy, вид. Амбр. Грабовского, ч. 32—3 і 68;—про подані тут дати див. у Голубева П. Могила II с. 93.

²⁾ Ostrowski Dzieje i prawa kościoła polskiego III с. 485. Може сюди належить згадка Альбр. Радивиля (I с. 155) — в Memoriale цього нема.

³⁾ Брошюра вийшла без року і місця, в 1635 р. — витяги з неї у Голубева Історія кiev. академія дод. с. 80, в цілості надрукована мала бути в т. VIII ч. I Архива Ю. З. Р., але він досі не вийшов. Про неї П. Могила II с. 245 і далі.

⁴⁾ Про сю місію Осолінського в його старій біографії кс. Богомольца *Życie Ierzego Ossolińskiego*, нове вид. 1861 р., і в праці Л. Кубалі *Ierzy Ossoliński 1883*, I с. 70 і д. Деякі акта посольства у Тайнера III ч. 247 і далі.

Московії і Швеції під зверхність папи, дістав згоду на всякі прохання Володислава. Але на пункті уступок схизматикам стрів ся з невблаганим і необорним *non possumus* папських богословів. Конгрегація відбула протягом грудня, січня і лютого 1634 р. цілий ряд засідань в сій справі, і не вважаючи на всі заходи Володиславових адвокатів, постановила, що не тільки не може згодити ся з обіцяними православним уступками, але не може й толерувати їх, навпаки — мусить виступити против пунктів і виданих на основі їх дипломів¹⁾. Одинок річ, яку Осоліньському удало ся виблагати в сій справі, очевидно згідно з королівською інструкцією, се — що папська курія пообіцяла стримати ся з оголошеннем своєї резолюції, щоб не псувати політичних рахунків Володислава, і на сім мовчанню курії мусів він оперти свою дальшу тактику.

На коронаційнім соймі Володислав обіцяв православним сповнити обіцянки „пунктів“ на найблизшій соймі. Одначе найблизший сойм, скликаний літом 1634 р., був екстренний, двохижневий сойм, і мав на меті добити ся тільки ухвали податків для заплачення війська, а полагожденне всяких иньших справ, між ними і релігійної, відложено було на звичайний шеститижневий сойм, що був скликаний на кінець січня 1635 р. Православні приложили всякі старання до того, щоб ся обіцянка була сповнена. Маємо лист Могилі до могилівського брацтва — правдоподібно оден з цілої серії таких циркулярів, ровісланих задалегідь, де він нагадує братчикам, що треба енергічно поставити ся на будучім соймі, вислати депутатів, і просить зложити грошей на його соймову місію²⁾. В актах львівського брацтва зівстав ся слід такої складки в записці, що Могилі асігновано „на потребу посполитую“ 430 зол.³⁾. З соймиків маємо інструкцію вишенську, де послам поручаєть ся добивати ся заспокоєння згідно з пактами і дипломом 1633 р., при тім згадують ся ще деякі наради в справі перемиського владництва, і послам поручаєть ся віддати сю справу для полагодження королеви особисто⁴⁾. Нема сумніву, що всі сі поручення „братії“ дійсно дуже енергічно ставили ся послами і ріжними позасоймовими делегатами. За браком докладніших справоздань з сойму⁵⁾ мусимо вдоволити ся загальною характеристикою ретроспективно даною тодішнім папським нунцієм Вісконті:

¹⁾ Резолюція у Тайнера III с. 20; акти нарад конгрегації не видані, про них у Голубєва П. Могила II с. 110. ²⁾ Археограф. сб. II ч. 38.

³⁾ Akta grodz. i ziem. XX с. 374. ⁴⁾ У Голубєва II с. 100.

⁵⁾ Ольбр. Радивил сям разом записує тільки: *religio graeca inquietis postulationibus interturbarat processus responso ipsius insufficienti viso* (№ 116 л. 123).

„Дівуніти, веднавши ся з дісидентами“, — пише він, „ужили на останім соймі всяких підступів, ще хитрійших від злобної хитрости грецької, аби нарешті осягнути мету своїх інтриг. Вони грозили навіть ужити сили, і коли не кинули ся до заліза, то лише тому, що їм легше було воювати золотом, що поконало не одного юду серед хачпivosti тутешніх католиків. Не жадали за-богато на те тільки, аби дістати хоч трохи. Відкладаючи всяку угоду, хотіли викоринити унію на чисто, забрати як найбільше і що найкращі єпископства, монастирі, церкви, маєтності церковні і все те віддати схіамі. Через такий натиск їх і через малу прихильність шляхти до унії не можна було обійти ся без великих шкод. Навпаки — наймудрійші католики і самі уніати досі не можуть надивувати ся, що корабель їх в такій бурі не потонув зовсім“¹⁾.

Повірники Володислава, очевидно, силкували ся переконати палату, що супроти такого роздражнення не можна далі відкладати полагодження релігійної справи, і мовчанне папи толкували як симптом його толеранції для справи. Осолінський, явивши ся на соймі, зложив справозданне в своєї місії, очевидно — стараючи ся представити становище курії можливо прихильним для королівських плянів²⁾. По сїм вибрано комісію для полагодження релігійної справи. Спільними силами королівської партії в одного боку, а православно-дісидентської з другого удало ся прихилити палату посольську, а головно сенат, що вони, не вважаючи на опозицію крайніх папистів, згодили ся на признание толеранції для православних і сповненне даних королем обіцянок³⁾. Радивил записує в своїх записках- під днем 14/III: король поручив мені бути посередником між уніатами і схизматиками, і я мусів се, хоч нерадо, взяти на себе, разом з Остророгом, стол. кор., і до певної міри порозумінне було осягнене, з тим що від уніатів мали бути взята катедра луцька і перемиська по смерті теперешніх владиків і школи схизматикам позволени в Вільні й Києві, аж до льотки включно“⁴⁾. Ся не дуже докладна звістка скорше показує, про що йшли торги, аніж як закінчили ся вони, але інтересна тут ся вказівка крайнього клерикала, що стан володіння обох церков був усталений на підставі обопільного порозуміння.

Соймова постанова, включена в конституції, звучала так: „Словняючи раста совента і гарантію дану па щасливій коронації нашій, здійсняємо угоду постановлену для спокою і згоди наших

¹⁾ Relacye nuncyuszów II с. 265.

²⁾ Pamiętniki Radziwiłła I. с. 232 — Mem. 116 л. 124.

³⁾ Ibid. — Mem. 129 (тут текст ширший). ⁴⁾ Pamiętniki I с. 243 — Mem. л. 131.

підданих коронних і в. кн. Литовського згідно з пунктами, списаними на елекції нашій, і обіцюємо отсим законом вічним за себе і наступників наших держати відповідно до тих пунктів як уніатів так і неуніатів. А тримаючи ся того нашого заспокоєння веліди ми їм видати на нинішнім соймі привилеї в ріжних справах за підписом руки нашої і печатками нашими. Всі-ж процеси і спори в причин релігійних і вище згаданих пунктів, розпочаті між ними з тої чи з другої сторони, на вічні часи касуємо і нищимо, поновляючи постанову 1609 р. про заруку (на тих хто б піднімав знову якийсь процес¹⁾).

Православним прийшло ся пожертвувати не одно з того, що були виторгували вони собі на елекції. Порівнюючи грамоти для уніатів і православних видані на соймі 1635 р. з пунктами 1632 р. побачимо се виразно. Не дурно видана уніатам грамота вважала ся великою потіхою для них, і нунцій навіть бачив в ній доказ певного повороту в політиці Володислава — більшої прихильности його для католицької церкви. А толкував се тим, що покінчивши вже московську війну згодою і зрікши ся при тім московської корони, Володислав не вважав потрібним так панькати ся з православними підданими.

Видані одного того самого дня (14/III), при закінченню сойму, сї грамоти не тільки в стилізації проводили різку різницю між обома релігіями, одною опікуючи ся, другій даючи тільки неохочу толеранцію, — але й творили для прагославної віри значно гірші обставини в порівнянню з „пунктами“ 1632 р. Особливо характеричний з сього боку привилеї уніатський. Володислав починає його від оправдання з приводу зроблених православним уступок: „Для загального добра взяли ми на себе завести спокій між людьми грецької віри, а спосеби того заспокоєння полишили до декларації св. отця. Але св. отець затримав ся з своїм розсудом в сій справі і ніякої виразної декларації не дає, а на соймі инакше не могло прийти до оборони річипосполитої й иньших справ. Тому прийшло ся нам прийти до згоди з людьми, які не пробувають в унії — що вчинили ми не на те, аби потверджувати права схізми, але для загального добра, а людям що пробувають в унії з св. церквою римською даємо отсе на свідоцтво нашої ласкавої опіки“. За уніатами потверджували ся крім митрополії владицтва: полоцьке, володимирське, пинське і холмське; засновувало ся на ново смолен-

¹⁾ Volum. legum III c. 407.

ське. Признавав ся їм ряд монастирів і гарантувало ся, що в Подоцьку, Витебську і Новгородку православні ніколи не будуть мати церков. На владичі катедри будуть подавати ся тільки монахи — василияне ¹⁾.

Привилей для православних мав характер додаткових розпоряджень до „пунктів“ коронаційного диплому. Король згадує про ту відміну, що Почапівський зістав ся при владичтві до живота свого, і потверджує, що по смерті його мають ввійти в силу постанови пунктів що до луцького владичтва. В Черемислї по смерті Крупецького владичтво з маєтностями перейде до православного владики, але дві церкви в Черемислї (св. Спаса і св. Миколи) і село Шегинї зістануть ся для владики уніатського — се була новина! Городенський монастир віддавав ся уніатам, але на його місце православні діставали Видубицький монастир в Київї, і се мало для них ту приємну сторону, що уніатська єрархія зовсім виходила з Київа. В тодішніх обставинах з Видубицького монастиря уніатам теж було не легко користати, але всеж був то видимий знак їх права на Київ.

В православних школах київських і виденських дозволяло ся учити по латини і по грецьки, але humaniora, вищі науки не мали викладати ся далі діалектики і логіки, — значить вищих клас філософії і теології не мало бути ²⁾.

Тогож самого дня король видав привилей на владичтво перемиське Гулевичу, і може тодіж — утворивши нову архієпископію смоленську, надав — відповідно до принципу рівносильности — титул архієпископа сіверського задніпрянського Ісаїї Копинському. Принаймні в листі королівським, писанім в грудні тогож року до кн. Вишневецького, король називає Копинського сим титулом, і каже вправно, що він йому сей уряд надав, та доручає князеві наказати своїм підданім і духовенству своїх маєтностей, аби були Копинському як своему владичі у всім послушні ³⁾. Але, здасть ся, Могила ліпше хотїв бачити сі задніпрянські землі в своїй дієцезії, і якось ся новоявлена сіверська архієпископія скоренько заглухла ⁴⁾.

¹⁾ Привилей друковано багато разів — Археограф. сб. I ч. 138, II ч. 44 і ин.

²⁾ Архивъ Ю. З. Р. I. VI ч. 280; та ж грамота по латинц, з иньшою датою у Петрова Київская академія во второй пол. XVIII в.

³⁾ Архивъ Ю. З. Р. I. VI ч. 285.

⁴⁾ Досї, скільки знаю, ся ефемерна сіверська архієпископія не звертала уваги на себе — див. плутані пояснення ролі Ісаї в чернігівських землях у Филарета Опис. Черн. еп. I с. 33, Макарія Ист. р. ц. XI с. 502, Чистовича Очеркъ ист. западно-русск. церкви II с. 240. Вона ввязуєть ся тут з апокри-

Нарешті тогож самого знаменного дня король видав листи комісарам, визначеним для розділу церков між православними і уніатами. Вислано дві комісії, одну для земель коронних, другу для в. кн. Литовського, в кожій було по шість осіб, по половині католиків (або уніатів) і православних. Дня 1 червня кожда комісія мала зіхати ся і розпочати свою діяльність: „довідавши ся про стан кождої релігії під хвилию угоди 1632 р. і розваживши добре число церков і людей в унії і поза унією, церкви аби поділили і дійсно роздали уніатам і не уніатам“ ¹⁾

Та неважаючи на різні уступки, зроблені королем коштом православних уніатам против пунктів 1632 р., католицька партія не мирила ся з фактом. Вже перед виданнем грамот і затвердженнем конституцій біскупі і ряд світських сенаторів, послів і иньшої публіки занесли протестацію на „способи угоди і відданне церков і маєностей церковних“. (Цікава тут особливо заява підканцлера коронного Т. Замойского, що він мусів припечатати акти тому, бо папська декларація не прийшла, „рішення сойму не могли без того прийти до кінця, а неприятель стояв над карком отчини“) ²⁾. Коли ж комісари розпочали передачу церков православним літом того року, уніатсько-католицька партія робить все можливе, щоб зменшити здобутки православних, звести їх до minimum-a, а й сей minimum обставити всякими протестаціями і деклараціями, які могли-б віддати потім прислугу при зміні обставин. Призвичасна до нетолеранції Жигимонта, вона не могла помирити ся з новим курсом правительственної політики і дивила ся на неї як на ефемерний епізод, який ранійше чи піанійше мусить дати місце правдивій католицькій політиці. А при тім ще виводила її з рівноваги також і та обставина, що сі нові комісарські обіади, більш систематичні ніж попередні, немов давали знак усяким приборканим і до унії приведеним православним елементам, і вони відпадали цілими масами і вертали ся назад до батьківської віри.

В своїй інструкції, як ми бачили, король поручив мати на увазі такий стан обох конфесій, в яких вони були в момент елекційної угоди. Але се, розуміть ся, було дуже трудно сповнити, і такий принцип давав тільки привід до всяких спорів та нарікань. Даремно комісари силкували ся заховати супроти унії всякі апаранси, відступаючи церкви уніатам де їх майже або й зовсім

фічним смоленським єпископством Копияського, мовляв ще з-перед 1632 р. Новайше юбилейне виданне чернігівської єпархії (1911) проминає сей епізод зовсім (с. 56 і д.).

¹⁾ Архивъ Ю. З. Р. I. VI ч. 279. ²⁾ П. Могіла II дод. 19.

не було, тільки „в надії унії“ в будучности, або мотивуючи таке віддавання міркуваннями, які для сучасного читача звучать, як іронія. Се все не ратувало комісарів від нарікання уніатської ерархії, роздражненої православним рухом, і вона закидала їм і хабарництво, і сторонництво, і всякі негарні мотиви¹⁾, — а православних не спасало від різних репресій на пізнійше.

Деякі з комісарських протоколів дають нам досить інтересні образки сучасного життя: сього проблематичного існування унії, сильного руху людности до православ'я і тих різних перепон, які ставили ся йому. Напр. приїхавши до Більська, де уніатське духовенство відобрало від православних церкви, як ми вже знаємо, комісари стріли ся з якоюсь декларацією, вимученою від православних уніатським владикою під грозою різних процесів. На сій декларації уніатське духовенство опирало свій „стан володіння“, але комісари признали неважною сю декларацію, на основі конституції 1635 р., що уневажила всякі процеси і рішення судові в справі релігійній, і приступила до розгляду реальних відносин. Тоді уніатське духовенство могло показати їм на очі лише кілька уніатів, і поза тим не можна було їх знайти більше, „не-уніатів же велика юрба людей, і реєстр всіх домів, які не хочуть бути в унії, був нам предложений“. „Священники св. Воскресенія і св. Миколи з парафіянами своїми заявили, що вони в унії бути не хочуть і ніколи не були під послухом уніатського владика, хіба за примусом“. Супроти сього, вглянувши ще в предложені православними документи, комісари присудили православним три церкви. „Уніатів хоч бачили ми таке маленечке число, що їх і одна церква могла вмістити, але в надії на унію і з огляду на тих, що відступили (від унії, а очевидно — уніатсько-католицька сторона сподівала ся їх назад завернути), — присудили унії все таки дві церкви²⁾“.

В сусідній Дорогичині, на Руськім місті, уніатів не знайшло ся зовсім. Комісари „вчинили старанне слідство про уніатів і не-уніатів, але не могли побачити ні одного уніата на очі, ані розвідати не могли, а не-уніатів — величезне число і множество, ціле містечко зване Руським“. „Видячи на власні очі, що вони однодушно стояли при своїй релігії не-уніатській“, комісари присудили їм тутешню церкву³⁾. Так само вийшло і в Лоснях, і комісари теж передали тутешні церкви, числом дві, православним, але вимовили, „що якби пізнійше знайшов ся якийсь уніат, обиватель

¹⁾ Див. особливо лист холмського владика М. Терлецького — П. Могила П дод. ²⁾ Архивъ Ю. З. Р. I. VI ч. 291. ³⁾ Архивъ Ю. З. Р. I. VI ч. 290.

того міста, і потребував церкви, то п. діауніти повинні купити ґрунт придатний на вбудованне церкви і цвинтаря для уніатів¹⁾.

У Грубешові комісари з особливим старанням питали за уніатами, але не знайшли більше понад попа Василя з язетом і в трєтїм — міщанином Важинським. Сей піп Василь був при церкві св. Миколи, але що „всі парафіане відступили від нього“, комісари казали йому перейти до мурованої церкви Пречистої в ринку, „недавніми часами фундованої на унію і потверженої привилеем королївським з тої нагоди, що що її фундатори відступили від уніатської віри свого предка і вернули ся до не-унїї“. Вони її присудили уніатам, иньші церкви віддали православним²⁾.

Сї розпорядження комісарів розбудили страшенний гнів місцевого уніатського духовенства і його прихильників, — протести, заводи в підкупстві, скарги на тенденційність і всякі неправности. Сими скаргами удало ся вивести з рівноваги й самого короля так, що він вислав до комісарів лист, де докоряє їм, що вони поступають односторонно, на підставі заяв самих тільки православних, і тим заохочують людей відпадати від унії, „так що виникає небезпека, аби унія не вигасла вовсім“. Він наказує вернути уніатам церкви, які були в їх реальнім володінню, а православним полишити тільки „гірші церкви“ (podlejsze cerkwie)³⁾!

Але не покладаючи ся на поміч короля енергічнійші особи між уніатським духовенством — як от владика холмський Методій Терлецький, що був, очевидно, головним привидцею і до сього листу, й иньші ще — завзято працювали на власну руку. Першу комісію, 1633 р., Терлецький в Холмі так обставив, що вона собі „з ласки божої шию зломил“, як писав він потім. І другій комісії він творив всякі трудности, так що комісари, як він сам хвалить ся, старали ся крадькома обіздити міста його дієцезії. Передані православним церкви він відбирав силоміць і запечатував, або забирав під богослуженне уніатське. В Холмі самим він стероризував людність так, що на перші розвіди комісарів ніхто не на-смівив ся заявити, що він православний. Аж вгодом удало ся їх осмілнати, списано їх грохи на реєстр, і комісари призначили їм одну церкву на передмістю, успенську. Терлецький опротестував їх рішення, наказав духовним тої церкви не допускати до передачі, коли-ж комісари таки її відобрали й передали, владика заравкинув ся туди з величезною товпою. Комісарів уже не було, пра-

¹⁾ П. Могіла II дод. с. 116. ²⁾ Ibid. с. 115.

³⁾ Листи Володислава вид. Грабовским ч. 230; варіанти а поправнійшої копії у Голубева II дод. с. 119—120.

вославні побачивши свого мучителя, почали тіхаги куди видко, а владика власноручно розбивши двері, назад відобрав церкву, а православних при тім побито, повиривано їм бороди, і всяко збезечено ¹⁾).

Грубешівські і красноставські церкви Терлецький також відобрав від православних і попечатав, а коли православні потім смілилися ті печатки зірвати і церкви собі вернути, Терлецький при помочи прихильних йому магістратів розпочав такі процеси за непошанованне уніатських святощів, що настрашив православних до смерти. В Грубешові зараз по комісії райці і лавники заявили (мабуть не без захопоти владика, котрому про се доносили), що вони не будуть терпіти між собою Русинів (з котрими засідали досі яко з уніатами) „по тім явнім бунті“ — що вони вернули ся на православну віру ²⁾. Коли православні забрали церкви, учасників сього акту позасуджувано на смертні кари ніби за образу святощів, вчинену при тім захопленню церкви, инших — на тяжкі грошеві кари владичі, і тим способом їх змушено до того, що вони заявили охоту перейти на унію. Тоді владика випросив їм помилуванне, урядивши перед тим церемонію покаяння. Всі ті нещасливці були зібрані з сім'ями своїми в ратуші і відти парами, з свічками в руках, покриті веретами, пішли до церкви. Ставши на коліна перед архипресвитером, на його запитанне назвали себе віцями, пастиреви не послушнимп, що покаявши ся просять прийняти їх назад до унії. Теж саме було і в Красноставі, де за привернення сидіміць забраних церков православних позасуджувано теж на кари смерти, відрубання рук, виставленне до стовпа, грошеві кари і т. д., і теж змушено тим чином до переходу на унію ³⁾).

Терлецькому всі сі б-зправства і насильства, крім судової писанини, не принесли ніяких особливих прикростей. Але як перемиський владика Гулевич, не можучи дійти призначених йому королем монастиря св. Спаса і Онуфрія Лаврівського, поступив звичайним методом (ужитим і Могилю, як ми бачили) — відобрав його від Крупецького сидоміць, се стягнуло велику біду не тільки на нього самого, але й на цілу неремиську єпархію. Правда, Гулевич був меньш обережний ніж Могила, і взяв сам участь у заїзді. Коли Крупецький не послухав королівського листу і монастиря не віддав, Гулевич з великою силою місцевої шляхти й міщан

¹⁾ Лист Терлецького — П. Могила II ч. 26. Площанскій, Прошлое Холмской Руси II с. 18. ²⁾ Ibid. с. 117.

³⁾ Nagasiewicz Annales ecclesiae ruthenae с. 324—5. Площанскій Прошлое Холмской Руси II с. 25 і далі.

(противна сторона казала, що було там до 10 тисяч людей) обступив монастир, здобув приступом, вигнав Крупецького, забрав також інші призначені йому монастирі, і кілька сел владчих. При тім самого Крупецького обеззечено, всаджено до льоху монастирського, а брата його поранено в бійці.

За се Гулевича засуджено на інфамію, що значило страту владництва.

Заходами місцевої шляхти і всієї православної партії, правда, вдалось сю інфамію зняти, але дорогою ціною. Король поміняв маєтностями і правами православного владика з уніатським, і по смерті Гулевича владництво православне призначене було на скасованне, мала там зістатись лише архимандрія православна — тільки зміна політичних обставин, наслідком Хмельниччини не допустила до сього ¹⁾.

Був се найбільш серйозний вилом в добутку православних сей доби, але не одиний. Майже кождий рік приносив в сій сфері болючий удар і розчаровання в трівкості того „заспокоєння“ і тих гарантій, які вдало ся для нього здобути.

Коли новий владика мстиславський Сильвестр Косів, обіздячи своє єпархію, заїхав до Полоцька і Витебська, і уніатське духовенство підняло крик, тому що се дало початок до переходів на православне, король листом своїм, висланим до Косова, заборонив йому показувати ся туди (1636) ²⁾.

Коли вмер уніатський владика луцький Почаповський і православний владика Пузина, згідно з своїм привилеєм, перейняв на себе владництво луцьке (також заїздом), уніатське духовенство знову підняло протести, і король видав універсал, де назвав сей вчинок Пузини безправним (мовляв, без волі королівської то зробив) і віддав луцьку єпархію в тимчасове завідування володимирському уніатському владикі Мукосію Баковецькому. Тільки на соймі 1638 р. удало ся випросити новий привилей Пузині на се владництво ³⁾, та й то, здається, ціною спеціальної декларації його на користь унії.

Таке було се „заспокоєння православних“.

²⁾ Volum. legum IV с. 8, акти процесу за заїзд 1636 р. — П. Могіла II ч. 31, про пізнійшу боротьбу Гулевича з Крупецьким нижше, ч. II с. 85—6 (2 вид.).

³⁾ Витебская Старина V, I ч. 97.

³⁾ П. Могіла II дод. ч. 33. Архивъ Ю. З. Р. I. VI ч. 299.

IV.

Козацькі справи 1632 — 1637 рр.

Московська війна 1633—4 рр. Напруження серед козаччини. Кампанія пруська. Зруйнування Кодака. Козацька опозиція і осінні переговори 1636 р. Кризьські справи. Повстання Павлюка.

Коли переходимо історію цієї боротьби за права руської віри, що червоною ниткою йде через усі отсі роки почавши від безко-ролля, вдаряє в очі одно — що по елекції вже не видно коваків в сій горячій боротьбі. Козацького елементу вже не чути в справі „грецької релігії“; на цілий ряд літ він входить в межі своїх класових, чисто козацьких інтересів, і національні перспективи коли не сходять зовсім з виду козацького життя, то в усякім разі відходять на далекий плян.

При бідности звісток, які маємо з життя козаччини сих років, аж до повстання 1637 р., ми не можемо докладно ілюструвати цієї переміни. Але нема сумніву, що тут поруч ріжних кампаній, які ваймали козаччину, велике значіння мав також новий курс українського церковного життя. З цього боку партизани Володислава могли дійсно похвалити ся перед шляхетською річею посполитою результатами своєї релігійної толеранційної політики. На чолі легалізованої української церкви стали люди, які, пильнуючи інтересів своєї церкви, чули себе горожанами шляхетської річи-посполитої, були їй вірні, і в мисли не мали шукати поправи православа в якійсь іреденті, як владика Теофанового ставлення. Свої очі вони обертали в надію до короля. Розв'язання своїх прав шукали в двірських сферах, в магнатських впливах, що найбільше — в посольській палаті. Втягати в свої заходи козаків вони вважали мабуть і нетактовним, і таки серце їх не лежало в сторону козацької демократії. Се треба сказати особливо про нового голову української церкви, що мав уже кілька дуже неприємних конфліктів з козаччиною і чув доста різкі заяви недовіря їй, — а за ним можна повторити те ж і про всю плеяду „птенцовъ гнѣзда Петрова“. Козаччина була чужа сям митрофорним і клобуконосним шляхтичам, єзуїтським вихованцям, — і вони були чужі козаччині. І хоч коваки не виступили против них отверто в обороні близших їм духом Ісаїних старців, — то все таки чується повний брак тісніших духовних зв'язків козаччини з сею відновленою, упривілежованою єрархією.

І енергія козаччини, полишаючи на боці церковні й національні (як їх тоді розуміли) інтереси, звертається виключно на

добування козацького хліба, на розширення козацького володіння на Україні, на побільшення козацьких кадрів. Ряд війн, що на довняють перші роки пановання Володислава, давали на те все добру нагоду.

Ми внаємо вже, що мобілізація козацького війська на московську війну ровпочата була ще в 1631 р.¹⁾, але смерть короля стримала воєнні приготування. Підчас безкоролівя Москва розпочала вже воєнну акцію в Смоленщині і в Сіверщині, і тут по словам урядових московських актів їх воеводи з кінцем 1632 р. проводжали Батурин, Ромен, Іван-городище, Борану, Мену, Миргород²⁾: Новий король нетерпляче чекав покінчення всіх формальностей свого вибору, щоб прийняти сю вже накинену йому війну, а тим часом, для відтягнення сил московських, хотів атакувати Сіверщину силами місцевими, козацькими головно. Дня 13/XI 1632, в сам день вибору королівського сенат уповажив короля тим часом, „поки рїчсполита обмислить відповідне військо“, взяти на службу козаків „якесь число“. і дав поручення підскарбію на одвічальність сенату виплатити козакам 20 тис. золотих для заохоти і для поправлення армат³⁾. А відправляючи послів козацьких кілька день пізнійше, новий король передав через них лист, і в нім, заявляючи козацтву свою ласку, вказуючи на полагожденне релігійної справи і т. и., наказував війську козацькому, щоб зовсім було готове на війну московську, на кожний поклик козацького гетьмана⁴⁾. Головним начальником сього козацького війська сенат визначив каштеляна камінецького Александра Пісочинського: він як староста Новгород-Сіверського і один з місцевих колонізаторів мав поручення зайняти ся організацією пограничної війни. Крім нього таке ж поручення одержав іменованний підкоморієм чернігівським і старостою носівським Адам Кисіль, а крім них діяльну участь в тутешніх операціях брав також найбільший з пограничних магнатів Єремія Вишневецький.

Про нього вістники московські доносили, що ще в жовтні 1632 р. він рушив з Лубень „на поля“, з ним 10—15 тисяч війська, між ними „запоровькі Черкаси“ щоб з „поля“ ударити на пограничні московські городи⁵⁾. Але тоді се була вість передчасна, очевидно. До нового року 1633 козаки на пограниччю ніде не показали ся, і московське правительство, вважаючи на доне

¹⁾ Див. с. 135-6. ²⁾ Разрядная книга II с. 615. ³⁾ Рукоп. бібл. Чорторійських.

⁴⁾ П. Могила I ч. 82, лист тут з датою 18 XII, але мусить бути 18/XI.

⁵⁾ Акты Московск. госуд. I ч. 432 і 435.

сення своїх агентів про московфільську агітацію поміж козацчиною (з боку Ісайї і його старців) наказувало своїм військам не зачіпати українського погранича: „для того что Черкасы стоятъ за вѣру противъ еретиковъ, — п за то у нихъ съ польскими людьми за вѣру бои были великіе да и нынѣ есть — а изъ черкасскихъ городовъ Черкасы противъ нашихъ ратныхъ людей нигдѣ на бояръ не объявлялись“¹⁾.

Але надії московського правительства, що козащина зістане нейтральною, або навіть стане по стороні Москви з огляду на свої релігійні кривди і рахунки з Польщею, були марні. Козащина ввѣла дуже діяльну участь в московській війні. На жаль тільки, не маємо ніяких ближих подробиць про се з сфер козацьких.

На гетьманстві, видко, стала ся зміна. Діденко зникає, а осени 1632 р. нема про нього звісток. В сіверській кампанії 1633 р. московські вістники називають „запорозьких Черкас і вільних людей гетьманів Дорошенка і Тимоша Одаренка“²⁾. Ореваренка-ж називають своїм гетьманом Запорожці під Смоленськом з осени тогож року і в усій пізнійшій кампанії, зимою і весною 1633 4³⁾. Згадка про Дорошенка, правдоподібно, опираєть ся на якимсь непорозумінню; більше він не згадуєть ся ніде, крім одного сього випадку. Натомість як „гетьмани“ — очевидно, наказані або начальники особних корпусів козацьких поруч Орендаренка згадують ся в кампанії 1633/4 рр. Лавринко (під Черниговом в осени 1633 р.)⁴⁾, Іляш (під Сівськом в марті 1634 р.)⁵⁾ і Тарас (веде корпус козацький з-під Путивля на Угру)⁶⁾. Полковників в 1634 р. знаємо таких: Грицько черкаський, Данило канівський, Юрко Латиш (sic) чигиринський, Филоненко корсунський, Олифер переяславський⁷⁾. В осени 1633 р. наложив головою полковник Пирський, лубенський очевидно⁸⁾. Полковником без назви полку називаєть ся ще Яцко Острианин, теж в ролі начальника більшого війська⁹⁾.

Звістки наші про участь козаків в сіверській і смоленській війні 1633—4 рр. взагалі досить бідні. розрізнені й не дають ні чого особливого. такого щоб на нім варто було особливо спинитись¹⁰⁾.

1) Акты Московск. госуд. I ч. 436, рапорт з 30/1.

2) Акты Московск. госуд. I ч. 529, пор. 646. 3) Ibid 610, 645, 647, 649, 657.

4) Pulaski Szkice s. 254. 5) Акты Московск. госуд. 636. 6) Ibid. с. 595.

7) Акты Моск. госуд. ч. 636; Олифер — ч. 657, що він був дійсно переяславський полковник — пор. ч. 436. 8) Ч. 646. 9) Ibid. ч. 538, 635, 636.

10) З московської сторони головню урядові реляції зібрані в I т. Актив Московського госуд., з польської — кореспонденція з Кисілем 1633 р., у Пуласского Szkice I, а поза тим головню дзєвники Смоленської війни, в Biblioteка

Вперше про Запорозьке військо на московським театрі війни зачуваємо в розмові польського агента з марієнбурзьким старостою в перших днях лютого с. ст. 1633 р; він говорить про тридцять тисяч Запорожців, що перейшовши за Дніпро, все далі поступають на північ¹⁾. В марті 1633 р. під проводом свого гетьмана разом в Пісочинським і польським військом приступали вони під Путивль; всього сього війська раховано на 5 тис. Напад не удав ся, і військо розійшло ся по своїх городах, як доносили московські воєводи²⁾. Потім в маю повторив ся козацький похід на Путивль в більших розмірах. Путивльські воєводи рахували всього війська козацького і всякого иншого, приведенено Пісочинським і Вишневецьким, на 50 тис.. хоч се виглядає на рішуче прибільшене, як і весь сей рапорт. Козаки з „литовськими людьми“ добували Путивль 4 тижні (14/V—9/VI), зводили великі бої й приступи чинили, але Путивля не здобули й понесли великі страти: вбито двох полковників черкаських „Сорока та Самошка“ і „письменних Черкасє и очокихъ всякихъ людей“ побито тисячі чотири або й більше, і після сеї другої невдалої облоги знову розійшли ся вони „по своїх городах“³⁾. По тім звісна нам тільки дрібніша екскурсія козацька під проводом Острянина. В липні він узяв Валуїку і приступив був під Вілгород. але тутешні воєводи відборонили ся⁴⁾.

По сім, в другій половині 1633 р. на сіверським пограничу йшла дрібна війна, головним героєм котрої виступає в перехованій кореспонденції Кисіль. Козаків було небогато, і ті що зістали ся для сторожі границь, по його словам, „зійшовши з границь, тратили весь час на чатах“⁵⁾. Конєцпольский мав прислати частину свого війська, але держав його на полудневій границі з огляду на турецьку небезпеку, і Кисілеви з тяжкою бідою приходилось відбивати ся від московських воєвод. Яка причина була, що козаки так скоро розійшли ся, не знати. Мобілізувати їх наново заходили ся уже під Смоленськ — виручати його від московської облоги. Туди рушив літом сам король, а виручати короля треба було козакам. В мобілізації сій також головну ролю відіграв Кисіль: очевидно сї переговори його з козаками описує реляція службеника Конєцпольского, підстарости черкаського, Павловського на імя:

Ossolińskich XI (1868), Biblioteka ordyn. Krasin'skich XIII; відомости зібрані в статі у Целевича в Записках львівських т. XXVIII; тамже вказані инші менш важні матеріали.

¹⁾ Реляція марієнбурзького старости Пфенінга в держ. архіві в Берліні, використана у Шельонговского Rozklad Rzeszy с. 58 (пор. 43).

²⁾ Акты Моск. госуд. ч. 547. ³⁾ Ibid. ч. 529 і 597. ⁴⁾ Ibid. ч. 538.

⁵⁾ Лист до місцевої шляхти з 20. X — у Пузаского с. 223.

„Військо Запорозьке встав в обозі, в двох милях за Переяславом на урочищу Булащик, і там з ними пробуд чотири дні, чекаючи ради. День перед радою приїхав до них п. Кисіль від короля, також з королівською інструкцією. Другого дня дано нам авдієнцію. Наперед закликано п. Кисіля; ставши на раді, він досить широко намовляв їх і серйозно наказував, аби як найскорше поспішали в військом своїм за королем. Протів сього з початку дуже пручали ся, але вислухали і сказали йому уступитись, а мене вакликали. Я прийшовши наперед, як звичайно, сказав їм про ласку королівську, а потім взявши в руки інструкцію, котрої і на память навчив ся дуже добре, почав їм докладно „правити“, толкуючи чисто кожде слово, аби краще могли розуміти — бо то протіаки. І коли прийшло до того місця: „пан в обозі, а ви по хуторах та по пасіках“ — почало хлопство дуже сміяти ся, кажучи одні до одних, що „нам його м. пан краківський наш мил. п. всю правду пише“. Потім попросили, щоб їм іще їх писар прочитав, аби краще зрозуміти, і я згодив ся, а прочитавши не хотіли мені її назад вернути, казали: „нам дуже потрібно, бо підемо без грошей, а прийшовши на границю тим будемо хвалити ся, що нам тут король гроші обіцяв — бо ми нікому ньшому не віримо, тільки самому й. м. пану краківському, нашому ласк. панови“. Бо пан Кисіль їм також на границі обіцяв гроші, але на те не дали й слова сказати, а як я по нім прийшов з інструкцією й. м. — зараз повірили і вже не мали ми ніякої суперечки з ними про гроші“.

Жаданне Конєцпольского, щоб козаки пройшли ваграничними землями не захоплюючи земель литовських, козаки ніяз не скотіли прийняти, „сказали одначе: „ми підемо близько границі, захоплюючи Білу Русь, і будемо вважати, аби не було від нас людям ніякої кривди і заборону між собою вчинимо „під горлом“ — не брати нічого, тільки аби чим могли прожитись“. Так само рішучо відкинули проект Конєцпольского — на час їх походу, мовляв „для безпечности задніпрянської. ввести туди трохи польського війська“. „Не дали на те скаати і слова, пояснюючи тим: „ми будемо в Москві, а жовніри прийшовши будуть тут наших жінок кривдити! нехай уже й. м. скаже людям своїм пильнувати ворога на тій стороні Дніпра, а ми тут за Дніпром віставимо людей кілька тисяч для кращої бевпечности“. І віставили зараз Лавників¹⁾ полк — а в тім полку, як були під Шутивлем, було їх дванадцять тисяч“.

„В обозі їх тепер ледви чотири тисячі“, завважає пан підєтоста, „але як рушать з того місця. — готують ся всі йти за вій-

¹⁾ Так в копії — може Лавринків.

ськом і так нас запевнили по довгих суперечках, що зараз як найскорше підуть під Смоленськ, і постарають ся добре поправити своє перше упушення¹⁾. Справді, за тиждень перед Успенієм гетьман Орендаренко рушив з українських городів з двадцятитисячним козацьким військом²⁾ і в середині вересня придучив ся до війська королевича під Смоленськом.

Очевидець посол пруський Вайнбер описує се військо так: „се немолоді, хоробрі люде, на добрих конях, кождий з довгою рушницею, в роді шотландських; мають з собою десять польних гармат (декотрі від цісарів Фердинанда III і Рудольфа II); цілим серцем бажать бою, забрали вже у ворогів кілька невільників і велике стадо худоби в шести милях за Смоленськом“³⁾. Очевидець кс. Колудзкий описує їх менш прихильно: „Бачив величезну товпу, яку не можна було-б і поразувати; того дня, як прийшли до обозу, тягнули ся по кільканадцять хоругв у купі, без ладу і — всього тільки порядку, що хорогви були вкупі; се товпа, на яку не можна числити на війні, подібна більше на сатирів, як на цивілізованих людей: хлони всі однакові, в сірій одежі, рідко котрий в синій або червоній; шкіра на тілі як кора на дереві; зневага жита незвичайна — більше жури про горілку як про жите; взагалі є що бачити“. Але зараз додає історії про козацьку відвагу:

„Зараз походили поміж неприятелем, зловили трьох визначних офіцерів і привели їх під руки до короля; орацій не казали, тільки: ‚Королю, ось маєш Німців‘ (я були то Французи); дано їм два цєбри меду і 20 талярів — були вдоволені“. Далі, згадавши що військо розділене на три позиції, додає: „На всіх трьох місцях сповняють надії, на них ложені. Кількадесять, роздягши ся на голо, переплили Дніпро з голими шаблями під неприятельські шанці і багато там побили народу. А оден з них таку відвагу показав: коли треба було дістати язика на другім боці, пустив ся плисти через ріку (Дніпро) й притаїв ся в воді при березі; коли якийсь Москвитин прийшов до води, він його вхопив за волосє, вкинув в воду і так з ним переплинув назад; дуже смішно оповідав сю трагедію козак той королеви, як він його підстерігав і як з ним плинув — нагородив його за працю кількома ортами“⁴⁾.

¹⁾ Реляція без дати в теках Нарушевича бібл. Чортгорийських 141 с. 601.

²⁾ Акты Моск. госуд. ч. 610 і 658; стільки-ж рахує їх Васенберг (Gestorium Vladislai IV); інші рахують тільки 15 тис. (Москожовский, Альбр. і Криштоф Радивила); Вайнбер записує під 18/IX прихід 12 тис. козаків і додає, що має ще їх більше прийти. ³⁾ Вайнбер (вид. Ліске) с. 22.

⁴⁾ Bibl. ordyn. Krasin'skich XIII с. 31.

Взагалі в цілій кампанії аж до капітуляції московського війська (лютий 1634) козацьке військо відіграло дуже важну роль як по числу своему (король мав всього 9 тис. війська), так і по своїм воєнним прикметам. Ми не раз стрічаємо похвали козацькій відвазі в битвах, в приступах, і заразом на козаках лежала підізва партизанська війна ¹⁾.

Тим часом як частина їх брала участь в блоkadі московської армії, що облягала Смоленськ, друга частина з самим гетьманом Орендаренком, разом з польським гетьманом польним Казановским в грудні, січні, лютім, марті воювала в околиці Дорогобужа, нищила пограничний пояс коло Білої, Вязьми, Ржева, Калуги. По словам „язиків“, з Орендаренком було козаків, по ріжним відомостям, 8—10 тисяч; оден „язик“ оповідав, що з Орендаренком шість полків, а в тих полках тисяч в десять і десять гармат „полкових“ ²⁾. З початком 1634 р. прийшов до нього козацький полк з-під Путивля, під проводом Тараса і ввійшов ся в Орендаренком за Угрою ³⁾.

Московська армія Шеїна вже перед тим була відтята від Москви і се кінець кінцем змусило його капітулювати. Але воєнні операції з польської сторони далі концентрували ся на смоленським театрі. Сюди наглили козаків, але вони не дуже спішили, і навіть відмовляли ся від сього походу та зіставали ся в Сіверщині, як доносили московські вістники ⁴⁾. Найбільш визначним епізодом сеї сіверської кампанії 1634 р. була облога Сівська (I/III) ⁵⁾, але вона не вдала ся, і так ся друга кампанія пройшла теж без особливих результатів. Козацьким військом проводив „гетьман“ Іляш і з ним пять чи шість полків, коло 6 тис. козацького війська. Польським військом проводив Вишневецький і Лукаш Жолкевський. Полянська угода, уложена в червні 1634 р., перервала операції.

Заразом діяльну участь брало козацьке військо в кампанії турецькій, яка несподівано набігла з кінцем літа 1633 р. на подневній українській границі.

Московське правительство через своїх послів уже давно сталося напустити Туреччину на Польщу, але Польщі удавалось парализувати сі заходи, і в 1630 р. потверджено давнійшу згоду

¹⁾ Крім цитованої праці Целевича ще (Kotlubaj) Odsiecz Smoleńska i pokoj polanowski, 1858, Liske Przyczynki do historii wojny moskiewskiej 1633—4 (Biblioteka Ossolińskich, XI, 1686). Czermak Wojna smoleńska (Kw. hist. 1896).

²⁾ Акты Моск. гос. ч. 654, поп. 657. ³⁾ Ibid. ч. 645.

⁴⁾ Акты Моск. госуд. I ч. 673. ⁵⁾ Акты Моск. госуд. I ч. 635, 636, 637.

Польщі з Туреччиною з тою умовою, що Поляки не допустять козацьких нападів, а Турки татарських. Недодержання цього обов'язку давало привід до дальших обопільних докорів, і московські послы, коли у них прийшло до розірвання згоди з Польщею, всіми способами силкували ся розятрити се невдоволення і попхнути Туреччину до оружноі акції. Турецькі політики не дуже піддавали ся на сі намовлення, тим більше що й на рахунок Московщини йшли морські походи донських козаків і їх напади на Азов. Але кінець кінцем війна Польщі з Москвою (а ще більше може — московські гроші) роздражнили турецькі апетити і на поч. 1633 р. московським послам заявлено на відізді, що султан, сповняючи їх прошення, вже наказав ханови і мурзі Кантеміру воювати землі Польські, а від себе пішло на Польщу Абазу-пашу з військом турецьким, з Молдаванами і Волохами і Буджацькими Татарами¹⁾.

Сі обіцянки справді були сповнені. Кримці і Кантемір навідали ся на Україну, а літом 1633 р. зовсім несподівано, бо по доволі мирних і стереотипових кореспонденціях на тему татарських і козацьких нападів (турецькі баші докоряли за останній похід на кільканадцять чайках, мб. 1632 р., Конєцпольский остерігав, що вибираєть ся новий козацький похід на 20 чайках²⁾) — наступив похід Абази-баші на польську границю. Приводом для сього походу виставлено старі справи — козацькі свесвільства, поставленне нових замків в сусідстві турецьким і заселенне нових осад на степових, мовляв турецьких просторах. Сам похід Абази-баші випередив, як звичайно, напад татарської орди. Він випав зовсім несподівано: Конєцпольский, що стеріг полудневої границі, поки довідав ся, поки рушив ся, Татари вже втікли за Дністер, на волоську територію. Та Конєцпольский, зрозумівши значінне сього нападу, як турецького авангарду, сміло перейшов за Татарами на волоську територію і тут на урочищу Сасів ріг 4/VI н. с. погромив орду³⁾.

Се був ефектний початок кампанії і не зістав ся без впливу на її дальший розвій. Против сил турецьких Конєцпольский обіслав циркуляром маїягів українських, закликаючи до походу; закликав козаків, і таким чином побільшив своє трохтисячне кварцяне військо більш як у четверо. Позицію зайняв під Камянцем, і коли Абаза-баша з своїм військом турецьким, з господарем молдавським

¹⁾ Див. у Соловйова IX с. 1247—8, пор. Пясецкого Хроніку с. 552 і те саме в Pamiętniki do panow. Zygmunta III, I с. 217 і далі.

²⁾ Кореспонденція в рукоп. публ. бібл. Разнояз. № 104 с. 596 і далі.

³⁾ Piasecki i Pamiętniki I. с.

і волоським і з Татарами Кантеміра (Поляки рахують того всього на 55 тис.) перейшовши Дністер, попробував ударити на польський табор, приступи його відбито (28/X). Турки попробували оснувати ся в сусідній Студениці, але їм се не удало ся, і кінцем кінцем спаливши сей вамолок, вони відступили назад за Дністер. Конєцпольський з своїм військом туди не смів іти, щоб не повторити Цепорської кампанії, котрої сам був учасником, і бажаючи уникнути дальшої війни, так ненаручної в даний момент, рішив трактувати сей епізод як просте непорозумінне та розпочав переговори ¹⁾.

Вислано до Царгороду посла. Абава-баша відступив з своїм військом, але намовляв султана до дальшої війни. Посла польського трактовано дуже вневажливо, нова війна здавала ся неминучою, і на початку 1634 р. прімас Венжик, як заступник короля, розписав нові листи до сенаторів і маїнатів, закликаючи їх до походу на оборону полудневої границі ²⁾. Військо турецьке стояло під Адріаноподем; сам султан був при нїм. Але вісти про закінченне польсько-московської війни проходили енергію турецького правительства; головний ініціатор війни в Польщю Абава попав в неласку (потім агинув від інтриг своїх противників — вадужено його). Военний запал простиг, одначе напруженне трівало далі. Турки жадали знищення пограничних козацьких „паланок“ (кріпостей) і зобовязань що до козаків ³⁾. Пахло війною, і Володислав спішив ліквідувати війну з Москвою, що вже не обіцувала йому нічого, а натомість переймав ся плянами війни з Туреччиною.

4 (24)/VI, по довгих переговорах, підписано трактат вічної згоди Польщі з Москвою на р. Поляновці. Земельні вдобутки смутних часів затверджено за Польщю, натомість Володислав зрік ся претенсій на московську корону, зрік ся титула московського царя і обіцяв вернути соборну грамоту, котрою вибрано його на царство московське ⁴⁾. З подробиць переговорів варто перекавати дебат у приводу царського титулу московського. Польські делегати вказували, що титул царя „всєя Руси“ ванадто претенсійний, бо немов містить претенсію на руські землі Литви і Польщі, через се проєктували замінити словами „своєя Руси“. Але московські

¹⁾ Дневник походу і лист Абази-баші в Pamiętniki o Koniecpolskich с. 271—5. Пясецкий с. 553 (Pamiętniki с. 219—26). Collectanea I с. 191—4. Реляція в бібл. Замойских.

²⁾ Листи в ркп. Публ. Бібл. Рази. № 45 л. 369—370 (лютий і март 1634).

³⁾ Лист в бібл. Чарторийских ч. 611.

⁴⁾ З сею соборною грамотою, котру шукали і не знайшли, був великий клопіт, див. Władysława IV Listy ч. 75, Memoriale Радивила 116 с. 130.

посли про зміну титулу не хотіли чути і вдоволили Поляків устною заявою, що титул „всея Руси“ не дотикає польської Руси. Друга справа була висунена польськими депутатами, очевидно, на бажання козаків. Вони зажадали, аби в трактат було вложено, що від царя має йти річна плата запорозьким козакам, як то бувало давніше, і запорозькі козаки на те мають грамоту. Бажання з становища польської державної політики було абсурдне, але й московські послы, розумієть ся, не могли вложити на своє правительство такого обов'язку: відповіли, що не знають близше сеї справи, думають, що козаки діставали гроші з Москви тоді, як служили цареві, і далі в таких разі діставатимуть ¹⁾.

Покінчивши війну, король поїхав на надзвичайний сойм, скликаний на липень 1634 р. для ухвали кредитів на заплату війська за війну московську і на війну з Турками, що тепер займала короля. Сойм одначе був дуже неприхильно настроєний для таких воєнних планів і всякими способами старав ся прохолодити запал короля. Ухвалено загальний похід на випадок турецького нападу, але Конецпольському післано наказ, щоб не зачіпав Турків з свого боку і не переходив за Дністер, як то було в пляні: перейти на волоську територію, знищити і підбити собі Молдаву. Проект союзу з Семигородом, що захоплював до війни з Турками і обіцяв Польщі 20 тис. війська, соймом відкинено ²⁾.

Король все таки сподівався, що війна виважить ся; стримував від великих уступок Туркам і просто з сойму поїхав до Львова, зайняти ся організацією походу ³⁾. По словам нашої літописи, Конецпольський стояв в двох милях від Камінця на Дністрі з величезним військом, якого ще не бувало, а козаків іще було 12 тис., і вони стояли осібно, „бо не можна було столпити ся в купці и для одлеженя і для живности“. Говорили, що король наказав пустити їх наперед на Волощину ⁴⁾.

Але до війни все таки не прийшло. Новий шеф турецької політики, візир Муртаза-баша всіми силами пер до згоди, валив усе на Абазу, і кінець кінцем нове посольство турецьке привезло до польського обозу замість війни згоду.

Король рад не рад мусів вертати з Львова з нічим. Він міг потішати одначе себе, що замість турецької війни у нього була

¹⁾ Солов'юв т. IX с. 1215.

²⁾ Радивила Memoriale (Pamiętniki 216), Пясецкий с. 569.

³⁾ Його листи з сеї дороги — Władysława IV Listy ч. 1, 5, 8, 10, 13, 37, 67.

⁴⁾ Львівська літоп. с. 250—1.

в запасі недалека війна шведська¹⁾. Шведи не спішили ся з відновленням перемиря, котрого час кінчив ся незадовго (1635 р.) і Володислав приготував в польських сферах настрій для війни з Швецією. Через те треба було запевнити себе від можливих несподіванок з турецького боку, а з тим виникла справа стримання козаків від моря²⁾. До того-ж, очевидно, зібрав ся на козаків за дволітній період їх мобілізації всякий кримінальний матеріал „з волости“.

Вже з сойму 1633 р. звертає на себе увагу постанова, щоб на будуче виплату платні козакам перенести з Києва до Канева, бо в Києві вони роблять „велику перешкоду тамошнім судам“³⁾. Коли з весною 1634 р. почала сунути маса того змобілізованого, а не заплаченого козацького війська з московської війни, горючого матеріалу збирало ся все більше. В листах кор. Володислава — головнім (але дуже скупім) матеріалі, яким ровпоряджаємо для сих півтора року (до повстання 1635 р.) маємо деякі відгомони тодішніх замішань і тривоги. Рішено було розложити частину польського війська в подніпрянських сторонах і вислати комісію для заведення порядку в козацькім війську. Визначено до сього старосту калуського Лукаша Жолкевського, Адама Кисіля і кількох менш визначних осіб (в роді ротмістра Романовського, Голуба). Головно зайняв ся справою Кисіль, котрому разом з тим були поручені переговори з московськими делегатами в справі усталення границь. На жаль, не маємо ближших звісток про його зносини з козаками і „кондиції“ передані їм⁴⁾. З випадкових згадок довідуємо ся, що козаки нересетрові, що прийшли з московської війни, претендували на права козацькі і ріжні вільности. Скаржили ся на ріжні утиски і кривди від старост. Нарікали, що до реестру приймають з хабарами, а найбільш заслужені опинили ся поза реестром і їм не дають ніяких прав⁵⁾. Конецпольський запитував короля в тій справі, і король відповів, що він козакам нічого не обіцяв і не позволяв, виключивши тільки военний час, коли вони були при королі в московськім поході⁶⁾.

Все се збирало багато елементів невдоволення. Козаки муіли розчарувати ся в своїм вибранцю, за котрим так розбивали ся на елекції. Володислав міг похвалити ся перед ними тільки „заспо-

1) Listy ч. 55, 57, 66 й ин., Relacye nuncyuszów II с. 187.

2) Listy ч. 5, 13, 37. 3) Volum. legum III. с. 392.

4) Listy Władysława IV 67, 71 (падоплет — грудень), листи Конецпольского до Клеція у Пуласького Szkice I с. 232 і д. 5) Listy ч. 209; див. ще нижше

6) Ibid. ч. 101 (лист з 15/I. 1635).

коєнням православної віри¹, і се був дійсно єдиний конкретний пункт, на котрий він вказав у своїй грамоті, висланій козацькому війську по коронаційнім соймі¹). Все инше скінчило ся на фразах. Король обіцяв потвердити козакам Баторіїв і инші привилеї, про які вони згадували, — коли вони їх в оригіналі предложать²). В справі збільшення війська і платні — обіцяв порозуміти ся з Конєцпольським. Але тоді ще могли себе козаки потішати фактичними свободами, які давала їм мобілізація, війна, походи. Тепер се скінчило ся, і козацькі маси мусіли почути знову, що вони вже непотрібні, і ніяких ласк для них нема вже. Реєстр не тільки не збільшено, але й новопричпнені дві тисячі знов поставлено під знак запитання. Військо було не заплачене³), і замість грошей правительство сипало накази, щоб старшина пильнувала своєвільних і не випускала на море⁴). Не покладаючи ся на накази, король проєктував вислати козацьку залогу на Запороже, за осібною платою. Потім ухопили ся за проєкт, — поставити замок на порогах, щоб загородити козакам дорогу на море.

Подав його мабуть Конєцпольський, що потім так жваво взяв ся за його виконанне. Справу внесено на соймі в 1635 р., в серії ріжних способів на „погамованне морських наїздів з війська Запорозького“. Жадна спокою шляхта понаухвалювала цілу гору драконьких постанов, які мали забезпечити спокій полудневій границі⁵). Дивне роблять вони вражінне, наче по якісь страшнїй гадабурді козацькій, а не по дволітній вірній службі королеви, що віддала такі неоцінені прислуги шляхетській річі - посполитій. Припускаючи навіть, що за мовчаннем джерел де що з козацького своєвільства нам зісталось незвісним, все таки львину пайку сих перунів треба покласти на стару ворожнечу до козаччини Конєцпольського й инших українських магнатів, а не на державні вимоги польського життя.

„Хоч за ласкою божою не страшна нам і річв-посполитій на-

¹) Грамота 21/III. 1633 в збірці бібл. Замоєских.

²) Isz o to wniosli prosbe do i. k. m. aby na początku tego szczesliwego panowania przywileie, prawa y wolnosci ich od krolow ich m. — swietey pamiecy Stephana nadane, a pana oycy i. k. m. potwierdzone — powagą swoją stwierdzil. Tedy i. k. m. przychilajac się do zwyczaiu swiatobliwego przodka swego prozbie ich w tym dosic czyni i wszystkie prawa, przywileie od krolow polskich nadane, gdy przed k. i. m. autentycznie pokazane będą, ztwierdzic obiecnie.

³) Про послів козацьких, що приїздили літом 1635 р. за тою справою до короля під Торунь — Listy ч. 150.

⁴) Про такій лист (січень 1635) згадує король — ib. ч. 101.

⁵) Volum. legum III с. 403.

шій зброя неприятелів наших, то все таки хочемо мати з ними згоду і умову ненорушену з нашого боку", зачинає ся конституція. „І так як пісар турецький за ласкою божою і готовністю нашою, за скорим нашим виступом против нього на Україну по щасливо скінченій експедиції московській, за відвагою військ наших, яку показали вони при ясновельм. Стан. Конєцпольскім, гетьмані і т. д., і охотою, яку виявили обивателі Корони вбираючи ся до нього, з поля уступив ся і до згоди прихилив ся, і ту згоду з захованнем гідности річипосполитої з ним уложено, — то і ми бажаємо показати цілому світу, що вміємо додержати слова в угоді з неприятелями нашими і хочемо.

„А для того властю нинішнього сойму, за угодою всіх станів постановляємо, щоб козаки анї на суші анї на морі не давали найменьшої причини до ровірвання того покою, під грозою утрати всіх прав, вільностей і привилеїв, наданих їм предками нашими і річею - посполитою. Докладаємо до того старостам нашим, аби вони, запобігаючи тій своєволі, не позволяли в староствах своїх готувати і приладжувати дерево на човни, анї живности, пороху, куль і иньших припасів, без котрих не можуть відбувати ся козацькі походи на море; мають того пильнувати також і уряди міські під страхом смерти. Під тою-ж карою має уряд міський заборонити синам і молоді, аби не прокрадали ся до війська Запорозького. А що часто трапляєть ся на тамошній Україні ріжним людям стану шляхетського допомагати запорозьким козакам в тих морських походах — роблять їм ріжні прислуги в тій своєволі, або й самі з ними на море ходять і здобичею ділять ся, то на кого буде се показано, той має бути нашим інстїгатором (прокурором) на сойм візваний і як буде на нього доведено, має бути караний як за зраду державі.

„Війська Запорозького на нашій службі ніколи не має бути більше понад сім тисяч, се ми забезпечуємо властю нинішнього сойму, і гетьмани мають того пильнувати; на вписанне в реєстр тої самої тисячі пошлемо наших комісарів. Плата тому війську, шо буде вписане в реєстрах тих семи тисяч, має завсіди видавати ся в Каневі; а хто-б з тих реєстрових був бунтівник, непослушний гетьманови нашому або його намісникови, або своїй старшині, або *чернецьку раду* скликав, такий не тільки має бути виключений з реєстру, але й смертю покараний.

„А хочачи певнійше додержати ту новопостановлену з цісарем турецьким угоду і умову черев загамованне походів козацьких на море, за угодою станів постановляємо: Вибравши через інже-

нерів місце над берегом Дніпровим, де гетьманам нашим здасть ся найвідповіднійше, поставити замок і достатно опорядити його сильною залогою війська пішого і кінного і амуніцією воєнною. А для скоршого збудовання його і на ту залогоу має скарб виплатити сто тисяч, частями, з тих будучих податків, аби в роботі того замку не було замішки“.

В усім сїм не було багато нового; навпаки можна сказати з бен-Акібю, що „все се. вже було“. І ті драконські постанови про неперпусканне на Запороже, і ті постанови про неувбільшуванне реєстра. і той замок на Дніпрі, про який так багато було говорено ще в XVI в. Одначе сим разом на розмовах не скінчило ся, і Конєцпольский, діставши дозвіл сойму, дуже горячо взяв ся за здійсненне сього проєкту. Француз-інженер, що служив у нього і займав ся колонізацією й укріпленням його задніпрянських маєтностей. Тільом Левасер де Боллян, автор славних записок про Україну, вибрав місце на замок кодо першого порога, Коцацького, недалеко устя Самари, на високім правім Дніпровім березі, що рогом вганяєть ся тут в ріку, змушуючи її до крутого коліна. Зараз же весною закипіла робота і в липні замок настільки був підкінчений, що в нїм можна було поставити залогоу і ввести замок, так сказати в жите — сповняти ті сторожеві функції, на які він був призначений ¹⁾

Правдоподібно, трівожні чутки про козацькі збори на море і взагалі про небезпечний настрій між козацщиною були причиною такого незвичайного і нечуваного поспіху

Дійсно козацька старшина і всякі статочні елементи мусїли переживати тяжкі часи. Різка зміна правительственного фронту не могла не викликати великого невдоволення серед козаків. Репрезентант льоальної політики Тиміш Орендаренко мусїв скоро по кампанії уступити ся з свого місця. Бачимо потім на гетьманстві Тараса, представника опозиції, але й він з кінцем року зложив старшинство ²⁾. Що було потім, не знаємо. В записках про сойм 1635 р. маємо ледве глуху згадку про козацьке посольство на його відкритю і нічого більше ³⁾. Постанови сього сойму в козацькій

¹⁾ Боллян в вид. 1861 р. с. 41. Про будованне сього замку, його вигляд і т. п. ріжні подробиці у Дубецкого — комбінація Wahrheit und Dichtung.

²⁾ Про се довідуємо ся з листу короля з 15/1, але фраза ся тут, очевидно, попсована, і досить неясна: *Dobrze się stało, że Taras starszeństwo położył, który ze non gescit (sic), należy bezpieczeństwu państw' naszym onego poskromić (Listy ч. 101).*

³⁾ У Радивила *Pamiętniki I c. 234, в опр.: germana facundia, kozakorum eloquentia successerat.*

справі могли тільки ще більше збільшити невдоволення і роздвоєння між лоялістами і опозиціоністами. Король і сойм могли вважати признание семої тисячі актом ласки для козаччини; але після того, як сам Жигимонт ще три роки тому згодився на вісім тисяч, ця постанова могла викликати тільки невдоволення. Ще більше — сей плян побудувати замки в самім серці Запорожа і наложити важку жовнірську руку на тутешнє житє. Поставлена тут залога справді стала давати ся в знаки. Вона складала ся з двох сот драгонів під командою французького офіцера Маріона¹⁾, і не тільки стерегла походів на море, але зачала справді чіпляти ся в усяких справах до козаків, в дусі тих сердитих постанов сойму.

Ольбрахт Радивил, хоч настроений до козаччини зовсім неприхильно, оповідає, що Маріон „мабуть вийшовши з означених йому меж“ (поручень) „видумав більше: не тільки не давав проходу козакам водою в сусідстві²⁾, але й боронив їм давати рибу і звіря полювати, і непослушних забивав в кайдани ручні й нашийні — двадцять таких держав у вязниці, а ще більше, судячи по всьому, збирав ся їх наловити в будучности³⁾. Заборонив продавати козакам порох від жовнірів і підозріваючи, що ночами таки порох продають, замкнув його в підземнім сховку⁴⁾.

Все се дражило козаччину і добичницькі елементи все замітнійше виривали ся зпід рук статочнійших, що тратили все більше вплив і повагу супроти прикростей, які з усіх боків підіймали ся на козаччину. Вже ранньою весною 1635 р. прорвала ся невелика компанія козацька на море. Каймакам писав Володиславови, що місяця зількаде (квітень — май) „розбійників козацьких Дніпрових сім човнів, вийшовши на Чорне море, прийшло аж сюди до устя морського (Босфору), тому що галери і армата цісарська (султанська) були на Білим морі (Середземельнім), а декотрі военні кораблі за справами военними пішли до Трапезунту. Богато зла

¹⁾ Так зве його земляк Боплян; Радивил переробив на Маріана, а Куліш зробив з того „капітана Марієта“. Про нього, очевидно, каже львівський літописець: „нѣякій капитанъ, который ся былъ оженилъ ве Львовѣ у пана Дяного у Влоха, обнялся королеви, а наиболее духовнымъ, на Украинѣ, гдѣ Днѣпръ упадаетъ в Дунай, замокъ муровати и мѣсто осадити“ (Львів. літ. с. 251, Куліша Укр. паны с. 192). Маріона тут помалкою зроблено будівничим замку, бо центр ваги оповідання в тім, як сього „капітана“ потім козаки убили, значить його, а не Бопляна розумів тут літописець.

²⁾ В ориг.: non solum vicinitali kozakorom aquae obstitit.

³⁾ В оригіналі: viginti iam in carcer incluserat. plures computatione futuro voluerat praesagio (місце автором поправлене, і не зручно стилізоване).

⁴⁾ Друкований текст (Pamiętniki I с. 288) передає се місце дуже свобідно.

наробили убогим підданим, чимало забрали майна. Галери, які були на устю морським, виїхали на них і погнали ся, і зловили два човни, що утікаючи були викинені на берег, а иньші темної ночі утікли і пішли в свої сторони ¹⁾». Потім в місяці серпні в листі короля до польного гетьмана Миколи Потоцького маємо його згадку про похід козаків на море: „козаки, що против заборони нашої ходили на море, треба аби були зловлені і покарані ²⁾». Не знати, чи мова про той же, чи другий похід. А було їх мабуть кілька в тім часі; Радивил оповідає загально, що Кодак збудовано тому, бо за останні війни дуже намножило ся козацтва, і вони набігали на осади турецькі і чайками ходили під сам Стамбул ³⁾. А Львівська літопись навіть категорично каже, що того року 1635 „козаки пять разів ходили на море“ ⁴⁾, хоч на докладність сеї цифри, розумієть ся, не можна дуже покладати ся.

На хвилю здавало ся, що з сього напруженого стану введе козачину шведська війна. Володислов дуже охотив ся до неї, весною 1635 р. мобілізував військо до Прусії і сам туди виїхав. При тім в королівських сферах пригадали собі морські подвиги козаків і задумали за браком польської фльоти покористувати ся козаками проти Шведів. З донесень нунціатури ⁵⁾ знаємо, що ще підчас попередньої шведської війни, при кінці 1626 р. козаки піддавали правительству сеї проєкт — що вони будуть на морі воювати з Шведами, але тоді сеї проєкт не знайшов в двірських кругах спочутя. Говорено про трудности з переправою козацьких чайок на Балтійське море і необізнанне козаків з сим морем, його відмінний характер, силу підводних скель, і т. п. Тепер хотіли спробувати. Не журячи ся шойно виданою сойшовою постановою, аби козаків понад реєстр до служби не брало ся, король десь в маю 1635 р. дав Константинови Вовку, одному з визначних козацьких старшин, порученне набрати для пруської кампанії півтори тисячі козаків з-поміж не-реєстрових (виписаних) і привести їх до Прусії. Заразом козацькі майстри мали зробити для них тридцять човнів на місці на Німані. Крім того 500 козаків мав дістати до війська литовського Кр. Радивил.

З тим всім одначе справа затягла ся. Від Вовка довго не було вістей, і король 5/VII н. с. написав на Україну, щоб запитали ся Вовка і як що йому не вдало ся зібрати виписників, то взяти тисячу козаків з реєстрових семи тисяч, „добрих і з морем обізна-

¹⁾ Ркп. бібл. Чорторійських ч. 611 с. 547.

²⁾ Listy ч. 171. ³⁾ Рамієтники I с. 288. ⁴⁾ с. 252.

⁵⁾ Витяг з донесень нунціатури у Форстена Балтійській вопросі II с. 204.

них" і вислати на Німан під проводом якогось солідного полковника — щоб не дозволяв їм по дорозі своєволити (правдоподібно в пам'яті був той страх, який навела на литовську шляхту вість про похід козаків на шведську війну в 1621 р.¹⁾). Незадовго одначе прийшли, видко, вісти, що Вовк козаків веде, і король наглить уже своїх міністрів з човнами. Тут теж вийшла плутанина: за мало їх зробили, 15 замість 30. Але якийсь козак, „що човни робив“, побачив в Королевці підхожі човни (baty), що могли бути ужиті замість чайок, і король наказав арештувати ті човни, стільки скільки їх буде потрібно для козаків, і обшити тростиною, звичаєм козацьких чайок²⁾.

Все се заінтересованне показує, що король і двір поклали велику надію на сю імпровізовану козацьку флотилію на Балтійським морі. Але поки козацьке військо наспіло, обставини так уложили ся, що вже на війну було мало надій. Англійський і французький послы посередничали і вели діло до згоди. Цісарський посол навпаки старав ся підтримати воевничий запал у Володислава, але супроти таких обставин і ще більше — супроти неохоти польської суспільности до війни, Володиславови трудно було що небудь зробити.

Так Вовк прийшов з своїми козаками на пруську границю десь в середині липня ст. ст., коли вже догорали останні надії на війну. „Вовк, чоловік свідомий, преворний і досить строгий“, запише в своїх записках Радивил під днем 19/VII н. с. привів козаків через Литву в великім порядку без усяких грабовань, воляючи ся тим, що їм давали добровільно. Се була приємна несподіванка, бо вся Литва чекала їх з великим перестрахом. До Городка козакі йшли окремими відділами, від Городка кінні поспішили навпростець лісами до своїх чайок, піші поплили рікою, день і ніч, повз Ковно, де був присутній Радивил і приймав їх: частував їх старшину горілкою і медом. Забавляли ся охоче, але нагнали з відідом. Міщане їх приймали їжою і напитками, і того-ж дня вони відійшли від берега, „відправлені прихильними бажаннями“. Під Юрбургом (на пруській границі) чекали їх чайки вже готові, зроблені коштом короля³⁾. З устя Німана, очевидно,

¹⁾ Див. т. VII с. 488—9.

²⁾ Listy Władysława ч. 151, 155, 162, 163, пор. Pamiętniki Radziwiła I с. 264.

³⁾ Оригінал в сім місці в друкованім перекладі (Pamiętniki I с. 265) сильно зміненій; дата 19/VII н. с. більше менше означає час, коли козакі йшли повз Ковно; дня 3/VIII н. с. король ще дає розпорядженнє що до приладження човнів (Listy ч. 163).

пішли на чайках під Королевець, і хоч король потім відказував Вовкови, що він через своє спізненне, тому що занадто довго барився на волости, ніякої послуги не зробив¹⁾, то завдяки Радивилу ми знаємо, що козаки все таки ще встигли себе показати. Король, очевидно, перегинав справу, щоб не давати козакам претенсій на гроші понад заплачену їм двомісячну плату. Радивил же, не маючи потреби заперечувати козацької служби, каже, що в пруській поході король мав нагоду бачити козацьку відвагу і оповідає такий справді інтересний епізод:

„Вночі ставилися вони на чайках своїх від Пілави²⁾ (на проході з Вислянського лиману до моря, під Королевцем). Коли день розсвінув, і перед очима Шведів відкрилися оті приходні, ті спочатку остовпіли, потім привитали їх кулями з гармат. Але се козакам нічого не завадило, бо перешкодило велике віддаленне. Потім через посланців запитано їх, що за люде, за чим наказом і чого тут хочуть. Відповіли, що вони козаки запорозькі, прийшли за наказом королівським і чекають його розпорядження. І зараз почали плавати по затоці, а потім кинулися на шведський корабель, наповнений амуніцією і провіантом для війська. Захопили його і дуже настрашили тим Шведів. Потім як уложено трактати, мусили вони, що правда, вернути той корабель, але що там було до ідження, то з звичайною зажерливістю все сложили. І чисте диво на такім малім судні, оплетенім вязками тростини³⁾, противставати розяреному морю! Коли вітер високо підносить пінисті хвилі і здається — от-от їх розкидає, вони носять ся на хвилях, охоронені від води тими плетеними вязками, привязаними з обох боків; коли тиша тихо рухає хвилями, вони за помічю весел пливають. Бачила те Пілава на очі, як при сильнім вітрі буря піднявши ся рознесла їх, але без усякої шкоди, вернувши ся в свої ряди, вони знов в своїм попереднім порядку стали перед портом⁴⁾“.

В двадцятих числах серпня н. ст. справа згоди здавала ся вже на стільки певна, що король дав наказ Вовкови вертати ся з козаками назад на Україну. Потім, здається, справа трактатів була трохи загрузала, і король поручив козаків затримати. Аж в 20-х днях вересня н. ст., по підписанню трактатів, поновив свій наказ — іти скромно до дому, стараючи ся не дати приводу до ніяких скарг. Човни і весь припас казав віддати на схованне в Ковні, — мали їх там переховувати старанно⁵⁾. Можливо, що Володислав,

¹⁾ Listy I. 281. ²⁾ В ориґін. Polapaе. ³⁾ Див. т. VII с. 298.

⁴⁾ Pamiętniki I с. 289, справляю його з ориґінального тексту (краківського).

⁵⁾ Listy ч. 176, 178, 180, 188, 204.

не згодивши ся зрікти ся при сих трактатах своїх претенсій на шведську корону, сподівав ся ще покористувати ся і з тих чайок і з козацької служби на Балтійським морі.

Так маловажно скінчив ся сей пруський епізод. Він дав одначе на Україні привід до голосної події, яка зробила сильне вражіння на сучасників: запорозькі козаки зруйнували тільки що поставлений замок Кодацький і вибили до ноги зненавиджену залогу його, що так швидко поспішила їм дати см в знаки.

Як часто буває з такими голосними епізодами, багато переказуваними і толкованими — ми маємо про сю подію кілька оповідань з дуже значними відмінами в подробицях і саме в тих, які можуть бути для нас найбільш інтересні.

Головне ядро події, на котрім сходять ся всі оповідання, містить ся в тім, що козаки, роздражнені поставленням Кодацького замку, чи поведінням його залогу, напали на Кодак під проводом Сулими десь в місяці серпні, підчас пруської кампанії; залогу побили, а замок зруйнували. Але як се вийшло?

Боплян, такий близький сим подіям чоловік, оповідає, що після його відїзду з Кодака, в місяці серпні, „вожд бунтівників-козаків Соліман (sic), вертаючи ся з моря, побачив, що сей замок не дає йому вернути ся до дому, здобув його, порубав на кусні залогу, котрої могло бути 200 люда під проводом полковника Маріона, і здобувши та зруйнувавши сю кріпость, вернув ся з своїми козаками на Запорожжє; одначе вони не довго володіли кріпостью, бо инші вірні козаки за наказом великого Конєцпольского каштеляна краківського обложпи їх і змусили до капітуляції“¹⁾.

Подібно оповідає сучасник, дальший від події — Филип Обухович, білоруський шляхтич: „Своєвільний козак. Сулима іменем, з 800 козаками штучно прокрвав ся непомічений з моря до Дніпра, насмілив ся ударити на кріпость“ поставлену королем, щоб загородити дорогу на море. І сказавши про знищення залогу і кріпости, оповідає далі про долю Сулими: „За наказом короля реєстрові козаки обложили його тамже на Дніпровім острові, і як йому не стало дрів на опад, видали його свої і він привезений був на сойм. Там його з кількома такими-ж лотрами' стяли і четвертями на паль вбили“²⁾.

Але зовсім инакше оповідає се иньший, теж не гірше освідомлений сучасник Ольбр. Радивил, що був в Варшаві, як судили

¹⁾ Вид. 1861 р. с. 41

²⁾ Pamiętniki historyczne do wyjaśnienia spraw XVII wieku wyd. Baliński с. 5.

Сулиму і його товаришів, і дуже інтересував ся сим епізодом, — тому що Сулима перейшов перед езекуцією на католицизм, а ще й папською ласкою був визначений. Радивил каже, що причиною нападу були ті різні прикrostи, які чинив Маріон козакам в степах, забороняючи ловити рибу і звіра¹⁾. „Козаки не призначені до терпеливості ані до евангельської виrozumілости, під началом Сулими, завваживши, що вояки на сторожі сплять, о півночі потиху влізли по драбинах на вали до кріпості. І хоч сторожі обудили ся, але вже за пізно: поки протерли очі свої обтяжені сном, вхопили ся за зброю, винесли порох, схований в землі, вже кріпость була в руках козаків. Маріона звязавши поставили голого на ціль і розстріляли²⁾, иньших порубали або різним мукам піддали. Козаки думали, що то їм пройде безкарно, бо король далеко, зайнятий затажною війною, а гетьман (Конєцпольский) зайнятий відбиранням зайнятих Шведами городів, і частина самих козаків була покликана в поміч до Пруссії, отже вважали, що се догідний час на те, щоб свобідно здійснити свій замір. Коли-ж проголошено згоду і вони довідали ся, що коронне військо вертає, — значучи мстивий дух Конєцпольского, почали каяти ся сього вчинку. Щоб кара з нечисленних провинників не спала на них, немов виконавців того злочину, вони обступили Сулиму і иньших учасників злочинної банди, ударили з великими силами на їх окопи і стративши тисячу своїх, здобули їх кривку, звязали провідника і иньших і з п'ятьма товаришами відіслали його на найближший сойм. На муках розпитувані докладно, оповідали, що вони не знали про ухвалу річи-посполитої, а думали що то Німці з звичайної своєї гордості поставили той замок на власну руку, і не хочачи пускати ся в довгі процеси, порішили пімстити ся за свої кривди, не відкладаючи — отже прогрішили ся, не значучи постанов через велике віддаленне“.

¹⁾ В друкованім тексті се місце подане в скороченню дуже недокладнім, так що зовсім змінено його зміст. Dnia wyjazdu mego z Warszawy Sulimę z drugimi kozakami publicznie w Warszawie ścieto dla tej racy, że sześć tysięcy kozaków miał pod swoją władzą Sulima hetman kozacki, pod władzą hetmana kor. zostający. В оригіналі: Kozakus Sulima, cum quatuor captivis adductus (quinto libertate donato) Varsoviam, ipso die discessus mei capite ablato paenas audaciae luerat, tali ex causa: Sex millia registro regio inceptorum kozakorum sub generali, uti appellat, a regio generali constituto militant regno і т. д. Після оповідання про Кодак і прикrostи козакам від Маріона: Kozaci patientiae impati entes neque evangelicae tollerantia adversa edocti, duce nominato Sulima, advertentes somnum militum excubias agere і т. д.

²⁾ В оригіналі: Marianus vincetus metae instar proponitur scientiaque tactus globorum plurium corpore nudo eius probatur.

Третє оповідання маємо у сучасного „львівського літописця“ : воно цікаве перед усім як характеристика того, як переломлювались ці події в поглядах суспільности. Ініціаторами побудовання замку виступають тут духовні — се католицька інтрига проти козаків; вони замовили собі будівничого (що заразом виступає і начальником залоги) і той з кількома тисячами люду мурував той замок. „Козаки укаювали му тоє, же то непотребное, а тобѣ теж небезпечно тоє обеймати ся чинити, а онѣ ихъ не слухалѣ. еще хотѣлѣ ихъ зноважати. Онѣ учинивши раду — нѣякій Самуйло Сулима изъ Черкасъ, еще два полковника з нимъ, зобравши козакѣвъ 3000. пошли до него; и такъ нападши августа, скоро заступивши до матки божой, 3 дня. з вечера то до свѣта збили вши-стекъ людѣ его, и ноги не оставили. тьлько що на чату были вы-ѣхали 15 коней, и ты ся остали. А самого живого взявши напервѣе руки му пастѣкли и за пазуху вложили, а у плюдры (штаны) пороху насыпали и поставили у столпа над Днѣпромъ и запалили. и порохъ го втыснулъ въ Днѣпръ, и на разсвѣтѣ скарбомъ ся дѣлили куршакомъ, разославши килимовъ килька, а потом зробивши тоє поѣхали“¹⁾.

Фактична сторона оповідань Львівської літописи звичайно слабка, але сям разом вона може бути сильніша. коли справді Маріон був ожений у Львові, то тут могли знати про його трагедію більше. І от дата її дуже докладна. Можуть мати своє значіння й інші подробиці. Тому варто піднести, що тут напад дієть ся незалежно від морського походу, і Сулима зветь ся гетьманом.

Власне й було-б цікаво вяснити тут, де правда? Чи напад Сулими був ділом реєстрового війська, чи випищиків, і чи се стало ся в звязку з морським походом, чи незалежно від нього?

Івана Михайловича Сулиму знаємо гетьманом реєстрових в осени 1628 р.²⁾ На гетьманстві він був тоді мабуть уже недовго, бо вже весною 1629 р. бачимо його ж таки *procul negotiis*, в ролі управителя одної з маєтностей Жолкевских в Переяславщині: Іван Сулима, що виступає тут в однім процесі в маю 1629 р. був по всякій правдоподібности тим самим бувшим гетьманом, і він же очевидно виступає знову на чолі козащини в отсім епізоді 1635 р.³⁾ Цікаві подробиці, переказані Радивилом, показують, що се був старий ватажок. Радивил згадує про його численні походи на ворогів

¹⁾ С. 251. ²⁾ Див. вище с. 57.

³⁾ Імени Сулими 1635 р. не називають інші оповідання крім львівської літ., а ся зве Самійлом, одначе трудно думати, що се був не Іван Сулима 1628 р.

„в Азії“¹⁾ і оповідає, що Сулима мав золотий портрет папи Павла V, а дістав його з такої нагоди, що здобувши в славній морській битві турецьку галеру і на ній взявши в неволю триста Турків, тих турецьких невільників подарував папі і за се сподобив ся тої папської ласки²⁾. Судячи по часам папи Павла V Борґезе (1605—1621 18/1), се могло стати ся в оден з морських походів, таких сильних і частих в середині другого десятиліття XVII в. Правда, з того, що з своїми невільниками Сулима опинив ся в Римі, можна думати, що се не було результатом морської побіди, як виходило-б з слів Радивида, а повстання Українців-невільників на лкійсь галері, в тім роді як описане в думі про Самійла Кишку³⁾. Але в кождім разі воєнна минувшина Сулими йде далеко назад і вказує в нім старого і добре знаного ватажка. З 1630-х років якихось ближших відомостей про нього не маємо. Близкість до Жолківських і становище в році 1628⁴⁾ промовляли-б за тим, що і в 1630-х роках він справді міг бути старшим законом призначеним. Правда, з тим бували в тих часах і обставинах різні метаморфози: свосвільні ватажки ставали законопослушними, і навпаки. Крім досить побіжної згадки Бопляна маємо ще в однім концепті королівської відповіді козакам в грудні 1635 р. згадку про зруйнування Кодака, як діло „не реєстрових“⁵⁾. Але і ся офіціальна згадка не дуже певна, бо може мати характер піанійшого евмефістичного представлення в супереч дійсному станови фактів, і в другім концепті тоїж відповіді такого протиставлення реєстрових нерєєстровим в сій справі нема. Вповні можливо, що Кодак знищено реєстрове військо під проводом свого гетьмана, покладаючи на по-благливість правительства, зайнятого пруською війною, як то оповідає Радивид. Поставлення Кодака було фактом настільки небез-

¹⁾ Ita quem toties oblato in Asia cervice inimicus tangere resolutione martiali periculo proponente prohibebatur, iam fortibus alligatus manibus iugulum infami ministro extendere adactus. В польськім перекладі се пропало зовсім.

²⁾ Habebat Sulima a Paulo quinto pontifice effigiem eius auream donatam ob singulare certamen marinum, quo trecentos captivos turcica trireme obtenta vi Romae pontifici praesentaverat.

³⁾ Подробиця, що львівський літописець зве Сулиму Самійлом, могла-б показувати на те, що його справді мішано з легендарним Самійлом Кишкою.

⁴⁾ Розуміть ся, коли приймати все се за одну особу.

⁵⁾ Ркп. Публ. бібл. Пол. 94 с. 12: swawola nie rejestrowych, którzy fort nasli, capitana y ludzie krola tego mci wysiekli y pomordowali, fortece zburzyli, armate, munucie (властиво: munibie, що можна-б читати manubie або municie) pobrali zywnosc, zasmuciela bęto k. tego mose, — ze iednak rejestrowi y swawolnikow dostali, tychze principalow praesentowali k. i. m., wyswiadcyli i. k. mei, iako się tymi postępkami brzydzili...

печним для всього козацького життя, що не треба було якихось бунтівників, аби використати сю, як здавалося, дуже догідну хвилю, щоб знищити те зловіще гніздо польського режиму. Хоч потім реєстрове військо, боячи ся за свої голови, малодушно видало польським властям своїх провідників, і всю справу знято з реєстрових і зложено на своєвільників, то кореспонденція короля з зими 1635/6 р. вказує, що настрій взагалі цілого козацького війська вважався непевним, тривожним, — не то що якихось випищиків. І з пізніших згадок Кисіля ясно виступає, що видача Сулими була більш результатом підкупства, що посіяло зраду в середині козацтва, а не конфлікту реєстрового війська з нереєстровими своєвільниками (див. зараз низше).

Оповідання Бопляна, що Кодак зруйновано експромтом при повороті з морського походу, не знаходить собі потвердження в інших джерелах і само по собі містить багато неймовірного і суперечного. Зовсім неправдоподібно виглядає се представлення, що козаки, вертаючи ся з моря, несподівано наскочили на Кодацький замок, так що ніби-то йдучи на море ще нічого не чували про Кодак. Морські походи не були такі довгі, а заходи коло Кодаку мусіли потягнути ся кілька добрих місяців, і вже в липні Боплян, покінчивши свою роботу, поїхав звідти. Потім, яким чином Кодак боронив Сулими вернути ся з моря на Запорожжя? Хиба обходяв Самарю, але сам Боплян каже, що се була рідко практикована дорога, при малих експедиціях, і ледви чи така маленька ватага зважила ся б напасти на Кодак.

Радивил говорить про морські походи козаків для пояснення мотивів, які привели до побудовання Кодака. і нічим не натякає, щоб Сулиму винувачено в такому недозволенім поході, а тим часом, очевидно, се було-б также дуже важним обвинуваченням, як би Сулима справді напав на Кодак, вертаючи з походу. Так само і в Львівській літописі. Отже сю подробицю про напад з моря краще зіставити на боці, — хоч вона звязала ся з сим інцидентом в сих поголосках досить тісно (се й не тяжко се було, коли загалом звісно було, що Кодацький замок ставлено проти козацьких походів на море)¹⁾. Морські походи діяли ся самі по собі, були ділом

¹⁾ Небезінтересна з цього погляду коротка записка Голівського (бібл. Осолівських ркп. 188 с. 447): *Kozacy zaporowsky rebelizowali krolowi i. m. i zamek Hodaak nad Zaporozem zburzeli, piechotę tamecną krolia i. m. wiscinali. komendanta upieklі na roznie, wielkie okrucienstwa cineli, ze im s tego zamku broniono, aby na morze nie wpadali do Turek.* Тут як бачимо, як і у Радивила, морський похід не грає ніякої ролі.

своєвільного козацтва, а зруйнування Кодака коли не виключно, то в дуже значній мірі було мабуть ділом реєстрового війська. Покладаючи ся на пруські клопоти правительства, військо задумало позбутися сих небезпечних пут, які збирали ся вложити на жите Низу кодацькі наглядачі, що справді грозили спутати козачину по руках і по ногах, під суворою рукою такого лихого і невблаганого ворога козащини яким був гетьман Конєцпольський.

Військо помилило ся одначе в рахунках, бо саме тоді закінчували ся переговори з Швецією, і Конєцпольський вже вертав ся на Україну, грозючи кривавою пімстою за зруйнування замку, якого поставлення було по всякій імовірности його особистим пляном. Старшина, щоб обминути конфлікт з сердитим гетьманом, рішила окупити ся головами Сулими й иньших головних учасників. Закулісові заходи, що привели до сього, дещо відкриває Кисіль в пізнійшій записці, доводячи потребу постійного агента від річ-посполитої для козацьких справ. Як приклад того, що може зробити такий резидент, він згадує заходи Лукаша Жолкевського по розрухах Сулими: „Що та моя ідея не плятонічна, а могла-б бути введена в жите, дав тому приклад славної памяти п. староста кадуський, коли Сулима знищив форт на Кодаку. Була тоді така нагода для своєволі, яку тільки собі можна вимислити як найкращу, і певно загоріла ся б уся Україна. Річ-посполита була зайнята пруською війною, і боронь Боже чого, то перше ніж річ-посполита могла-б обернути свої сили сюди, ми-б тут на Україні всі погинули. Присутність покійника і шкатула розсипана майже в цілости моїми руками, не тільки стримала сей рух, але й звернула його против автора“¹⁾.

І так страх повороту Конєцпольського з одного боку, а з другого — перекуплення декого з визначнійшої старшини польськими комісарами — Лукашем Жолкевским, що в сій звістці і в декотрих иньших пізнійших згадках виступає головним актором в сій справі²⁾, і його помічником Кисілем, що як свій чоловік, ще краще зміг поінтригувати між козащиною, — дали можливість підняти против найбільш скомпромітованих учасників руху иньшу старшину і напустити її на них. Прийшло, очевидно, до якогось оружного конфлікту. Натяк маємо в словах Болляна, що „вірні козаки“

¹⁾ Ркп. Публ. бібл. Пол. 94 с. 128.

²⁾ Павлюк в пізнійшій універсалі (1637) згадував „зрадників військових, котрим обіди, вечері і бенкети у п. Жолкевського бували; за то товаришів наших повидавали, і не одному уха обтято і заслано на Гадяч валів сипати“. Окольський *Diariusz tranzaktiey woienney* с. 12.

за наказом Конєцпольского Сулиму „обложили і взяли“ Трохи більше каже Обухович, а ще ширше оповідає львівський літописець в формі, очевидно закрашеній легендою. Він зв'язує сей факт з осіннім соймом 1635 р., що, мовляв, хотів скасувати козацчину за її своєвільство, але був умилостивлений запобігливістю реєстрових:

„Козаки запорозькі реєстрові, що королю служать, довідавши ся, де ті що поброїли з гетьманом Сулимою, післали до них і казали: „Ляхи хочуть нас бити, прийміть нас до себе, то будемо боронити ся вкупі“. Ті їм не вірили, боячи ся зради, та й не втікли від неї! За присягою прийняли їх до свого окопу, а окоп той був дуже сильний! Ті ж учинили зраду з військом, аби їм видали старшину, як не хочуть погинути самі. Довідавши ся про се (Сулима з товаришами) самі віддали ся добровільно. (Реєстрові), беручи їх, обіцяли: „Не погинете! А потім закувавши, відвезли їх до Варшави, до короля на сойм“¹⁾.

Ми не маємо змоги перевірити певність сього оповідання про таку форму підступу і зради львівської старшини. Що зрада була, потверджують пізніші козацькі листи, натякають і записки Києля. Радивил, Обухович, Боплян кажуть тільки про оружний конфлікт, як ми бачили. При тім справа не йшла про саму тільки видачу Сулими і його товаришів. Королівська відповідь козацьким послам, що привезли в'язнів, згадує з похвалами, що козаки при свідку присланим від старости калуського „своевільників добувши, човни попалили, кіш знищили, армату звідти забрали“. Судячи з цих слів, а также з оповідання Обуховича, можна думати, що ареною подвигів реєстрових була Січ: що там замкнув ся Сулима, зачувши про якихось правительственных агентів, присланих по його душу до козаків, там пробував боронити ся, але кінець кінцем піддав ся, чи силоміць був ухоплений. Його з п'ятьма важнішими проводирями відіслано до Варшави, иньших укарано на місці: „уха обтято і на Гадяч заслано валів сипати“²⁾.

Як толкував ся Сулима з товаришами в Варшаві перед судом соймовим — бачили ми з оповідання Радивила. „Не прийнято сього викриту і засуджено на смерть на пострах иньшим своевільникам“, каже він далі. „Богато людей жалувало Сулиму, що він, ноконавши стільки разів ворога християнського, Турка, і навіть не діставши ніколи рани в битвах з ними, мусить вмирати ганебною смертю. Сам король, уважаючи на недавні служби козаків

¹⁾ С. 252. ²⁾ Павлюк у Окольского, як вище.

в прусській війні, шукав способу для оправдання козаків¹⁾, але судді не хотіли дати полекші. Сулима заявив охоту перейти на католицтво — мабуть сподівався тим окупити свою голову, а може й надію йому таку давано, але й се не спасло його. Попросив тоді поховати з ним в труну ту золоту медалю, одержану від папи. Стято його, потім тіло розрубано на четверо і повішено на рогах міських мурів — „сумне видовище представляло ся“, завважує Радивил і роздумує над змінністю фортуни, як сей чоловік, що стільки разів наставляв свою шию ворогам, і рука ворожа тоді його не діткнула — тепер мусів протягнути шию катови. Товариші Сулимині, більш стоїчні, не шукали ласки зміною віри, „і не вирікши ся в схизмі були покарані тою самою смертю“.

Львівський літописець записує переказ, що причиною такої суворой кари на Сулимивців були присутні турецькі послы, які добивали ся кари на козаків, і двох з засуджених випросили для себе. З офіціальної кореспонденції знаємо, що турецький посол²⁾ дійсно був свідком езекуції, і потім на се покликувало ся правительство польське на доказ своїх щирих заходів коло приборкання козаччини³⁾. Але декого таки помилувано. Се знаємо напевно про проводиря пізнішого повстання Цавлюка: коли він підняв повстанне, реєстрові з докором згадували, що то „пустив їм на голову того змія“ канцлер Томаш Замойский, випросивши його — очевидно під час сулу в Варшаві⁴⁾.

Послы реєстрових козаків, що привезли Сулиму, дістали за свою льюальність милостиву відправу королівську, дня 15/XII н. с. три дні по езекуції виданих ними проводирів. З неї довідуємо ся, що військо, відсилаючи Сулиму з товаришами на суд, zarazом занесло скаргу на українських старостів, на ріжні прикрости і утиски війську від них; далі пригадувало за досі ще незаплачені гроші козакам і доповнення реєстру на місце побитих і померших; нарешті просило позволення, щоб армату козацьку, вивезену з Запорожа, можна було розложити на волостях по маєностях шляхетських. Але по-зг компліментами своїй вірности військо на

¹⁾ Ipse rex indagare cupiverat viam absolutiois mortis — monebat regem ad indulgendum recens seritium in Prussia eorum. Мотивованне небезітересне тим, що тут зовсім нема сліду якогось протиставлення Сулимових своєвільників і Вовкових реєстровців — в очах польських се одно військо.

²⁾ У Радивила: Tartaro legato inspiciente.

³⁾ Ркп. Публ. бібл. №. 94 с. 4.

⁴⁾ Ркп. Публ. бібл. №. 94 с. 155. те ж саме в листі Жолкевского з 2 XI. 1636: ten Pawlik But, co go to i. m. p. canclerz uprosil (с. 93).

свої прошення властиво не дістало нічого реального. Король запевняв, що він і перед тим цїнив служби козацькі, а тепер тим більше, коли вони себе очистили від усякої солідарности з „своєволею не-реєстрових“. Король був дуже тим учинком засмучений, але поставивши перед королем провинників, знищивши кіш і човни, військо тепер потїшило його. Король поручає на будуще не допускати найменших походів на море, пильнувати Орди і давати відомости про неї. Комісарам своїм, висилаючи до війська, поручить доповнити реєстр і заразом накаже їм розслідити кривди козацькі, які мають від старост; до них будуть розіслані листи. Що до платні то король потїшив козаків, що ї значна частина коронного війська ще не заплачена; висловив надїю, що на свята платня прийде конче. Розложити армату по шляхетських маєностях рішуче не згодився — козаки можуть поставити її в котрійсь королівщині: в Каневі або в Корсуні¹⁾.

В таких же дусї писав король в тих днях і до Конєцпольського: посилав на його руки універсали до старост, „про котрі просили козаки“, і поручав їх „уживати відповідно до своєї мисли“. Для доповнення реєстру наказував вибрати якусь певну і розсудну людину, „котра б не лакомячи ся на хабари²⁾, уважно розглянула ся, котрих козаків вписати — не виключаючи старих і давніх. Попередні записувачі в тім побаламутили, і через те найбільш заслужені³⁾ кинули ся до своєволі“⁴⁾.

Комісія, проєктована ще торік і тепер знов обіцяна королем, одначе не виїздила. Причина була вовеїм проста і звичайна — не було з чим їхати, бо не було грошей на виплату вадавнених грошей. Даремно король запевняв козацьких послів, що на рїдвяні свята певно гроші будуть: їх не було і на великодні. Се вже за чотири роки не виплачені були гроші! Ніяково було перед козаками по всіх доказах і подвигах їх лїояльності, та правительство привило вже до таких ніякостей! Прикрїше відчувало воно своєю неспроможу відновити зруйнований Кодацький замок.

Що ліяти! З ста тисяч асігнованих весняним соймом 1635 р. лише частина була видана на будову Кодака, решта розійшлась на иньші потреби. Осїнній сойм не ухвалив податків, і не було чим

¹⁾ Два відмінні конспекти сеї відправи з ркп. Публ. бібл. Пол. Nr. 94 с. 7 і 12. ²⁾ Nie idąc za corupciami.

³⁾ Co służalsi — се також цікавий натяк. ⁴⁾ Listy ч. 209.

тепер будувати замку¹⁾. Кодацькі руїни лежали, як живий докір козацьким льоялістам, і престиж, „достоєнство“ річи-посполитої болючо терпіло від такої безсильности. Дорога на море лежала по давньому отвором, грозючи правительству ріжними несподіванками. А серед козащини підіймала ся все густійша хмара на тих провідників, що підвели козащину під такий поганий учинок супроти старих вождів, а за се не тільки якихось нових щедрот, а навіть і сповнення найелементарнійших обовязків правительства до козащини не довелось діждати ся.

За браком грошей правительство думало полагодити козацьку справу т. зв. натуральним способом, як будували ся подніпряньські замки за блаженних часів в. кн. Олександра і Жигимонта Старого. Конєцпольський піддав сю гадку і король поспішивсь її сповнити. До всіх міст подніпряньських видано універсали, аби з кожного міста і місточка вислано певне число робітників з лопатами і мотиками, скільки визначить гетьман коронний, а також приставлено певну скількість всякого припису для прожитку залоги — мовляв скарб то потім заплатить. Для охорони робітників і на залогу поручено гетьманови післати 500 драгонів, а на заплату їм позбирати незаплачені податки з Київського воеводства попередніх літ. На артилерію рішено забрати припаси гетьманські, що переховували ся в Барі і т. д.²⁾ Все се були одначе річи, які можна було вимогти хіба дуже енергійною военною екзекуцією. Обставини змінили ся за ті півторака літ. Старости та державці, привикнувши бути повновластними і безконтрольними володарями королівщин, зовсім не мали охоти прикладати ся до виконання королівських чи гетьманських розпоряджень, і Кодацький замок лежав собі даді в руїнах³⁾.

Се було тим більше неприємне, що на полудневих границях підіймала ся нова буря. Виходила вона з кримських відносин, але близько зачіпала інтереси України та Польщі. Повторяла ся в досить близьких формах і навіть подробицях історія з-перед десяти літ. Хан Джанібек-герай за днів сповнюванне султанських розпоряджень стратив ханство в 1635 році й був вивезений на заслання. Його місце зайняв син Гаві-герай Інаст-герай. Новий хан одначе на пункті відносин до султанського дівану показав себе чоловіком ще менше податливим, ще більше самостійним і гоноровитим. Він хотів фактично привернути Кримському ханству повну незалежність від Порти, вернути ся до традицій перед 1479 ро-

1) Listy ч. 224. 2) Listy ч. 216, 224—5. 3) Listy ч. 232.

ком, перед підданнем під Турка¹⁾. Його горді плани розпалювало ще більше те роздвоєння, яке в останніх десятиліттях повстало завдяки турецькій політиці. Ногайські Татари Буджака (степів між Дністром і Дунаєм), що вважалися підданими кримського хана, під рукою Кантеміра фактично стали вповні незалежними від ханів і стоячи в безпосередній залежності від дівана, стали вічним пострахом для ханства — дамокловим мечем, який висів над кожним ханом. Заразом своїми нападами на українські землі в останніх роках Кантемір також увівся дуже польському правительству. Робив він напади то з турецького наказу, то в власній ініціативі, під час трактатів, і коли навіть хан держався спокійно, не можна було з цього боку бути безпечним. З свого боку Кримці складали все можливе і неможливе також на Кантемірових Ногаїв. Через те при останнім трактаті з Турками рішено було, що Ногаї будуть переведені з Буджака до Криму²⁾. Сього добивалася і Польща і хан. Однак се не було сповнене, Кантемір сидів собі даліше в Акерманських степах та робив напади на українські землі. В парі з сим ішли обопільні завіди волоських і українських пограничників на Подністровю, козаків і панів. Все се служило приводом до дальших обопільних нарікань в дипломатичній кореспонденції, а на тлі сеї політики розвивалася все сильніше боротьба обох орд — Кримської і Ногайської.

З огляду що діван пускав по-за уха всі предсавлення що до Кантеміра, хан мусів радити собі власними способами, і шукав союзників заразом і против Кантеміра і против Шорти. В сих обставинах, що так живо нагадували історію Шагіна і Магомета, Інает Ієрай звернув ся туди-ж, де шукали помочи свого часу його попередники — до козаків. Перші зносини його з військом козацьким в сій справі мали місце ще в осені 1635 р., але в тодішнім пароксизмі лояльності козацька старшина не відважила ся братись до сеї справи на власну руку, а пішла „по начальству“. В листі королівським 12/XII н. с. маємо згадку, що „хан татарський закликає козаків на поміч против Кантеміра“, а король віддає се на розвагу Конецпольського — дозволити чи заборонити їм тої участі в кримських усобицях, з огляду що в тім поході козаки війшли-б на турецьку територію і можна побоювати ся в тої причини конфлікту з Шортою?³⁾ Конецпольський, як можна судити з королів-

1) Див. про сі відносини особливо у Смірнова Кримское ханство с. 506 і д.

2) Польсько-турецька кореспонденція 1635—6 — ркп. Публ. бібл. Пол. № 44

3) Listy ч. 209.

ських листів¹⁾, очевидно був заохочений такою доброю нагодою, вказував на трудні обставини, в яких опинила ся тоді Туреччина, на можливість союзу з Семигородом, так що король, в інших випадках такій жадній війни, сям разом мусів прохоложувати гетьмана, вказуючи на небезпечність війни з Туреччиною, коли замість готових засобів є тільки безконечні незаплачені довги війську.

Тим часом про хана приходили вісти одна одної привабнійші. Писали, що він піддасть ся під протекцію короля і просячи прислати йому козайке військо, обіцяє різні користи. Хоче перекочувати до полудневої Молдави і тут служити заборолом для Польщі від Туреччини. Говорили про можливість повороту до Криму Шагіт-ґерая, що тоді сидів в турецькім заслання на Родосі, і навіть про союз з Кантеміром против Туреччини²⁾.

В правительственных кругах польських було багато прихильників для сеї авантюри. На засіданню сената 3/VII н. ст. рішено іти слідами політики Жигимонта III: козакам дозволити взяти участь в усобиці, але так щоб правительство польське не було нічим вмішане³⁾. Але король дуже скептично брав сі ради, бояв ся вмішувати в сеї справи козаччину, і в листі до Конецпольского (5/VII) радив почекати дальших подій, щоб бачити, які шанси успіхів матиме хан⁴⁾.

Кримська спокуса таким чином козаччину поки що обминула. За те тривожні чутки доходили про якісь зносини козаччини з Москвою, котрої становище, не вважаючи на тільки що потверджену вічну згоду, будило різні підозріння наслідком усяких пограничних непорозумінь. Весною 1636 р. Тарас їздив в Москву „з певним числом козаків“. Москва, як з вдоволенням завважає Володислав — підозріливо прийняла сеї козацькі пропозиції, побоюючи ся в тім якоїсь зрадивої інтриги⁵⁾, але польське правительство все таки непокоїло ся далі.

Тривожно прислухало ся воно до глухого рокоту козацького невдоволення, і боязко роздумувало над можливістю нового вибуху, маючи нечисте сумління за невиплачені гроші, за несповнені обіцянки в справі старостинських кривд і дописання реєстру. Визначений до тих усіх справ комісаром Лукаш Жолкевский не мав з чим їхати, бо грошей все не було. В перших днях мая вислав король до козаків лист, повідомляючи, що гроші вже вислані, але

¹⁾ Listy ч. 332. ²⁾ Listy ч. 242, 250, 261, 265.

³⁾ Записки Ольбр. Радвила I с. 319. ⁴⁾ Listy ч. 242. ⁵⁾ Listy ч. 242.

їх все таки не було. Потім терміном до виплати визначено св. Івана, потім — Ілію (20/VII с. с.). Конєцпольский просив Жолкевського конче їхати до козаків, щоб їх заспокоїти. Жолкевський, не вважаючи на нездорове, поїхав дійсно до Переяслава, але застав дуже грізний настрій між козаччиною, якусь тишу перед зловіщою бурею. Ось як описує він се в своїй реляції Конєцпольському ¹⁾:

„Приїхавши 24/VII (14 с. с.) до Переяслава, застав панів молодців дуже тихих і скромних, не знаю одначе — на зле чи на добре готових. Бо перед тим від старшого їх вийшло кілька універсалів, аби всі зі зброєю і живністю ждали як на війну, — скоро тільки від нього дадуть їм знати, та збирали ся туди, куди він їм скаже. Одначе згодили ся чекати того Ілі і мого приїзду, сподіваючи ся, що їм привезу принаймні дві плати (за два роки). Та я побачив, що грошей і писаря скарбового не чувати, і побояв ся, щоб без грошей мені з тої ради не вийшло якоїсь халепи, тай комісію не вважав можливим відправляти без грошей. Тим часом довідався, що вони вже за універсалом старшого почали збирати ся до ради, і не мав що иньшого робить, як зараз тої-ж години написати до старшого, сповіщаючи його, що маю поручення від короля і гетьмана і жадаю, аби здержали ся з тою радою, поки не буде відомости про писаря скарбового або принаймні від гетьмана. І ще не дав він мені відповіді, а тим часом принесено дуже горячий універсал, розісланий по всіх полках, де суворо, під грозою смертної кари, наказано всім полкам збирати ся як на ївалт, і день і ніч їти до армати, а причиною подано, що якісь незносні кривди стали ся від воеводича руського в Корсуні.

„Не знаю, що там властиво стало ся, подаю до відомости, що міг вивідати ся за короткий час. Воеводич, приїхавши до Корсуня, поставив, очевидно, свою челядь по домах у реєстрових, а друге — силоміць позабирав маєстности, які досі тримали, не знаю — за яким правом, київські черці Микольського монастиря: містечко Бужин, Вороні Лози і Шива, котрі він вважає за осаджені на ґрунті королівським, і черців відти вигнав. Що вийде з того їх розруху, я ще не знаю. Писав до воеводича, аби не розпалював пожару під таку хвилю і навіть якби було щось таке незаконне, аби почекав з тим догіднійшої хвилі. Писав я і до

¹⁾ Ркп. Публ. бібл. №. 99 с. 46 (дещо покорожую титулятуру. для лекшого читання).

старшого знову вночі, аби не зважав ся на ніякі своєвільства, а доніс королеви про ті кривди війська“.

При тім Жолкевський, наскільки міг орієнтувати ся, мав те вражінне, що старшина сама дуже нерада рухови, і дуже була-б вдоволена, як би прийшли гроші і „взявши їх, можна-б було сидіти спокійно“. Але „чернь“ хоче своєволі „сердечно“, і рада вхопити ся якого небудь приводу. „Одні бунтують, щоб іти до Києва і на волость і там чекати своїх грошей, бо і коронне військо так робить, як йому не платять; иньші ведуть до того, аби йти з гарматою на Запороже“. Приводом служило з одної сторони недодержанне стількох обіцянок заплати, з другої — ті ріжні кривди від старостів, для котрих правительство нічого не робило, щоб їх усунути. Інцидент з „воеводичом руським“ послужив важкою краплею, що по гадці всіх прихильників козацького своєвільства повинна була перелити чашу козацької довготерпеливості.

Станіслав Данилович був сином звісного магната, воеводи руського Яна Даниловича, зятя Станіслава Жолкевського. Батько Ян відступив Станіславови кілька своїх держав — випросив від короля передачу їх, в тім староств чигиринського і корсунського, де він сам хандричав ся свого часу з міщанами (с. 328). Новий староста прикладом батька почав приводити до послуху сю людність, і не шанував при тім прав козацьких. Львівський літописець оповідає про се з деякими цікавими подробицями, коли не дуже автентичними, то в усякім разі характеристичними для того часу і його обставин:

„Воеводич руський Данилович поїхав з сема стами люду відбирати староство, до міст де мешкають козаки, і казав їм зарівно відбувати підданство, як міщанам так і козакам. Ті відмовляли ся: Мисьмо люд рицарський, тому сьмо не привикли, бо то нам не звичай, але тя прохасм: заховай нас з ласки своєї милостивий пане, бо можем на що вам придатись“. А він їм відповів: „Я о вас не дбаю, бо я маю над вас ліпших рицарів“. Скоро вони то почувли, подякували за мешканне“ (заявили, що виходять з його держави до иньших осад).

Моральна наука з того була така, що погордувавши козаками, Данилович потім з своїми вояками вибрав ся на Татар і не знаючи степових доріг, попав ся в руки Татарам, давав за себе величезний окуп, але ті окупу не прийняли і там він згинув з рук татарських. З тою наукою епізод сей, видко, був дуже популярний

на Україні¹⁾. Нам він інтересний як конкретний образок сих старостинських утисків, які в сих роках стають стереотиповою фразою в устах козаків. І дійсно, сам Кисіль, що за хоробою, а потім смертю Лук. Жолкевского стає в тім часі головним речником в справах козацьких, свідчить, що старости і особливо їх урядники і заступники давали причину до жалів і нарікань козакам, і для заспокоєння війська окрім виплати грошей він вважав конче потрібним видати якісь суворі універсали до тутешніх урядників, „аби заспокоїли козаків в їх кривдах²⁾”.

Під такими вражіннями роздраження обіймало все ширші круги козаччини, еднало реєстрових з винисчиками і піднімало все грізнійший протест против лояльної політики старшини. Кисіль замість Жолкевского висланий до козацького табору, приїхавши в перших днях н. с. серпня 1636 р. під час рад, які відбувалися з дня св. Ілі, застав уже велике замішання. Опозиція брала гору над статочиними.

„В перших днях серпня — доносив він королеви — став я без грошей в їх раді, що зложили вони собі в степу над шляхом над річкою Расавою. До реєстрових примішала ся вже велика частина своєвільних, і вже наступили рішення — одні шапками кидали (голос давали) йти з гарматою на Запороже і потім зараз на море, пнші щоб іти на волость і там грабувати по містах. Коли-ж старшина, намовлена мною і по части заспокоєна, хотіла протяганням часу заспокоїти справу, кінець кінцем вишло таке, що неприпущені до ради³⁾ козаки вхопили хоругву і булаву і пішли бунтівничо робити чернецьку раду. Я, рискуючи житєм, зістав ся при старшині. Кілька разів присидали по старшину, я не пускав її (на чернецьку раду) і наслухав ся за те різних криків, але таки переломив їх тим: прохолонувши, прийшли вони до старшини. Почали докоряти, що гроші ніби то ще в маю висладо, а і в серпні їх не привезено. Вказували на свій порядок і послушність; що кілька літ терплять без грошей, занехавши степ і море, де мали свій прощток; що вони на братию свою наступали, проступників своєю рукою під меч королівський віддали. А за те і дома мають утиски від уряду і підстарост і гроші до них не доходять”.

¹⁾ Львів. літоп. с. 253—4. записки Радивила І с. 328 і 330 (Memoriale с. 158, — кінця 1635 і всього 1636 р. в копії Осолівських бракуе).

²⁾ Ркп. Публ. бібл. Пол. 94 с. 55. ³⁾ Nō praesentes.

Кисілеви кінець кінцем удало ся намовити козаків до того, що вони згодили ся відложити справу ще на чотири тижні. „Будуть чекати, збираючи тим часом все потрібне на Запороже, і за чотири тижні на тім самім місці буде загальна рада. Коли Кисіль на раду ставить ся з грошима, а в жаях своїх, які вони підносять на уряди і міста українні, військо буде заспокоєне згідно з королівською обіцянкою, то далі буде тримати ся порядку. Як ні, то всі кинуть ся на Запороже з арматою ¹⁾).

Про се Кисіль здав справу всім кому треба, але по попередніх досвідченнях не сподіючи ся вже ані скорого прислання грошей ані направлення старостинських відносин до козаків, пустив ся своїми засобами приводити козаччину до спокою, щоб протягнути час. В своїй реляції королеви і в особливій записці, яку писав, лежучи хорий в Печерськім монастирі у приятеля свого Петра Могилы, він дуже щиро, докладно і наївно оповів свою „систему“ закулісових заходів, підступів і простих фальшерств, якими постарав ся притягнути на свою сторону старшину і ріжних впливових між козаччиною людей, промовити до національного почуття статочнійших. і кінець кінцем добив ся деякого відложення ради :

„В справі з військом Запорозьким такий я уложив собі дікурс, в своїй горячці. Трьома способами треба трактувати ту нерозумну чернь. Старшину дарунками. Статочних ²⁾) і тих, що доми мають і на них оглядають ся — ласкою. Нагадувати їм про цілість отчизни, про вільности, котрими користуватимуть ся не тільки вони самі. але й потомство їх. А диких бунтівників, голишів, що тільки з добичи живуть як орда — тих стримувати загибілю, страхом шаблі; бо доводи, піетизм, віра, вільности, жінки, діти в їх голові все се з ними Дніпром пливе ³⁾). Поділивши так на три части, трьома методами приступаю до тих своїх непевних побратимів“. Або як в пньшим листі він се стилізує: „Три річи бачу я в тім війську нерозумнім: перше — се любов до духовних грецької віри і богослуження, хоч самі вони більше на Татар подобають як на християн. Друге — що у них завсіди більше значить страх як ласка. Трете — се вже загальна річ: люблять узяти небожата, коли їм щось від кого небудь може дістати ся ⁴⁾).

Отже до пункту першого Кисіль вистарав ся від митрополита, що він післав до козаків двох ігуменів, „людей проворних і вір-

¹⁾ Ibid. ²⁾ Spotliwych.

³⁾ В пньнім листі Кисіль парафразує сю характеристику: tych ktorzy nibil sacrum ducunt — ktorze y wiare y zony y wolności w Dnieprze utopili.

⁴⁾ Ркп. публ. бібл. Пол. 94 с. 81—84 і 100.

них“, з посланієм, уложеним самим же Кисілем. В ній на всяку ласку просило ся, аби в інтересах церкви, якій козаки обіцяли служити і кров свою для неї пролити, — вони не розпочинали бунту, бо се не тільки може принести погибель і утрату вільностей козаччини, але й церкві вчинити велику руїну. Митрополит отже грозив неблагословеннем своїм, як би козаки рушили ся.

В таких же дусі, „тими ж інгредієнціями розведений лист“, як він висловляв ся, виписав до війська і сам Кисіль. Нагадував козакам, що він „в тійже вірі уродив ся і в ній вік свій кінчить“. Нагадував „нарід руський, з котрого сам походить“, і давню приязнь, яку підтримував з козаками. Радив почекаати аж до Чесного хреста, а потім післати на сойм ультиматум: або нехай платять як слід і давні вільности забезпечать, або нехай увільняють козаччину від усяких службових обовязків.

Для постраху тих, кого треба було лякати, Кисіль скомпонував лист від короля до себе, де король ніби то ображаєть ся таким недовірем козаків до його королівського слова і грозить, що козаки стратять всі вільности свої, коли підіймуть бунт. Сей лист в копії Кисіль переслав козакам з своїм коментарем ¹⁾.

На жаль, менше докладно оповідає про третій метод — як він роздавав гроші між впливовішу старшину.

Результатом сих методів Кисіль був вдоволений: хоч чотири тижні від расавської ради вже кінчили ся, старший сидів тихо і нової ради не збирав. Старшину Кисіль вважав взагалі добре настроєною. Томиленко, тодішній старший, „простак, але чоловік трезвий і скромний“, як його атестував, людина досить пасивна, але щира, і писар військовий Онушкевич були *bonarum partium*. Але все спільніше подіймав ся опозиційний рух під проводом Сулимівця Павлюка. Військо по словам Кисіля сильно вже замішало ся — „помішали ся в реєстрах і порядках своїх“, але кінець кінцем присилка грошей могла б іще все направити, — тільки ті не приходили! Кореспонденти Кисіля і Жолкевського серед козаків доносили їм про все, — „знаю, що в котрім полку дієть ся“, заявляв Кисіль. Хвалив ся, що значну частину війська удало ся йому нахилити до терпеливості. „Покладаю ся на тих, що взяли потроху — не зрадять“. „Колотять Черкасці й Чигиринці, про котрих можна тільки написати:

nulla fides pietasque viris qui castra sequuntur ²⁾.

Старший не позволив вести армату на Запороже, і можна було спо-

¹⁾ Ркп. Публ. бібл. бібл. 94 с. 87 і 88.

²⁾ „Нема віри й почути у людей, що воляють ся по війнах“.

дівати ся, що тим часом промине морський сезон — „час гостини запорозької¹⁾. До того козакам промовляли до гонору, чутками кримськими, що хан з Кантеміром помирился і йде походом на Україну — отже як можна Україну перед Татарами лишати!

Та хоч як старшина помагала тягнути справу, „але взяла гору чернь, жадна своєволі“. Військо рішило вачекати ще до Богородиці 8 (18) ІХ, але як доти гроші не прийдуть, то рушать з Чигирина, де стояла армата, на Запороже і вважатимуть свою умову з річею-посполитою за розірвану через недодержанне умов правительством. Привідцею Жолкевський називає Павлюка: „Павлик Бут, що то його п. канцлер випросив — сподівають ся, що він зараз стане старшим, скоро прийдуть на Запороже, а старшина дуже мало доброго собі віщує, бо ті розбійники явно відгрожують ся їм“. До того-ж походу на Запороже намовляли козаків послати від хана Інаста, закликаючи до походу на Кантеміра. Просили як найскорше посліпати на Запороже і обіцяли гроші і габу роздати зараз, ще перше ніж рушать на Кантеміра²⁾.

З горячковою нетерпеливістю виглядали грошей комісари, щоб не пішли марно всі запевнення, присяги, хитрощі, на які пускали ся вони весь сей час. Дарма, могутна держава, не вважаючи на всі заходи короля і міністрів, не могла здобути ся на тих півтора-ста тисяч золотих (за два роки), що належало післати для заспокоєння козацьких апетитів. Статочні мусіли покорити ся.

„Молодці рушили вже на Запороже“, доносив Жолкевський. „Мають армату вже в Крилові, чекають переяславського полку. Полки переяславський, канівський, корсунський, білоцерківський почали були відкаувати, що без волі короля і гетьмана кор. не хочуть іти на Запороже; але як старший рушив з трьома полками³⁾ і з арматою, та з випицниками, котрих буде більше як у двоє против реєстрових, — пішли й сі за ними, беручи з собою дуже багато *лип* (чайок). Міркують, що ледви коли було їх більше на Запорожу. І то певно, що з першим льодом на весну підуть на море і на затриманне їх не бачу жадного способу⁴⁾.

Лист сей дати не має, і взагалі досить богата й интересна кореспонденція комісарів уривається тут на кілька місяців, не даючи

¹⁾ Ркп. Публ. бібл. № 94 с. 90. ²⁾ Ркп. Публ. бібл. Пол. № 94 с. 92—3 і 100.

³⁾ Місце виглядає на поповане; може треба розуміти, що Переяславці не хотіли йти на Запороже, і ті три полки — канівський, корсунський, білоцерківський їх чекали, але внаконеці рушили, і тоді переяславці пішли. Або старший рушив з иньшими трома полками (разом з сими чотирма було 6 всіх сім). ⁴⁾ Ркп. Публ. бібл. Пол. 94 с. 103.

змоги докладно слідити за розвитком дальших подій. Якогось гострого вибуху козацького своєвільства не наступило. Томиленко зівстав ся на старшинстві, при кінці жовтня н. ст. бачимо його в Каневі ¹⁾. Кисіль, пишучи 10/X н. с., доносить підканцлерови, що козаки ведуть себе скромно і згадує про своє листування з військовим писарем ²⁾.

Конєцпольський писав коло того-ж часу королеви, що козаків од гострих виступів стримав страх, аби у них не розложили коронного війська на зиму ³⁾. Ся прикрість їх одначе не обминула, і частина польського війська таки була розложена на Україні та дала привід до пізнійших конфліктів.

Нова пригода вийшла при кінці жовтня н. ст., коли король вислав упоминки до хана: козаки не тільки не хотіли дати ескорту королівському гонцеві Дзержкови, що мав їхати з тими упоминками через степи, але доконче хотіли ті гроші, післані ханови, забрати на рахунок платні (все-ж незаплатеної). Дзержек їздив до Томиленка до Канева з листом Конєцпольського, „писаним ще до злого“; віддав його на раді і просив пропуску. Томиленко відповів: „се не випадас, аби ти їхав з упоминками, поки наших грошей не буде! має скарб гроші для Татар, а для нас не має!“ Але справа уладнала ся і упоминки пропущено. Особливо заінтересовані кримськими справами у козаків тоді Дзержек не завважав: „Козаки, як бачу, не бажать собі приязни з ханом“, писав він: „часті ватаги посилають за Дніпро в степи, займаючи стада татарські, і тепер Павлюк з иньшими пішов, а иньші прийшли з добичю“ ⁴⁾. Але слідом наступило між ханом і військом порозуміння, і місяць пізнійше, при кінці падолиста н. с., розсіяючи своє звідомлення на соймаки (визначені на день 9/XII н. с.), Конєцпольський вішучучи козацьку своєволю і її наслідком — війну турецьку, писав про козаків, так: „Тепер їх кілька тисяч на Запороже свобідно пішло і пильно ладять човни, а кілька тисяч іде на службу ханови“ ⁵⁾.

З тих заходів до морського походу не вийшло одначе нічого серйозного: звісна тільки маленька експедиція козацька, на якихось восьми човнах, без всякого значіння ⁶⁾. Не приніс особливих клопотів і козацький похід до Криму, в поміч Інастови, вчинений під проводом Навлюка. Він, що правда, розгнівав Турків і накликав страх нової турецької війни, — але польське правительство свідомо рішило само помагати Інастови козацькими силами, так що не мало причин гнівати ся спеціально за сей Павлюків похід.

¹⁾ Ркп. 94 с. 65. ²⁾ Ibid с. 66. ³⁾ Listy Władysława с. 274.

⁴⁾ Ркп. Публ. бібл. Пол. 94 с. 65. ⁵⁾ Ibid. Разн. 43 с. 438. ⁶⁾ Ркп. 94 с. 235.

Нагомість несподівано прийшло до малого козацького бунту на Україні. Козаки не пустили жовнірів на визначені їм зимові лежі в Корсунщині, поставили там армату та почали збирати на неї всякі контрибуції; захопили при тім і частину київської армати. Подробиці і ближші мотиви сеї ворохобні звісні нам досить мало; те освітленне, яке давала сій події козацька старшина, знаходимо в її відповіді на лист короля, що докорив їм за се, „ніби то ми спустошили Корсунь, поставивши там армату, і чинили наїзди, забираючи хутори“¹⁾. Козаки оправдували ся, що куруківська комісія і гетьман коронний суворо забороняли їм не брати армати на Запороже, „на звичайні місця“, ані з цілим військом туди не йти, але розложити ся з арматєю в королівщинах. Тим часом розложено на Україні жовнірів польських і вони позаймали ті місця, де козаки могли б прогудувати свою армату — коней і слуг арматних. При тім приходиться ся їм терпіти „незносні кривди і всякі погрози“ жовнірства, а ще вони й за бунтівників удають козаків перед королем.

Лист сей написаний в дуже миролюбивих тонах. Старшина очевидно пильнувала затерти вражінне від козацької ворохобні. Ще перед тим, в останніх днях падлиста с. с. споряджене було посольство на сойм з дуже покірними прошеннями. Послами їхали Богущ Гридкевич, Яцук, Савич і Григорий Нужний²⁾. Їм даний був наказ поспішати яко мога, щоб поспіти на сам початок сойму, що був скликаний на місяць март. Простора інструкція, що заховала ся в оригіналі³⁾, широко виясняла жалі на українських старост⁴⁾:

„Не досить того, що наших товаришів повигонювано з маєтностей шляхетських і обідрано, але вже і в королівських не дозволяють нашим товаришам мешкати. По королівських містах нашою товаришеви ані купити ані продати не дозволяють, суворо забороняють, а арендарям своїм дають право не позволяти робити ні пива ні горілки на свою потребу, на весілля і хрестини. Нарušують права і вільности надані королями, що зіставляли при вільностях козацьких вдів, які лишають ся по мужах своїх, страчених на службі річи-посполитой. Яка жалісна се річ! товариш наш на службі річп-посполитой згине, а вже другого дня від його вдови заберуть всю худобу та ще й до вивзніці скажуть всадати!

¹⁾ Ркп. 94 с. 228.

²⁾ Не знаю, звідки пок. Костомаров узяв, що послами поїхали сотники Іван Барабаш черкаський і Хмельницький (Б. Хмельницький I с. 128): здається, се переніс він з пізнішого посольства.

³⁾ Збірник бібл. Замойських, копія без дати в ркп. 94, с. 231.

⁴⁾ Подаю ті жалі в трохи відміннім, льогічнішим порядку і гладішим вигляді, ніж маємо в сім оригіналі.

Товаришів наших таких що цілий свій вік стратили на службі державі і зі старости воювати не можуть, або й членів своїх по-збавлені — старості не вважаючи на заслуги і старість їх поневолили, пограбували і під свою владу обернули. Великі кривди маємо, справедливости над винними чинити нам не хочуть, післанців наших ображаючи і висміваючи ні з чим відправляють. Чинячи наїзди в своїх суперечках про ґрунти, повбивали кількох наших товаришів, позабирали у них майно.

„До відчаю приходять люде з того всього, і бачить Бог з неба, яку силу вже прийняла нашого товариства земля Московська: з жінками і дітьми осідають в Білгороді“.

Козаки пригадували королеви його обіцянки виплати грошей, не виплачених уже за чотири роки, і прислання комісарів для доповнення реестру і розслідження старостинських кривд. Просили прислати таких комісарів, „котрі б мали Бога в серцю, а не шукали користей для себе, вписували людей служебних, а не таких, що й не займають ся ділом рицарським, — а ніхто того не може знати краще, як ми самі“. Нагадували про платню для семої тисячі, доданої до реестру, про спеціальну підмогу на армату, стільки разів уже прошену. Скаржили ся, що державці українські відмовляють ся давати їм на арматні потреби седітру з майданів і залізо з рудень, як то вони допевняли ся „згідно з нашими давніми предківськими звичаями“, і т. ин.

Прошення були скромні, тон в високій мірі льояльний. Одержавши потім лист короля з докорами за корсунську аферу, військо вислало згадані вже вияснення сеї справи. Правительство чуло себе ніяково. Під ту пору вмер повірник правительства в козацьких справах Лукаш Жолкевский, на ложу смерти обдарований воєводством браславським; при оказії похорону і візду ріжних достойників і спеціалістів від козацьких справ правительство поручило їм, особливо Кисілеви пролити бальзам на козацькі серця. Козаки обіцяли взяти участь в похороні, а з огляду на спізненне платні обіцяли почекаати її ще чотири тижні¹⁾. Здасть ся, при тім відбула ся пізнійше згадувана корсунська рада „в малім числі“ й дуже льояльним настрою²⁾. Рішено було перевести ревізію реестру, а всякі козацькі жалі й кривди віддати на ласку короля. Вони були переказані післанцями Семеном Скороходом і Михайлом Івановичем, що мали при тім порученне засвідчити королеві покірність війська і оповісти ріжні клопоти його³⁾.

¹⁾ Регеста листу з 1711 в зб. бібл. Замойских. ²⁾ Див. ркп. 94 с. 122.

³⁾ Ркп. 94 с. 228, з датою 26. I.

Правдоподібно, кримська афера подавала старшині надію, як за часів Шагіна, що сею дорогою напруження буде вигладжене і війна проти Туреччини спільно з Кримом дасть вихід з трудної ситуації.

Роздраженим поведженням Кантеміра, Інаст-герай рішив оружно розправитися з ним і замість іти в похід на Персію, як йому велів султан, під кінець 1636 року вибрався походом на Кантеміра, покликуючи на те, що через нього нема з Польщею спокою. Старий Конєцпольский не міг спокійно придивляти ся татарській усобиці і силкував ся похнути річ-посполиту до діяльної участі в ній. На його представлення, як уже знаємо (с. 229), правительство рішило підтримувати хана через козаків, як за Шагіна, удаючи, що козаки мішають ся в кримські справи самовільно. Але така нотаємна участь не вдоволяла Конєцпольского. Його звідомлення, вислане на соймки, мало на меті подвигнути шляхту до активної політики: взяти хана під свою протекцію і опираючи ся на нього, на волоські господарства і на Семигород, виступити всіми силами против Туреччини, заплутаної в тяжку і нещасливу війну з Персією. Але шляхта до війни не охотила ся, а високі сфери були більш заінтересовані справами женячки короля, ніж сими східними перспективами. Польща зістала ся при офіціальній нейтральности.

Хан звербував козаків, що були на Запорожу, і в січні с. с. впав з ними на Кантемірових Ногаїв. Кантемір даремно просив помочи від башів — не помогли йому, бачучи перевагу сил ханських, і господар молдавський теж зістав ся пасивним свідком нещастя свого небажаного сусіда. Діставши від них виразну відмову, Кантемір стратив відвагу і кинувши свою орду на божу волю, з двома і синами пустив ся за Дунай, в Туреччину. Частина орди його тоді піддала ся відразу ханови, иньша пробувала пробити ся в східні степи, але розгромили її Кримці¹⁾. Інаст обложив Акерман і Кілію і змусив видати йому Кантемірових партизанів, потім так само вчинив з Кафою. Останки Кантемірової орди казав перевести до Криму. Знищивши всяку опозицію у себе дома, зажадав від дівану, аби йому видано Кантеміра, инакше грозив, що піде походом на сам Царгород. Заразом робив закиди Порті за її самовласте в кримських справах. Була то певного роду *profession de foi* кримської самостійности. Султан, заплутаний в перських справах, зробив добру міну, заявивши що громячи Кантеміра, хан

¹⁾ Реляції в ркд. Публ. Бібл. Разн. 61 с. 183 і далі, Польськ. 94 л. 2224 і далі.

робив по мисли султана, має тільки вивести своїх Татар в Буджаку. Дуже гнівав ся одначе на Польщу, як доносили, за її вмішання в татарську усобицю, бо Кантемір скаржив ся, що тільки завдяки козацькій помочи, післаній Поляками, поконав його Інаст ¹⁾.

Як симптом козацької анархії сих часів годить ся згадати тут факт, на який гірко жалував ся хан і його візир в своїх листах і посольствах — що якась ватага козацька під час війни Кримців з Кантеміром напала на кочовища татарські, забрала худобу і невільників і багато починила всякої шкоди ²⁾. Польське правительство було дуже розгніване сим нападом, бо по погромі Кантеміра більш ніж коли небудь мало охоту підтримувати Інаста. На його посольство, вислане весною 1637 р. в запевненнями приязни і союва та прошеннями дальшої помочи против Туреччини, король дав ханови відповідь, що військо польське готове було йому в поміч уже під час попередньої війни з Кантеміром, і тепер буде готове йому помогати ³⁾.

Конецпольський сердечно жалував ся, що Польща не вмшала ся в сю кампанію активнійше й упустила нагоду зміцнити свої впливи в Криму, та благав Бога побудити стани річи-посполитої бодай на далі до більшої активності ⁴⁾. Інші дорадники королівські одначе не поділяли його воєвничого настрою й не хотіли йти дальше потайного підтримування хана через козаків, так щоб в потребі всього можна було вирікти ся перед Турками, зложивши на козацьке своєвільство ⁵⁾. Їх гадка взяла перевагу. Наказано стримувати козаків від усяких воєнних заходів безпосередно против Турків.

Се була не легка річ, бо козаки були вже зовсім певні війни з Туреччиною, вважали тому всякі ресстрові обмеження за неважні і мобілізували ся, приймаючи до полків всяких оочих. Їх донські побратими в тім часі брали ся до великого діла — здобувати Азов від Турків. З ними йшло чимало і Запорожців: московські акти згадують про тисячу Запорожців, що прийшли на Дон степом на конях, сподіваючи ся йти з Донцями разом на море, а довідавши ся про задуманий похід, пішли разом на Азов ⁶⁾, — але таких екскурсантів було мабуть і більше. Се підтримувало ціле Запороже в воєннім запалі против Туреччини. Такий образ малює перед нами комісарське справовданне, зложене в перших днях мая, коли нарешті знайшли ся у річи-посполитої гроші на частинне бо-

¹⁾ Ркп. 94 с. 105, 224, Смірнов оп. с. с. 572—6.

²⁾ Ркп. 94 с. 112, 140—2, 159—161, 166. ³⁾ Ркп. 94 с. 207. ⁴⁾ Ibid. с. 112.

⁵⁾ Ради канцлерські тамже с. 209. ⁶⁾ Соловйов II (т. X) с. 1251—2.

дай задоволення козацьких претенсій, щоб стримати військо від сподіваного походу на море.

„Застали ми панів молодців“, пишуть комісари, Мик. Потоцький і Кисіль, а властиво сам Кисіль, що головню вів справу, — „не так жадних грошей, затриманої платні, як турецької війни, котру вони між собою вже вважали так як би ухваленою річею-посполитою. Через те і настрої був між ними не такі, який ми сподівалися досягнути, привізши їм гроші, але далеко тяжший, ніж був попередньої осені. Незвичайно трудно було одних з Запорожа завертати, других відтягати від морських приготовань, третіх, що примішались до дозволеного компуту з *волости*, в певній надії турецької війни. Попередня рада, корсунська, відбула ся малім числі; але той порядок виписки і приписки, що був прийнятий на корсунській раді, тепер вийшов на ніщо. Замість зачавши від Білої Церкви (куди ми приїхали на визначений час) споряджати реєстр по полках, мусили ми ваятись на иньші способи, — бо старший дав нам знати, що військо ціле зібрало ся, мішаєть ся і бунтуєть ся і не хоче розходити ся ані приступити до тих ухвалених порядків. Приходило ся поступати не так по волі як по неволі¹⁾ вважаючи особливо, як нарід з усюду злавив ся до козацького табору, що стояв між Расавою і Кагарликом. Тому один з нас полетів в день і ніч до козацького табору, щоб з ними договорювати ся, а другий поїхав назад до Богуслава і дав знати хоругвам (польським), аби вважали на ті замішання між озброєним народом.

„Приїхавши до табору, застали близько десять тисяч війська, і сама старшина вагала ся. Приходило ся шукати ріжних способів, прихилиючи старшину датком і зачинаючи з нею раз суворо, а другим разом знову м'якше. І так перед усім досягнули, що ревізала вона до міст і по волости листи свої, оповіщаючи, що війни турецької не буде і нікого над сім тисяч не можна приймати, — отже котрі не реєстрові, аби не сміли громадити ся в купи. Друге що порішили, се відділити попис від приписки і тут в таборі перевести попис (ревізію реєстру), а приписку (на ваканції) зробити для пяти полків в Каневі, а для двох в Переяславі. Се для того, аби віддалити тих, що громадили ся до війська, посилаючи ся на приписку, а реєстрове військо щоб само в своїм порядку зіставлялось. Ледви удало ся се перевести, бо вже нерєєстрові перемагали і чинили замішання своїми окриками, а щоб не допустити того розділу, стали на тім, що грошей нема, а поки їх не побачили, то

¹⁾ Non tam libenter quam reverenter.

й до нічого приступити не можна. Прийшлося отже покликати писаря скарбового з грішми, і в справі київської армати і корсунського становища, щоб заспокоїти бунтівників, приходилося вести справу не так, як би треба, а як обставини дозволяли, бо вже вся власть була при черни, а не при старшині.

Весь замисел їх був у тім, щоб комісію зірвати і до роздачі грошей не допустити. аби можна було (не одержавши грошей) іти на Запороже, а звідти на море. Отже треба було навпаки не допустити до того, а чого хотіли вони взяти собі привід. Коли по довгім крику виступив пан писар з грішми, то люде добре настроєні з повною готовістю заявили, що ва Запороже і на море не підуть, вістануться при семи тисячах, а про корсунське становище благатимуть короля; широко при тім росповідали про утиски і недостатки свої, що не мають чим прогодувати арматних коней ані ле инде сгати з арматою. Від самої згадки про київську армату *чернь* дуже загоріла ся і не хотіла слухати ніяких доводів і намов. Хоч то їм як докладніше виясняло ся, бачучи їх завзяте на Киян, що армата не Киян, а королівська, і що сміло виступаючи в обороні річи-посполитої, здобуваючи так часто армату і роздаровуючи її, не повинні вони накликати на себе королівський гнів задля чотирох гармат, — не опам'ятало то їх зовсім. Коли о се знову ледви не розбило ся все, прийшло ся дати посередню пропозицію — щоб вони ту справу віддали на рішення будучого сойму.

„Тою умовою стримано бурю і приїхавши оба до табору, приступили ми до комісії. Виписки ми нічим не рушали, аби не дати їм якоїсь okazji. Одправили тільки попис з реєстру, протягом кількох днів покликуючи полк за полком, а приписку опублікували, що вона відложена до тих міст. Через те сила тих що позбирали ся з волости вернула ся назад, відлучивши ся від реєстрових з табору. Потім, скінчивши попис, 3 мая вивели все військо в поле, казали їм презентувати ся і дати сальву (вистрілити) за здорове королівське. І відправили вони се так порядно, що кожний міг переконатися, як добре приготували ся були вони до морського походу.

„По сім прийшло до присяги на куруківську комісію, на котрій стоїть весь лад. Зараз по тім генеральнім пописі, при всім війську, казали ми їм збирати ся *в вальну раду* і присягнути. Показували їм при тім уже відраховані гроші і нагадували сей обов'язок з постанов куруківської комісії. Та тут підняло ся нове замішання; пішли крики не тільки на старшину, а й на нас самих, що вже досить вони присягали, дотримували і дотримують того всього. Але ми не хотіли тим вдоволити ся, нагадали їм ласку ко-

ролівську, а скинули на їх покрики погрозою, що рискують останнім, бо як прийдець ся річи-посполитій вийняти на них шаблю, то вийме так, що й саме імя козацьке знищить, бо волить тут бачити краще пустку і звірів диких, ніж ворохобливий плебе. Нагадали їм також, що підняти своєволю можуть, але до кінця довести — ніколи! Ціги на Запороже можуть, але жінок і дітей поlishать і не можучи там витерпіти довго, принесуть свої голови назад під шаблю річи-посполитої. А зрадити та в інші сторони переселити ся теж даремно відгрожують ся, бо їх отчина Дніпро, і нема другого ніде. Дін ані в порівнянне не може йти з Дніпром, ані тамошня неволя з тутешню вільністю: як риби без води не можна, так козакови без Дніпра, а чий Дніпро, того й козаки мусять бути.

„Сказавши таке, почали ми прощати ся, заявляючи, що з огляду на їх бунт будемо вертати ся до короля з грошима разом. Але та наша промова так розмягчила їх варварські груди, що сльози покотили ся в багатьох, виключивши тільки п'яних. Старший їх (про котрого мусимо посвідчити, що хоч простак, але чоловік тверезий і скромний, також і писар чоловік доброї мисли) зараз положив булаву і комишину, ударив чолом вєсьму війську і побажав йому кращої згоди з урядом, когось щасливішого від нього і пішов в ради. Довго вагали ся, чи вибирати иньшого чи післати за тим, нарешті вернули на уряд того самого старшого й гукнули всі: „не зрадімо королеви і річи-посполитій“. Крикнули присягати гетьманови, але гетьман відповів, що не присягне, поки вони не присягнуть¹⁾. Суперечка ся потягла ся від ранку до вечірньої години, але кінець кінцем Бог дав щасливе закінченне тим неприємним антеценціям. Наперед присягло все військо, піднісши руки до гори при словах присяги, котру ми їм читали з куруківської комісії. Потім старший їх, ставши на коліна, зложив присягу на розп'яту. І зараз же одного бунтівника, якогось Грибовського, взято до гармати за його покрики; але ті, що його стерегли, пустили його і самі повтікали; досі не покарано його, але старший обіцяв шукати його і на Запорожу і скрізь.

Так відправивши попис і присягу і віддавши гроші, кінчали ми приписку в Каневі і Переяславі, прилюдно, при панах підстаростах і всій старшині. Приймали до реестру тільки тих, котрих поручали старші і позволяли пани підстарости. Дарунків від них

¹⁾ Мова тут, розумієть ся, про гетьмана-старшого; пок. Костомаров помиляв ся, думаючи, що козаки ждали присяги від коронного гетьмана (Б. Хмельницький I с. 131).

не брали ми ніяких. А тепер споряджені реєстри відсилаємо до книг київських“.

Успіх, як здавалося, був повний. „Зісталося військо очищене, заведене в реєстр“, писав Кисіль в іншому листі¹⁾. Взяли гроші, а Запорожа всі гроші прибули і при нас же вислали на Запороже наказ, аби *люди* затримано; визначено послів на сойм“.

Але сей прихильний настрій, досягнений різними маневрами комісарів, включно до підкупства²⁾, не міг бути тривкий, і так як досягнений був різними хвилими штучками, так і розлізся, коли ослабло вражіння від тих штучок. Невдоволена частина козаччини виломилася знов з-під впливу „добромисленних“ і вернула ся до своїх плянів. „Нинішнього дня дали мені знати з Черкас мої повірники“, — писав Кисіль 15/V, кілька днів по своїм триумфальнім справозданню з успіхів комісії, — „що загальний настрій — іти на Запороже, зломивши присягу, а старшого свого скинути, коли-б їм не хотів дозволити. Думають про раду в Черкасах. Що більше — при самім закінченню комісії свосвільники мали вийти на море. Люде скрізь продають волів і коней, а купують самопали. Зараз пішло ще до старшого, пригадаю присягу і буду гамувати їх усіх; але де вже й присяга не має сили, тяжко там впливати намовами“.

Дійсно, зловлені Турками язика козацькі в другий половині мая оповідали, що козаки підуть на море, двадцять човнів уже пішло, а тридцять готують ся і підуть за ними слідом³⁾.

Все се було тим більше неприємно, що перспективи турецько-татарського конфлікту тим часом нагло скраховали. Триумфи Інаста не були тривкі: Кантемірові мурзакі при першій нагоді, на весну 1637 р. підняли повстання. Стало ся се під Очаковом, коли Кантемірових Ногаїв переведжено до Криму, під наглядом братів Інаста, Қалі і Нуреддіна. По словам реляцій, якусь неясну роль при тім відіграли й козаки, що були в поході; їх називають навіть учасниками ногайської конспірації, але все се дуже глухо. Оба брати Інаста полягли в битві, Кримців погромлено. Ногаї вернули ся назад на свої бужацькі кочовища⁴⁾.

Се зробило сильне уважіння і було оцінене враз як симптом упадку Інаста. Султан, що перед тим, як ми бачили, не виявляв ніякого невдоволення на вчинок Інаста (хоч турецькі пригото-

¹⁾ Ркп. 94 с. 274.

²⁾ Nie tytkom się starał o to, ale u dokupić się usiłowałem, — хвалить ся Кисіль в тім же листі. ³⁾ Лист Муртази з Кільбуруну — ркп. 94 л. 150.

⁴⁾ Ркп. 94 л. 132, 134, 137, пор. Смирновъ с. 515—6.

вання під Андріанополем і на морі незвісно на кого були звернені й будили велику тривогу на Україні і в Крими), тепер прийняв се за добру нагоду до рішучого виступу. Коли на двір султанський наспіли відомости про повстання Ногаїв, султан оголосив, що Інаста він скидає з ханства, а настановляє ханом Богадур-герая, сина Селямет-герая. Зараз же вислано його в Крим, щоб посадити на ханстві, з сильною ескортою очевидно, і партія Інаста була так приголомшена, що думати не можна було про супротивленне.

Інаст вибрав ся до султана, щоб виправдати ся і перепросити ся, звалюючи все на Кантеміра. Але султан не пробачив його супротивлення і зазав удавити; така-ж одначе доля кілька день пізнійше спіткала і Кантеміра (в липні того р.). Таким чином не стало головних провідників кримських замішань. Крим вернув ся до своїх нормальних, віками усвячених відносин до Туреччини. Новий хан Богадур, сибарит по темпераменту, менш усього був схильний по таких небезпечних прецедентах зачинати які небудь бунти ¹⁾).

В польських політичних кругах такий поворот кримських справ викликав глибокий жаль. „Як що справді стратили ми тих людей, то стратили великих приятелів“, писав Конєцпольський королеви, одержавши перші вісти про кінець Інастових братів, — „а з ними упустили ми нагоду для успіху, яка нам більше не стрінеть ся“.

Се була правда, а з тим треба було приложити всіх старань, щоб якоесь козацьке своєвільство не звернуло против Польщі обіднаних турецько-татарських сил, тим більше що воєнні приготування Туреччини викликали сильні підозріння якихось воєнних плянів.

Як то часто бувало в такі критичні моменти, і сим разом, немов на те аби дискредитувати всяку льояльну політику статочної козащини, польське правительство поставило ся як не можна більше неприязно і непривітно до козацьких прошень, внесених на сейм 1637 року. На козацькі жалі на старостинські кривди правительство заявило, що не бачить ніякого безправа в тих ріжних обмеженнях, які роблять ся козакам по містах, бо старости і державці мусять пильнувати міських доходів і не можуть бути раді козакам, тому що з них нема ніякого доходу, і т. д. Відмовлено в ріжних прошеннях в справі армати козацької, а питання про додаток для семої тисячі і армати відложено до будучого сейму ²⁾).

Натожість не пожалувано ріжних докорів за допущені коза-

¹⁾ Смирновъ с. 518—524, Zinkeisen IV с. 513—4, Hammer с. 224 і далі.

²⁾ Ркп. 94 с. 235. respons na instructiâ kozackâ. por. с. 164 — odprawa kozakow zaporoskich.

ками своєвільства. Свому послови, що через Україну мав поїхати до Криму, в місяці червні, король поручив перевести переговори з військом Запорозьким, добити ся видачі на покарання провідників своєвільного нападу на ханських Татар, вчиненого зимою, а бранців татарських і здобичу Татарам щоб було повернено. Війську козацькому велено дати знати, що король не противить ся, аби козаки помагали ханови, навпаки наказує їм на перше прошенне хана спішити йому в поміч „як найскорше, з людьми послужними і в справі рицарській досвідченими“¹⁾. В Польщі ще не знали тоді, що дні Інаста були вже порашовані.

Шікантне було, що равом з польським правительством за сей погром Інастових Татар з претенсіями до правлящої старшини звернув ся й Павлюк. Вернувши ся на весну з Криму, він пустив поголоску, що козацький напад на Крим наробив великої прикраси також і козакам, що були у Інаста: мовляв, хан затримав двадцять кілька козаків у себе закладнями, а Павлюкови поручив добити ся від війська сатисфакції за сей напад, випущення забраних бранців, то що²⁾. Се був оден з тих агітаційних мотивів, які Павлюківці роспукали против правлящої старшини, доводячи її нездатність до правління. Вказували також на всякі утиски козацтва, від яких ся старшина не може його оборонити; на погану ролю, яку відіграла вона в історії Сулими; на пониженне, в яким опинило ся в останніх літах козацьке військо через її нездарність.

Піднявши сею агітацією Запороже, Павлюк десь при кінці мая с. ст. кинув ся з випищиками на волость, захопив армату в Корсуні й перетягнув її на Запороже.

Се зробило страшенне вражінне. По козацьким традиціям армата була свого рода клейнотом, інсигніями військової власти і організації. Забираючи армату, Павлюк скидав тим самим старшину з її позиції, позабавляв власти всіх сих міністро-послушних достойників і брав у свої руки провід військом. Повторяла ся з повною очевидністю історія 1630 року.

Але Томиленко не був пара Чорному. Він зовсім не хотів звязувати себе з польським режимом і брати на себе боротьбу з Павлюком і випищиками.

На радї козацькій, що відбула ся в останніх днях мая с. ст.,

¹⁾ Ркп. 94 с. 178—180.

²⁾ Ркп. 94 с. 169, лист Конєцпольского з 22/VI н. с. Пор. оповіданне Голінського про початок повстання 1637 р.: *skoro wisli [z] Zaporozza ktorzi tatarskiemu hanowi sluzeli przeciw Moskwie, kiedy woyna trwala pod Ozowem... skąd tę woynę skoncywsi, na Zaporozu kocuiąc, wnet zwadę wscęli z rejestrowymi kozakami (с. 447).*

на вість про Павлюків похід, Томиленко зложив булаву. Булави від нього не прийняли, змусили взяти қазад, але він ухилив ся від всяких ворожих кроків проти Павлюківців. Старшина устно переказала до польських гетьманів своє прошення, щоб військо польське рушило під Черкаси і Чигирин, щоб пострашити Павлюківців репресіями над їх сім'ями і домами. Офіційно ж посольство до Конєцпольского — лист пересданий послами Федором Леськовичем і Дмитром Марковичем — мало тільки виправдати старшину, що вона не станула до бою з Павлюківцями, не уберегла від нього армату, та запевнити в її лояльності¹⁾.

Павлюкови теж післано лист з докорами за довершене ним насильство. На се відповів він листом „з коша против Микитиноного рогу“, що має в нашій копії дату 16 червня (мабуть старого стилю). Лист писаний дуже широко, закриваючи масою слів властиву думку і представляючи в можливо невиннім виді довершений акт.

„Зводите писати до нас, товаришів своїх, нарікаючи за військові клейноти, себо за армату. Отже бувши на службі у кримського хана з військом Запорозьким і в щасливім здоровю повернувши ся на звичайні місця свої, побачили ми великі непорядки, а прочувши про таку неславу нашої військової армату, що їй уже на волости й місця нема, мусли ми з жалю нашого великого вийти і взяти її. Богу дякувати, нікому ми при тім не вчинили ніякої кривди і утиску — ані товаришам нашим, ані урядам, нікому не зробивши прикрости, взяли ми її як свій власний клейнот і скарб військовий і поставили на звичайнім місці, там звідки й пішла вона за предків наших, славної пам'яті старинних, добрих молодців війська Запорозького.

„Ті предки наші, добрі молодці старинні за неї груди свої наставляли і кров проливали на різних послугах королівських і з тою арматою виходячи з Запорожа на славу королів панів наших, при боку їх здобували славу і користи війську Запорозькому, а на волости ніколи не лежали і кривд ніяких не чинили підданним королівським ані в маєтностях шляхетських. Бувши з військом Запорозьким де небудь на службі королівській, взявши плату за криваві заслуги свої, звичайно ставили знову армату на Запорожу, і добре так бувало — без плачу і жалів до короля і панів урядів українних, а з доброю славою і користю предків наших. А тепер бозна що дієть ся з тим. Старші наші не дивлять ся на предків наших, не йдуть за прикладом тих панів гетьманів запорозьких, що добру славу здобували та з арматою і клейнотами військовими

¹⁾ Ркп. 94 с. 144, 154, 155, 169.

на Запорожжя з військом заведи пробували. Від кількох літ. запровадивши армату і скарб військовий на волость, не могли якось вибрати ся на Запорожжя, і так її — немов медвіда з лоз — ані кіннями зіврати назад, на звичайні місця.

„Мабуть отяжіла, і через той великий тягар навіть місця не мала на волости. Поставило було військо армату в Кореуні, так панове жовніри її відти вигнали, а щоб до Київа та Білої Церкви — про те ані мислити, хоч звідти й бувало арматі виживленне. Забулисьте куруківську комісію, що по Київ та Білу Церкву жовніри в сей бік ані ногою не мали ступити. Змінили присягу нашим і на вихованне нашої армати подали нам тільки Черкаси, Чигирин та Крилів, де вже й людей нема, у котрих би армата могла мати вихованне, — та і звідти вигнали її панове уряди!

„Не майте отже нам за зле, що ми забравши армату, поставили її на звичайнім місці. Мусите признати самі, що поки армата стояла на волости, то й виписка була з часта, — бо панове уряди безневинно обмовляли нас перед королем, і через те перестали нас шанувати, повиганяли товаришів наших з мастностей шляхетських, чіпали ся заслужених і під свої права підтягали, вдов пошарпали. А через що? Через те що часті і незносні стації на армату збираю на волости, в мастностях шляхетських, і панове старші то на свою користь обертали, а товаришів наших за те з шляхетських мастностей вигонювано, мастности їх пошарпано. Бо пп. уряди, як хтось завинив — хоч би й не товариш наш, зараз обжаловують ціле військо перед гетьманом коронним, а гетьман перед королем, і так спадає на військо незаслужена обмова завадяк, а затим неласка королівська, і заслужена плата через те не доходить до самого війська.

„А ще краще-б і користнійше було, як би одно було у нас товариство, одно військо і оден провідник, а не два! Разом пробували-б при скарбі військовім, брат за братом, в боязни божій чесноті й вірі, оден одного шануючи, так як попередники наші жили, ворогів своїх не тішачи, а під ноги топчучи! Що ви нам пишете, називаючи зрадниками, та лякаєте жовнірами, аби назад її (армату) вернули — то як мертвий з гробу не встає, так і ми про се ані думаємо! Будьте до нас добрі і доброю охотою прибувайте до нас з рештою військових клейнотів, щоб разом при скарбі військовім пробувати. Як трапить ся королеви в війську потреба, то й тут нас потрапить знайти; а зведить нам ласкавим писаннем своїм іти на неприятеля, то й лекше нам буде йти з звичайних своїх місць, як попередники наші з Запорожжя на службу королів-

ську ходили. Аби лиш була до нас ласка королівська, а він хоч морем хоч полем накаже йти, готові будемо. А буде земля наша в покою, і не веленє буде нам іти ані морем ані полем, то будемо одностайно всі мешкати тут на звичайних місцях при військовім скарбі, і того будемо пильнувати й иньшого не допускати. Бо з города ватажка вирветь ся хоч на море хоч на поле — на все військо з того неслава і неласка королівська йде. З того то загораеть ся огонь розжарений.

„Ви пишете до нас, що від нас він розжарюєть ся, — але ми в тім неповинні! Зійдімось в одно товариство і той огонь погасім! Посилаймо спільно послів до короля і вияснім, що арматі на волости місця не було. Хто мав би бояти ся війська за вчинки свої, нехай не боїть ся: військо на тім присягло, щоб братови за брата стояти і що стало ся, того не споминати. Але як би ви, боронь Боже, хотіли бути нам ворогами і разом з п. жовнірами наступати на худоби наші, жінки і діти, то певно наперед вашим жінкам і дітям і худобі достанеть ся! Ми як товариші ваші ані собі ані вам того не бажаємо дочекати, бо і нам ваша земля так само рідна і мила, як і вам, — тільки що не хочете до нас пристати і з нами в одности і добрій згоді жити.

„Чули ми що в. м., пане гетьмане, хотів еси на Запороже йти, тільки дорадники вашої мил. вас не пустили — а саме пан Онишкевич, такий мудрий писар! Був отакий теж мудрий писар в війську Вовк, що військо зводив нї нащо — та й йому кінець прийшов. От і сьому мудрому писареви тамже бути, що військо на нїщо зводить. А вам дай Боже сюди па Запороже з рештою клейнотів прибувати“¹⁾!

Короткий зміст сеї довгої і не дуже зручної козацької дипломатії був той, що городова старшина мусить піддати ся під власть запорозької старшини і прилучити ся до неї, инакше Запорожці виступлять против неї. При тім, як бачимо, виступає теорія першинства Запорожа, сим разом приодягнена в дуже льояльну шату — що через мешканне війська і армати на волости виникають різні кривди панам шляхті, старостам, і т. п.

Лист сей, пересланий через запорозьких післанців Корнія Кудру й Івана Степановича, був вислуханий на раді, скликаній на день 3 липня (н. ст.) в Каневі. Відповідь мала бути дана така, що військо нічого не буде робити без волі короля і гетьмана коронного; чекає відомостей від них через своїх послів, котрі ще не вернули ся — по їх повороті буде повна рада і тоді що буде рі-

¹⁾ Ркп. 94 с. 185 (переповідаючи місяцями трохи покорочую).

шено, дасть ся про се знати на Запороже. Велика частина війська одначе була за тим, щоб іти на Запороже, і сам гетьман Томиленко до того прихилив ся ¹⁾. Пересланий був польським властям лист його, з датою 26/VI, де він наказував полковнику переяславському, а так само мабуть і иньшим, аби вони згідно з постановою черкаської ради були готові до походу і готові були рушати на перший приказ. Підозрівали, що то приготовляв ся похід на Запороже ²⁾.

Про Запороже польському кореспондентови, підстарості білоцерківському оповідали, що там згромадило ся народу сила, але не оружного: „чи не більше такого, що не мають ні самопада, ні жадної зброї, тільки поприходили на вість, що йтимуть на море“. „Хотів Павлюк їх перебрати, і тих безоружних з Запорожа прогнати, але не міг нічого вдіяти, бо зараз усі підняли крик: „як що ти хочеш тих збувати, то ми тебе утопимо і тоді розійдемо ся!“ Дорожнеча між ними велика: бочка муки була по 10 кіп, а ще з дня на день все більше прибуває народу ³⁾.

На дану з ради відповідь Павлюк знову відповів широким і дуже миролюбивим писаннем. Запевняв в своїй лояльності і висловляв жаль, що старшина в своїй відповіді трактує його самого й його товаришів немов якихось ворогів і зрадників. Побликав далі до одности -- аби прибували до нього на Запороже, і виправдував забранне арматі інтересами війська:

„Вчинили ми то для кращого порядку військового, для приборкання і утихомирнення своєвільства, аби не ширило ся далі. Бо вже на волости сила старшини настало і не знати кого слухати. Виривають ся з городів ватаги землею і морем і нападами своїми порушують перемирє з цісарем турецьким, а нас перед королем невинно обмовляють, і за-для тих своєвільних куп все військо в неласку у короля попадає“.

„Як би п. жовніри ображали ся на нас за армату, що ми її взяли, та стали воєнним способом на вас наступати, то дайте нам знати, а ми поспішимо днем і в ночі і за себе і за вільности наші головами постоїмо. Але краще було-б, як би ви з рештою клейнотів до нас прибули — і пп. жовніри тоді не сміли-б чинити того, а тепер зачуваємо, ще товариству нашому великі утиски діють ся в Корсуні й Стеблеві. Просимо унижено вас, пане гетьмане, не отдавайте товаришів заслужених і вдів у власть пп. ста-

¹⁾ Ркп. 94 с. 183.

²⁾ У Окольського *Dziaryusz transakcyi wojennej między wojskiem koronnym i zaporoskiem*, вид. 1858 р. с. 11. ³⁾ Ркп. 94 с. 183.

ростів і жовнірів, аби не плакали на нас. І тому товариству, що тепер на коші при клейнотах військових, не давайте чинити кривду в худобах їх¹⁾.

Все се дуже було не на руку і не до смаку правительству, бо йому треба було козацького війська против Турок. Турецькі сили мобілізували ся. Галери пішли на Чорне море, сухопутне військо стягало ся над Дунай. З початку можна було се толкувати кримськими справами, але далі вони й закінчили ся, а мобілізація турецька таки не переставала. Польські повірники і кореспонденти доносили, що Туреччина, очевидно, вичікує хвилі, щоб ударити на Польшу. Се викликало велику тривогу в польських воєнних і політичних кругах²⁾. Конєцпольский, не вважаючи на хоробу, ввійхав в серпні на Україну, до Бару, змобілізував військо і з кінцем серпня н. с. розложив його при молдавській границі під Лучинцем на Поділю, коло Могилева. Закликав і козацьке військо, аби було готове до походу³⁾.

Але старшина не вважала можливим мобілізувати ся з огляду на Павлюків рух. Томиленко держав ся по давньому пасивно, але старшина непокоїла ся в міру того, як Павлюк повисшав свій тон і все більше поширював свої впливи на Україні. На нову раду козацьку, що відбувала ся на Расаві десь в другій половині липня, він, по словам старшини, прислав листи „суворо приказуючи“ прибувати до нього. Розіслав свої універсали до міст і місточок з якимсь претенсіозним титулом очевидно, під якоюсь „видуманою печаткою“, закликаючи всіх охочих приставати до війська, в козаки, а панам і урядникам старостинським „суворо наказував“, аби не претендували на ніяку власть і юрисдикцію над тими людьми, котрі б називали себе козаками, все одно чи були вони в реєстрі, чи ні. Заразом вів якусь агітацію против польського жовнірства — правдоподібно наказував не пускати їх на лежі на козацьку територію⁴⁾.

Нарешті старшина рішила іти на конфлікт. Томиленка вона з старшинства скинула, а на його місце вибрала переяславського полковника Саву Кононовича. Подробиць не знаємо. В пізнійшій „субмісії“ козацькій, продиктованій Потоцьким, згадуєть ся, що нова старшина була надана (себто затвержена) комісарами Кисілем і Станіславом Потоцьким на раді на Расаві⁵⁾. В листі до Конєцпольского 28/VII старшина виправдувала ся з такого самовільного вчинку — що переіменила старшого без дозволу правительства: „Му-

¹⁾ Ркп. 94 с. 293. ²⁾ Ркп. 94 с. 172 і далі. ³⁾ Ркп. 94 с. 189.

⁴⁾ Ркп. 94 с. 290, козацька реляція з 28/VII; пор. лист Конєцпольского до короля тамже с. 298. ⁵⁾ У Окольного с. 66.

сїли ми то доконче вчинити, бо бачили, що він двоєдушний і брався до недобрих справ“, писали ми, — а більше, на жаль, мали в тій справі устно росповіді Конецпольському їх післанці, Левко Іванович і Гаврило Кулещенко. Заразом просили його звернути увагу „на ту нещасливу своєволю“, видати універсали до старостів, аби не пускали борощна на Запороже і підданих своїх пильнували. „Бо вовсімшевно вийде з Запорожа і почнеться але діло...“

Се звучало як поклик до оружного вмїшання. Чомусь старшина не хотїла договорити ся до сих останнїх слів, зїставляючи їх догадливости гетьманів; але гетьмани не вважали потрібним догадувати ся, бо власне не могли послужити оружною помічу, не могли розділяти сил, скуплених на Турка, і навпаки хотїли козаків витягнути до себе. Против самовільної зміни гетьмана Конецпольський не протестував. „Зганив“ козакам се самовільство для форми, але кінець кінцем просив короля вибачити їм, бо вважав нового старшого за „чоловіка доброго, спокійного, а при тїм рїцарського“. Наказував старшинї помагати старшому тримати вїйсько в порядку і спїшити на службу королївську на Бог, ближе до вїйська польського. Щоб побудити до походу, послав комісара, аби був при мобілізації й охороняв людей від тих бід, з якими була звязана для людности козацька мобілізація ¹⁾.

Та се все було тепер нї на що. Не підтримавши оружною помічу льояльну старшину, Конецпольський васудив її на погибіль. Хвиля нового руху вахлиснула їй, і тоді як писали ся сї інструкції старшинї, було вже по нїй.

Скидаючи Томиленка, старшина тим самим проголошувала вїйну з Павликівцями. Навлюк прийняв кинений йому поклик. На першу вість про сей акт він вирушив на Україну, а наперед себе вислав вїйська „З тисячі чоловіка“, як доносили до Конецпольського. Проводили сим передовим полком полковники Павло Скидан і Семен Биховець і ширили універсали до козаків і всеї людности, покликуючи їх, аби до вїйська приставали, зрадників-старшин арештували. Один з сих універсалів наводить Околюський в такїй формї:

„Павло Михнович Бут гетьман з вїйськом й. к. м. Запорозьким, пану отаманови переяславському і всьому товариству, поспольству і всїй братїї нашїй доброго здоровя од Бога заживати бажаємо! Даємо знати товаришам своїм вірним і зичливим, що волею і наказом вїйськовим посилаємо до Переяслава полковників наших пп. Карпа Павловича Скидана і Семена Биховця в пиль-

¹⁾ Ркп. 94 с. 298.

них справах військових, і з ними війська Запорозького кілька тисяч. Ви-ж, в. м., яко вірні товариші наші тим не трівожите ся, але самі себе пожалуйте і до тих полковників збирайте ся. А тих зрадників, скільки єсть їх у вас у війську, що їм обіди, вечері і бенкети у п. Жолкевского бували і за то товаришів наших п. Жолкевскому поவிдавали, і не одному уха пообтинано та до Гадяча вали силпати запроваджено, — тих зрадників військових не бороніть, піймавши до армати військової приставте. Вони повинні ва себе по справедливости відповісти, а ви, панове отамани, тим не трівожите ся і п. товаришам та міщанам кажіть не трівожити ся, а помічні будьте на тих зрадників, бо вони багато злого набродили. Збирайте ся всі одностаино і до війська скупивши ся, з пп. полковниками прибувайте, а там собі на все порадимо добре. Як треба буде королеви війська на послугу, всі одностаино готові будемо. А як би, боронь Боже, мали в. милости тих зрадників боронити, а самі до війська приставати не хотіли, то ми з усею силою, з усім військом і арматою до Чераяслава підемо і тоді побачимо, хто тих зрадників наших боронити буде. Ще раз просимо вас і іменем війська суворо наказуємо — не важе ся тих зрадників боронити, але до війська, до армати як найскорше з пп. полковниками нашими прибувайте. З тим вас Богови поручаємо! З Крилова д. 12 VIII. 1637“¹⁾.

Від сього війська і сих універсалів пішов зараз рух по Україні. Скомпромітованих старшин ловили й приставляли до війська — зловили між ними нового старшого, і того „мудрого“ писаря Онишкевича. Інші повтікали і поховали ся та як могли прокрадали ся до польського війська. „Прибуло їх тут до мене кількадесять“, доносив Конецпольский королеви з Бару 7/IX н. с. Між ними був й Іляш Караїмович, котрому удало ся вхопити двох післанців Павлюкових, Смолягу і Ганджу й приставити їх до польського війська; він потім грав ролю довіреного дорадника в пізнішій похіді польським.

Маса козацтва і всякого люду громадило ся до Павлюкових полковників і головного війська. Між шляхтою почала ся паніка, видали мастки й тікали куди видко, перелякані вістями, чи може фактами погромів шляхетських дворів, про які згадує принаймні Конецпольский²⁾. Все се, розумієть ся, вимагало оружного вмішання коронного війська, але Конецпольский в прикрих своїх тодішніх обставинах не тільки не міг післати свого війська на Україну, а мусів силкувати ся ще якось козацьке військо собі залучити

¹⁾ Okolski op. c. s. 12. ²⁾ Ркп. 94 с. 321, пор. Окольного с. 13.

до помочи. Замість грізних перунів приходило ся слати „лагідні делегації“. До Павлюка Конецпольский вислав двох своїх ротмістрів і поручив їм, затаївши всяке новдоволенне, з огляду на обставини, постарати ся заспокоїти розрухи і понудити козацьке військо йти до війська коронного¹⁾. Заразом, одначе, не дуже покладаючи ся на успіх сього посольства, розіслав універсали до старостів і всяких урядників українських, наказуючи їм самовільно показаних підданих в козаках правах не признавати, коли вони не покораються і від повстання не відстануть — ловити і до польського війська приставляти, а як би їх самих не могли до рук дістати — то карати їх жінок і дітей і доми їх руйнувати, — „бо краще нехай там на тім місці кропива росте, ніж би ті зрадники множили ся“²⁾.

Розуміть ся, сі гуманні розпорядження коронного гетьмана не зіставали ся секретом для Павлюківців і супроти того його „лагідна делегація“ не могла внести ніякого заспокоєння в їх ради. Але на лицемірно-прихильні заяви Конецпольського вони вважали за краще відповідати такою ж монетою.

На докір за самовільну розправу з старшиною Павлюк відповів, що він мусів то зробити з огляду на непорядки, які йшли від тої старшини на Україні:

„По правді, не що иньше привело нас до того, як тільки плач і нарікання убогих людей по українських містах через те розложенне армати і часте вибиранне великих стацій попередниками моїми, давнійшими старшими війська Запорозького, з чого часті бували скарги від урядів тутешніх, і ваша милость (гетьман) і сам король зводив наказувати не раз, аби уступили ся з арматою з Корсуня. Того задля злої дороги не могли вчинити, але зараз на весну запровадили до Черкас: одначе й там під такий злий час і неврожай не могло-б обійти ся без прикрости для тамошніх міщан від слуг військових. Тому вернувши ся з служби кримському ханови (у котрого були не своєвільно, але за відомістю і наказом королівським і хоч з дуже малою гореткою людей, а таки того ворога і неприятеля річи-посполитої Кантеміра поконали і в глибину земель їх загнали), взяли ми армату з Черкас на звичайне місце, де вона не потрібує ніяких стацій ні подарунків, і не малий, певно, спокій убогим христіянам тим учинили. Але неприятель душ наших, завидуючи тому, вложив злі замисли в серця старших наших, так що вони не схотіли придучити ся до нас, а удавали нас зрадниками і невірними слугами річи-посполитої. Два тижні посилали

¹⁾ Ркп. 94 с. 312. ²⁾ У Окольського с. 14.

ми під Криловим до них, поясвляючи їм, що ми не на якісь бунти чи своєвільства взяли армату, але на те щоб убогі люде не терпіли тяготи, і як тільки буде оказія, готові ми на службу королівську. Але ті кількадесять зібрали ся на Расаві і скинули з уряду пана Томиленка, а дали старшинство Саві Кононовичу, нездатному і негідному того уряду чужинцеві Москалеви, а він того чоловіка доброго і для річи-посполитої здавна заслуженого удав перед в. мил. за двосудного і зрадника. Понаставляли собі полковників, сотників та иньшу старшину. А не маючи в руках уже ніяких знаків (клејнотів) від короля наданих війську Запорозькому, не дали знати нам про неприятеля ані про писанне ваше (котрим Конецпольский кликав військо в похід), а сміли і важили ся забрати з Терехтемирова армату (клејноти очевидно), котру наші богобойні попередники подали на жертву божу; і з нею хотіли йти по волости для грабовання (збирання контрибуцій для походу). На нас же пускали різні суворі погрози. Але сі їх суворі погрози і відгизування та недобрі замисли, котрими стягали вони недобру славу на військо, а також жаль сердечний і плач людський привели нас до того, що ми вийшли і їх за такі вчинки покарали. Просимо унижено і покірно, як найнижші підніжки ваші, нам того не полічити за гріх, що ми хочемо мати добрий порядок і справу на користь річи-посполитої, а не яку небудь своєвою.

„І тепер готові ми йти з усім військом і з усіми силами неприятеля коронного нищити. — аби тільки прислані були од короля знаки — корогва, булава і бубни, як то давніше бувало, і наказ (до походу) аби був від в. милости. Бо дуже то дало ся нам в знаки як ми ходили на Каменицю з п. Соколом¹⁾ без знаків — яку ми *репутацию* дістали, яку ласку понесли від короля і всеї річи-посполитої і вашої милости. Що більше — заслужені товариші наші попали в кайдани і на Гадячу мусіли вали сипати не за що иньше як за ту Каменицю²⁾. Тому раді ми йти на службу в. милости з коша — але з знаками. До тогож і армата наша дуже потребує поратунку в. милости, бо зовсім гола. Мали ми ласкаву обіцянку королівську, що армата наша дістане підмогу з скарбу рп., також на кулі й порох, і в тім ласкавої помочи від в. милости просимо“.

Далі просячи не вважати їх бунтівниками і не вірити ніяким таким вістям про них, Павлюк поясняв:

¹⁾ Ротмістр польський, оден з послів, післаних тоді Конецпольским до Павлюка з „ легацією“, на котру отсе Павлюк давав відповідь.

²⁾ Очевидно розумієть ся тут якийсь епізод з Сулімівського повстання, на котрий звернув цілу історію Павлюк.

„А що тепер отсе стало ся, як ми вийшли для своїх порядків військових, а декотрі з товариства переяславського вхопили товаришів наших Смолягу і Ганжу та до ваш. милости відправили, то вони обрїхуючи нас хочуть розпадити огонь та привести до нового розлитя крви християнської та замішання в державі королївській. Так і в Переяславщині не за чимсь иншим тільки за їх же проводом кілька тисяч невинних душ загинуло¹⁾. Отже унижено і покїрно просимо за тих вище згаданих товаришів, аби їх увільнено і цілих зіставлено. Бо-ж свідком нам п. Павловський слуга в. милости і міщане тамошні, що нікому з підданих королївських в старостві вашої милости (переяславськїм) не стало ся ніякої кривди. Як тільки взято винних, по котрих ми післали кількадесять коней, зараз вони з міста вийшли і ніякої докуки від них не було, ані хліба не взяв ніхто“.

На бажанне Конєцпольского, щоб випущено Саву Кононовича, Павлюк мусїв дати сокрушенну відповідь: „Бог свідком, що як би той наказ в. милости поспїв на час, зістав би він живий, але тепер не можемо нічого зробити, бо ми вже його скарали: по тих їх погрозгах і обрїхуваннях не можна було стримати війська“. Очевидно, та-ж доля спіткала й иньших арештованих провідників льояльної партії. За всім тим Павлюк ще раз усильно запевняв гетьмана в льояльних намірах своїх і свого війська.

„Богом свідчимо ся, що армату взяли ми не на якісь бунти, а тому що старші, сидячи на волости, не пильнують того, що люде десятками тікають на Запороже і ватагами випадають на море і на поле та своїми нападами дають привід до розірвання трактатів з цісарем турецьким. Ми хочемо, аби оден був старший в війську Запорозькїм і одна сторожа. А то всі ті роки неприятели хреста святого за непорядністю моїх попередників, а особливо Сави, взяв звичай трохи не що дня набігати невеликим числом під міста і забирати в свою поганську неволю по кількадесять братів наших християн. От і тепер не відстаючи від охоти своєї, а хочючи осугнути замисли свої, вбїг під Крилів з кількома тисячами і розпустивши чати, замишляв зґести і знищити огнем і мечем місточка і села на Україні. Але за ласкою божою не мав потїхи, бо ми йому, хоч дуже невеликою купою, дорогу заступили і роги положили: кількасот чоловіка забили, а кількадесять живцем ухопили і з них посилаємо з товаришами нашими Василем Білоцерківським і Стефаном Зосименком“²⁾.

¹⁾ Розуміть ся, очевидно, переяславська кампанія 1630 р.

²⁾ Між документами, пересланими Конєцпольським королеви, в ркп. 94,

Сі побожні фрази Павлюка до фурії довели старого германа коронного. „З того писання, яке посилаю, зрозуміє ваша кор. милость завзятість того хлопства і неохоту до служби“, писав він королеви, відсилаючи відповідь, дану через його посланців. „Корогвою і бубнами вимовляють ся, коли треба боронити держави, коли мовинні кожної хвилі бути готові, бо як би за кожним ворожим нападом стали чекати корогви від вашої кор. милости, ніколи-б тогс неприятеля не побачили!“¹⁾

Се було зовсім справедливо, тільки не в тім була сила всієї справи і трохи дивно, чому Конєцпольський бодай в листах до короля не хотів її назвати властивими словами.

Павлюк хотів дістати від короля клейноти, щоб тим був санкціонований вчинений ним переворот і новий режим козацький. Покладаючи ся на трудні обставини польського правительства, він сподівався, що воно, аби дістати поміч від козаків, вчинить його волю і дасть санкцію переворотови.

Але Конєцпольському цього, розуміється, смертельно не хотіло ся, бо се було-б страшним пониженням і деморалізацією. З другого боку одначе в тодішніх обставинах звязаний турецькою гровою, не мав він ніякої охоти, а властиво — змоги викликати Павлюківців на герць.

Пересилаючи королеви Павлюкову відповідь, Конєцпольський рекомендував такий плян: король вишле суворі універсали, аби козаки вертали ся з Запорожа на волость; непослушних накаже урядом суворо карати; на зиму треба розложити на Україні польське військо; на весну мусить бути „вложений мундштук в губу“ — відновлений і порядно обсаджений Кодак.

Але для цього треба мати порядне військо, щоб відповідно заїмпонувати козакам, інакше правительство тільки осмішило ся б перед козаками. Тим часом кінчила ся служба польським хоругвам, багато було незаплачено, без заплати не можна було рахувати на їх службу. Сейм постановив розпустити частину війська з днем 1 грудня і се мабуть було причиною, що плян Конєцпольського не знайшов спочугя в кругах королівських. На жаль не маємо самої

маємо дві відповіді Павлюка на легацію Конєцпольського подібного змісту. Коротша (с. 312) з датою 20/IX, підписана „писарем військовим Домарадзьким“, дає відповідь по пунктам на сю легацію і мабуть була дана на руки посланця Конєцпольського. Друга, ширша, з датою 21/IX, (с. 389), була очевидно післяна з тими запорозькими посланцями і одержана значно пізніше. Я положив з основу своїх витягів сю другу, повнішу, доповнюючи її місцями з коротшої.

¹⁾ Ркп. 94 с. 326.

відповіді, і тільки з пізнішого листу Конецпольського бачимо, що король не згодився на енергійний рух против козаків, на мобілізацію більшого війська на Україну, а рекомендував розложити там тільки частину війська. Досить сквашений тим Конецпольський вияснив, що се може принести велику біду роскватированому війську (*eventum tragicum*). Конець кінцем за порозумінням в своїм помічником польним гетьманом Потоцьким рішив посунути на Україну все військо, яке було під Лучинцем, а тим часом випросив у короля дозвіл не відправляти хоругов з першим груднем. З Турками тим часом відносини вигладилися і можна було без риску полишити границю.

V.

Війни 1637 - 8 рр.

Кампанія 1637 року і капітуляція козаччини під Боровицею. „Заспокоюванне“ України. Нова ординація для козаччини. Похід Остриянина. Облога на Старці й друга капітуляція.

7 н. с. падолиста військо рушило з над Дністра. Два дні перед тим Конецпольський відправив козацьких послів, з відповіддю на принесений лист. Сердито відказував на побожні фрази і вимівки, котрими „упестрило“ свою відповідь військо. Докосяв, що вимовляють ся від служби, жадаючи клейнотів. Павлюка ігнорував: накликав, аби прийняли того старшого, який буде їм наданий від короля, і були йому послушні — „а не тому що собі то безправно присвоїв“. Інакше грозив погромом — „довга шабля королівська, і не заслонять від неї зарослі дороги“²⁾.

Виповіщення війни таким чином ще не було. Військо польське йшло на зимові лежі на Україну і козацькому війську зіставляло са до волі — приймати Поляків як ворогів чи як приятелів. Але тим часом Поляки йшли як на війну і кожний розумів сей похід, як початок кампанії.

Великий рух підіймав ся супроти того. Вибухала народня війна, якої ще не бачила Польща. Зимова кампанія 1637 р. і літня 1638, не вважаючи на грудневу капітуляцію і кількамісячну перерву, що розділила їх, становлять власгиво оден вибух динамічної енергії, що нагромадила ся в українській людности за останні літа. Зимова, Павлюкова війна послужила тільки прелюдією до нього, і неща-

¹⁾ Р.п. 94 с. 396 (лист з 28/X). ²⁾ Ibid. с. 395.

ливий кінець її не годен був стримати розмаху енергії розколиваних козацькою агітацією мас.

Поголоски про рух польських військ на Україну на зимові лежі послужили імпульсом для народнього повстання. Пішла агітація в стилі 1630 р. на релігійно-національних почутях, з поголосками про польські пляни знищення православної віри і народу українського. Маємо кілька універсалів Скидана, що вів сю агітацію, з жовтня і падолиста.

Ще польське військо стояло під Лучинцем, на молдавській границі, коли він уже страшить усіх польськими заходами коло знищення віри благочестивої й народу українського:

„Лист до Снятина, Сенчі, Лохвиці, Глинська, Ромна і до інших міст і містечок, аби його в день і в ночі відсилали до кінче, без жадної замішки.

„Карп Павлович Скидан ¹⁾, полковник війська й кор. мил. Запорозького, старший на всій Україні і на Задніпровю, панам атаманам, городовим і всьому говариству нашому, в маєстностях королівських, княжих і шляхетських і всім взагалі посполитим людям роду християнського на Задніпровю і по всій Сіверщині доброго здоров'я і у всім щасливого поведження од Бога мати і заживати прихильно і щиро бажає! Дійшла до нас відомість певна і несумнівна, що неприятели народу нашого християнського руського і віри нашої старожитної грецької, себто Ляхи, взявши злий умисел, страху божого забувши, ідуть на Україну за Дніпро, хочачи військо королівське і підданих королівських, княжих і панських в нівець обернути і вже обертають, на те, аби розливши кров християнську та поругавши ся з жінок і дітей наших, в неволі їх обернути. Тому іменем моїм та старшинства мого й іменем війська Запорозького наказуємо вам і наминаємо, аби всі ви одностаїно, великі й малі, хто тільки товаришем іменуєть ся і віри правдивої благочестивої держить ся, зараз, покинувши всі забави свої, збирало ся до мене, до війська. А я вас Богови поручаю. З Лубень, 11 октября 1637 ²⁾).

Висланий Павлюком на волюсть в серпні в ролі його головного представника, „наказного гетьмана“, кажучи пізнішим терміном ³⁾, Скидан захопив провідників противної партії й відпра-

¹⁾ В копії помилка, замість Skidan написано Hudzan, Костомаров се приймає за прізвище Павлюка (I с. 139), але нема сумніву, що се хибно відчитане імя Скидана. ²⁾ Ркп. 94 с. 409.

³⁾ Nad wszystkimi za generała postawiony — відзиваєть ся про нього Потоцький — 94 с. 461.

вивши їх до війська, як бачимо, зайняв ся аґітацією і підйманнем повстання. В сім універсали бачимо його в Лубенщині, потім він перекочує на лівий берег, в околиці Черкас, визначивши тут збірним місцем своїм Корсунь.

„Скидан якийсь, з кільканадцятьма сотнями ходячи за Дніпром, не тільки в мастностях королівських, але й шляхетських, а саме — в мастках кн. Єремії Вишневецького вписував до реєстра всіх, хто тільки може зброю посити і до нього зголосив ся, а над людьми шляхетського стану чинив всякі нелюдскости, убийства і насильства; відти переніши ся (на правий бік), пробувас в Корсуні й чекає війська того що на Запорожу, бо замисел у того хлопства такий, аби війську королівському противстати всіма своїми силами“. Так доносив королеви Конєцпольский 11 (21) падолиста, на основі одержаних з України відомостей. З сього часу подає Скиданові універсали¹⁾ Окольський (в польськїм перекладі):

„Карпо Павлович Скидан, полковник й к. м. війська Запорозького, на всій Україні зіставлений, товаришам нашим, пп. отаманам городовим, козакам війська Запорозького на Задніпровю всім спільно і всій черни, братії нашій там замешкалій доброго здоровя від Бога заживати бажаємо!

„Повідоляємо в. м. товаришів наших, що дано нам відомість про рішучі замисли пп. жовнірів, що вони напевно до нас на Україну вже поблизу підбирають ся — чого їм, тих замислів їх, Боже не поможи! Отже я властю мого старшинства й іменем військовим наказую і упоминаю, абиyste були готові як в конях так і в припасах і з зброєю своєю против того ворога нашої грецької віри ставити ся мужно, як того потреба винїкає. А в. м. панове отамани взявши з собою по кілька товаришів, аби перебували на місце призначене, до Мошен, на будучу неділю, себто 29 октобра, доконче і доконче — наказуємо то під ласкою військовою і караннем військовим. Там в раді зібравши ся, будемо радити, аби з доброю славою і пожитком нашим все було, а вас Богови поручаємо. Дано в Чигирині, місяця октобра 24 (с. с.) року 1637. Роман Попович, писар полковий, рукою власною“²⁾.

Польське військо саме тоді рушало з-над Дністра. Конєцпольский за хоробою поручив начальство Потоцькому. З огляду на малий час, який зістав ся жовнірській службі, а також і на успіхи козацького повстання рішено було яко мога поспішати. В перших

¹⁾ Ор. с. с. 26.

²⁾ 29/X в 1637 р. дійсно припадало на неділю по старому стилю, се потверджує і подану тут дату.

днях падолиста ст. ст. військо польське наближало ся вже під Білу Церкву, що була визначена збірним пунктом. Всього було його шість тисяч при шести гарматах ¹⁾. Сам Потоцький досить забарив ся і прибув до війська тільки 16/XI с. с. Вислав зараз оповіщення до козаків, повідомляючи, що йде на приборканне своєвільства і приведення війська козацького до послухности; наказував реєстровим відшукувати провинників, що нарушили присягу, й відставляти їх до нього, а самим до польського війська прибувати, аби вибрати і подати нового законного старшого. „Коли-ж би инакше поступали, знайте, що маєтки ваші, жінок і дітей, достатки і здорове знесе гостра шабля й. м. пана мого“ ²⁾.

Похід польського війська мусів зробити вражінне на захоплену ним територію, неорганізовану, позабавлену козацького війська і старшини. Польський кореспондент бачить в тім зручну тактику Павлюка, що він зіставив Україну без старшини: „хоч хлоп простий, так собі поступив, що всю старшину покидав, иньших позабивав, третіх з собою на Запороже взяв, тільки чернь зіставив та одного свого коханого полковника і опікуна над ними — того Скидана, так що хлопи як поварені, не знають, що з собою чинити: старшини вибрати собі не сміють, тільки від нього відомостей чекають“ ³⁾. Не знати, чи се була дійсно тактика Павлюка, але тепер ся недостача проводу на місцях, в неурисутності Павлюка давала себе відчувати козащині не користно. Був, правда, великий страх перед Павлюком, але не було поради. „Не маю кого перекопувати, бо нема тут иньшої старшини“ [крім Скидана], пише з того самого часу Потоцький: „коли приходять до них універсали і листи, вони їх деруть зі страху і в руки взяти не сміють, а все до Павлюка відсилають, ніхто нічого не робить, поки не наступить на нього, так що мусить“.

Коли приступило польське військо, „реєстрові за нашим приходом дещо переражені, почали виявляти настрій покірнійший“, доносив Потоцький. Коли він, приступивши під Білу Церкву — де є перший і найблизший осідок козаків і полковників їх, поясняє Окольський, — вислав до міста своє передове військо, міщане піддали ся покірньо, козаки одні кинули ся під Черкаси, до війська, иньші ударили чолом гетьманови польському: було їх коло 200 коней, вони виїхали на зустріч польському війську, стали лавою, а старшина „до ніг падала з звичайною униженістю і поклою своєю“ : між нею були й обидва полковники „старий“ і „но-

¹⁾ Окольський с. 44. ²⁾ Окольський с. 21.

³⁾ Ркп. Публ. бібл. Пол. F. IV № 94 с. 452 (релиція з України 4/ХІІ).

вий" (Павлюків) — Яциненко і Клїша. Потоцький прийняв їх докорами, „що вони поступили соромно і вірність свою в підозрінне у короля" й м. подали, позволивши видерти у себе армату якому небудь гультайству і маючи змогу, не відібрали її зараз назад". Козаки оправдували ся і Потоцький передложив гнів на милість, „аби на сю приману й иньших пташків привабити — а потім легко мені буде в пшениці вибрати кукіль“, поясняє він свому шефови ¹⁾. Ще приємніше вражінне зробило в польськїм війську, коли навіть в Корсуня реєстрові козаки, довідавши ся про польськїй похід, через свого підстаросту корсунського переказали до гетьмана, що вони не хочуть вязати ся з своєвільниками, бажають бути послужними — „аби тільки Поляки скоро наступали, щоб наші наміри не були завадені вариском і бунтом“.

Незнати тільки, чи се була щира заява, а не асекурація на випадок польської перемоги (зроблена потайки через польського чоловічка). Але се була чиста правда, що скорим маршом можна було тоді опанувати всю правобічну Україну, поки вона не була захоплена козацьким військом, що далі гуздрадо ся з Павлюком на Ниау. Не ясно, що було причиною такої замішки у Павлюка. В польськїх кругах оповідали, що він задумував притягнути до помочи донськїх козаків і Татарів, знайти протекцію Москви ²⁾. Все се дуже загальне, і трудно було-б зміркувати, скільки тут було якоїсь реальних звісток. Але Потоцький в одній з пізнійших реляцій про сі переговори Павлюка з Татарами згадує трохи докладнійше ³⁾: каже, що про вносини козаків з Ордоу мав відомости від Орак-мурзи, через свого посланця: „був на той час в Орді, коли Павлюк зрадник закликав Татар до походу (zasięgał Tatarów), та й самі зрадники приващали ся до того“. Само по собі вповні можливо, що якісь дипломатичні заходи дійсно були причиною, що Павлюк забарив ся на Ниау і не опанувавши театру війни завчасу, дав шанси польському війську, так як було то в 1625 р.

Симптомом послужила зараз корсунська рада, скликана Скиданом, по словам одної реляції — на вапусти, 19 (29) падолиста. Мало козацтва ставило ся на ній, а і серед присугних виявив ся, по словам тої ж реляції, настрої досить неприхильний Павлюківцям, так що Скидап покинув Корсунь, відступив до Мошен і розіслав нові універсали, скликаючи козацтво до Мошен.

„Доношу в. м.“, пише якийсь незвісний кореспондент „з України“ — „що коли військо річи-посполитої, рушивши ся з обову, прибуло до Павлоччи, — козаки думали, що тільки українні па-

¹⁾ Ркп. 94 с. 461. ²⁾ Окольский с. 14. ³⁾ Ркп. 94 с. 497, з 31/XII н. с.

нове — воєвода брацлавський (Потоцький), п. конюший і князь Єремія Вишневецький, розгнівавши ся на них, своїми силами без відома короля і річи-посполитої хочуть їх знищити. Аж як під Павлочею простояло воно два тижні, не роблячи нічого і чекаючи гетьмана польного, — побачили, що те військо річи-посполитої на них наступає, почали порозумівати ся між собою, а приглянувши ся через своїх шпигів, що те військо мале, набрали духу а того і голосно говорили, що не посміють на нас ударити. Велика то була помилка, що універсали, дані паном краківським (Конєцпольським) до реєстрових, аби приставали до війська королівського і з ним разом ішли на свесвільників, — були донесені до бунтівників, Скидана і Остриянина, головних полковників Павлюкових: вони зараз відіслали їх до свого гетьмана, і Скидан видав свій універсал, аби на день 19 новембра зіхали ся на раду до Корсуня. Але на тій раді Скидан помітив, що реєстрові почали відказувати на нього і на Павлюка, втік до Мошен і звідти почав знову розсилати листи до козаків, аби туди до нього зіздили ся на раду. Не знаю, що там зроблять, але ва тим не скорим приїздом п. гетьмана дуже багато упущено, бо треба було на тих зрадників наступати як найскорше¹⁾. Потоцький, переказуючи Конєцпольському сі вiсти про корсунську раду, представляє ретіраду Скидана ще в більш яскравих фарбах: „побачивши, що молодці почали шопотіти про нього, мабуть настрашені походом наших військ, втік з ради, вхопивши тільки корогву і бубни, з кількома чоловіками до Мошен і звідти доперва відізвав ся універсалами, аби до нього збирали ся“²⁾.

Скиданових універсалів, виданих по невдалій корсунській радї, якими він почав громадити козацтво до Мошен, маємо два:

„Карп Скидан, полковник і *опікун*³⁾ всеї України війська й. к. м. Запорозького їх милостям пп. молодцям, черни війська Запорозького, товаришам і братії моїй милій овнаймую. Носилав я до вас, аби ви прибували на раду корсунську, але бачу вас мало послухними, а знаючи, що лядьке військо наступає на віру і вільности наші, напоминаю і *під горлом* наказую, аби ви — піші й конні як найскорше прибували до мене до Мошен, аби ми там бездушникам і неприятелям віри нашої відправу дали, а се напевно зможемо, як тільки зберете ся“⁴⁾.

Другий адресований спеціально до козаків корсунських:

„Товаришам нашим їх м. панам отаманам, рипарству війська Запорозького, черни, братам нашим нам милим в Корсуні й Стеб-

¹⁾ Ркп. 94 с. 445. ²⁾ Ркп. 94 с. 461. ³⁾ опікун.

⁴⁾ Ркп. 94 с. 448, в Мошвах 4 новембра — дата сумнівна.

леві доброго здоров'я од Бога заживати щиро бажаємо. Нераз обсидали ми писаннем нашим вас, панів товаришів самих, аби ви зібрали ся до мене під час мого побуту в Корсуні і тепер просимо й напоминаємо іменем військовим, аби всі хто себе зве товаришом нашим, милуючи славу нашу рицарську і памятаючи про права і вільности наші, звичаєм предків своїх охотно і одностайно зібравши ся, кіньми і пішо за наказом старшого ставили ся. І вас товаришів наших милих упоминаємо і просимо, аби сюди під Мошии збирали ся, щоб тим неприятелям нашим сміло дати відправу: хто охочий нехай до мене зараз, чи пішо, чи кінно прибуває — потрібно се, аби против тих душманів наших і неприятелів поставити ся всіми силами, а се певно на славу і пожиток наш можна осягнути, коли ви того щиро захочете. Ще раз просимо про се і *під горлом* наказуємо, а тим часом Богови вас поручаємо. З Мошен, 17 ноября 1637 р.“¹⁾.

Як бачимо, універсали не багаті змістом і повторяють одні і тіж кілька фраз про небезпеку вірі і козацтву, потребу оборони і дуже недвозначно грозять „під горлом“. Але з попередніх повстань і таким матеріалом ми не могли похвалити ся, і тому вважав я потрібним навести вповні сі бунтівничі листи.

Більш менш коло того самого часу що в Корсуні, відбули також задніпрянські повстанці раду в Череваславі — так доносили Потоцкому, але ближших подробиць він не мав²⁾. Брак получения Задніпров'я з правим берегом був теж одною з умов, некористних для повстання: води стояли великі, Дніпро не замерзав і трудно було перевезти ся до Скидана до Мошен, хоч сила повстання там була велика³⁾. „На Задніпров'ю все до останку скозачіло“, доносив Потоцкий на підставі відомостей з кінця падолиста. Міста княжі⁴⁾, Румно⁵⁾ видають величезні купи своєвільства, і всі иньші без виімку, і мій Ніжин теж пришив ся до них: замкові козаки, котрих було двіста чоловіка, вимовили службу“⁶⁾.

Тим часом депресія, котру виявила корсунська рада і посвідчили також сі Скиданові універсали своїми згадками про непослушних і нескорих на його поклик козаків, — стала проходити

¹⁾ Ліст сей маємо в перекладі у Окольського с. 26—7 і в ркп. Публ. Вістл. 94 с. 471; переклади відмінні, розходять ся в виразах (се доводить, що маємо тут польські переклади українського оригіналу), але змістом вони дуже близькі, і се дає добре свідство взагалі поданим Окольським текстам. В даті є ріжниця: у Окольського 29 XI, в рукописі 17 XI; не берусь уставити певної дати.

²⁾ Ркп. 94 с. 401; можливо навіть, що ся звістка й не погвердила ся потім. ³⁾ Ркп. 94 с. 448. ⁴⁾ Вишневецького. ⁵⁾ Ромен. ⁶⁾ Ibid. с. 460.

потім, в міру того як стали надходити вісти про наближення Павлюка з арматою, що мав, як доносили, рушити з Запорожа 19 XI н. с., а з другого боку — про нову замішку, що спіткала польське військо. Тільки дочекало ся воно приїзду Потоцького, на спізнєнне котрого так нарікав наведений уже лист з України, як виникла нова замішка — протести війська і погрози конфедерації з приводу визначеного на 1 грудня н. ст. відправлення частини хоругов. Знову битих два тижні зайняли переговори і торги з делегатами хоругов, розгукані збори і наради жовнірства, резолюції й домагання. поки нарешті по довгих переговорах в Хвастові і Рокитній удало ся привести до того, що військо згодило ся служити ще три тижні під проводом Потоцького, не обмежуючи його власти¹⁾.

Ся проволока і анархія польського війська, яка виявила ся при тим в повній силі своїй, сильно підняла дух серед козаччини. „Козаки бачучи се, почали сильно громадити ся до Скидана до Мошен і армату веліли *скоком* провадити з Запорожа, і в тих днях вона має прибути до Черкас“, доносив Конєцпольському його переяславський підстароста, а цитований уже анонімний кореспондент (мабуть з Білоцерківщини) з 4/XII пише про поголоски серед козаків, що „Ляхи не сміють на них, і конфедерацію піднесли“. „Вже київські козаки, що ззаду за нами, надививши ся на се все, всі пішли за Дніпро. боячи ся кари від Павлюка, і корсунські — що недавно були прислали, піддаючи ся п. гетьманови, тепер утихли і не видно їх тут, і послаи їх не сміють уже їхати до дому, — бо нас полапають. і одішле Скидан до Павлюка на смерть. Тільки Білоцерківці ще при нас, та все зітхають, і то тільки, як я розумію, поки ще ми тут кілька день з п. гетьманом“²⁾. Про Задніпрянців писав згаданий переяславський підстароста: „Кизим теж звів з Києва чималу купу їх за Дніпро; стоїть тепер в Переяславі і там до нього збирають ся. Остриани з Полтави теж збирає їх до себе. В тамошніх містах, що належать до староств, все хлопство покозачило ся: в самім Гадячу вписано їх в козаки дві тисячі“³⁾.

Подібно доносив в тім часі і Потоцький на підставі своїх відомостей. „Дуже гультайство зміцняєть ся на Задніпровю — справді що хлоп то козак. Скиданові універсали оден за одним літають по містечках, містах і селах, аби в день і ночі конні і піші скрізь збирали ся й до нього прибували: витолковує їм, який то пригідний час на те, аби добивати ся від нас вільностей своїх — знищивши тепер військо наше, на весну зможуть зміцнити ся і уїрун-

¹⁾ Ркп. 94 с. 443, 448, 458 й ин. ²⁾ Ркп. 94 с. 452.

³⁾ Ркп. 94 с. 470, лист з 10 XII н. с.

тувати ся против нас, душманів і неприятелів віри своєї, як нас називають. Вже й реєстрові, дивлячи ся на ту нашу кунктацію, не тільки в Стеблеві й Каневі, поклонивши ся мині й узавши універсали охоронні на достатки свої, потім ретирували ся й до Скюдана удали ся, бачучи, що й армата (Павлюкова) вже до Чигрина прийшла і до Млієва полки їх (запорозькі) поприходили“¹⁾.

Людність встигла заздалегідь приготувати ся до польського приходу — „тими нещасливими замішаннями військо кор. дало стільки часу тому своєвільству, що все збіжє, гумна такі 'що по кілька дїт стояли, повимолочували, по полях і лісах в ямах поховали — чим би військо в такий голодний рік могло-б підправити ся“²⁾. Був того року великий неврожай, і се між иньшим також вплинуло на те, що польське військо рішено розквартирувати на Україні, аби не дало ся в знаки польським провінціям. „За теперішніми розрухами, кажуть, і в Києві хліба не стає, так що вся Русь мясо їсть, хоч то великий піст у них: попи розгрішили; по тридцять і кілька золотих мірка муки житньої — коли тільки її можна дістати; а військо туди вибирасть ся — буде велика тіснота!“³⁾

З другого боку тактичною помилкою вважали, що польське правительство не подумало противставити самбчинному правительству Павлюка свого правительственного старшого, до котрого мали-б горнути ся ті, що рішали ся порвати з повстанням. Отже все чекало наказів від Павлюка. Його приходу і виступу⁴⁾.

Та як ці довго затримала Потоцького жовнірська конфедерація, все таки він встиг упорати ся з нею скорше, ніж Павлюк притяг „на волость“, і се зараз дало знов перевагу Полякам над козаками, коли польське військо почало наступати. Тому було велике невдоволення на Павлюка серед козаччини і похваляли ся зараз скинути його з гетьманства, як тільки прийде на Україну. Бо козаччина рвала ся до бою. „Як вирозумів я з тих козаків, що ще по домах лишили ся“, доносив корсунський підстароста Потоцькому, — „не инакшої мисли вони як тільки, щоб в Ляхами бити ся, а спробувавши. як тільки не витримаємо, то піддамо ся під иньшого пана; з-за Дніпра такі вісти, що там своєвільників двадцять тисяч і вони хочуть боронити переправ на Дніпрі, а війська за Дніпро не пускати“⁵⁾. „Універсали гетьманські не мали великого впливу, ані мої

¹⁾ Ркп. 94 с. 465, 10/XII н. с. ²⁾ Ркп. 94 с. 463. ³⁾ Ibid. с. 770.

⁴⁾ Ркп. 94 с. 542. ⁵⁾ Ркп. 94 с. 407, дата 21/XII неможлива, найпізнійше — 10—12/XII н. ст.

тричі видавані — не скажу вже намови, але прощення, аби пожадували крові своєї і завчасу шукали пробачення за свої проступи“, — так доносив потім Потоцький оправдуючи свою криваву науку, дану козаччині. „Відзивали ся, що вони вже не дадуть більше виписувати та водити їх комісіями, й інші погані і безмисльні випускали мови, що вони в середині річипосполитої стануть“¹⁾. Окольський згадує про агітаційні поголоски, роспускані козаками — що Поляки йдуть на них без відома короля, король сам просить від козаків помочи, бо пани польські повстали на нього і він мусів від них тікати на Литву, і т. ин.²⁾.

Потім як переговори з жовнірами в Рокітній були нарешті 10 грудня н. ст. щасливо покінчені, або кажучи словами польського історика сього походу — „якась ласкава Парка діамантовим ножем, на промінню соняшнім загостреним, перекроїла ту грубу ливву, зготовлену на приборканне отчини“³⁾, Потоцький поспішив ся як найскорше на козаків з тою частиною війська, яку мав під рукою, хочаби тим і решту війська понудити до жванійшого походу і — зробити вражінне на козаччину, що під впливом чуток про жовнірську конфедерацію набирала все більшої відваги. Скорим маршем пройшов він з Рокітної на Богуслав, Корсунь і став ладити ся до переходу за Рось, на територію, що була в руках повстанців. Реєстрові, які зістали ся в Корсуні, не приставши до Скидана, стріли його поклонами й чолобитами, але зараз за Росею, в Дравівці стояли вже Скиданові козаки під проводом Коростія. „Язики“ оповідали, що з Скиданом немале військо, а друге стоїть за Дніпром, в Домонтові, напроти Мошен, під проводом Кизима; про Павлюка не було довго відомостей, але він тим часом надтягнув уже до Мошен, і висланий наперед польський відділ під проводом звісного Лаща під Мошнами стрів ся вже в Павлюковим військом. Дійсно того дня, 15/XII с. с. Павлюк вислав уже лист до Кизима з Мошен:

„Павло Михнович гетьман з військом й. к. м. Запорозьким, панам отаманам, товаришам нашим і всій черни братні (нашій) доброго здоров'я і у всім довгого віку і успіху від Бога жичимо! Зволите писати до нас, повідомляючи, що ви в Домонтові, Покорно вас яко миду братию просимо, в день і ніч поспішайте до Мошен, до армати, бо ми сьогоднішнього дня наспіли з арматою до Мошен, а поки наспіли, жовніри хотіли вигнати наших товаришів з Мошен, але не мали потіхи, жовнірського товариства полягло кількадесят,

¹⁾ Ркп. 94 с. 419. ²⁾ Окольський с. 41, 47. ³⁾ Окольський с. 40.

і почувши про армату, вони завернули від Мошен. Піч заступила і трудно було нам іти за ними; скоро Бог дасть день, підемо за тим неприятелем і вас просимо і наказуємо іменем військовим, під страхом суворої кари, аби хто тільки зве себе товаришом нашим, зараз ставав за віру християнську і золоті вільности наші, кровію нашою заслужені, бо ж по тих містах, в Корсуні й иньших церкви попустошено, дітей і жінок по селах порізано. Ще раз просимо вас і наказуємо, аби ще застали нас у Мошнах, а за тим Богови вас поручаємо. В Мошнах, вівторок 15/XII¹⁾.

Для Павлюка і козаччини фатально було, що вони дали польському війську врзати ся так глибоко, розірвавши своїм передовим полком полученне з Задніпровцями. Кизимові передові полки, пробуючи дороги до Павлюка, під Мошнами вже наскочили на Лащове військо; маючи з боку Поляків, Кизимови не можливо було сповнити волю Павлюка і перейти за Дніпро. Павлюк, спішаючи нагородити страчений час, кинув ся на головне польське військо, що перейшовши Рось під Сахнівкою (на „Сахнів міст“) стояло коло села Кумейків, між Росю і Мошнами. По словам Потоцького, Павлюк мав невірні відомости про се військо, представляючи собі його меншим ніж було в дійсности і дуже дезорганізованим конфедерацією. З Павлюком було, по словам „язика“, більш двадцяти тисяч, але се мабуть побільшена цифра, і сам Потоцький рахує лише на кілька надцять тисяч; військо було слабо озброєне — „не всі мають самопали, декотрі тільки рогатини, коси, сокири“; але йшли „дуже сміло і сердито“.

По словам Потоцького плян Павлюка був такий: ударити на передовий полк Лаща, що відступивши перед Павлюком з-під Мошен, став табором на правім крилі Потоцького, під „Білозіром“ (теп. Білозіркою); знищивши його перейти Рось і зайшовши Потоцького ззаду, понищити переправи на Росі і відрізати його від тих жовнірських полків, що поспівали слідом за Потоцьким. Розумієть ся, трудно рішити, наскільки певні були ці відомости Потоцького, або — наскільки вірно відгадував він Павлюкові пляни, хоч такий стратегіємі не можна відмовити правдоподібности і раціональности. Запобігаючи такій дійсній чи можливій небезпеці, Потоцький наказав Лащови відіслати свій обоз до головного війська, самому ж виступити против Павлюка і відступаючи навести його на головне польське військо. Се ж, вивівши з під Кумейок, Потоцький поставив

¹⁾ Окольский с. 46.

на дуже наручній позиції, серед рівнини, перед багнами, що закривали приступ до нього з фронту ¹⁾

Плян сей (о скільки він був дійсно пляном, а не пізнійшою раціоналізацією більш випадкового збігу обставин, як то часто буває) удав ся Полякам дуже добре. Коли настав день 6 грудня ст. ст., день св. Миколая, Павлюк, провокований Лащом, що зачипивши його попровадив на Потоцького, — справді рушив усею силою на польське військо. Козаки ішли справно табором, в шість рядів возів; на переді шість гармат, в середині дві, зааду теж дві, а в середині табору люду 23 тисячі, добре поділені на полки і сотні, як описує очевидець. „Плакав, дивлячи ся на те горячий прихильник грецької релігії п. підкоморій (Кисіль) і так говорив: „гарна та громада людей, і дух в ній сильний — як би се так против ворога хреста св., а не против короля, річи-посполитої і отчйни своєї, — було б за що похвалити, а так тільки зганити!“ „Всю дорогу обсіпали і ганьбили“ страшним гуком, клятвами, лайкою, сороміцькими і поганими словами синів шляхетських, гетьманів, жовнірів і самого короля. Коли з вишини відкрило ся перед очима козаків польське військо, поставлене в десять рядів, більше ніж його сподівали ся, козацьке військо завагало ся, каже той же очевидець, „але Павлюк так їх підбодряв: „хиба не знаєте, що Ляхи військо ставлять у два ряди? ідім!“ Польські гармати привитали їх вистрілами, козаки відповіли їм теж гарматною сальною і „потопом“ пішли на польське військо по рівнині, що стелила ся тут. Але натрапивши на болота, що не вважаючи на такий пізний час не замерали добре, пішли обходом, повз село (Кумейки).

Се був дуже незручний рух — Павлюк відкривав неприятелю свій слабше захищений бік; при тім, як каже Потоцький, селяне зробили лиху прислугу козакам: вони запалили село і самі засіли ся на Поляків, сподіваючи ся погромити їх, як будуть відступати, але дим пішов на козацьке військо і не давав йому розглядати ся навколо себе. Але козаки, не передчуваючи біди, ішли сміло, „помахуючи хоругвами, стріляючи з гармат, підіймали гук аж під небеса і викрикували: „Ой далеко буде гетьман (польський) почувати!“ „Лащюку, побіжиш до хащюку“. Коли козаки проминули болото, Потоцький випустив против них драгонію, а за нею піші полки. Козаки спинили ся, почали пересувати в сей бік кращу частину свого війська, але раптовий напад польської кінноти повторений кілька разів зробив своє: розірвано лінію возів козацьких,

¹⁾ Реляція Потоцького Конецпольському з дня 9 (19). XII — ркп. 94 с. 479.

нароблено замішання, спалено' порох, що лежав на тих возах, і хоч Поляки понесли також великі втрати, але масу побили також ковацтва.

Як свідчить Потоцький, козаки били ся з незвичайним завязем. „Було таке уперте і завязе те хлопство, що ніхто з них не хотів „миру!“ кричати, навпаки тільки кричали, щоб одному на одному вмирати — і так дійсно їм приходило, а коли довело ся впасти з коня котромусь з наших, то збігали ся як заїлі пси і на куски трупа рубали, хоч ми їх зверху били і на тім однім трупі кілька їх падало; котрим не ставало стрільби і зброї, били жовнірів голоблями і дишлями“...¹⁾

Різня тривала до пізньої ночі. Реляція Потоцького описує її в страшних і здасть ся — побільшених розмірах, але кінець кінцем утрати козаків таки були дуже значні. Окольський каже, що реєстровці нарахували побитих козаків на 4800; Потоцький рахує в самім таборі „певно три тисячі трупів“, а за табором „більше як на мильо по лісі, дорогах і багнах — трудно було порахувати сі трупі, що лежали купами“; при пізнійшій реєстрації пораховано побитих в війні всіх 6 тисяч²⁾. Сам по собі, розуміть ся, погром був великий. Велика маса лихо озброєного, слабо організованого, слабо вишколеного народу, зібрана в сім таборі, замість збільшати, ослабляла його силу супротивлення.

Павлюк з Скиданою й иншою старшиною під вечір, вважаючи справу програною, кинули табір і вижкнули ся, щоб далі на полудні організувати на ново козацькі сили. Провід тоді взяв Гуня, славний вожд, великий стратег козацький, Дмитро Тимошевич Гуня. на жаль так мало нам відомий³⁾. Під його командою козакам удало ся замкнути на ново табір і вони почали в порядку відступати.

Потоцький післав до них одного з бранців, радячи їм спаятати ся, видати старшину і просити милосердя; козаки не дали ніякої відповіді на се і відступали далі. Поляки з початку гонили за ними, потім Потоцький завернув своїх на ночліг, жалуючи своїх жовнірів, а козакам, мовляв, бажаючи дати час і нагоду до опаятання! Посунув си до Мошен — війська козацького вже не було; по ріжних закутках знайшло ся трохи покалічених козаків і при них трохи здорових — польські рязарі побідники дали собі на них

¹⁾ Згадана реляція з 9 (19) XII.

²⁾ Див. нижше с. 282. Інакший рахунок в Остринському універсалі у Беллчка, але універсал сей фальшований.

³⁾ В літературі його звуть „Томашевпчем“, але у Окольського Tymosiewicz, Tymaszewicz, Tymoszewicz, Tymoszewic.

духу — „і тих не зіставлено живими“, скромно завважає Окольський¹⁾. Польське військо затримало ся тут два дні для відпочинку по тяжкій і кривавій битві. Потоцький тим часом вислав козакам універсали королівські й свої, для розваги, а 9 (19) післяв передовий полк свій за козаками, і сам рушив поволі за ним²⁾.

Павлюк з старшиною покинувши табор, спинив ся в Черкасах, але слідом забравши гармати відступив відси далі до Боровиці. Туди перейшло трохи козацького війська зза Дніпра, і Павлюк, очевидно, відступав понад Дніпром, щоб відкрити дорогу до себе Задніпровцям, головно на них покладаючи по розгромі правобічного війська. Але Поляки йшли слідом і переривали сю дорогу. Черкаси козаки запалили, покидаючи їх перед Поляками³⁾, і коли Потоцький зближив ся, застав все місто в огні. Не було що думати входити до нього, і переночувавши тут Потоцький рушив під Боровицю, де передові полки вже здогнали кумейське військо. Павлюк прилучив ся до нього і пробував поставити ся против — „тим більше, що бачив ридарство наше вже над своїм карком, так що не давало йому нікуди вихилити ся з міста“, толкує Потоцький.

Головне військо польське, приступивши 10 (20), обступило Боровицю і стало закладати шанці. Розпочало канонаду, але заразом через Кисіля завело й переговори, закликаючи до покори. Ослаблене кумейським погромом, не маючи вже надії на Задніпрян, військо стратило відвагу і не мало охоти бороти ся далі. По словам Окольського зараз по приході передового полку козаки постановили пожертвувати Павлюком; рада скинула його з старшинства, вибрала старшим якогось Каірського, а Павлюка наказала йому арештувати. Зачувши про се, Павлюк з своїм товариством хотів утікити з міста, але натрапив на польську сторожу і мусів вернути ся⁴⁾. По розпочатих через Кисіля переговорах перед Потоцьким ставила ся козацька депутація, просячи згоди. Потоцький поставив жаданнем, щоб видали провідників повстання; иньшим обіцяв пробаченне. Козацьке військо могло видати тільки Павлюка й Томиленка; иньших

¹⁾ Op. cit. с. 62. ²⁾ Реляція з 9 (19) XII — с. 479.

³⁾ „Мало там міщан, але козацьких домів дві тисячі“, завважає при тім Окольський, с. 64.

⁴⁾ Окольський с. 65; він каже виразно, що ся козацька рада стала ся ще перед приходом Потоцького. В реляції Потоцького про сей епізод нема згадки — вона починаєть ся від переговорів заведених через Кисіля: miałem w tej mierze instrumentem imp. podkomorzego czernihowskiego, przez którego do mnie snpplieacie swoje wnosili — ркп. 94 с. 492.

старшин — провідників не було в Боровиці¹⁾. Другого дня Павлюка і Томиленка передано Потоцкому — саме на тім місці, завважає в вдоволненім Окольській, де Павлюк розстріляв Кононовича. Ні він ні Потоцкий в своїх реляціях не згадують одначе, за тих старшин видано Потоцкому на за поруку Кисіля, бо той запевнив своїм словом, що їм нічого злого не станеть ся. Тим часом про се маємо виразне свідoctво самого Кисіля, що дуже гриз ся, що його так скомпромітували перед козаками²⁾; сю подробицю записав в своїй хроніці і Нясецкий³⁾. Потоцкий велів взяти виданих під зарту, иньших шукати. Скидан був в Чигринні, але довідавши ся, куди воно йде, пішов далі. Чигринці натомість привезли Потоцкому двох иньших ворохобників, Кузя і Кирила, „що наїздили на шляхетські доми з наказу Скидана“, і просили пардону, щоб військо польське на них не наступало. Потоцкий велів їм до кількох днів розшукати Скидана і приставити, инакше грозив суворими карами — „не сумніваю ся, що то сповнять, бо їх дуже гострий страх пройняв“, доносив Конецпольському⁴⁾.

Правдоподібно, козаки сподівали ся, що прикладом попередніх повстань справа скінчить ся отсею видачею кількох проводирів і буде відновлений status quo. Але Конецпольський настоював на рішучій реформі козацького ладу, вважаючи сей момент дуже відповідним для того, щоб основно приборкати козаччину. „Коли річ-посполита на теперішнім соймі не знайде способу тримати в порядку того хлопства, не скоро трапить ся така добра окаянія для річ-посполитої осягнути се без великих втрат“, писав він королеви по першій відомості про погром козацтва. „Я писав до п. воеводи брацлавського (Потоцкого), аби армату, печать, булаву — що вони звуть клейнотами, він їм не віддавав, а затримав до дальшого роспорядження в королів. милости; писав також, аби старшого їм не подавано, бо конче потрібно відмінити їх давнійші порядки: не бачу ніякого способу затримати їх в порядку і послушности при давніх відносинах, бо що року вони, забувши страх

¹⁾ Костомаров між виданими під Боровицею називає ще Івана Злого (I с. 148), але його зловляли пізнійше, і то не Поляки, а Татари (див. низше с. 282).

²⁾ *Lubom zawsze dia przygody zyczył confidencji u nich (козаків), ale obawiam sie, zeby nie przypomnieli Kumeyskiej — ze tam na przysiege moję poddali się, ktora była taka, ze ich wodzowie mieli bydz garlem darowani, a potym nie dotrzymano tego, przygaduwaw він, коли йому поручали вести переговори з Хмельницьким (лист з 1.VI. 1648, в теках Нарушевича 142 с. 183).*

³⁾ *Chronica*, вид. 1648 р.; с. 591 і 597, теж саме в *Pamiętnik-ach do panow. Zygmunta III r. I* с. 247. ⁴⁾ Ркп. 94 с. 492.

присяг своїх, на ніщо зводять всі постанови, всі порядки, нелюдсько нападають на своїх властей і за ніщо мають собі мандати королівські. Найкраще було б, щоб замість старшого до року визначав ся їм королівський комісар з певною властю (cum auctoritate), а замість полковників, щоб пп. старости або намістники їх, на порученне вождів (гетьманів польських) визначені королем, полковникували над ними і з ними ходили на службу королівську. Тим би способом скоро їх приведено до порядку: будуть готові на кожду услугу ваш. кор. милости, а нападам на сусідні держави буде кінець — до того і форт на Кодаку буде в великій пригоді, як його докінчать; і убогі обивателі тамошні, що тепер з жінками, дітьми і достатками своїми в домах своїх не мають від своїх власних хлопів безпечности, будуть тоді щасливого пановання в. к. м. просити¹⁾.

Сповняючи отсю інструкцію, Потоцький по тім як старшини були видані і проголошена була амнестія козакам, на вілію польську²⁾, 14 (24) визначив всьому війську козацькому раду під Боровицею в полі, над Дніпром. Зібрало ся кілька тисяч, чекаючи гетьманських резолюцій. Сам Потоцький одначе на раду не поїхав, а вислав комісарів: Кисіля і брата свого Станіслава. Комісари широко виводили насамперед вини заподіяні козацтвом: „вину і зраду, яких від віків не бувало“, повстанне і ще більше — зносини з Ордою против Поляків. „Потім заявлено їм, що за таку зраду вже сам Бог кровию їх їм засуд написав, і вони ніякого милосердя і пожалуваня не гідні — так як в бою стратили армату, хоругви, комишини, печать, клейноти всі королями надані, — так стратили і свободи всі і наступство виборних старших, і тепер прийшли до того, що або імя козацьке мусить згинучи, або иньший лад мусить бути: коли вони ще зістають ся живі до сього часу, то тільки з ласки королівської“. „Потім старшому, котрого вони були собі настановили, видавши Павлюка, зведено положити бунчуки, булаву, печать; так само всім полковникам, які були при нім, а скинувши їх, визначено (rodano) їм нових полковників; нарешті прочитано їм списані їх обовязки, що вони мали потвердити присягою, і вони все те покійрно вчинили“, описує сью церемонію Потоцький³⁾. Текст сеї присяги наводить Окольський⁴⁾:

¹⁾ Ркп. 94 с. 474, з 31. XII н. с.

²⁾ Окольський (с. 65) каже, що се було в п'ятницю, себто на саме різдво польське: але тут помилка, вірну дату має поданий ним текст — 24 н. ст., а 25 Потоцький був уже за Дніпром — див. його реляцію в ркп. 94 с. 497.

³⁾ Реляція 31/XII н. с. — 1. с. с. 497.

⁴⁾ Ор. с. с. 66. Костомаров поставив в сумнів автентичність поданого

„ми найнижші підніжки маєстату королівського, світлого сенату і всеї річи-посполитої вірні піддані: Левко Бубновський і Лютай осауди військові, Яків Гугнівий полковник черкаський, Андрій Лагода канівський, Максим Нестеренко корсунський, Іляш Караїмович переяславський, Яцина Білоцерківський, Терешко Яблонівський (жиргородський)¹⁾, Богдан і Каша суді, Богдан Хмельницький писар, також всі сотники, отамани і чернь, братя-молодці війська й. к. м. Запорозького, визнаємо на пізніші часи, аби не тільки у нас, а і у потомків наших зістала ся вічна памятка кари за проступки против непобідимого маєстату королівського і всеї річи-посполитої і милосердя (над нами вчиненого):

Була то вина старшини нашої, що ми не памятаючи куруківської комісії, кровю нашою написаної, — порядків, уставлених ясновельм. й. м. п. Станиславом Конєцпольским для війська Запорозького, і присяги нами зложеної, насамперед старшину, іменем королівським подану нам в радї на Русаві вельм. панами комісарами Адамом Кисїдем підком. чернигівським і Станиславом Потоцким полковником корол., ганебно позабивали і армату запорозьку в Черкасів, чатюю напавши забрали, а потім понад уставлений реєстр війська Запорозького і семитисячне число позволене королем і річу-посполитою прийнявши до себе поспільство, важили ся ми з нашими старшим Павлюком виступити против війська коронного і ясновельм. Миколая Потоцкого, висланого на погамованне тих нещасливих бунтів, і з ними битву звести. Та зараз на місці тойж битви під Мошнами і Кумейками Бог виконав свій святий і справедливий декрет над нами, так що рицарство коронне і табор наш розірвало і армату забрало, і хоругви, комишини і всі з давніх віків нами заслужені оздоби королів і річи-посп. ми потратили, а більша частина війська трупом полягла, останви-ж наші тойже яснов. гетьман польний, здогонивши з військом кор. під Боровицею, за справедливим судом Божиим на тім самім місці, де старшину забито, кругом нас окружив і шанцями обвівши штурмом хотів доконати. Тоді ми всі, що в старшини нашими відступали і в тій боровицькій облозі були, аби не до кінця розлита була кров хри-

Окольским тексту (с. 150), але не бачу на те ніякої причини; маємо його в сучасній обляті в Архаві Ю. З. Р III I ч. 51 і він зходить ся зовсім з реляцією Потоцкого. Так само безпідставна гадка Костомарова і Куліша (Отпаденіє с. 229), що отсю „субмісію“ писав і укладав Хмельницький; вона виготовлена була Поляками, як виразно каже і сам Окольский.

¹⁾ Хябно бачили тут полковника Яблунівського полку (в Лубенщині) — див. Костомаров I с. 150, Новцкій указатель къ изд. кiev. ком. с. 919; див. низше с. 282.

стиянська і голови наші були заховані для служби річи-посполитої. — через тихже пп. комісарів, що передше військо наше спорядили і старшину нам подали, просимо милосердя у ясновельм. гетьмана польного. Видали старших наших, що то нас до такого упадку і всего злого привели — Павлюка і Томиленка з кількома иншими; а Свидана, тих бунтів привидцю, що втік, всі загалом обов'язуємо ся віднайти і до рук ясновельм. п. гетьмана приставити. А що старшого над військом, якого ми давнійше звичайно з-поміж себе вибирали, яснов. гетьман не схотів за наше нереступство визначити, відкладаючи то до розпорядження короля і річи-посполитої, і тим часом поручена аверхність п. Іляшови полковникови переяславському, що витривав вірно при війську короннім, не пристаючи до бунтів, — то ми всі присягаємо вірно тримати ся того порядку до дальшого милосердя і ласки короля і всеї річи-посполитої. Щоб собі її випросити, визначили ми зпоміж нас послів до маєстату королівського, світлого сенату і всеї річи-посполитої (себто сойму) як також до яснов. С. Конецпольского, гетьмана вел. Що до Запорожа і морських човнів і утримання там звичайної сторожі, обов'язуємо ся бути готовими до походу туди. скоро тільки дістанемо наказ від пп. гетьманів і комісарів, щоб човни попалити, як буде на те наказ, і чернь з Запорожа вивести, яка-б там знайшла ся понад число визначене до сторожі. В справі реєстрів, помішаних по тім погромі, віддаємо ся на милосерде і волю короля і всеї річи-посполитої і пп. гетьманів: ми згідно в компутом, уложеним нам пп. комісарами, і в такім чорядку, який нам милосерде королівське подати зволить, будемо тримати ся в повній вірі, чесноті й підданстві річи-посполитої на півнійші часи. На се присягаємо, піднісши руки до неба, і на вічну і не смертельну пам'ятку як тої кари нашої — аби в лізнійших часах не було таких бунтів, як і милосердя над нами показаного, дали ми се письмо — сей кривавий обов'язок наш, за печатю військовою і підписом писаря військового, і сей обов'язок завсіди має бути при реєстрах військових, аби ми памятали як то покаранне наше так і милосерде короля і річи-посполитої. Писано в повній раді під Боровцею, в вілію Рождества р. б. 1637. Богдан Хмельницький, писар військовий іменем всего війська й. кор. ж., при печати рукою власною“.

Такий був сей „кривавий лист“, що його Потоцький звелів підписати поставленому ним писареві. Десять літ півнійше сей самий Потоцьким настановлений писар, правдоподібно — з вірних

вірний і гетьмано-послушний тут-же, під Жовтими Водами і Корсунем змив сей лист кровю польською!

Така буває непереможна сила історичного процесу.

Козацька кампанія була першим самостійним ділом Потоцького на новім уряді польного гетьмана, і легко собі уявити, що він приложив всі старання, щоб се своє перше діло сповнити як найбільш показано — задавити козацьку своєволю як найосновнійше. З сього боку польські сфери повинні були мати, для нього всяке признание. Не вдоволити ся погромом і капітуляцією реєстрового війська під Боровицею, Потоцький завязав ся понищити всі иньші своєвільні війська, які ще зіставали ся на Задніпрю.

Мав до того і свої спеціальні причини. Незмірно збогачене людністю і її відпорною силою протягом останніх десятиліть, перетворивши ся з незалюдненої пустині в справжню нову Україну, опираючи ся на Україну закордонну, московську, що в сім часі саме починає усильно колонізувати ся українськими емігрантами, — Задніпрове не тільки стало новим світом шляхетської господарки, але в отсім повстанню виступило також вповні виразно в ролі нового і незмірно сильного схоронища української революційної енергії.

Потоцький, що сам теж володів староством ніжинським на Задніпрю, як і Конєцпольский і багато иньших магнатів, був особисто заінтересований в приборканню своєвільної козащини, щоб вона не бороздила шляхетській господарці, і з тих мотивів також приложив до сього своїх старань. Для сучасної суспільности ся причина особливого завзятя коронних гетьманів та иньших дігнітаріїв на козащину теж не була тайною. Нясєцкнй, оповідаючи про війну 1637 р., кладе як головну пружину цілої справи сі апетити українських магнатів. „Ріжні шляхтичі польські здобувши великі маєтности чи то купном, чи то з щедрот королівських в київських сторонах, що були головним осідком козаків, бажаючи побільшити їх доходи, підносили перед королям і сенатом потребу приборкання козацького своєвільства, що їм здавало ся перешкодою їх плянам“¹⁾.

Незвісний автор „Памятників“, повтовкуючи се оповідання, розвітів його ще живійшими подробицями: сенатори і дігнітарії, що держали великі королівщини на Україні, і місцеві шляхтичі напірали на правительство, тому що козаки не давали завести корчемну аренду і гонили жидів арендарів²⁾.

¹⁾ Chronica c. 590. ²⁾ Pamiętniki do panow. Zygm. III т. I с. 245.

Першим ділом Потоцький заходився знищити Кизима: той не знаючи ще про капітуляцію козацьку, ішов до Боровиці, щоб перейти за Дніпро, і стояв в Ірклієві. Упоравши ся з реєстровими, Потоцький другого дня, на саме польське різдво, скликав на раду своїх жовнірів, котрим кінчив ся умовлений трехтижневий термін, і добивши ся, що вони пообіцяли йому служити до дальших соймових рішень, з огляду на дальшу небезпеку козацького свовільства, він визначив їм зараз же похід за Дніпро під Єрешівку. Тудиж вислав того дня, 15 с. с., частку реєстрового війська під проводом тимчасового старшого. „Козаки в числі трох тисяч, граючи на жоломиїках, бючи в бубни, йшли з корогвами і з знаком над старшим полковником — під бунчуком і під білою корогвою з двома хвостами, повішеними під пікою (вістрем) і чорною магеркою“, описує Окольський ¹⁾. Кизимовці одначе в сам той час дістали відомість про кінець Павлюка і подали ся назад. Але самого Кизима реєстровцям удало ся зловити і приставити до Потоцького, документуючи своєю новою вірністю ²⁾.

Потоцький по сім вважав Задніпрове заспокоєним і став розсилати своє військо йа зимові квартирі. Але слідом наспіли вісти про новий вибух повстання на Лубенщині. Там після Скидана господарили ватажки Кукла і Скребець, а тепер об'явив ся Кизименко з якимсь Дукренком, як його називає Окольський ³⁾. До них потягла значна частина Кизимового війська, як Кизим його розпустив. „Кизименко, гідний син свого батька по своїм беззаконствам“, як його характеризує Потоцький, — „не знаючи, що Павлюк, Томиленко і його батько вже в кайданах, кинув ся на Лубні і там зібравши собі дружину, погромив княжий замок, слуг, шляхту і шляхтянок повбивав, костел спалив, кількох бернардинів зарубав і не позволив ховати, віддавши на жир псам. Але за ласкою божою і він у мене в саку і в купі з паном батьком своїм буде стерчати на палі разом з иньшими своїми помічниками“, з сердечним вдоволенням доносив Потоцький Конєцпольському 8/І н. с. з свого Ніжина, куди пішов по розгромі Кизимівців робити порядок. Станіслав Потоцький, післаний туди разом з полковником миргородським, придавив се повстанне, ловив провинників, відсилав на розправу до гетьмана. „Везти їх до Варшави на видовище — даремна річ, краще їх тут десь вбити і дати їм нагороду; але і се не винагородить того, що очі мої бачать: оті тиранства, убійства і грабежі — як мені тепер на дорогах убори церковні і багато річей

¹⁾ Оп. с. 69. ²⁾ Реляція Потоцького з Переяслава 31.XII н. с. с. 497.

³⁾ С. 70, так і в першій виданню.

шляхетських приносять, відставляючи самих влочинців; як би я схотів на основі тих зізнань виміряти кари, такі яких вони заслужили, прийшло ся-б без виїмку Подніпрове і Задніпрове в пень вирубати“, поясняв наївно гетьман Потоцкий не підозріваючи, який тими словами видавав засуд на весь режим, котрого представником являв ся.

„Але кара над кількома, а страх для всіх“ — потішав він. „Тож велю тільки найголовніших по дорогах розставити — десяток буде прикладом для сотні, а сотня для тисячі. Не для чого иньшого я й сюди до Ніжина заїхав, як на те, щоб з безпечности витягнути і на власні очі їх на полі побачити. Тепер хвиля догідна, щоб в них все що хоч як з воску виліпити, аби більше се лихо не гніздило ся в лоні річи-посподитої. Незадовго звідси виберу ся — бо тільки тих, що тут у мене для них завсіди шпигують, на ровстайних дорогах сторожами (на палях) розставлю“¹⁾.

Тим нетрудним зайнятем займав ся пан гетьман польний і по дорозі до Ніжина, пильно насаджуючи „спасительний страх“. З Переяслава, пустивши ся в дорогу, в листі до Конєцпольского він розвивав свою систему репресій. По його гадці при ревізії реєстра належало „і тих привідців бунту, що тепер утаїли ся, вимацати і дати на них кривавий приклад“, а потомству побитих в повстанню загородити дорогу до реєстру, для прикладу иньшим. По друге — звернути особливу увагу на новоосаджені слободи, куди вбігаєть ся найбільш рухливий елемент. „Скольки тих бунтівників було і єсть, всі мають свої гнізда в нових слободах, що містять в собі по кілька тисяч своєвільних людей, як обидві Кобиляки й иньші осади, а давнійші осади — на пів пусті стоять. Наплив тих своєвільників в слободи, як сам бачу, робить розсадники бунту, а й самі осадчі з плачем застерігають ся, що як ті гнізда не будуть порушені, то своєволя оживе скоро“. Тому і він замишляв военну прогульку по тих слободах, маленьку „карательну експедицію“, в дусі наших часів²⁾.

По словам Окольского, Потоцкий, пройшовши до Переяслава, „там покарав бунтівників, віддавши їх трох під меч, і теж саме чинив по всіх місточках, а за його прикладом карали своїх своєвільних підданих і пани: одні горлом, инші майном“. Прїїхавши до Ніжина, звелів стати Широга з п'ятьма старшинами. З Ніжина поїхав до Києва, „столиці своєволі“. Православні, щоб мозбутись підозрінє в солідарности з тою своєволоєю, розсипали перед побід-

¹⁾ Ркп. 94 с. 502. ²⁾ Ркп. 94 с. 497.

ником всякі гонори — „місто як годило ся приймало гетьмана, митрополит його навістив, новозасновані школи витали гарною промовою“. Потоцкий почаствував Киян взаїну видовищем екзекуції: „другого дня звелів вбити на палі голови розбійників святотатців Кизима і його сина, а третьому, Кузьови, голову відрубати“. Сі *exemplum* Потоцкого з жадом згадував десять літ пізнійше, під час повстання Хмельницького, Кисіль — як то в Києві чинено їх над козаками, а тепер вони грозять теж вчинити над Поляками ¹⁾.

Потоцкий тоді не відчував можливости такого обороту. По своїх гідних вчинках, визначивши ревізію реєстру на середину лютого н. ст., поїхав на відпочинок на Поділе, забравши в'язнів і гармати, відібрані від козаків. Окольский описує їх: на одній було імя Фердинанда, на двох иньших — Рудольфа II. Важнійші в'язні були відставлені на сойм до Варшави.

Своїм заступником на Україні Потоцкий зіставив брата Станіслава. Він мав наглядати розквартироване жовнірство і разом з Кисілем, як два комісари в справах козацьких, мали довести до кінця реєстрацію козаків і всякі иньші порядки козацькі.

Жовніри були розложені на лежах по всій східній Україні, „на Подніпровю і Задніпровю“, на великій просторони. Тим способом запобігало ся поновленню козацьких своєвільств і 'заразом — жовнірській конфедерації, і ошаджувано корінні польські провінції від сих жовнірських леж. особливо прикрих в такий неврожайний рік. Жовнірство не могло собі особливо хвалити сих кватир. Окольский не без юморю, мабуть на підставі жовнірських дотепів, порівнює сі українські лежі з Ганібалевою Капуєю: „Мабуть не такі беванди (напитки) і фрукти родить Кампанія, як українська волость: брага, горілиця, мід в одинадцять вод ²⁾, пивиче з дріжджами — от деліції українські; не мав на чім жовнір роспуститись, а скорше на тім до воєнної праці загартувати ся, — замість деліцій в серцях їх через ту тяжку біду можна було скорше прочитати: погоню ворога і настрашу і не верну ся доки не знищу їх“ ³⁾. І з великим вдоволеннем описує спасенний страх, який наганяло розложене жовнірство на українську людність: Давнійше своєвільне козацтво мирило ся з розквартированнем жовнірства на правім боці, і то тільки до Роси — тепер жовніри війшли у самі закутки козацького своєвільства. „Тим вони не тільки привернули спокій українній шляхті, що вже приходила до одчаю; не тільки приборкали 'козацьке тиранство' над дворами, маєтностями і особами шляхетськими — на

¹⁾ Лист з 4/VІ. 1648 у Шайнохи дод. 13. ²⁾ Miod w odynacet wod.

³⁾ Op. с. с. 91.

котрі козаки вже гострили собі охоту, розсилаючи ,київські полки“; не тільки повишукували і повернули пограбовані убори церковні і святі сосуди, не тільки ворохобників і бунтівників вишпигували і під меч, кару і суд гетьманам, князям і панам їх повіддавали. Своїм розкватированнем жовнірство не давало своєвільству не то що громадити ся в купи, але навіть ширити ся в замислах. Маючи перед очима жовніра, сидів кождий своєвільний козак так покірно, що і вовк, впавши в яму, не сидить покірнійше. І слугував, і стидав ся, і дружину проклинав“¹⁾).

Але заспокоєння в роздражену українську людність присутність сього зухвалого жовнірства, ще бучнійшого ніж коли небудь по останніх побідах, погромах, екаекціях, — розумієть ся, не вносила. Навпаки, громадила ще більше роздраження і своїми поборами, особливо прикрими в такий неврожайний рік. і бутним поведенням, і тим самим ненавистним шпигівством, за котре його так вихваляє Окольський²⁾). Але стратегічну вартість вона дійсно мала велику, не давши новому повстанню опанувати Задніпров'я навіть, і протиставивши жовнірські полки першим початкам повстанського руху. Зігнані з волости непримиренні елементи муісли громадити ся на Запорожжю, — і звідти вже скоро стали приходити вісті про великі купи, що вбирали ся коло Скидана і Гуні.

В атмосфері з одного боку — отих жовнірських леж, шпигунства і екаекцій, що панували на волости, а з другого боку — трівожних вістей про нові своєвільні купи, зібрані на Запорожжю, вбори на море і втікачку „черни“ з України на Запорожжя, мала відбутися реєстрація ковацтва, визначена на польські запуски в Терехтемирові. Про неї маємо докладне справоздання обох комісарів до Цотопкого, написане, по всій очевидности, старшим з них, старим приятелем нашим Кисілем, і з неї подаємо що важнійше і характернійше³⁾).

„Дня 15 феврала зачали ми в Терехтемирові ревізію кожного

¹⁾ Ор. с. с. 87—8.

²⁾ На мотивах сих жовнірських ексцесів опертий голосний свого часу універсал Острянина, яким Величко відкриває свою історію війн; був він виданий зпочатку Кулішем в „Записках Южной Руси“ з історичним коментарем і статями на тему „О причинахъ взаимнаго ожесточенія Поляковъ и Малороссіянь въ XVII вѣкѣ“ і потім в IV т. „Лѣтописи Велчка“. Тепер він уже вповні вийшов з наукового ужитку; без сумніву се пізній літературний твір, стилем своїм подібний до писань Величка; характеристично, що замість реальних якихось утисків від жовнірів-консистентів тут виступають різні більш фантастичні форми — як запрягання українських людей в плуги, щоб орали лід, купання їх в ополонках зимою, і т. и. ³⁾ Ркп. 94 с. 560.

полку особно. Хоч нам того не було поручено, але против тайних змов їх мусіли ми перевести явну присягу, щоб або вже знати, а не здогадувати ся тільки про зраду всіх, — або і комісарови і Іляшеви в їх експедиції на Запороже дати таку безпеку, щоб знали кому вірити. Так от коли згідно з нашою переяславською ординацією прийшли перші два полки, вияснили ми їм широко і пишній стан і вірність, яка була у давніших козаків, і теперішні заходи зрадників, великі кровопролиття і страти козацтва і брак довіря до них короля і річи-посполитої: коли саме тепер військо заходить ся через пп. гетьманів шукати милосердя короля і річи-посполитої, годить ся спробувати останнього способу — аби присягли не всі *гучком* як звичайно, але кождий з особна був обовязаний, сакраментальною присягою на певні пункти. Отже чи хочуть козаки, щоб кождий окремо присягнув, положивши по формі палець на святий хрест, з тим щоб потім тримати ся такого порядку, який буде визначений соймом. — або инакше уже зовсім не бути козацтву, аніж терпіти їх вічну невірність. Згадано при тім зараз про поголоски з Запорожа — що ще не злягли ся могли кумейські, і серед козаків ще стоять местники готові не тільки задавити кождий рух, але знищити саме імя козацьке, — а вже знаходять ся зрадники на Запорожу і підіймаєть ся нова своєволя. І тим закінчили ми нашу пропозицію: нехай кождий зложить присягу на ті три пункти — королеви і річи-посполитій не зрадити і руки на них не піднести; старших їм поданих слухати і на здорове не важити; на море і Запороже без наказу гетьманів коронних не ходити і всі човни зараз попадати; своєвільників нищити завсіди і до чернецької ради не удавати ся. — Або нехай не відбиваєть ся і козацтва зречеть ся. А як згодите ся на присягу і виконаєте її, а потім її нарушите, то саме небо впаде на вас“. . і т. д.

„По такім казанню (в котрім як вилитий встає перед нами Кисіль з усею своєю наівно-лукавою дипломатією) — крикнули всі: „хочемо умерти краще, аніж терпіти таку біду через зрадників і своєвільників! готові ми — кождий з нас — присягнути і присяги дотримати“. Тоді ми приступили до читання реєстру і положивши роспяте і уложивши текст присяги, казали кождому по формі виконати присягу. Коли кого небудь не доставало з реєстру, ми заявляли, що на доповнюванне нема волі королівської, і ми не будемо доповнювати, бо то належить до сойму, скільки має бути війська і в якім порядку, а наступство потомкам зрадників не годить ся давати“. (Така, очевидно, була дотеперішня практика, що на вакансії вступали перед усім сини померших).

„Сим способом відправили ми всі полки і при закінченню кожного полку заповіли їм похід на Запороже і визначили, котрого дня мають вібрати ся під Криловим. Правда, вагали ся ми, чи йти з половиною тільки чи з усім військом, але коли маємо такі відомости, що там на Запорожу найменше три тисячі, то вважали ми потрібним іти з більшою, а не меншою силою. Підозрівати їх теж не дозволяла нам присяга така сувора і виразна. Тому звели ми по городах зіставити з кожного полку по сотні на сторожу, а з тих двох полків, котрі призначили ми на сторожу — Чигринського і Білоцерківського казали ми йти по половині.

„При тім пописі пильнували ми позаарештовувати козаків вказаних нам паном краківським. І так Черномазога взяли ми і посилаємо. Івана Злого Татари в степах вловили і з великим тріумфом в ролі козацького гетьмана запровадили до Константинополя. Остринин лежить хорий, иньші кажуть, що вже помер: писали ми до полтавського пана, аби взяв його під свій суд, коли ще живе. Чечуга втік на Запороже. Полковника миргородського ми скинули і ввагалі скасували полк Яблоновського, як непотрібний, як то було давніше волею п. краківського: злучили ми його з полком Переяславським, а полковник сей став чорняком, аби був покірний і шанував дароване йому під Боровицею жите. Полковника черкаського і чигринського готові ми були скинути, але сам Іляш упередив нас — рекомендував їх левність в острогах і справах запорозьких і казав, що на сю хвилю не бачить більш відповідних на сі уряди; тому мусіли ми їх полишити, вистерігаючи ся, щоб під сю виправу на Запороже не давати приводу до невдоволення, так скоро змінючи тих, котрих ми самі поставили і свою вірність казали записати під Боровицею.

„При тім пописі довідали ся ми, скільки козаків, а скільки простої збунтованої черни полягло в тій битві (під Кумейками). Справили ми сей попис так пильно і докладно, що ніхто не міг пройти під чужим іменем, ані син на батьківське місце (иньшими разами значить так бувало!). Отже убуло всього (в реєстру) дванадцять сот — бо тепер їх 5800 внайшло ся в реєстрах, а що всього пораховано побитих 6000 трупів, значить згинуло 5000 своєвільників. З того коваки хотіли себе рекомендувати — вказували, що той бунт підняли своєвільники з слобід українних. Але ми на те їм добре одповіли, вказавши, що з того випливає їх більше лукавство, бо хлопи не бунтували ся б, як би вони (козаки) не були їх промоторами; тим часом збунтувавши їх самі, одні з них чекали, чим те все скінчить ся, иньші провадили, иньші

знов — що на конях сиділи, на очах наших утікли. А річ-посполита має таки з того зміркувати, що так само важно уняти слободи і хлопів власних, аби не мали часу шаліти, — як і затримати в порядку самих козаків; бо ні хлопи без козачої фірми і поради, ані козаки без хлопської сили устоятись не можуть¹⁾.

З закінченням попису виникали далеко скрутніші „консидерації“ про Запороже. З одного боку, як пояснюють в тім же справозданню комісари, консеквенція вимагала і з ним поступити *ex lege victoriae*, на правах побідника, суворо і твердо; але з другого боку — не було на те сил, та й обстановка була иньша. По обрахунку комісарів вони могли вислати на Запороже не більше 4000 реєстрових; тим часом заходила весна і в весняних обставинах не легко було наступати на Запорожців, „бо самі місця і води будуть їм обороною“.

Кінець кінцем на повній раді, що відбула ся в Переяславі 11 (21) II визначено козакам похід по вищенаведеному пляну; 18 (28) вони мають ставити ся в Крилові до визначеного комісарем ротмістра Мелецького і з ним рушити на Запороже. В інструкції явній, поданій їм на тій же раді, поручало ся зреєструвати тамошніх козаків, які знайдуть ся, поприписувати їх до полків і привести до присяги і потім з полками разом вивести їх з Запорожа на Україну; „чернь просту, люзних людей“, не реєстрових також вивести з Запорожа всіх, зажадати вилачі човнів і їх попадити, забрати також київські гармати захоплені козаками свого часу; на сторожі на Запорожу мали зіставати ся сим разом полки Чигиринський і Білоцерківський на чверть року, потім їх мали перемінити полки Черкаський і Переяславський, потім Київський і Корсунський, і так далі перемінати ся що чверть року — „аби кожного року всім полкам довело ся мешкати на Запорожу і ужити тої здобичи, котрою там займають ся“. В тайній інструкції Мелецькому поручено було вважати на обставини і поступати відповідно до того чи лагідніше чи суворіше, аби тільки відвернути доконче похід на море і бунт на волости. Наказано також добити ся видачі Скидана і Чечуги — чи відразу з тим виступити, чи аж пізнійше, як присягу вже зложать, — вважаючи на обставини. Приписувати до реєстру велено не більше п'ятисот — „та й то тільки для форми, і в київські книги тих реєстрів не записувати

¹⁾ Bo ni chłopi bez kozakowego tytułu y przyradu. ani kozacy bez potęgi chłopskiej subsistere mogą.

— аж прийде ординація від короля, а тепер аби запобігти тій своєволі й опорожнити від неї Запороже, а човни щоб попалити ¹⁾).

Виконати сю інструкцію було одначе далеко тяжше ніж її уложити.

Реестрове військо було взагалі в дуже трудній позиції по своїй „субмісії“. З одного боку воно трівожно прислухалося до симптомів нової своєволі, що підіймалися навколо і грозили новим вибухом змести покірних реестровців. З другого боку трівожно чекало нових бичів і скорпіонів, що мав сплести новий сойм на козачину в відплату за останнє повстаннє. Перед нами два листи з одного і того самого місяця (лютого), що мають сі трівожні очікування сумних лицарів Боровиці. Один писаний від реестрового війська в Переяславі дня 3/II до короля і пересланий з послами козацькими Йосифом Пашкевичом, Романом Половцем і Данилом Цунковичем. Посли їхали з тим, аби предложити королеві і через нього — соймови, що збирався з початком марта, потреби і біди козацькі. В своїм листі реестрове військо в досить сильних виразах запевняло свою неповинність в попереднім повстаннє, жалувалося на тяжкі карі і кроворозлиття, які безневинно впадли на них, і просили вернути їм ласку і заховати при дальніших правах і вільностях.

„Бога ставимо свідком і вельм. п. Кисіля, добре того свідомого, — що ми реестрові не були причиною того, навпаки — пильнували того, щоб нічим не образити милостивої ласки короля і всеї річи-посполитої. Початок тому дав Томиленко; бувши у нас старшим, він допустив тої своєволі на Запорожу; за його справою і той давній зрадник Павлюк, потайки вийшовши з Запорожа, вихопив нам армату з Черкас, а за тим що тільки було гультяйства — випищиків, могильників, будників, овчарів — найбільше з маєтностей кн. Вишневецького з Задніпров'я, — все туди пішло, так що їх там до кільканадцяти тисяч зібралося. А ми хоч як хотіли туди ва ними гонити, — не могли через Томиленка, бо ніяк не хотів. Дуже тим розжалені і затрівожені, збіглися на раду н: Расаві, ми згнали се Томиленкови і скинувши його з старшинства, настановили старшим славної пам'яті небіжчика Саву Кононовича. Був він щиро вірний наказам гетьманським і на услуги в кор. милости разом з нами став; але що того гультяйства зібралося на Запороже без кінця, то збунтовавшися против всякого

¹⁾ Ркп. 94 с. 516, пор. справозданнє I. с. с. 562.

сподівання нашого і потайки вийшовши з Цавлюком і Скиданом до Переяслава, ухопили вони небіжчика Саву, старшого нашого, і писаря військового Онушкевича з кількома иньшими добрими молодцями і замордували їх нелюдською смертю. Стати проти них не мали ми сил і мусіли утікати розно, хто куди міг: одні до яснов. п. краківського¹⁾, иньші по лісах і пустинях ховали ся, а помочи й ратунку не було нам і тут. Аж як Павлюк з своєю своєвільною купою підбив силомиць під свою владсть нас — майже все військо, наступив з коронним військом яснов. п. польний гетьман²⁾. Протиставити ся йому ми ніяк не хотіли, але до якогось часу мусіли зіставати ся при тімже гультяйстві, що нас зневодило, і не могли інакше його позбути ся, як тільки підвівши їх під військо коронне, де й відступили від них, зіставивши самих на пляцу (!). Але нічого то нам не допомгло: при сухім дереві і мокрому дістало ся, чи винні чи не винні — мечем і огнем однаково нищено, так що скільки на світі живі, і на чужих сторонах не бачили такого пролиття крови бісурманської, як тепер нашої християнської, і вигублення невинних дітей. Самому Богови жаль мабуть того, і не знати доки той плач невинних душ буде трівати! Хто й жив зістав ся, не жити йому — так знищені, обнажені — иньший не має чим грішне тіло приодіти! Маємо вже справді досить за свої діла — і не так би й тяжко було, як би за свої злі вчинки, але власне за чужі терпимо і нещасний упадок поносимо. Безбожні люде і самі нічого не осягли і нас на віки загубили!“³⁾.

Другий лист писаний до Конєцпольского, з приводу поголосок, що частина коронного війська виводить ся з України — мабуть з огляду на трівожні пересправи на півночі — конфлікти з балтійськими портами. Старшина вказує на небезпечні поголоски про своєвільників з Запорожа, що вони готують „знову якийсь недобрый замисел, аби над нами, теперішніми старшими мстити ся“, і висловлює побоювання, що при всіх своїх заходах вона не здужає запобігти новому бунтові, коли не буде польського війська на Україні: „коли десь якоїсь компанії рицарства на Україні не буде, прийде з нами до якоїсь — навіть певної небезпеки!“⁴⁾.

Та сі благання, звернені до короля. і всякі ті „услуги“, якими старшина силкувала ся засвідчити свою лояльність — походи на своєвільних, ловлення і видавання на екекуцію різних провинників, — зіставали ся без відповідп. Польське правитель-

¹⁾ Конєцпольского. ²⁾ Потоцкий. ³⁾ Ркп. 94 с. 556.

⁴⁾ Ркп. 94 с. 532. дата неповна, тільки місяць лютий без дня, але мабуть з тих же самих днів.

ство рішило сповнити суворі ради старого гетьмана, котрими той наважив ся приборкати ненавистне козацтво. Ми знаємо його програму, виложену перед королем по перших вістях про погром повстання ¹⁾. Тим часом як шляхетські соймики, відповідаючи на королівську пропозицію, що намалювала страшний образ козацького своєвільства і турецької небезпеки, не йшли даліше шабльонових фраз про потребу відновлення козацької кріпости, старостинських репресій на козаків і т. д., правительство готовило корінну реформу в душі дезідерат Конєцпольского. Небезпека на полудневій границі настроювала його дуже неприяно для козащини. Турецькі війська стояли далі на пограничу і грозили війною за перший похід козаків на море. Вважали за певне, що як тільки Туреччина дібе згоди в Нерсію, з котрою воювала, так зараз звернеть ся на Нольцу. Тому відновлення Кодака, випороження Запорожа, заведення гострої карности на козащину вважали справами невідкличними, щоб не дати Туркам притоки до війни.

Перед усім се скропило ся на провідниках повстання. Привезених до Варшави ватажків засуджено на смерть. Кисіль даремно просив спам'ятати про дану ним поруку і не компромітувати перед козаками його, комісара в справах козацьких: се не помогло нічого, і Павлюка з чотирма товаришами стято під час самого сойму ²⁾. Жидівський мемуарист Натан Гановер (з Волини) переказує оповідання, в яких на сю Павлюкову кару перенесли ся старі перекази про Наливайка: Павлюк підіймаючи повстання, хотів бути королем польським, і за те його тепер укоронували на смерть: його посадили на залізний трон розпалений до білого, наклали на нього залізну корону, а в руки дали залізний скипетр, і підпалювали його так поки він не вмер ³⁾.

Козацьким послан на їх горячі благання про заховання старих прав, дано дуже холодну відповідь, що для забезпечення на будуче від повстань сойм мусів дати нову ординацію, і козаки повинні до неї приспособити ся і тримати ся її та наново „заробляти ласку королівську“ ⁴⁾.

В основу соймової ординації положена записка, прислана на сойм Конєцпольським: вона повторяє її місцями дословно, подекуди розширяючи деякими доповненнями, а її фінансова сторона була перенесена в секретний „скрипт для архива“, до котрого вкінці нова ординація і відкликуєть ся ⁵⁾.

¹⁾ Див. вище с. 273. ²⁾ Пясецкий с. 590 і 598.

³⁾ Переклад М. Валябана в часоп. Ruś 1911 с. 58. ⁴⁾ Ркп. 94 с. 580.

⁵⁾ Volum. legum III с. 440, записка Конєцпольского ркп. 94 с. 566, скрипт

Військовий компут вертав ся назад до куруківської норми — шести тисяч; бачили ми вже, що при реєстрації приготовлено сей перехід через прилученне Миргородського полку до Черняхівського; реєстр також фактично введений був до сього числа, бо приписки на вакансії не роблено до соймового розпорядження, і до зареєстрованих при реєстрації терехтемирівській на Запорозі дозволено було приписати не більше 500 — а фактично й тих не приписано, бо на Запорозі реєстрації, як побачимо, зовсім не вдало ся перевести.

Се реєстрове військо на будуче позбавляло ся самоуправи. „На місце старшого, котрого з поміж них уже *ніколи* не буде¹⁾, ми (король) будемо визначати їм старшого комісара від сойму до сойму, за рекомендацією гетьманів, чоловіка в стані шляхетським родженого, в справах рицарських досвідченого, котрий би військом рядив, всяких бунтів пильнував, справедливість убогим людям чинив“. Отже справа вертаєть ся назад до тих старших, котрих правительство хотіло визначати козакам в другій половині XVI в.; до сього ж старшого комісара мав відійти суд над козаками. Але не тільки він має визначати ся правительством з шляхтичей сторони, не козаків, — так само полковники і осавули. Тільки сотники і отамани мали вибрати ся (знов таки очевидно не козаками, а їх новим начальством) з самих козаків, „добре нам і річи-посполитій заслужених, людей рицарських“.

Друга новина — се заведенне прибічної „твардії“ при комісарі і полковниках. Реєстрове військо зіставало ся в підозрінню, і по останній погромі вірної старшини вважали потрібним забезпечити будучу шляхетську старшину від подібних сюрпризів. „Дуже

ad archivum — ркп. бібл. Осолінських ч. 1411 с. 599. Мушу згадати одначе, що властивим автором сеї нещасливої ординації називав себе наш приятель Кисіль: в пізнішій листі до гетьмана Потоцького він свідчив ся душею Конєцпольского, покійного вже тоді, що весь проєкт нової ординації то він предложив Конєцпольскому, просячи аби він його рекомендував королеви, був потім закликаний до тайної ради з тим проєктом, і він пізніше дістав потвердження сойму (лист з 16/III 1648 друкований в тій же часоп. Ruš с. 303). Трудно рішити, скільки в тім правди — то треба сказати, що в тім часі, коли писав ся сей лист, не було чого так дуже пишати ся сею ординацією, але з другого боку основні принципи її ми бачили в листі Конєцпольского до короля ще з грудня 1637 р., і записка в ркп. 94 перехована анонімно (zatrzymanie Kozaków in officio) в иньших рукописах — як Осолінських 408 с. 196 має імя Конєцпольского: skript podani od iego mci pana krakowskiego hetmana koronnego na seymie z strony zatrzymania in ordine kozaków in anno 1638.

¹⁾ Се слівце нігду додане в соймовій ординації до стилізації записки Конєцпольского.

важно, аби комісар і полковники мали повагу і безпечність та були спроможні в самих початках давити всякі бунти і своєвільства, як би вони починались, а для того треба їм завести відповідну гвардію і утриманне“, писав Конєцпольський в записці, і сойм повторив се в тім секретнім скрипті своїм. При комісарі мало бути по сотні козаків і драгонів, при полковниках по півсотні козаків і драгонів, наємних, на вищій платні, не такій, як платило ся реєстровцям, а як польським воякам (реєстрові мали по 10 зол. річно, сі по 124 і 132 зол.). Щоб знайти покритє для сеї нової „гвардії“, Конєцпольський проєктував скасувати платню реєстровцям — „бо козаки при своїх вольностях мають такі богацтва і посілости, що з них повинні даремно служити королеви і річи-посполитій“. Одначе така зміна здала ся правительству, очевидно, занадто сміливою; справу платні козацької промовчано в новій ординації, в тайнім скрипті видатки на нову адміністрацію козацьку поручено оплатити в найблизших роках „з ординарійних податків“, а на будуче справа полишена на волю дальшому соймови.

Для здавлення своєвільства на Запорожу рішено доконче довести до кінця Кодацьку кріпость, і то можливо як найміцнійше її укріпити і обсадити великою як на ті часи залогою — шістьсот пішого війська і сто козаків (не реєстрових, а наємних). На Запорожу тримати сторожу з реєстрових, по черзі; а два полки реєстрових мали знов тримати погранічну сторожу. Без пашпорту комісара нікого на Запороже не перепускати, а безпашпортних поручити кодацькому комендантові карати смертю.

Щоб в козацьких привілетіях не виникало трудностей для панів і державців, ущербку їх прав і доходів, видано цілий ряд обмежень в сій сфері. Спеціальні комісари мали перевести катастр козацьких посілостей і з властителів тих посілостей і їх потомків мали комплетувати ся реєстрові полки, а „приписів“ щоб не було — себто щоб привілетіюване козацьке землеволодінне не розширяло ся. Щоб не пускати козаків до міст, де вони своїми привілетіями і претенсіями бороздили фіскальним плянам державців і їх орендарів, міщанам заборонено вступати в козацьке військо, вписувати в козаки своїх синів, а навіть видавати своїх доньок за козаків, під загрозою конфіскації маєтку. Козакам заборонено мешкати по містах і володіти ґрунтами з виїмком Чигрина, Черкас, Корсуня й тих міст, де їх присутність буде потрібною для забезпечення від Татар. Заборонено козакам взагалі проживати „в одлеглійших українних краях“. Досить неясна заборона, яку мабуть треба поставити в звязок з дальшим мотивованнем — „аби

мешкаючи вкупі (по містах) не мали okazji до зборів, а з тим і до бунтів“. Але в дійсности заборона промешкування і володіння маєтками по містах виходила з тих фіскальних інтересів панів і державців, про котру, як властивий мотив репресій на козачину, говорить цитований нами вище Пясецький.

Тайний „скрипт для архива“ датований 21 мая; соймові конституції були віддані до друку 18 мая (н. ст.)¹⁾. Сенатори і послы, що заходили ся коло укладення тих нових порядків, мабуть не мали ще відомости про новий рух на Україні. Але в квітні зазначив ся він уже зовсім виразно.

Окольський, віддаючи очевидно ходячі погляди і оповідання тих полських військових кругів, в котрих обертав ся, дав нам характеристичний образок козацького воєнного побуту — тим власне відкриває своє оповідання про кампанію 1638 р. „Козакови як тому, що живе над Доном, так і тому, що над Дніпром, вся надія і отуха — вода, ріка, болото. Тому і Дніпро назвали Славутою себто „слави гутою“, або „казною“, а Дон — паном, *дон* (!). Як козак не має води, болота, або яру — пропав. З ними багато може, багато вміє, багато домагає, без них — „глухий Німець“, нічого не вміє і як муха гине. Тому зима — як не можна копати і водою тікати — тяжкий ворог. і як прийдець ся воювати — то се для нього лиха пора; але весна, літо, по части й осінь — то для нього хліб, скарб, достатки і всяка фортуна. Отже й тепер як стали розмерзати ся ріки і Дніпро почав. то зараз таку їм дав потіху, що задумали свою славу помершу, під Кумейками поховану, воскресити і відновити. Вибравши отже собі на Запорожу Остриянина за старшого, а при нім Скидана, — післали за помічю до донських козаків. Потім до монастирів і міст козаками славних листи порозсидали. Попів і черців на Поділе, Покуте, Волинь, на те аби заохочували і підіймали на війну, ужили собі: ті і до шляхти грецької віри з тим посольством приходили; навіть черниць уживано до того“²⁾

Рух в дійсности не переставав весь час — на жаль тільки дуже мало знаємо про нього: дещо з того тільки, що дійшло до ушій польської адміністрації. А до неї з Запорожа, що було огнищем нового руху, майже нічого не доходило. Окольському пізніше вже, очевидно³⁾, попало в руки цікаве писання — лист писаний в лютім з Запорожа:

¹⁾ Pamiętniki Albr. Radziwiłła I s. 277 — ркп. 116 л. 190. ²⁾ Окольський с. 89.

³⁾ Бачу з того, що Окольський про зносини з Кримом, засвідчені сам

„Вельможний милостивий султан-каліа, пане наш милостивий! Служби наші рицарські пильно поручаємо милостивій вашій царській ласці, пана нашого милостивого, бажаючи від Бога всемогутнього доброго здоровя і у всім фортунного успіху вашій цар. мил. на довгі часи. Уповаючи на славу і приятну обіцянку й. цар. милости (хана) і вашу, і ми, заховуючи вірну приятнь до в. м., панів наших мил., посилаємо умисно товаришів наших Гришка Горлого і Андрія Озевенка (sic), просячи і жадаючи від вашої цар. мил. аби були ласкаві прислати нам війська свого в поміч, бо неприятелі наші ідуть на нас певно, щоб нас знищити. Ми ж то обов'язуємось в. цар. мил. відслугувати в кожній потребі і за кожним наказом в. ц. мил. де тільки нам зведить, війску вашому для походу перевіз готовий і безпечний тримати. Пильно ще раз просимо ваш. ц. м., і коли ласка, також щоб товаришів (послів) наших, не затримуючи, назад відправити. Поручаючи служби наші лицарські милостивий ласці в. ц. м., в. ц. м. у всім слуги покірні Дмитро Тимошевич Гуня гетьман з військом й. к. м. Запорозьким. На Запорожю 26/ІІ. 1638 ¹⁾).

Лист безперечно був би дуже інтересний — але мушу признати ся, що саме через те бажав би мати більше доказів його автентичности. Не має він в собі нічого підозріливого, певно що не був сфабрикований Окольским, бо він з нього не робить ніякого спеціального ужитку, але що крім сього тексту Окольского не стрічаємо згадок про старшинство Гуні на Запорожю і його зносини з ханом ²⁾, тож і з сього листу не будемо старати ся витягнути якихось дальших виводів. В кожнім разі зносини з Кримом як що й вели ся знову, то і сям разом вістали ся без успіху, як стільки разів перед тим.

Похід на знищення Запорожя, згаданий в сім листі, се була експедиція Мелецького з реєстровцями, визначена на переяславській раді 11 (21) лютого. Хоч Кримці не помогли проти неї, Запорожці дали їй відправу без великого клопоту, завдяки тому козацькому союзникови, прославленому Окольским — воді. Як побоював ся Кисіль в своїм справозданню, експедиція вийшла трохи пізно листом, аві про старшинство Гуні нічого не згадує говорячи про пригнічення до війни.

¹⁾ С. 144 (ч. V. 2). Стилізація досить неясна і крута місцями, так що я передав зміст приблизно.

²⁾ Сучасник Голіньский (рпк. Осолінських № 188 с. 455) напр. в своїх записках каже тільки загально: до Крима до хана пошлю своіе wyprawieły. podawşy condicią, yz wsistką Ukrainę iemu oddamy y cokolwiek teraz dostaniemy miast, amkow, to wsistko hanowi oddamy — tak sie bely zawziely.

і не поспіла на Запороже перед розмерзанням рік; тим Мелецький і реєстрова старшина толкували безрезультатність своєї місії. „На тих місцях, де вони кочують, всю зиму Дніпро мало що був покритий льодом, а річки вже п'ять неділів всі пустили“. Запорожці чули свою позицію неприступною і не вважали потрібним входити в ніякі переговори. Посланці Мелецького знайшли стрічу зовсім непотішну; дарма, що побачивши трудні обставини, він не йшов далеко в своїх вимогах. „Жадав тільки самого Скидана, що у них полковником“. Вони ж не дбаючи о ласку королівську і гетьманську, „лист пошарпали, послів веліли закувати в кайдани, а мені дали відповідь непотішну листом, і то не через посла, а зіставили на березі в ночі“, — себто підкинули по просту, як доносив Мелецький. Тоді попробував він наступати на них оружно, але початок випав теж не потішно: коли польські вояки пустили ся кінями плити через Дніпро, Запорожці прийняли їх вистрілами й убили одного „товариша“. Видко було, що без човнів нічого не буде — так мабуть відмовляли ся і реєстровці, і Мелецький зірвав на них серце в своїм рапорті Стан. Потоцькому: „козаків трудно вжити против їх народу, — як вовком орати“. Мусів вертати ся ні з чим, і з Іляшем разом дав алярми по Україні, щоб пильнували погранича, не пускали запасів і своєвільників на Україну, не випускати людей, які б просили ся на рибу на Дін і на річки. Просив теж повідомити гетьмана, щоб ужив свої: способів. „Реєстрових козаків немало до своєвільників попередавало ся — нема кому вірити, і як би не моя обережність і спільне старання в Іляшем, то зробили б з ним так як з иньшими“, доносив Мелецький, розуміючи торішній погром старшини¹⁾.

Сі відомости з Запорожа Стан. Потоцький, — що за віздом Кисіля став ся фактично „регіментарем“ України, прийняв серіовно, як симптом нового руху. Він розпорядив поставити сильні задоги в Чигрині і Кремінчуку, щоб загородити дорогу в Запорожа і на Запороже, розіслав алармові листи до старост і підстарост. Хоругви, призначені до виходу до Польщі в Задніпров'я, в Вишнівеччини (де вони уїди ся людям Вишневецького, так що той розпочав уже процес з ними), затримав на Україні і постягав своїх вояків ближше під руку. А свого брата гетьмана просив приїхати ближше до загрозованих місць, бодай до Летичева²⁾

¹⁾ Рапорти Мелецького й Іляша — ркп. 94 с. 540 і 590 рапорт Мелецького має дату 21 марта „на верховині Томаківки“, рапорт Іляша писаний тодіж; пор. рапорт Стан. Потоцького з додатковими відомостями там же с. 583.

²⁾ Рапорт з Борани, 30/III н. с. — ркп. 94 с. 539.

Велика тривога пішла по Україні між Поляками і всякими людьцями, звязаними з польським пануванням. Поки що вісти були переважно фальшиві. Слуги Вишневецького підняли тривогу, що над Ворсклюю вібрало ся три тисячі люда, хочуть напасти на Гадяч і захопити відти армату: дали знати Стан. Потоцкому, просячи ратувати. Той, правда, гнівав ся на сих людей за їх жалі на жовніврів („як побачать якого небудь *шую* то вже день і ніч ратунку просять, а курей, що жовніри по уставу брали — списують“), але все таки вислав накази війську і сам іздив на місце. Виявило ся, що то вертало ся кількадесять люда з Путивля, що повтікали були туди, та захопили трохи худоби. В Ніжині вийшла тривога з тої причини, що по виїзді Ст. Потоцкого, коли той пішов на Ворсклю шукати тих своєвільників, — поздіймано з палголови убитих бунтівників, і якісь своєвільники, зібравши ся в громаду, били замість бубнів в бочки, збираючи людей до себе, і потім пішли „на своєволю“. З тої причини Потоцкий, вернувши ся робив суворе слідство, насажав „три тюрми“ підозрілих людей але нічого важного не викрив. Винайшли якогось дяка, на котрого говорили, що то він поздіймав голови; але нічого від нього не можна було добити ся ¹⁾.

З запорозького погранича приходили також одна за другою трівожні вісти про похід з Запорожа. Якийсь час вони були досить глухі, але скоро не лишило ся вже ніякого сумніву, що Запорожці справді рушили на Україну. Такі відомости почали з 10 (20) квітня надходити до Переяслава, де була головна квартира Іляша і реєстрового війська: Запорожці рушили разом суходолом, правим берегом Дніпра, під проводом Скидана, і човнами, Дніпром також. Скидан, приступивши несподівано під Чигрин вхопив полковника і потім перевів ся за Дніпро. Ті що йшли човнами напали на Кремінчук — передову сторожу Поляків і реєстрових, розгромили й побили більшу частину. Захопили перевози через Дніпро в Чигрин-Діброві і Вужині й опанувавши таким чином місцевости нижньої Сули, одною частиною своєю пустили ся за Суду і приступили під Іркліїв, де стояв відділ польського війська. Підозрівали, що вони йдуть на Переяслав, щоб ухопити Іляша і повторити з ним торішню розправу. Все змобілізовано в сім напрямі; Іляш бувши на поготові, виступив против них з військом на Гелмазів ²⁾. Тим часом, очевидно, се була тільки діверсія, або агітаційна екскурсія: головна частина війська, — яку рахували в перших відомостях

¹⁾ Рапорт Ст. Потоцкого з Ніжина 18/VI н. с. — ркп. 94 с. 583.

²⁾ Рапорти з Переяслава в Інклієва, 22 і 23/IV н. ст. — ркп. 94 с. 586 і 589.

на 2 тис., але в дійсності було там далеко більше, пустилась від Кремінчука під проводом самого Острянина просто в гору Целом, на Омельник і Голтву. Поки польське і реєстрове військо зорієнтувалося в відомостях, звертаючи головну увагу на ті козацькі полки, що пішли за Сулу, в напрямі Переяслава, — Острянин в перших днях квітня ст. ст. вже отаборився під Голтвою, в дуже гарній, неприступній позиції, між Голтвою і Целом, і мав час добре укріпити ся тут ¹⁾

Зайнявши тутешній замок і місто, сильно укріплене острогом, Острянин обвів його ще валом; сильно загородив і закопав брами з приступної сторони, між ріками вивів іще сильний вал, а в могилі, що стояла перед валом, зробив кріпкий шанець, щоб о нього розбилися ворожі сили, коли-б стали приступати до міста. „Тисячами посадили на валах людей, гармату розложили на шанці, сотнями обсадили башти і брами, по високих дахах розсадили чарівниць і чарівників, абш слідили звідти і чинили замовлення на добру стрільбу, повітрі і огонь“ ²⁾, закінчує сю опись Окоцький. Коли Потоцький, одержавши докладніші відомости і орієнтувавши ся в стратегії козацькій, кинув ся на се головне військо і прийшов під Голтву в двадцятих днях квітня ст. ст., він застав Острянина так сильно приготовленого, що Полякам, роблячи добру міну, справді приходило ся, як робить Окоцький, тільки іронізувати з малої козацької відваги, укритої в такі сильні укріплення.

Потіха одначе з сеї іронії була невелика. Потоцький попрабував приступити і заложивши против козацьких шанців свої шанці і вал, а на Целі почавши ставити міст, 25 квітня ст. ст. зробив пробний приступ, але він скінчив ся зовсім плачевно, бо козаки прийняли атаку такою стрільбою, що реєстровці й Поляки мусіли відступити. Іяша самого пострілено, а міст потім Острянинові козаки спалили. В ночі Острянин вислав кілька тисяч своїх і ті зайшовши зайняли позиції ззаду польського війська і загородили дороги деревом і гиллем, щоб польська кіннота не могла туди приступити. Коли рано Поляки розпочали стрільбу по козацькому табору і стали приступати до нього, козаки ударили з одної за-

¹⁾ Відомости про рух козаків на Омельник і Остап, Целом вгору, до Потоцького в Ніжній дійшли вже перед 18/IV н. с., тільки він не довіряв їм, не маюч відомостей про напад на Кремінчук, а вважаючи неможливим, щоб козаки могли обминути його: в 20-х числах Хшонстовскій в Переяславі мав уже докладніші відомости, що стверджували сей рух.

²⁾ Na prawo strzellać, powietrze u ognie в першій виданню: у Туровського поправлено: на право.

сади на німецьку піхоту і вибили її майже всю чисто, — бо польська кіннота не могла дати їй помочи через ті козацькі застави і за-сіки. Німці відстрілювали ся до вечера, але кінець кінцем не стало їм куль і „воліли один при однім до одного вмерати“. З другої засідки козаки вдарили на польське військо з тилу, коли воно по-чало приступати під козацькі шанці, і так взяте в два огні воно понесло теж величезні страти ¹⁾.

Погром був повний; Потоцький переконав ся, що він тут під Остриянинними валами пропаде напевно з рештою свого війська, і рушив від Голтви назад під Лубні. Окольський, що правда, пред-ставляє се тактичною штукаю — що Потоцький сею ретірадою хотів вивабити Остриянина з його сильної позиції. Але для сього не треба було аж такого далекого маршу під Лубні, і се обясненне вза-галі виглядає мало правдоподібне: воно зроблене в пізніших подій.

Відгромавивши польське військо, Остриянин зістав ся паном сеї крайньої східньо-полудневої України — території найновішого заселення, остатніх слобід в порічах Псла і Ворскли, що їх уже в попередніх рапортах гетьман Потоцький характеризував як най-більш бунтливий і небезпечний елемент. Держачи в своїх руках сю територію Остриянин мав получение з Запорожем і Доном, звідки чекав помочи, і з закордонною Слобідщиною, що останніми часами стала прибіжищем українських бунтівників, і сам Остриянин на ви-падок нещастя мостив собі туди стежку, наперед виславши до Біл-городу свою сімю ²⁾. Тут міг він угрунтувати ся і приготувити ся до дальшої, головної кампанії. З другого боку ослабленне і демо-ралізація польського війська та вражінне від побіди над ними коза-ків мусіло дуже сильно відбити ся зараз на настрої людности, на-родніх мас і самих реєстрових і в дальших частях Подніпровя. Виписники, нарід підіймав ся скрізь, а глухі згадки про реєстро-вих в війську Остриянина натякають на певне ваганне і серед ре-єстрового війська ³⁾.

Се наповнило Остриянина новою енергією і сміливими, як по-тім показало ся — аж надто сміливими плянами. Заохочений успі-хами під Голтвою, задумав він добити Потоцького і опанувати ціле Задніпрове, а заравом відрізати дорогу в-за Дніпра тим контінтен-там, що мали наспівати до польського війська, так як удало ся се

¹⁾ Окольський с. 97—107; в реляціях з театру війни, які маємо, тут про-галина, між 23/IV н. ст. і 16/V, котрим розпочинаєть ся реляція Хшонстовского так що голтвянський епізод знаємо я тепер тільки з Окольского.

²⁾ Реляція Хшонстовского як низше, с. 609.

³⁾ Ostrzanin zwiodlwszy wielu rejestrowych — Окольський с. 108.

в переяславську кампанію 1630 р. Тепер, коли польське військо загнало ся ще далі в глибину Подніпров'я, сього можна було сподівати ся ще в більшим правом ніж тоді. Унесений своїм триумфом Острианин покинув свій табор під Голтвою і пішов слідом за Потоцким під Лубні, не чекаючи тих полків, що йшли до нього з Запорожа і Дону і з різних иньших місць. Окольський каже, що він сподівався здобати ся з ними в дброві; се не дуже правдоподібно, на скільки йде мова про полки запорозькі і донські. Головне діло було, очевидно, в тім що Острианин представляв собі військо Потоцкого далеко більш розгромленим. Тому не поступав в відповідню обережністю, а з розгону налетів на польський табор від Лубнями і дістав досить бблочу відпору. Потоцкий чекав його і скоро тільки Острианинове військо зблизило ся, 6 (16) мая, він не даючи йому отаборити ся і укріпити ся, зараз ударив на коваків в усіма силами, поновляв атаки, не жалуючи утрат своїх. встиг розірвати лінію козацьких возів і справді збентежив козаків такою агресивністю й відвагою¹⁾.

Кінець кінцем страти козаків мабуть не були великі. Вони замкнули табор на ново і затримали свої позиції. Але Острианин уже стратив фантазію і задумав відступати. Коли стемніло, і головне військо відступило, а в шанях зістали ся тільки ресетровці й німецька піхота, що мала боронити Острианиновим козакам приступ до води, Острианин, щоб їх здурити, казав вигнати на них коней. Ті в пітьмах прийняли се за кінноту неприятельську, почали стріляти по тим коням, і тава стрільба потягла ся досить довго. Острианин же тим часом через бблото пройшов в „дуги“, що покривали береги Сули і нічною добою подав ся в гору Сулою під Лохвицю. Був се дуже нещасливий і навіть малозрозумілий марш, бо зміняв плян кампанії, розривав połącенне з Подніпров'ем, де організували нові кадри повстання Скидан, Солома й ин., і в кождім разі мав дуже некористні наслідки для повстання.

Коли Поляки другого дня довідали ся про сей марш, рішено було йти за Острианином. Але армата польська дуже потерпіла від вчорашньої канонади — „всі лоша потріскали і колеса від частого стріляння“, так що не можна було зараз рушити ся; тому післано наперед частину кінноти, щоб затримати Острианина, а вгодом рушило за ним і головне військо.

Несподівано, в двох милях за Лубнями замість Острианина ся

¹⁾ Окольський с. 107—110, пор. рел. Хшонстовского, 24/VІ н. с., що подає перегляд подій з 16/V н. с. почавши — ркп. 94 с. 604, друга копія її — Разнояз. ркп. 61—211 с. 5.

кіннота помітила иньше козацьке військо. Се були Донці й Запорожці, що йшли під проводом Путивльця Мурка і Ріпки¹⁾ до Острияниного війська під Лубні. Остриянин розійшов ся з ними всього о кілька годин, і не попередивши про свій марш, підвів сі ватаги під польське військо. Було між ними 500 Донців, „иньші з Запорозького погранича“, одні рахували їх на-2600, иньші на 2300, „певно, що було їх більше як дві тисячі вибраних стрільців і *болоховців* найкращих“. Польська кіннота зараз напала на них і змусила отаборити ся на місці, в дуже не вигідній позиції, „в щирім полі“, на безвіддю. Боронили ся одначе сильно. Від канонади, що розпочала армата польська, наспівши на місце, козаки ховали ся в шанці, наборві копаючи їх; атаки відбивали завзято, боронячи ся зза возів. Цілий день тривала битва. Поляки понесли великі страти²⁾, але Потоцкий не хотів випустити козаків. Коли настала ніч, а польське військо не відступало, наміряючи ся далі тримати козаків в бльокаді, — стратили дух козаки, бо на безвіддю не могли далі боронити ся. Прислали лист, писаний від імени Івана Василевича, вибраного ватажком на те, аби вести переговори. Толкували ся, що не мали заміру йти в повстанчє, а йшли до реєстрових, „до старшого свого полковника Іляша Караїмовича“, але Остриянин їх здурив, запевнивши, що він уже з Поляками помирился і є наказ, аби всім іти до купи для реєстрованья, і т. д. Були се, розумієть ся, дуже недорічні толкованья, які не могли нічого помогти. Потоцкий поставив жаданне, щоб козаки видали своїх старших — Путивльця і Ріпку, а самі прилучили ся до реєстрового війська. Козаки пробували ріжними способами від того вимовити ся, але Потоцкий стояв на своїм, і другого дня козаки піддали ся, приставили Путивльця і Ріпку Потоцкому.

„Нехай твоя голова за усі наші голови! прощай наш сподару!“ записує Окольский останнє прощаннє козаків з своїми ватажками.

Видача ватажків одначе не вирятувала иньших голов. „П. воеводич не міг погажувати наших: побачивши, що немаду понесли утрату, вирубали всіх; ледви до сотні вирятувало ся і то поховавши ся між трупами або між нашими реєстровими“, ляконічно записує Хшонстовский, а Окольский тільки ширше розводить ся, щоб виправдати жовнірів: гнівом за порубаних товаришів і коней,

¹⁾ Здаєть ся, треба вважати се за дві особи, а не три: оден Путивлець Мурко, другий Ріпка, бо далі про Мурка нема ніде особної згадки.

²⁾ Се потім досить глухо згадує Окольский, с. 131.

божею волею, і вкінці — спасенним страхом заданим сею різнею Острянинови ¹⁾.

Та й шож — було се тільки маленьке повторенне, ще далеко більшої різни на Солониці. Відносини не змінили ся, видко, за сі сорок літ, хіба погіршили ся.

„Бо як з природи своєї варвари вороги неварварам, так само Русин Полякови“, висловляє принагідно своє переконання Окольський, віддаючи настрій того польського елемента, серед котрого він обертав ся ²⁾.

Винищенне Путивльцьового війська, хоч позбавило повстанне сильного і цінного континенту, але затримавши польське військо, дало тим часом Острянинови змогу відітхнути від дубенської битви і привести своє військо до порядку. Польська армата рішучо не переносила стрільби, і після канонади, заданої Путивльцеві, знов розлетіли ся ложа гарматні, так що гармати прийшло ся взяти на вози і відвезти до Лубень, і там їх півтора тижні осаджувано і окуовувано наново. Треба було також відставити постріляних і хорих. Все се затримало Потоцького до 20-х днів ст. ст. мая, а Острянин тим часом нагородив свої утрати свіжими силами. З приходом його підняло ся все поріччя горішньої Сули, „особливо Роменщина, з котрої пристадо до нього до десятка тисяч хлопів“, поріччя Хорол і Псла, все пограниччя з Слобідщиною.

По словам Хшонстовского, що в своїй записці оден тільки дає нам відомости про сей епізод, — Острянин властиво мав іти через Ромен на Сіверщину, але такий зріст сил вплинув на нього так, що він змінив свій плян і від Сенчі скрутив на Хорол. Хоролом пройшов у низ до Миргорода і тут запровіянтував свою армату, наробивши пороху з великих старостинських запасів селітри. Тоді пройшов звідси над Сулу і тут зайняв позицію під Лукомлем, „в трьох великих милях низше Лубень“ (21 кільом. в простій лінії).

Се був зручний марш — ним в значній мірі поправляла ся попередня помилка. Зайнявши позицію понизше Лубень, Острянин задержував свободне сполучення з Подніпровем і Запорожем, а при певній зручності і сприятливих обставинах міг сподівати ся відрізати польське військо від Дніпра і не допустити до нього нових помочей. В сім. очевидно, й лежав стратегічний плян козаків, на

¹⁾ Окольський с. 113—122. Хшонстовський як вше. Величко до свого перекладу Окольского додає примітку про урочище „Путивльць називаємоє“ коло Лубень, назване мовляв так від погрому Путивльця (IV с. 146). Тепер єсть Путивльський хутір, на півн. схід від Лубень. ²⁾ Ор. с. с. 85.

скільки можемо слідити за ним по польським реляціям. В Лукомлю Острианин заложив сильний табор, „обкопав ся міцно, і роспускав звідти різні чати, нічого не пропускаючи до війська, бо зайняв усі дороги“. Перервав тим способом полученне з Переяславом і Виковим, так що польський обоз в Лубнях незабаром став відчувати брак довозу. Скидан же двічі підсилав сильні подїзди під сам Переяслав, намагаючи ся знищити сю квартиру реєстрову, — важну позицію, що підтримувала сполученне між Лубнями і лівим бережем Дніпра.

На правобережю стояв тоді гетьман Потоцкий, котрого наглив і король, і лівобережне військо, щоб скорше прибував, а він чекав ще війська, не маючи з чим іти. Ішов Ярема Вишневецький, з великим військом, зібраним ним спільно з свояками, щоб виврати свої задніпрянські землі з рук повстанців. Лівобережні війська нетерпляче чекали їх, і для них в високій мірі важно було, щоб дороги лишили ся свободні. Полишена в Переяславі залога під проводом Хшонстовского тримала ся обережно і не давала розврати полученне з Дніпром. Але по Дніпру Острианин велів понищити перевози, і се було сповнено, не вважаючи на всі заходи Хшонстовского, щоб тому перешкодити.

На правім боці зібрали ся великі купи своєвільників. до пяти тисяч, як каже Хшонстовский. Окольский називає провідником тамашнього бунгу Солому; гетьман Потоцкий, оповідаючи в своїй реляції про напад сих своєвільників на Київ, зве їх провідником Нестора Бардаченка. Повстанне ширило ся під самим боком польських хоругв Потоцкого — „порозсилали по містах і по всій Україні, аби знали про їх успіхи з Ляхами, збирали ся й собі та били всіх своїх панів-Ляхів“. Великі маси збунтованого селянства йшли до повстанців з Уманщини, з тих нових займанщин і „слобід“. Пізнійше чуємо про сильне повстанне в тилу лівобічного війська, в Сіверщині; підстароста чернігівський виступив против своєвільників, але вони його погромили і сам він наложив головою в сій битві¹⁾ Правий Дніпровий берег був в руках повстання майже до самого Кієва; перевози захоплені і понищені.

30 мая с. с. Бардаченко з кількома тисячами своєвільників рушив на самий Київ. Се дуже затрівжило Поляків, бо як-би удало ся йому опанувати Київ і понищити тутешні перевози, — справді могло б перервати ся полученне лівобережного війська з правобережним. Хшонстовский післяв від себе до Кієва малий відділ

¹⁾ Реляція гетьм. Потоцкого з 30 VI — Разнояз. 61 с. 216.

війська, але він був за слабкий, щоб противстати козакам, тим більше, що з боку Киян „не було щирої помочи“. Залога мусіла замкнутися в замку, а козаки почали рубати і палити байдаки і пороми. Але наспіли на те несподівано хоругви Лаца і взявши козаків в два огні, збили їх і загнали на „острів під Чорторисю“. Слідом прийшов і Потоцкий, до котрого дали знати про сю небезпеку, і обсадив київську переправу своїм військом. Козаки пішли вниз Дніпром, Потоцкий став ладити ся за Дніпро. Ще скорше перейшов Дніпро Вишневецький, при кінці мая ст. ст., спішаючи до своїх лубенських маєностей ¹⁾.

Острянин, прочувши про похід Вишневецького, рішив спробувати знищити Ст. Потоцкого, не давши йому зійти ся з Вишневецьким. Він розпочав з Ст. Потоцким переговори, через його па холка, захопленого в дорозі; заявляв охоту закінчити повстання, коли Поляки привернуть переяславську, або хоч куруківську умову. Скидан прислав переказати, що готов передати ся до Поляків, коли йому заручать амнестію; те саме переказав і військовий писар Себестянович ²⁾. Потоцкий вважав се симптомом депресії від вилазки, котру вчинив перед тим, з 22 на 23 мая ст. ст. Але правдоподібнійше, що се козаки хотіли здурити Ляхів, задумуючи новий плян. Серед тих переговорів Острянин перевів військо з Лукомля на Сніпород, зіставивши в лукомськім таборі тільки частину війська для оборони. Нова позиція, котру він зайняв, між Яблуневим і Лубнями, лежала майже просто на захід від польського табору, на дорозі Вишневецького до Лубень. Одному з найвизначніших полковників, Секирявому, Острянин поручив зайти від заходу, захопити коней з польського табору, а потім засісти Лубні і відти вдарити на Поляків, щоб у два огні взяти їх з Острянином.

Сей складний плян одначе розліз ся, принісши тільки нові утрати козацькому війську. Насамперед Вишневецький наспів скорше, ніж його сподівали ся і вже 29 мая прийшов під Лубні. З ним було всього до трох тисяч війська різного роду. Осмілений такою значною підмогою, Потоцкий з Вишневецьким рушив під Сніпород і зачав зводити тут битву з Острянином, а далі притягнув армату і розпочав канонаду. Острянинове військо, що поклало ся на діверсію Секирявого, дуже було тим збентежене, і коли запала ніч, воно на швидку, покинувши тяжкий обоз, з самою арматою вернуло ся до лукомського табору. Поляки рішили йти за ним слідом, тільки що переправа через болотистий Сніпород робила великі труд-

¹⁾ Реляції гетьм. Потоцкого з Фастова 12/VI н. с. і з над. Лубеди 17/VI — ркп. 94 с. 599 і 601. ²⁾ Реляція полк. Потоцкого 2/VI н. с. ibid. с. 598.

ности: тому післали наперед частину кінноти наздогін, а самі зайняли ся переправою.

Тим часом Секирявий, не мігши нічого зробити коло польського табору за тим скорим приходом війська Вишневецького, покинув Лубні і пішов до Острянина на Сніпород, не знаючи нічого про його відступлення. От і наскочив на Поляків зовсім необачно і для такого старого і досвідченого вояка — конфузно. „Був то давній козак, свідомий моря, проводир бунтів; умів багато *зрад*¹⁾ і чарів — на повітрі, на стрільбу — ,але кому йде на погибель, і ворожка допоможе“, іронізує Окольський якимсь, видно таки українським прислів'ям. Він каже, що підійшовши під польський табор в ночі. Секирявий, аби розглянути ся, що то за військо, відійшов від свого полку, аби гук йому не перешкоджав, виліз на дуб і так розглядав ся; але в тім помітили його реєстрові козаки. вхопили й приставили до польського війська. На допитах розповів багато цікавого. Казав, що Острянин не думає довести сю війну до кінця — хоче утікати до Білгороду, і вже туди вислав жінку і він і иньша старшина — з під Лукомля він уже двічі тікав, але кожного разу козаки його здогоняли і потім під пильним доглядом тримали його й пньших. Оповідання не дивне; по торішній видачі Павлюка і ще новійшому факті — видачі Шутивльця, досить натурально було, що старшина оглядала ся зчасна на задні...

Військо Секирявого тим часом, зіставши ся без свого ватажка під носом у Поляків, кинуло ся рятувати ся, як можна. Поляки взяли ся їх ловити і здогоняти. Одна частина, коло тисячі козаків, сховала ся в пасіці і тут так добре укріпила ся, що польське військо добувало їх відти цілий день, але нічого не зробило і мусіло їх так покинути. Не так пощастило натомість иньшим: їх надібали Поляки під Яблуневим. Козаки, побачивши ворога, зробили собі засіку при болоті і як Поляки зачали на них натискати, відступили ще далі на болота. Поляки хвалили ся, що не випустили нікого — всіх повитягали з болота і голови постинали; се може й не так було вірно, але в кождім разі забава коштувала чимало і самому польському війську, бо багато їх при тім погинуло. „Поліг великий інженер і капітан кн. Домініка (Заславского), полягло чимало офіцерів і піхоти“²⁾. З другого боку, сі лови на козаків Секирявого, зайнявши цілий день польському війську (31/VI с. с.), поцсували його плян — іти за Острянином наздогін і погромити його.

¹⁾ Zgrad. ²⁾ Окольський с. 135, рел. Хшонстовского як вище. Окольський зовсім не представляє сю битву такою успішною як Хшонстовский.

Вислана наперед кіннота, надетівши на Острянина, наробила переполоху, але коли за нею не показалося більшого війська, Острянин прийняв її цілим військом так гаряче, що вона мусіла тікати чим дужче на Миргород і відти на Лубні до своїх. Та коли потім прийшла відомість про погром Секирявого і його сумну долю, се зараз захмарило настрої в козацьким таборі. Як оповідали язики, Острянин знову хотів вернути ся до давнішого плану — іти вгору Сулою на Ромен, за московську границу. Але „чернь“ не хотіла сього і настала на старшину, аби йти Сулою в долину, на Дніпро, ближе до Запорожа і до Скидана, що пробував в Чигринщині, роблячи порох для війська.

Спалили міст на Сулі, щоб утруднити перехід польському війську, і рушили табором вниз Сулою, під Жовнин. Одначе передовому польському польови удало ся захопити міст ще не знищеним, і польське військо переправило ся без клопоту і пішло за Острянином слідом. Козаки йшли скоро, день і ніч, і Поляки здогнали їх уже понизше Жовнина, недалеко від устя Сули, на світанню в неділю 3 (13) червня. Ударили на козацьке військо відразу, щоб не дати йому отаборити ся. Завязала ся горяча битва. Козаки не були приготовані до битви і раптовим натиском польській кінноті удало ся розірвати козацький табор. Влетіла в його середину, захопила кілька гармат козацьких (одначе мусіла їх кинути на місці і козаки забрали їх назад). В козацьким таборі, по словам Поляків, підняла ся паңіка: частина козаків кинула ся на болота, шукаючи там укриття. Острянин з кінним військом покинув табор „при однім бунчуку“ і перейшовши на правий бік Сули, пішов геть¹⁾. Згодом стрічаємо його в Слобідщині²⁾, куди, як зачуваємо, вибрав ся з самого початку повстання не сам тільки він оден, але багато й иньшої старшини і козаків, що вважали справу повстання не певною, або й безвиглядною. На сім пункті, правдоподобно, йшло ваганне і боротьба двох ріжних течій в повстанню, і тепер коли справа знов здавала ся такою не певною, Острянин з однодумцями таки рішучо покинули повстанне, щоб шукати свобіднішого і затишнішого життя за московським кордоном³⁾.

¹⁾ Окольскій с. 136, Хшонстовскій с. 611. ²⁾ Про се ще в ч. II с. 73.

³⁾ Костомаров шукав иньшого объяснення сьому відступленню Острянина: він здогадував ся, що в козацьким війську йшла боротьба між партією Гунї і партією Острянина (с. 167). Але бачимо, що сецесія Острянина стала ся в таких обставинах, коли зовсім не було часу і змоги для партійної боротьби. По друге, з польських звісток виходить, що й перед тим Острянин хотів кинути військо, але його не пускали. переголосовувалц, змушували вести війну далі,

Сецесія Остриянина не викликала в козацькій війську паніки. Провід взяли двоє старшин Кудра і Пешта ¹⁾. Зараз замкнули наново розірваний табор; захопили в середину і польські хоругви, що залетіли були в глибину табору, та взяли їх в кілька рук. Вишневецький, побачивши, в яку біду ті впали, почав штурмувати козацький табор, щоб визволити з нього своїх. Ударив раз і два, але козаки не уступались; аж за третім разом удало ся йому прорвати табор на стільки, щоб дати тим полоненим хоругвам відти вирвати ся. Вирвали ся, але з величезними утратами. Тріумфальний день польського війська закінчив ся сумом: „полягло так богато і товариства — рицарства — кварцяного і панського, що великий жаль не дає їх вчислити“, записує Окольський.

Ніч перервала битву. Козаки зайняли виступ, котрий творить тут Сула, своїм викрутом обливаючи його майже з усіх сторін. Стомлене військо взяло ся за лопати і всю ніч працювало над його укріпленням. З тої сторони, де не було ріки, висипано вал. Гетьманом вибрано знову Дмитра Тимошевича Гуню, героя торішнього відступлення від Кумейок. Приготовили ся до оборони. Завзято готовило ся також до дальшої боротьби і польське військо. Протів козацького ваду насипало свій вал, поробило шанці зовсім під самим козацьким табором. Другого дня (4/VI с. с.) розпочало канонаду; вона дуже докучала козакам, забиваючи людей і коней і серед літньої спеки творячи неможливе трупне повітря, яке навіть Полякам докучало, а що вже козакам. Козаки прислали парламентаріїв, „просили милосердя“ і переговорів. Поляки представляють се депресією, з котрої вивела козаків слідом одержана відомість про Скидана. Можливо одначе, що з самого початку се була тільки тактична штука з їх сторони, щоб перервати канонаду і краще урядити ся за той час.

Для переговорів вислано хорунжого браславського Дзика. Але зараз серед перших розмов, кажуть Поляки, прийшла до козаків відомість, що до них уже підходить з-за Дніпра Скидан, висланий перед тим з свіжими припасами і силами. Старшина вирікла ся переговорів і казала парламентаріям відіхати, вимовляючи ся тим, що нема з ким говорити: треба, щоб з польської сторони до переговорів стали якісь поважніші особи, а тепер нема ні одного сенатора, нема з ким трактувати. Далі ждали, щоб їм видано провідників льояльних реєстровців — Іляша, Захарія, Залеского, Ворону, Левка Канівського, вернено армату забрану під Кумейками,

та тримали на гетьманстві. Трудно звести се все до особистої боротьби за булаву між Остриянином і Гунею. ¹⁾ Реляція Хшонстовского — 94 с. 612.

а на старшинстві затверджено того, кого вони собі виберуть — тоді вони приступлять до дальших переговорів. Дзик став пригадувати їм, що вони ж самі просили милосердя і переговорів, а не Поляки, але козаки не дали йому говорити, закричали: „Дику, йди, щоб в тебе диковиння не було!“ Веліли їхати зараз, а як тільки він відіхав на оден сгрід з лука, почали стріляти. Потім вчинили зараз приступ до польського табору — правдоподібно на те, щоб відтягнути увагу польського війська від Скидана, з котрим мали зійти ся.

Одначе сей спосіб не удав ся. Польське начальство, повідомлене про Скидана, вислало проти нього реєстрових і частину польського війська і вони в жаркій битві відгромили Скидана і понищили його човни; самого Скидана тяжко пострілено і повезено назад до Чигрина. Кілька день пізнійше з триумфом приставлено його півживого гетьману Потоцкому на його приїзд. Скиданові люде одначе не розбігли ся: за кілька день то мабуть, таки вони прибили ся в кількох тисячах до козацького табору, коли той перекочував на устє Сули.

Власне се вразило гетьмача Потоцкого, коли він прибув в тих днях під козацький табір — ся невгасима енергія повстання, яка приганяла все нові й нові маси зрєвольтованого народу в ряди повстання, нагороджуючи всі страги.

„За ласкою божою і щастем королівським поводи́ло ся нашим добре кілька разів: багато разів сильно громили ту своєволю, табори їх міцно розривали, їх самих по кілька тисяч вирубали — але щож! як їх одного дня згине стільки, зараз другого-третього дня на те місце прибуває ще більше тої своєволі, що з усіх боків валом валить до них!“

Погром Скидана і зближенне Потоцкого підняло дух в польськїм таборі і з подвоєним завзяттєм напірали Поляки на козаків, щоб їх знищити. Гуня ж зі Скиданової історії набрав переконання про потребу перенести свій табір в безпосереднє сусідство Дніпра, щоб мати легше полученне з правим берегом і Дніпровою артерією. Серед неустанних приступів польських в ночі з 11 на 12 червня с. ст. змайстрував він якось міст на Сулі й рушив всім військом на низ, на устє Сули до Дніпра і зайняв позицію в двох милях низше від дотеперішньої, на т. зв. урочищу Старець, себто над старим Дніпровим річищем. Се було місце знане в козацькій традиції. Козаки оповідали потім Полякам, що на сім самім місці стояв козацький обоз, коли козаки воювали (в попереднім столітї) а черкаський старостою Вишневецьким, і в землі знаходили старо-

світську зброю¹⁾. Вал стояв з тих часів ще цілий. Місце було чудове. Від півночі боронили його болота і дуги, від полудня — „вільний Дніпро“. Позиція була настільки безпечна, що козаки тримали браму свого обоза відкритою. При тім була всяка вигода — було подостатком дерева, води і паші для коней на сусідніх низинах. Неприступність була така, що польській кінноті, яка становила головну силу їх війська, попросту не було тут що робити. Треба було піхоти, котрої було дуже мало; треба було саперів. Забезпечена природою козацька позиція була чудесно. А сам табор так зручно укріплено, що він викликав здивованне в інженерах. „Не один інженер дивувався праці і добрій інвенції грубого хлопа, дивлячи ся на розклад валів, шанців, батарей, заслон; як би коронне військо пройшло їх ями, перекопи і діри, зломивши грудьми дубові палі і частоколи, пройшло привалки і вали, то ще більшої відваги треба було-б на те, щоб здобути їх в середині“²⁾. Не диво, що в польських кругах під впливом сього утворило ся не-звичайно високе понятє про нового козацького провідника і взагалі козацьких вождів. Козаки звичайно все зле валять на свою старшину, а все добре признають війську, завважає Окольський; „але хто приглянеть ся тій старшині, мусить признати, що вибирають вони не аби кого — а особливо коли підіймають руку на свого пана. на його гетьманів і жовнірів“³⁾.

На ту ж хвилю як козаки стали на устю Сули, надтягнули Дніпром нові ватаги — Скиданові люде, як ми догадували ся, вступили до табору. Поляки, що слідом за Гунею наспіли під його нове таборище, не годні були тому перешкодити. Сили козаків скріпили ся на ново, і вони сміло вдарили на Поляків, коли ті зміцнені також новим полком гетьмана Потоцького, приступили під новий табор. Потоцький наспів саме під сю хвилю, коли військо польське приступило під нові козацькі позиції, і гірко пожалував, що не нагодив ся скорше, коли козаки ще стояли під Жовнином. „Неможливе місце!“ доносив він Конєцпольському, розглянувши ся в новій обстанові, по кількох днях, проведених в обосторонніх вилазках і битвах⁴⁾.

Проби переговорів теж не привели до нічого. Потоцький післяв універсали і особний лист до старшини: обіцяв їм помидування, коли піддадуть ся добровільно. Йому донесли, що сї листи викликали велике занепокоєнне в козацькім таборі. „Чернь вся крикнула, що хоче покорити ся і нарікала на старшого: „поки їх буде таким

¹⁾ Окольський с. 140. ²⁾ Ibid. с. 141. ³⁾ Ibid. с. 143.

⁴⁾ Ркп. Разнояз. 61 с. 216. пор. реляцію Потоцького в ркп. 94 с. 602.

голодом морити¹; але кінець кінцем взяла гору старшина²). Гуня прислав Потоцькому лист, де докоряв, хоч і в здержливих виразах, що милосердний тон листів Потоцького зовсім не відповідає його вчинкам. „Не можемо инакше розуміти“, писав він, — „тільки що ваша милость не для якоїсь згоди і порозуміння зволив зближити ся до війська Запорозького в ті плавні з усім військом своїм, а мабуть хочачи нас винищити до останнього, розпустив чати свої, що знушають ся над невинною християнською кровю гірше ніж вороги хреста. Нехай би вже воювали з нами, військом Запорозьким, що своїм житем жертвуємо і віддаємо на волю божу наші криваві заслуги і ту невинно проливану кров нашу, — а дали спокій невинним, бідним, поневоленим людям, котрих голос і кров невинна накликає до пімсти Бога і нас до неї побуджує“. Козаки, заявляв Гуня, готові краще наложити головами, ніж прийняти якийсь небудь такий трактат, як під Кумейками. Вони полишають Потоцькому до вибору — згоду під умовою заховання старих прав, або — війну, війну правдиву, „бо нас так дурно трудно взяти“. І просив скорої відповіді³).

Потоцький відповів, що старі вільности скасовані соймовою ухвалою і про них нема що зводити мову. Козаки на се повторяли своє — що хочуть мати старі права. В сих переговорах пройшло щось коло двох тижнів. По сім малім відпочинку Потоцький останнього дня червня ст. ст. розпочав знову канонаду і дрібні підїзди. Гуня на другий день знову прислав лист, просячи старих прав і т. и. Потоцький, щоб зняти з себе одвічальність, післав йому текст соймової постанови. Гуня зібрав раду, по середині казав постелити сіна, на нім посадив коло себе польських послів, приймав хлібом, вареною рибою і горілкою — пив на здорове гетьмана і рицарства польського. Але коли потім прочитано конституцію, козаки заявили своє невдоволеннє, почав ся великий рух між ними, і Гуня попросив полишити їм се ще під розвагу, обіцяючи дати відповідь, коли порозуміють ся між собою⁴).

Поляки підозрівали, здасть ся справедливо, що Гуня тими переговорами пильнував можливо протягнути час, щоб стомити польське військо і змусити до лекших умов порозуміння. Польське військо дійсно не було в користних обставинах. Давала себе дуже відчувати недостача поживи; багато похорувало, знемогло ся. „Межи чужоземськими компаніями“, писав гетьм Потоцький, „ледви половина зістала ся здорових — одних зарубали в тих кількох битвах,

¹) Ркп. 61 с. 216. ²) Окольский с. 151—2. ³) Ibid. с. 152—3.

иньші ранені — в обові, тим знову дуже докучила невпинна праця, а ще більше — голод безмірний! Все військо нужденне, більша частина товариства вже три, або чотири тижні не їдять хліба. Нечувана річ, аби жито на Задніпровю коштувало по тридцять і кілька золотих — і ще щоб тільки дістати! І на новий мала надія. Вже кілька літ не було урожаю в тих сторонах, а тепер і поготів-же вигоріло. Навіть тут в низині коло Дніпра не мали паші коням і багато зістало ся без коней¹⁾. Панські полки, провівши вже цілий місяць в обові без значнішого результату, почали далі росходити ся від Потоцкого з огляду на сі недостатки.

Потоцкий брав ся на всякі способи, щоб змусити козаків до капітуляції. Старав ся перервати довіз припасу з правого берегу. Роспустив свої чати і велів нищити сусідні околиці, палити села — як на то скаржив ся Гуня; сподівав ся, що козаки, дивлючи ся на ті огні пожеж наоколо, стануть податливійші. Та козаки скаржились і нарікали, але не піддавались. Сказав поставити високу редуту з дубових паль, набиту землею, і на ній умістивши гармати, протягом десяти днів обстрілював середину козацького табору день і ніч, не вважаючи на всякі прошення і пропозиції переговорів. Чинив також атаки на козаків, і дрібні підізди насилавав, щоб змушувати козацьке військо до стрілянини — аби скорше пороху і всякого припасу у них забракло. Козаки терпіли від того всього справді; не ставадо довозу, бракувало борошна і припасу; прикро було бачити, що Поляки перехоплюють транспорти і ватаги війська, що йшли до козаків; докучала й стрільба. Але тримали ся далі.

На атаки відповідали сміливими вилазками. В одній з них Гуня був в великій небезпеці; Потоцкий велів стріляти з гармат до знаків, що носили при ній, і пуля вцілила бунчужного; але Гуня вхопив бунчук і сам поніс його. А на сей салют велів відповісти потім салютом на знаки гетьмана Потоцкого.

Пробували нічною вилазкою знищити ту прикру редуту, і од-ного разу за помічю звичайних своїх фортелів: удаючи з себе реєстрових, стріляючи ніби в свій бік і т. ин., їм удало ся пройти на сю редуту на сам верх. Але зачувши гук, польські вартові спошили військо, і козаки мусіли тікати.

Серед сих воєнних операцій, що зайняли кілька тижнів, Гуня не переставав переговорювати з Потоцким. Прийняти соймову ординацію він ніяк не згоджував ся. В листі писанім 15/VII (н. с.) добиваєть ся він привернення куруківських порядків з їх пере-

¹⁾ Ркп. Разнояз. 61 с. 216.

яславськими доповненнями, надання клейнотів, забезпечення повної амністії; пригадує і про „заспокоєння релігії нашої грецької“, про що вже давно не було згадки в тих козацьких переговорах. З докором згадує про торішні репресії — „щоб нам по теперішній згоді не попасти під таку зраду і такі мордерства як по Боровиці дізнали — хоч самі при тім не були, але чули і багато голов невинних товаришів наших встали на колах навколо всіх міст українних“¹⁾.

В иньшій листі, без дня, він висловлює жаль з причини проливання крові невинних душ (українських очевидно), радить не вірити реєстровикам і не ставити тяжких умов повстанцям, а військо заховати при давніх правах. Третій, датований у Окозького 2 серпнем, повторює о незмінне рішення козаків тримати ся куруківської ординації — „вже то ми всі, старші й менші постановили: нічого більше понад куруківську комісію не витягаємо, ані теж призволяти не призволяємо“. Але zarazом відкриває новий вихід: Гуня просить заховати козацьке військо при куруківських постановах тільки до найближшого сойму, поки вернуть ся послі, котрих воно пішло до короля. А тоді, довідавши ся самі про королівську волю, вони приймуть її вповні: „не тільки комісара, але й хлопця його приймемо і признавати будемо, а волі королівській перечити ні трохи не будемо“. І на закінченне благання — не мордувати їх більше²⁾.

Не знати, як розуміти отсю формулу розв'язання конфлікту, подану в останнім листі і пізнійше дійсно прийняту за підставу порозуміння. При звичній традиції козацькій — віддавати всякі суперечні справи на особистий розсуд монарха, Гуня з старшиною міг покладати на те, що козаки приймуть таку формулу. Чи сам він рахував на можливість якоїсь полекші від короля, або на те, що заховавши status quo принаймні на якийсь час, потім можна буде знайти способи і до дальшого його заховання, — се тяжше сказати. Потоцький одначе такої пропозиції не прийняв, і другого дня (4/VIII) припустив великий штурм до козацького табору. Стала ся велика битва, де дуже велику охоту показували реєстрові, а повстанці дивували Поляків різними штуками, удаючи з себе реєстровців, і так вганяючи зг між вороже військо. Окозький поясняє, що ся битва була вчинена, аби козакам не дати вийти на зустріч помічному полкови і транспортам, що йшли до них під проводом полковника Филоненка. Можливо крім того, що Потоцький хотів використати помічні свої полки, поки ще не розійшли ся.

¹⁾ Ркп. Разнояз. 61 с. 219, лист з 15, VIII. ²⁾ Окозький с. 159 і 163.

Козаки багато покладали на горячо сподівану поміч, яку мав їм привести Филоненко. Поляки, довідавши ся про се, робили всякі заходи, щоб не дати їй прийти в табор Гуні. Від сього, очевидно, залежала дальша доля кампанії: така чи иньша доля Филоненкових транспортів мала рішучо перехилити шанси в ту або сю сторону. І козакам і Полякам рівно тяжко було тягнути далі облогу. Якби козаки дістали припаси і поміч, Потоцкому не було що робити на Старці; без них — козакам далі не було як тримати ся.

Тому діставши відомість, що Филоненко має прийти 27/VII с. е. Дніпром човнами, де містять ся дві тисячі оружного люда, вийшли против нього реестровці, Лащ з своїм полком та відділ війська гетьманського і прийняли його гарматною і рушничною стрільбою, коли він наблизив ся. Ся засідка богато урвала Филоненку — „богато потратив, поживу россыпав, порохів немало надвередив“. „Вислизнув“ одначе, хоч і з великими утратами, і закрутами Дніпровими, під охороною болот і островів о півночі підійшов під табор козацький.

Тоді військо Гуні одною частиною, вчинивши підізд, поставило ся забавити Поляків, щоб вони не перешкодили Филоненку пройти в табор, друга частина вийшла йому на зустріч, щоб охоронити транспорти. Пустили ся на різні „стратегіми“ свої, описані Окольским: умисно полишили браму без сторожі, щоб завбити Поляків в середину табору; положили ся „мостом“ попід окопами і так стріляли в Поляків — „так що приходило ся їх або шаблею рубати, або кінями топтати“. Але Поляки приложили також всі старання, щоб не допустити Филоненкових транспортів, і се їм в значній мірі удало ся: Филоненко прорвав ся в табор всього тільки з кількома сотнями і привіз з собою живности лише маленьку частину, ледви на яких небудь два дні.

Сграшено се збентежило козаків. Гнів їх звернув ся на неповинного Филоненка; „з великим трудом пробивши ся, принісши хліба з правдивим пожертвованем життя, не дістав і доброго слова, а тільки лайку, кий і вязницю“, жалкує над ним Окольский. Обжаловували його в зрадї, „скарари явно комишиною і данцюх на шию йому наложили“. І стративши по сім енергію і охоту до дальшої війни, ухвалили мирити ся з Поляками. Післали до Потоцкого, просячи, щоб прислав їм своїх відпоручників на раду для переговорів. Але тепер і Потоцкий змінив тон, почуваючи зміну в їх настрою. „Victor dat leges“, побідник диктує свою волю, відповів він козацьким післанцям — коли хочуть милосердія, нехай значніші козаки прийдуть самі до нього. Дуже се не сподобало ся козакам, але кінець кінцем вислали вони своїх стар-

шин — Романа Пешту й інших¹⁾. Гуня з цього моменту перестає зовсім фігурувати (практика звичайна при воєнних капітуляціях козацьких). Не знати, чи виїхав він з табору, щоб не було спокуси Полякам жадати його видачі, чи справа загальної амністії була мовчки порішена, тільки справа його видачі не порушувала ся ні разу ні тепер, ні потім²⁾

Коли козацькі послы поїхали до Потоцького, тут стала ся пригода, яка зробила дуже приємне вражіння на Поляків, — певпо й на самого Потоцького: Пешта, входячи в гетьманський намет, упав непритомний і ледво його очутили. Прийшовши до себе, „лагідною мовою“ просив милосердя у Потоцького. Умови ставив ніби ті самі: аби соймова конституція про козаків була змінена, або принаймні не прикладала ся до них, поки би козацькі послы не вернули ся від короля, з рішенням в сій справі. Але судячи по тому, як се жаданне привернення старих прав, себто скасування конституції 1638 р. поволі сходило на ніщо, можна думати, що й тут воно ставило ся вже більше про око. Потоцький, бажаючи як найскорше скінчити війну, не протививсь тому другому жаданню — відложення справи до королівського рішення, будши зовсім певним, що король иньшого рішення проти соймової конституції однаково не дасть. Зажадав тільки, що перше ніж вийти з свого обложеного табору, козаки видали армату і зложили присягу на ту умову.

Кінець кінцем рішено було, що реєстрові і повстанці дадуть одні одним згоду і пробачення і 9 вересня н. ст. спільно вчинять в Корсуні раду, на якій виплчуть до короля своїх послів з петицією, а тим часом, поки король дасть свою резолюцію, військо козацьке буде зіставати ся під безпосередньою властю самого гетьмана Потоцького і визначених ним полковників. Зараз потім реєстрове військо через своїх делегатів: Саву Івановича, Каленика Прокоповича і Михайла Мануйловича³⁾ зложило присягу обіцяючи не воювати і не кривдити „товаришів реєстрових, що були обложені на Старці“, а іменем „війська обложеного на Старці“ таку-ж при-

¹⁾ У Окольного імена тил иньших старшин пропущені (лишене порожнє місце); мабуть були се Ів. Боярин і Василь Сакун, що присягали потім разом з Пештою.

²⁾ Костомаров здогадував ся, що він з Филоненком утік тоді з табору і подав ся в Московщину (I с. 176). Але з листа Конєцпольского з 19 IX 1639 знаємо, що Гуня тільки тоді пішов за границю і то przez wszelkiej przyczynę — ркп. 94 с. 705.

³⁾ Се імя попсоване на різних місцях, правдиву форму маємо в вид. 1638 р., в акті Масловаським: Мухайло Мануйлович.

сягу зложили полковники Р. Пешта, Іван Боярин і Василій Сакун, обіцяючи при тім піддати ся волі королівській і відправити від себе нерестрових. Потім і „своєвольна чернь“ зложила присягу на подану їй „роту“, обіцяючи послух тимчасовій старшині і будучому комісару, коли на те буде воля королівська. Доложила одначе до того свої дезідераги — „обіцяючи то собі від королівської ласки, що ми вістанемо ся при давніх вільностях війська Запорозького, і вдови, які вістали ся по старинних козаках, не будуть нести ніякої тяготи. Просимо ще при тім яснов. п. гетьмана, аби він з свого боку причинив ся за терехтемирівськими чернцями, аби їх полишено при давніх володіннях, і ввелів вернути монастирський скарб, що тепер у Іляша. Просимо покійно не забороняти ходити в річки на рибу і в степ на звіря — тільки не на море і не на своєволю, за дозволенням старших“¹⁾...

Сим скінчила ся, дня 28/VII с. с. облога і кампанія. Другого дня вже воснні відносини були забуті, козаки приходили до польського обозу, Поляки до козацьких окопів, оглядаючи їх „фортелі, оборони, засідки і уходи“. Знавці висловляли своє переконання, що сї козацькі окопи не могли бути здобуті ніяким приступом, тільки бльокадою; такої гадки був і Потоцький.

Висловляли здивовання для козацької працевитости і витривалости і т. д.

На другий день військо коронне рушило на визначені йому становища. Потоцький поїхав в свою ніжинську державу. Військо козацьке мало відставити армату до Канева, під нагляд тимчасових полковників визначених Потоцьким, і ровійти ся.

Тимчасовими полковниками були настановлені: Левко Іванович Бубнівський, Роман Пешта, Каленик Нрокопович, Михайло Мануйлович²⁾, Василь Сакун, Іван Боярин — по половині з рестровців вірних і повстанців.

Капітуляція козаків на Старці не заспокоїла відразу України. Але Потоцький з своїм військом стояв далі над душею і пильно слідячи за всякими симптомами „своєволі“, заздалегідь пильнував їй запобігти і пригасити. Не було се одначе й тяжко, коли величезна більшість козаччини по двох невдалих кампаніях зовсім стратила всяку охоту до дальшої боротьби. З другого боку Потоцький сим разом, здасть ся, стримував ся від кривавих репресій. Може переконав ся з торішнього досвіду, що вони замість „заспокобня“

¹⁾ Окольский 176—8; останній лист контрастнував писар Мартин Ненанський. ²⁾ В вид. 1638 р.: Manułowicz

будать тільки нове розд্বаженне серед народу, і тому вживав більш адержливих способів.

Скоро по капітуляції 16 (26) серпня бувши в Києві, він одержав звістку, що серед реєстрової козаччини починаєт ся знову якийсь рух — армати не відставляють, раду якусь підозрену в Чигрині зложили. Потоцький тоді вислав свого чоловіка до Чигрина, поручивши переказати полковникам, що здогадуючи ся причини замішки з арматою в недостатчі коней, видав він універсал до Черкас і Медведівки, аби дали підводи під армату, „аби не росходило ся якихось поголосок що до вірности, статечности і чесноти їх і не родило ся яких небудь підозрінь через те поведженне і проводіканне“. Для скликання ради також знаходив прихильне поясненне, що мабуть козаки хотіли вибрати послів до короля, і з свого боку обіцяв просити за них короля, аби показав їм усяку ласку. На решті остерігав їх, аби не допускали до козацтва людей з маєностей приватних, бо ординація допускає козаків тільки в королівщинах.

На се посольство старшина відповіла також в таким згідливій тоні, що армату вже вислали, з виїмком двох більших гармат, як ще зістали ся в Чигрині за недостатчею коней; раду мовляв збірари, щоб обміркувати, де визначити раду загальну, і визначили її на 9/IX н. с. в Києві. При тім заносили різні прошевнія до гетьмана в справі всяких кривд і утисків козаччини.

З відповіді, даної Потоцьким на сі прошенія, довідуємо ся, що розрухи йшли далі в Роменщині¹⁾. Вони почали ся під час козацької війни, і тоді люде Ад. Кавановського, до котрого належала Роменщина, „їх громили, а декотрих мабуть і покарали смертю“. По капітуляції козацькій пішли там знову розрухи, погромлено фільварок, забрано запаси, а коли прийшла туди вислана на лежі нілецька піхота, сі своєвільники заложили собі табор під Сулою і боронили ся від них. Потоцький радив козакам не брати їх в оборону і взагалі не приймати до реєстру Роменців, а при тім розвинув дуже цікаву теорію козацького аристократизму в дусі нової соймової ординації.

„Маєте то в своїй памяти“, писав він, як самі є на попередніх пописах того допевняли ся, аьв якого з Роменців не брати в реєстр в тої причини, що козаками мають бути тільки люде, котрі ближші до Дніпра, аби була вигода потребам річипесподитої і службі королівській: як неприятель хреста св. нападе, то поки б з Ромна прийшла якась поміч, то тут иньший

¹⁾ У виданню Окольського хибно Кумно, kumeńska.

і зогнив би. Отже вони несправедливо добивають ся того, і вам не випадає брати їх під свої крила. Бо як в наших шляхецькій стані до вільности і прерогатив шляхетських доходить тільки той, хто їх і кровю своєю обіде і майном своїм служить довго королеви і отчині, так і ви подумайте, чи то справедлива і відповідна річ, аби ви припускали яких небудь пастухів до стану свого і вільностей лицарських, котрі предки ваші і ви самі житем своїм здобували? Вони-ж то вас і до неласки короля і річи-посполитої приводять так часто. Збереть ся кількадесять або кількасот гудлятив, пограбують або пошарпають де небудь, то не йде поголоска, що то вчинили хлопи, — але козаки. А ви потім до них мішаєте ся і з того мусить серце королівське ятрити ся на вас. Сеж бо й перший обовязок вашої присяги, що ви не будете уймати ся за тими, котрих від себе відправили і котрі всі козаками ніяк не можуть бути, а хоч би й могли, то не тою дорогою мають того доходити, аби добути ласку королівську і зрівняти ся з вами в вільностях; тільки мають іти тими дорогами, котрими йшли предки ваші, вислужуючи то собі кровю і майном своїм у короля і річи-посполитої. Тому-ж і в' тих містах по-над Дніпром більші поробили ся полки, і нехай уже до них Роменці не мішали ся б¹⁾.

Загальна рада справді відбула ся в Київі, 9 н. с. вересня, в присутности гетьмана Потоцького, як він того собі бажав — „для більшої поваги і оздоби“. Але саме через сю присутність і участь гетьмана, мусіла вона набрати дуже офіціального характеру. Та й старшина за сей час, правдоподібно, встигла перекопати ся до решти в безвиглядности всяких мрій — коли хто ще які мав — що ніби можна ще щось змінити якимись депутаціями до короля. Саме місце в Київі було очевидно вибрано з такою гадкою, щоб наради набрали як найбільше офіціозного характера, і склад ради, здаєть ся, був дібраний умисно: Потоцький просив старшину перебувати до Київа, взявши по кількадесять чоловіка з полку — на вибір значить.

Отже на раді вибрано депутацію до короля і уложено для неї інструкцію; вислано на заставу, щоб не пускати людей на Запороже, одного з старшин, Андрія Муху з вибраними з полків козаками; армату порішено поставити в Каневі і коло неї не тримати нікого крім пушкарів і гармашів, чоловіка з двадцять, не більш, а иньшим розійти ся по домах. Тому що прийшла вість про якісь своєвільні купи коло Гадяча, рішено післати туди полковника Ів. Боярина з вибраними козаками: провідників скарати смертю,

¹⁾ Окольский с. 183—5.

а иншим наказати розійти ся. З огляду що між вірними ресетровцями і бувшими повстанцями ще помітне було дальше ворогованне і недовіре, на далі введено пильнувати справедливости однаково для всіх; заборонено під карою смерти робити якісь докори, козакам з одного полку сказано не переходити до другого полковника і не удавати ся до суду чужого полковника (се очевидно виникало з того, що в одних полках були полковниками вірні, в иньших повстанці. і кожний тягнув до свого).

Депутатами до короля вибрано Романа Цоловця, Богдана Хмельницького, Івана Боярина й Івана Волченка. Вони мали доручити королеви лист від козацького війська, де козаки вірні і бувші повстанці засвідчали свою покору, вірність і повний послух на будче всьому, що король поведить і річ-исполита ухвалить чи вже ухвалила.

Сим листом — продиктованим чи проредактованим мабуть самим гетьм. Потоцким, властиво зводили ся на ніщо попередні пляни — добивати ся зміни ординації 1638 р в напрямі привернення давніх вільностей. Ми бачили, як се домагання старих прав, що було провідною ідеєю повстання, поволі слабало в переговорах з Потоцким, мабуть зустрівши ся з твердим non possumus його і иньших представників правительства. Воно поночляло ся все в слабших формах, немов на те тільки, щоб укрити калітуляцію і відреченне від свого домагання перед публикою — перед ширшою масою козацькою. Жаданне привернення прав заступлено застереженням права петиції до короля і відложеннем до його рішення переведення нових порядків — бо перед очами козацького війська, всіх отсих тисяч своєвільних, всеї козацької маси, дійсно треба було зіставити бодай щось, вказати якусь надію. Треба було показувати її, бодай поки розійдуть ся сі своєвільні купи. А коли тих своєвільних куп не стало, місяць пізнійше, при укладанню тої застереженої петиції до короля вже навіть нема мови про домагання старих прав і скасування соймової ординації. Козаччина обіцяє абсолютний послух вже виданим соймовим постановам і будучим. Жаданне давніх вільностей заміняєт ся в прошенне про захованне ґрунтів і володінь козацьких:

„Унижено упадати до ніг й. кор. мил. будуть послы наші“ — читаємо в інструкції для депутації — „аби ми [були полишені] при вільностях наших, себто при ґрунтах і достатках наших — не включаючи до того давніх вільностей і старшинства, які давнійше бували у нас, а тепер волею короля і річи посполитої надані і споряджені иньші — щоб комісар був і иньші началь-

ники, котрих ми з руки королівської собі бажаємо і обов'язуємо ся їм послужність віддавати“.

Військо козацьке таким чином вповні приймало ординацію 1638 р. і навіть „прагнуло“ визначення нового начальства, іменованого, замість старого виборного. Просило заховання маєтків і скасування кадуків — надань стороннім людям різних маєтків козаків замішаних в повстаннє; привернення Терехтемирова відданого Лашеві; відновлення платні війську; заховання при козацьких правах вдов по тих козаках, „що погинули при вождях коронних на службі королеви і річи-посполитій“. Все посольство до короля таким чином затрачувало своє первісне значіння і призначення, ставало актом лояльності, „субмісії“, а не способом до виборення кращих умов і давніх вільностей.

Правдоподібно, гетьман Потоцкий встиг таки витолкувати старшині, що всяке домагання скасування соймової конституції буде не тільки даремне — бо своєю властю король її скасувати не може, але й шкідливе — бо зробить неприємне вражіння в правительствених кругах, що ждуть від козацького війська тільки покори і кааятя по всіх содіяних гріхах. І рада зібрана під його впливами і наглядом, очевидно, покійрно чинила його волю і послала королеви депутацію не на те, аби добивати ся скасування соймової ухвали, а щоб заявити свою покору і навіть — просити сповнення соймових ухвал.

Подробиць з подорожі сеї депутації не знаємо. Королівської відповіді не маємо, — але судячи з пізнійших згадок, вона не містила в собі нічого замітного. Король обіцяв свою ласку козакам, коли будуть вірно служити, а сповнення їх прошень відкладав до будучого сойму¹⁾. На те щоб увести в жите соймові постанови, визначені були комісари. Комісія мала бути переведена в перших днях грудня на урочищу Маслів Став над Расавою (де теп. село Маслівка, при великим ставі, що й тепер стоїть).

З визначених королем до комісії визначнійших осіб крім гетьмана Потоцкого ставив ся тільки камінецький каштелян Миколай Гербурт, а поза тим різна воєнна братія, від коронного стражника Лаша почавши. З ним Потоцкий зіхав ся в Білій Церкві і вліхав до козацького війська, зібраного на Масловім Ставі під началом Станіслава Потоцкого, брата гетьманового, котрому гетьман перед тим був передав зверхню власть над військом козацьким. Приставши в півтори милі від Маслового Ставу в с. Микитинцях, гетьм. По-

¹⁾ Див. особливо лист комісара козацького з 14/IX. 1639 — ркп. 94 с. 699.

тоцкий для більшої поваги казав козацькому війську прибути до себе, і воно послухно ставило ся під проводом Стан. Потоцкого. Потім на його команду спішивши ся, зійшло ся на раду. „Зробили се так охочо, що з такої одміни серце мусіло рости“, з вдоволенням зазначає Потоцкий в своїй реляції до Конєцпольского, з котрої беремо опись сеї комісії¹⁾.

По вступній промові Потоцкого, вислуханій з великою увагою, наступила церемонія віддавання армати, поставленої серед ради, і клейнотів. Тяжко зітхали козаки, коли корогви козацькі, булави й иньші знаки військові складали ся до ніг комісарів. По сій церемонії Потоцкий з комісарами заповів іменованне комісара і полковників. Коли козаки згідно і одностайно заявили, що їх приймають, проголошено комісаром Петра Коморовского, передано йому королівський привилей на сей уряд і зараз потім військо вложило присягу на послухність. Потім подібним же чином іменовано полковників. Черкаським полковником визначено ротмістра Яна Їжицкого, переяславським Станіслава Олдаковского, „товариша“ одної з хоругв; канівським Амброжія Секежиньского, якогось Лащєвого повірника — Потоцкий одначе ручив перед Конєцпольским, що він буде порядно справуватись. Корсунським полковником став Кирик Чиж, очевидно Русин, „чоловік рицарський і статечний, з котрого козаки були дуже вдоволені“, як вірити Потоцкому — подібне він одначе каже й про багатьох иньших. На білоцерківське полковництво постановлено Станіслава Калєнского, бо за нього „іменем п. воєводи (мб. київського) просив оден з комісарів, київський підстолій, Бжозовский“. Чигринське дано Янови Закжевскому. З виїмком Їжицкого все се були жовніри коронних військ, Поляки коли не родом, то всім своїм складом, „шляхта родовита, в справах рицарських досвідчена“. По своїм іменованню вони вложили присягу.

Потім визначено на низші уряди — вже козаків²⁾. Осавулами військовими іменовано найбільш випробованих і заслужених реєстровиків — Левка Бубнівського й Іляша Караїмовича, й їм визначено по 600 вол. річної платні. Осавулами полковими, з платнею по 250 вол., стали: в Черкаським Калєник Прокопович, в Переяславським Левко³⁾ Мокієвський, в Канівським Яков Андрієвич, в Корсунським Іван Нєстерєнко Бут⁴⁾, в Білоцерківським Мойсей

¹⁾ Ркп. 94 с. 648.

²⁾ До означення імен часто попсованих, окрім першого вид. Окольского. уживаю текст ркп. 94, її варіанти значу: ркп. ³⁾ Ркп. Lesko.

⁴⁾ Ок. і ркп. Buto. Butho.

Коробченко, в Чигринським Роман Пешта ¹⁾. Сотниками настановлені (по десять в кождім полку): в Черкаським Григорий Себастьянович, Ячук Савич, Мартин Грицькович ²⁾, Онисько Заяць, Богуш Барабаш, Прокіп Ляшенко, Данило Городчяня, Мойсей Опара, Богдан Топига, Себастьян Богуславський. В Переяславським Михайло Ворона, Фесько Лютай, Грицько Ворона, Михайло Залеський. Захар Яготинський, Дмитро Перехриста, Михайло Каша, Северин Мокієвський. Мисько Пашкович. Остап Лисовець. В Канівським: Іван Іванович Боярин, Андрій Лагода, Лукаш Криштофович, Петро Маркович, Матвій Козаченко. Данило Дробищенко, Андрій Гунька, Ілько Бут, Яцко Костенко, Федір Дукаренко ³⁾. В Корсунським: Михайло Мануйлович, Максим Нестеренко, Павел Гайдученко. Іван Ющенко, Андрушко Балакленко, Микола Вояновський ⁴⁾, Яцко Якубенко. Сасько Димидович, Богдан Щигловський, Мисько Іваньченко ⁵⁾. В Білоцерківським: Яцко Кліша. Яциня Лютеренко, Яцко Свещенко, Сахно Куниченко, Данило Гича. Стефан Шевченко, Савка Москаленко, Матяш Половський, Гаврило Хроленко, Тишко Кліша. В Чигринським: Богдан Хмельницький, Федір Якубович, Дорощ Куцкович, Павло Смитка, Стефан Якимович, Василь Мацкович, Грицько Нужний, Андрій Муха, Федір Якубович Вешняк, Семен Василенко. Сотникам визначено по 200 зол. платні. Нарешті настановлено також отаманів сотенних („поручники, їх назвиском ватамани, аби при кождім сотнику були“) — по одному в сотні, з платою по 60 зол. ⁶⁾.

¹⁾ Тут і далі при сотниках і отаманах протокол уживає слова *obgali* *obgali*, але їх не можна розуміти в значінню вибору самими козаками, „вбирали“ їх комісари — так само як *obgali* перед тим полковників. Погляд, що низших урядників по ординації 1638 р. вбирали собі самі козаки (напр. у Кубалі Jerzy Ossoliński II с. 134), безсумнівне хибний.

²⁾ Ркп. Hrehorowic. ³⁾ Ркп. Budarenko. ⁴⁾ Ркп. Woiadowski. ⁵⁾ Iwatechenko.

⁶⁾ Наводжу й їх імена: в Черкаським полку Гаврило Ханус, Андрій Лякота (ркп. Lahuta), Дмитро Трохимович, Ференс Золотоносський, Мисько Петровський (ркп. Petrovic), Гринєць Шугач, Семен Pulwika (ркп. Sulwika), Оліхвір Дзьоболда, Ясько Перехриста, Іван Лобаченко. В Переяславським: Іван Гладкий, Михайло Болдко, Іван Зборовський, Яцко Куляниця (ркп. Kuialica), Льонєвський, Мисько Бут Хорунжий, Михайло Яненко. Гаврило Кулащенко (ркп. Kaluzhenko), Невгад з Бережани. В Канівським: Грицько Щербиненко, Тарас Онуфрієвич, Гаврило Грудина, Яцко Борисенко, Олексій Гриськович, Харлам Грушович, Харлам Грушович, Андрій Станкевич, Ігнат Тичина, Матвій Глуд, Борис Онощенко. В Корсунським: Лесько Ганчевич, Семен Москаль, Процик Униченко, Яцко Голубицький, Нестор Костенко, Яхно Старий Лівнський (ркп. Liszanski), Михайло Скиба, Фесько Врасуленко, Федір Жолудь, Кузьма Череваненко. В Білоцерківським: Мисько Голедуха, Грицько Куриленко, Данило Писаренко, Іван Селивон, Стецько Грушенко, Іван Голенник, Харько Нераденко, Васько Путив-

Як бачимо, на сі низші уряди визначено в переважній більшості самих козаків-Українців, не шляхетських родів, хоч шляхетські елементи в козащині були все ще досить значні і при охоті можна було набрати з них всю низшу старшину. Але сього, мабуть, умисно не хотіли робити, щоб бодай такими низшими урядами нагородити льояльних.

Інших справ козацького устрою і побуту комісари майже не зачепили. Справу усталення козацьких мастностей і означення їх границь — незвичайно складну і тяжку, яка вимагала кількालітньої роботи, відложено з приводу невідповідної пори, тому що сніг покривав границі і т. ин. Справу Терехтемирова, на котрий випросив собі королівський привилей стражник Лащ, відложено теж, а квартиру комісара і армати визначено тим часом в Корсуні.

В списанім протоколі комісії насамперед згадано в різних виразах про попередні бунти козацькі і понесені за них нещастя і кари — як „одні полягли під шаблю рицарства війська й. кор. мил., иньші під мечем справедливим (катівським), декотрі на палях зради свої повтикали“ — нарешті „на устю Старця обложені і згододнілі, а до того ще в великій часті трупом положені, мусіли відступити своїх злих гоніїв“.

„Заднім числом“ представлено справу так, що вже при капітуляції над Старцем військо козацьке присягло прийняти „уставу соймову“, і констатовано повний послух і покору, з котрою воно „армату й иньші знаки свої военні положило під ноги“ комісії і прийняло уставу й визначену на її основі старшину.

Тепер се була правда; покора була!

лець. Іван Кривда, Васько Блябля. В Чигринськiм: Онисько Бут, Костян Занькович, Васько Гайдук, Коврад Бурлюй, Михайло (рпк. Микола) Потерацький, Трохим Боровицький, Бужан Казарченко, Яцко (рпк. Харько) Тирovenко, Стасько Медведівський Старий Іванищовський.

Примітки.

I. Література церковних і національних відносин другої четвєртини XVII в. Друга четвєртина XVII в. — се епоха Петра Могили, центральної фігури в тодішних церковних і культурних відносинах України, і праці присвяченій йому повинно бути дане перше місце в огляді літератури церковних і так тісно звязаних з ними національних відносин сього часу. Се звісна робота київського професора С. Голубєва: Київський митрополить Петръ Могила и его сподвижники, т. I 1883, т. II 1898; кожидь том приблизно на половину складається з тексту розвідки і з збірки матеріалів, переважно дуже цінних, тільки не дуже старанно виданих¹⁾. Поставивши своїм завданням представити жите і діяльність Могили на широкім тлі церковних, по части й політичних відносин, автор, довівши до кінця сю працю, дав би був дуже цінний образ сучасних церковних і національних обставин, — хоч в оцінці їх він стоить часом на досить тіснім церковнім становищі. Але праця лишаєть ся не докінченою.

Події, обняті першою половиною її — до безкоролівя 1632 р., новійшими часами знайшли нове обробленне в студії ширше поставленій і документальнійше обґрунтованій — звістній уже нам роботі петербурбурського професора П. Жуковича: »Сеймовая борьба православного западно-русского дворянства«, що своїм завданням з самого початку поставила освітленне сучасної релігійної боротьби на загальнім тлі політичних відносин річи-посполитої. Пятий і шестий випуски (1910 і 1912 р.), котрими закінчилась отся цінна праця, містять отї статті, друковані в часописи »Христiанское Чтеніе« в 1909—1912 рр.: Казакцій разгромъ и куруковскій договоръ 1625 г.; Первый польскій сеймъ послъ куруковскаго разгрома казаковъ; Кобринскій соборъ и торунскій сеймъ 1626 г.; Варшавскій сеймъ 1627 г. и его значеніе въ исторіи борьбы православныхъ съ уніей; Варшавскій сеймъ 1628 г. и крушеніе уніональныхъ плановъ Мелетія Смотрицкаго; Вопросъ о примиреніи православныхъ съ уніатами на Варшавскомъ сеймъ 1629 г.; Киевскій соборъ 1629 г.; Львовскій соборъ 1629 г. въ связи съ политическими обстоятельствами времени; Религиозно-церковный элементъ въ казачкомъ возстаніи 1630 г.; Православно-церковный вопросъ на предположднемъ сеймъ царствования Спгизмунда III; Послъдній сеймъ въ царствованіе Сягизмунда III²⁾.

¹⁾ Друга глава II тому, дещо покорочена, надрукована також в Киев. Старици 1898, I—VI п. з. Западно-русская церковь при м. Петръ Могила. Дополненіем до огляду полемічної літератури могилянської доби в сїм томї служить статья того-ж автора: Незвѣстное полемическое сочиненіе противъ папскихъ притязаній в Ю.-З. Россіи. Труды кiev. ак. 1899, 11).

²⁾ Над подіями 1626—1630-х рр. ми з шан, автором »Борьбы« працювали сливе паралельно: перші три глави сеї книги, присвячені подіям 1626—1632 рр., були мною написані в 1909 р., на підставі між иньшими і польських матеріалів петербурбурської Публичної бібліотеки, що грають таку велику ролю в праці проф. Жуковича. По виході його останніх статей мині дуже приємно було перевірити повноту мого рукописного матеріалу, покористувавши ся їх вказівками на деякі незавважені мною листи Публ. бібліотеки; так само мило мині з свого боку зробити ш. дослідникови деяку прислугу в сїй сфері, ласкаво пригадану ним при V випуску його праці.

Доповненням до сеї праці служать видані тим же автором Матеріали для історії кievського и львівського соборів 1629 года, — невеличка збірка документів з вступними замітками, в Записках петерб. академії т. VIII (№ 15, 1911), й Ів. Крипякевича Нові матеріали до історії соборів 1629 р. в Записках львівського Товариства ім. Шевченка т. 116. До сеї ж справи: П. Орловскій, Кіевскій соборъ въ 1629 г. (К. Старина 1901)

Деяких питань українського церковного життя сеї доої торкаеться книга проф. Харламповича: Малоросійское влияние на великорусскую церковную жизнь, 1914. Нарешті книга М. Василенка »Очерки по історії Західної Русі и України« (1916) в просторім розділі подає свою оцінку могильнянської доби в церковнім і культурнім житті України.

З иншої літератури останніх чотирьох десятиліть¹⁾ згадаємо: А. Терновскій, Кіевскій митрополитъ П. Могила, біографіческій очеркъ — дуже побіжний і коротенькій (Кіев. Старина 1882, IV). Статя Episcopus в Biserica ortodoxa romana 1883—4 звістна мені тільки з »Бібліографіи« Лєграна. П. Викуль, Митрополитъ П. Могила (Странникъ, 1896-7), компілятивна робота; Е. Pocat, Pierr eMovila (Mogila) — статя і бібліогр. показчик в Bibliographie hellénique par Legrand, IV, 1896. Годубевъ, Прискорбняи столкновения П. Могилы съ своимъ предшественникомъ по митрополіи и кievо-никольскими иноками (Труды кiev. дух. академіи 1897. X)²⁾. А. Jablonowski Akademia kijowsko-mohilańska, 1899—1900 — книга оперта на російських розвідках, але освітлює значінне академії як провіднички й хранительки польських культурних впливів. Се освітленне викликало полеміку: Ф. Титовъ) Урокъ съ запада (Труды кiev. акад. 1902, III), відповідь на се Яблоновского W sprawie akademii kijowsko-mohilańskiej (Kwart. Hist. 1902) і репліка Титова: Къ вопросу о значеніи кievской академіи для православія и русской народности въ XVII—XVIII вв. (Труды 1903, XI и 1904, I) — освітленне з православного і панросійського становища.

Спеціальнїше: Н. Мухинъ, Кієво-братскій училищный монастырь, 1893. В. Страшкевичъ, Монастирь въ м. Гонцѣ (Волин. епарх. вѣд. 1900). Малевичъ, Къ історіи Жидичинской архимандріи (тамже 1899 і д.). Юзефовичъ, Возникновение и історія монастыря Густыянского и Мгарского (Полтав. епарх. изв. 1899 і д.). В. Плошанскій, Проніе Холмской Русі, II, — Холмская епархія 1630—1730. Ав. Осинскій, Мел. Смотрицкій архієпископъ полоцкій (Труды кiev. дух. акад. 1911 — давнїша література про Смотрицького в т. VI прим. 11).

Загалнї курси по історії церкви того часу переважно перестарілись уже, бо оруднують занадто неповним матеріалом супроти внїшнього. Се треба сказати навіть про Історію руской церкви м. Макарія (сюди належить її XI том, виданий в 1882 р. і доведений до смерті П. Мо-

¹⁾ Перед тим мени відомі такі спеціальні статі про нього: П. (Горскій) П. Могила, митр. кievскій — Прибавленія къ твор. св. отецъ, 1846. Constantinescu Romanilu P. Movila, 1872 (у Лєграна). С. Р. Петръ Могила, митр. кievскій — Чтенія московскіи 1877. Богато про Могила і його кружок (особливо І. Козловського и С. Косова) у Пекарского, Представители кiev. учености.

²⁾ На сю тему була ще ранїша статя його: П. Могила и Исаія Копинскій, Прав. Обзор. 1874, I і III. З приводу її статя Костомарова: П. Могила предъ судомъ изслѣдователей нашего времени.

гилі), тим більше про *Geschichte der Union Пелеша*, Очеркь исторіи западно-руської церкви Чистовича (т. II, 1881) і праці Ліковського *Historia unii kościoła ruskiego z kościołem rzymskim* (1875) і *Unia Brzeska* 1896, нове видання 1907 (сюди належить її останній розділ). Гарасевичеві *Annales historiae ruthenae* (1862) не втратили вартості задля деяких не повторених більше матеріалів (вони й мають властиво характер збірки сирових матеріалів), так само і «Сводная галицко-русская летопись съ 1600 по 1700 г.» А. Петрушевича (1874) і «Добавление» до неї 1891 р. З иньшої старшої літератури, до котрої приходить ся звертатись за браком новіших зроблень, згадаю ще: Зубричкій, «Летопись львовскаго ставропигіального братства (Ж. М. Н. П. 1848, т. 62); Пекарській, Представители кievской учености въ пол. XVII ст. (Отеч. Записки, 1862).

2. Козаччина 1635—1638 р. Джерела і література. Ся доба в історії козаччини не може похвалити ся особливим розробленнем, очевидно наслідком бідности й фрагментарности друкованого джерелового матеріалу. Збірок матеріалу, спеціально присвячених історії козаччини, взагалі було небагато, і вони містять мало для сього часу. Колекції Антоновича в III ч. I т. Архива Ю.-З. Р., Костомарова в Актах Ю. и З. Р., Куліша в його «Матеріалах» дають ледви по кілька інтересних документів для сих років. Більше матеріалу давала польська збірка Пшіленцького *Ukrainne wrgawu, przyczynek do dziejów polskich, tatarskich i tureckich*, 1842, — колекція листів з 1627—1629 рр., де чимало відомостей і про козаччину (на жаль без пояснення, звідки сі матеріали взято). Сі ж роки захоплює листування Збараського й депеші константинопольських резидентів, англійських і французьких, про котрі була мова в попереднім томі (VII с. 589—90). Далі, для 1630-х рр. (1634—6) прибуває збірка листів кор. Володислава, видана Грабовским (*Władysława IV króla polskiego listy*, 1845); натомість мало дає збірка матеріалів про Конецьпольского, видана Пшіленцьким (*Pamiętniki o Koniecpolskich*, 1839). Новішими часами чимало цінних відомостей принесли видання московських актів: Акты Московскаго государства т. I і II (1890 і 1894, до року 1659) і Донская Дѣла т. I (*Русская историческая библиотека* т. 18, 1898, до р. 1640). Богато цінного дав також I т. Матеріалів до історії української козаччини (Жерела до Історії України-Руси т. VIII, 1908, до р. 1631).

В мемуарній літературі обіймають сі роки раніше початі: Львівська літопись, «Літописець» Йоакима Єрліча, хроніка П. Пясецького, анонім Войціцького *Pamiętniki do panowania Zygmunta III, Władysława IV i Jana Kazimierza* (вчисляю тільки те, що має інтерес для козаччини). Від 1630 р. прибувають записки Філ. Обуховича (*Pamiętniki historyczne*, wyd. M. Baliński, 1859).

Від 1632 р. дуже важне *Memoriale rerum gestarum in Polonia morte Sigismundi III inchoatum* Альбрехта Радивиля, на жаль і досі не видане науково: друкований польський переклад п. т. *Pamiętniki Albrzycha Stanisława Radziwiłła*, 1839, далеко коротший і місцями відходить від змісту латинського оригіналу.

Для подій 1637—8 рр. записки Симона Окольского *Diariusz transactiej woiennej między wojskiem koronnym i zaporoskim w r. 1637 i Kon-*

tinuasya diariuszu wojennego... r. 1638 odprawiona (друковані 1637 і 1638, новий передрук, не дуже вірний, зроблений Туровским 1858) — шановна праця, що служила головним і майже виключним джерелом для історії кампанії 1637 і 1638 рр. історикам старим і новим; в історичних збірниках Величка і Лукомского маємо українські переклади *Kontinuasy-i* з замітками обох збирачів — дав. при виданню Величка в т. IV. Про Окольского і його праці дисертація Стан. Кшижановского *De Simonis Okolskii vita et scriptis historicis*, 1870.

Тут же треба згадати про мемуари Бопляна, *Description de l' Ukraine*, що хоч не багато дають про самі події, маюють загальну обстанову українського життя саме з цього часу (Боплян пробув на Україні від початку 1630-х рр. до самої Хмельниччини).

З загальніших праць, після зовсім поспованих впливами Історії Русів праць Марковича, Гліщинського, Чарновского, найбільше принесли для сеї доби в своїм часі: передмова Костомарова до його «Богдана Хмельницького» й «Історія Росія» Соловйова. Дуже небогато додавало до них чогось реального видане в 1888 р. Кулішеве «Отпаденіє Малороссія», трохи більше — недокінчена (урвана на 1635 р.) останія праця його: «Українські козаки и пань въ двадцатилѣтіе перед бунтомъ Хмельницкаго» (друкована в журналі «Русское Обозрѣніе» 1895 р.)

Спеціальніших статей для цього часу було дуже мало: *Golembjowski. Szahingerey i kozacy* (Biblioteka warszawska, 1802): його ж: *Stefan Chmielecki* (там же 1853). Кілька статей про Ад. Кісіля, що в сім часі виступає на політичну арену: *Jul. Bartoszewicz, Adam Kisiel wojewoda kijowski* (Tygodnik Ilust. 1860); *С. Барановскій. Православный волинскій помѣщикъ А. Кисель какъ польскій дипломатъ въ эпоху Б. Хмельницкаго* (Волин. еп. вѣд. 1874); *И. Новицкій, Адамъ Кисель воев. кievскій* (Кiev. Стар. 1885, кілька доповнень до сеї статі у Голубева П. Могіла II дод. 35); *К. Pułaski, Pierwsze lata publicznego zawodu Ad. Kisiela (1621—1635)* (передр. в його *Szkice i poszuk. historyczne*, I, 1887); *J. Lubomirski, Adam Kisiel wojew. kijowski*, 1905. Ще: *M. Dubiecki, Kudak twierdza kresowa i jej okolice*, 1879 (нове вид., перероблене. 1909). *A. J. (Ролле) Samuel Łaszcz, kartka z dziejów swawoli kresowej* (передр. в 5 т. його історичних оповідань). *К. Мельникъ, Свѣдѣнія о походѣ въ Крымъ Михаила Дорошенка* (Кiev. Стар. 1866 г. і Мемуари относ. къ історіі Юж. Руся, II). *W. Czermak. Wojna Smoleńska z r. 1633—1634 w świetle nowych źródeł* (Kwart. Hist. 1896). В 1899 р. вийшла цінна студія *С. Рудницького Українські козаки в 1625—30 рр.* (Записки львівські т. XXXI) і *О. Целевича* *Участь козаків в Смоленській війні 1633—4 рр.* (там же т. XXVII). Нарешті в сі часи вийшли цінні студії *Жуковича*, вичислені вище в прим. I, а *Василенко* в цитованій книзі дав загальний перегляд подій і їх оцінок в літературі (в тім і I части цього тому, випущеної в 1913 р.)¹⁾

¹⁾ Бібліографію сю замкнено в 1916 р.

